

Tadqiqot.uz

XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA

**SOHA LINGVISTIKASI: TILSHUNOSLIK
VA TIBBIYOT INTEGRATSIYASINING
MUAMMOLARI, YECHIMLARI HAMDA
ISTIQBOLLARI**

**10-NOYABR
2021**

BUXORO, UZBEKISTAN

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

SOHA LINGVISTIKASI:
TILSHUNOSLIK VA TIBBIYOT
INTEGRATSIYASINING
MUAMMOLARI, YECHIMLARI
HAMDA ISTIQBOLLARI
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya
materiallari

Buxoro, 10-noyabr, 2021-yil

© Tadqiqot.uz

**MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

BUKHARA STATE UNIVERSITY

**LINGUISTICS OF DIFFERENT
FIELDS:
PROBLEMS, SOLUTIONS AND
PROSPECTS OF LINGUISTICS
AND MEDICAL INTEGRATION**

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC-PRACTICAL
CONFERENCE**

Bukhara, November 10, 2021

**МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО И СРЕДНЕГО
СПЕЦИАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ
УЗБЕКИСТАН**

БУХАРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

**ОТРАСЛЕВАЯ ЛИНГВИСТИКА:
ЗАДАЧИ, РЕШЕНИЯ И
ПЕРСПЕКТИВЫ
ЛИНГВИСТИКИ И
МЕДИЦИНСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ**

**МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ
КОНФЕРЕНЦИЯ**

Бухара, 10 ноября 2021 г.

© Tadqiqot.uz

“Soha lingvistikasi: tilshunoslik va tibbiyot integratsiyasining muammolari, yechimlari hamda istiqbollari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari.–Buxoro: Tadqiqot.uz, 2021.– 255.B

Buxoro davlat universiteti O`zbekiston Respublikasi oliy va o`rta maxsus ta`lim vazirligi, O`zbekiston Respublikasi innovatsion rivojlanish vazirligi, O`zbekiston Respublikasi sog`liqni saqlash vazirligi, O`zbekiston Respublikasi tadqiqot.uz. markazi, Buxoro davlat universitetining Pedagogika instituti bilan hamkorlikda “Soha lingvistikasi: tilshunoslik va tibbiyot integratsiyasining muammolari, yechimlari hamda istiqbollari” mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya o`tkazdi.

O`zbek, rus, ingliz tillaridagi mazkur konferensiya materiallarida tilshunoslikda til, shaxs, jamiyat munosabatlari tadqiqi muammolari va innovatsion g`oyalar tizimini shakllantirish istiqbollari; o`zbek tili tibbiyot leksikografiyasi va terminologiyasini rivojlantirish ijtimoiy zaruriyat; tibbiyot ta`limida lingvokulturologiya va psixolingvistikaning ahamiyati hamda dolzarbligi; tibbiy birliklarning lingvopoetik tadqiqi; amaliy filologiyani rivojlantirish kabi mavzular doirasida mulohaza yuritilgan.

Mas`ul muharrir

**filologiya fanlari doktori,
professor Abuzalova M.Q.**

Taqrizchilar

**filologiya fanlari nomzodi,
dotsent Nazarova S.A.**

**filologiya fanlari nomzodi,
dotsent G`aybullayeva N.I.**

**tibbiyot fanlari doktori (DSc),
professor Ixtiyarova G.A.**

**To`plovchi va nashrga
tayyorlovchi**

**pedagogika fanlari nomzodi,
professor Yuldasheva D.N.**

Mazkur to`plamga kiritilgan maqolalar va tezislarning mazmuni, statistik ma`lumotlar hamda bildirilgan fikr hamda mulohazalarga mualliflarning o`zlari mas`uldirlar.

© Buxoro, Tadqiqot.uz, 2021

Сўз боши

Ассалому алайкум, ҳурматли устозлар, зукко тилшунослар, тиббиёт лингвистикаси соҳасида фаолият юритаётган тадқиқотчилар!

Бугунги кунда жаҳон миқёсида кечаётган интеграция ва глобаллашув жараёнида ўзбек тилини дунёвий тиллар даражасига олиб чиқиш ҳаётий заруриятдир. Тил – муқаддас ва эъзозланган тушунча, ҳар бир инсон учун ўз онаси каби азиз ва мўтабар. Юқори ривожланган давлатлар даражасига эришиш ва рақобатдош бўлиш учун Ўзбекистон фуқаролари халқаро тилларни билишлари муҳим, албатта. Чунки биз глобал ривожланиш тенденцияларидан орқада қола олмаймиз, лекин шуни унутмаслик керакки, ўзбек тили дунёдаги барча расмий тиллар қатори суверен тил мақомини олган экан, ҳар бир Ўзбекистон фуқароси давлат тилини билиши шарт. У қайси касб эгаси бўлишдан қатъий назар. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги мақоми ва нуфузини ошириш борасида ҳар бир соҳада ниҳоятда муҳим ўзгаришлар, янгиланишлар амалга оширилмоқда.

Кейинги икки йилда Муҳтарам Президентимиз Ш.М.Мирзиёев томонидан ўзбек тилининг нуфузини ошириш бўйича иккита Фармон қабул қилинди. Вазирлар Маҳкамасининг кўплаб қарорлари ишлаб чиқилди. Соҳанинг ҳуқуқий базаси тубдан янгиланди. Энг қувонарлиси, 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сонли Фармон асосида 21 октябрь мамлакатимизда “Ўзбек тили байрами куни” деб эълон қилингани тарихий воқеа бўлди. Нафақат бу ўзбек тили мутахассисларига, балки, барча юртдошларимизда ғурур бағишлади ва аждодларимизнинг асрий орзуларини рўёбга чиқарди.

Бугунги кунда Президентимиз Фармони билан Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида ташкил этилган Давлат тилини ривожлантириш департаменти давлат тили ва унинг амал қилиши билан боғлиқ муаммолар ечимида ташаббус кўрсатмоқда. Департамент томонидан аниқ вазифалар кўйилмоқда. Албатта, мамлакатимизда она тилимизга бўлган бундай юксак эътибор ва ғамхўрлик сув ва ҳаводай зарур эди. Негаки, энг катта муаммомиз бўлган ташқи рекламалар, бинолар пештоқидаги ёзувларни қонунчиликка мувофиқлаштирилишида, миллий менталитетимизга уйғунлаштиришимизда турли шакл-шамойилдаги аралаш-қуралаш ёзувларга нисбатан жамоатчиликнинг муросасиз муносабатини шакллантириш долзарб масала бўлиб қолмоқда. Бу борада кенг кўламли таҳлилий ўрганишлар ҳам амалга оширилди.

Давлатимиз Раҳбарининг 2020 йил 20 октябрда қабул қилган ПФ-6084-сонли Фармони тизимда кенг кўламли стратегик вазифаларни белгилаб берди. Айтиш жоизки, ушбу ҳужжат асосида 2020-2030-йилларда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш концепцияси тасдиқланган. Давлат мактабгача таълим тизимида ўзбек тили гуруҳлари сонини 2025 йилгача 72 фоизга, 2030 йилгача 80 фоизга етказиш белгиланган. Бу, албатта, таълим тизимининг илк босқичида она тили ўқитиш тизимини кенгайтириб, болаларда ижодкорликни, теран тафаккурни, ёзиш кўникмаларини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, 2030 йилга қадар умумтаълим мактабларида ўзбек тили фанини

Ўқитиш кўламини амалдаги ҳафтада 84 соатдан 110 соатга ошириш, олий таълим муассасаларида ўзбек тили кафедраларини 2025 йилга қадар 120 тага, 2030 йилгача 140 тага етказиш кўзда тутилган. Бу мутахассислар учун жуда катта имконият бўлиб, Президентимизнинг маданиятимизга, маънавиятимизга бўлган юксак эътибори ва ишончининг натижасидир.

Энг аҳамиятлиси, Фармон асосида жорий йилнинг 1 апрелидан бошлаб, раҳбар кадрлар учун давлат тилини билиш даражасини аниқлаш бўйича тест тизими ҳамда масъул лавозимларга тайинланадиган шахслар учун давлат тилини билиш бўйича даража сертификатлари жорий этилди. 2021 йилнинг 5 май куни Давлат тест маркази томонидан илк бор кадрларнинг давлат тилида иш юритиш даражасини аниқлаш бўйича тест синовлари ўтказилди. Айтмоқчиманки, бундай фаол тил сиёсати келгусида ўзбек тилининг нафақат оғзаки, балки ёзма мулоқот кўламини ҳам кенгайтиради. Бу эса банк-молия тизими, саноат, ишлаб чиқариш, ҳуқуқшунослик, ҳарбий иш, тиббиёт каби ханузгача рус тилининг таъсири сақланиб қолаётган соҳа ва тармоқларда ўзбек тилининг имкониятларидан самарали фойдаланишга, оддий, равон ўзбекона атама ва терминларни кенг қўллашга ундайди. Айни шу йўналишда бугун Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Атамалар комиссияси ҳам фаолият юритмоқда. Глобаллашув шароитида тилимиз софлигини сақлаш, унинг луғат бойлигини мунтазам ошириб бориш вазифаси қўйилмоқда.

Бугун дунёда ҳар қайси халқ ўз она тилини асраб-авайлаши ҳар қачонгидан ҳам долзарб бўлаётир. ЮНЕСКОнинг “Йўқолиб кетиш хавфи арафасида турган жаҳон тиллари атлас”ида келтирилишича, Европада 50 та, Тинч океан минтақасида 200 та тил ана шундай хавф ёқасида. Африкадаги 1400 та тилдан 250 таси яқин йилларда, 600 таси келажакда бутунлай йўқолади. Бу рақамлар маданиятга бефарқ бўлмаган ҳар қандай инсонни ўйлантиради. Ҳозирда ўзбек тилида гаплашувчилар сони дунё бўйича 50 миллионга етмоқда. Айниқса, Афғонистон, Тожикистон, Қирғизистонда миллионлаб ўзбеклар истиқомат қилишади. Жаҳоннинг 60 га яқин университетларида, 100 га яқин мактабларида ўзбек тили ўрганилмоқда. Илмий изланишлар олиб бораётган чет эллик олим ва тадқиқотчилар сони ҳам ошиб бормоқда. Президентимизнинг БМТ Бош ассамблеясининг 75-сессиясида юксак халқаро минбардан туриб, ўзбек тилида нутқ сўзлагани, тилимиз тарихида унутилмас воқеага айланди. Дунёнинг энг етакчи тиллари қаторида ўзбек тили ҳам илк бор халқаро доирада баралла янграгани ҳар бир юртдошимизда фахр-ифтихорни, миллий ғурурни, улуғ аждодларимизга муносиб ворислик туйғуларини оширди.

Энг муҳими олдимизга қўйилган масъулиятли вазифаларни амалга оширишда она халқимизга бўлган фарзандлик меҳри ва садоқати билан ёндашишимиз ҳам қарз, ҳам фарз. Билдирилган юксак ишончни шараф билан адо этиб, ёшларимизни ўз ортимиздан эргаштириб, дунёга юз тутаётган она тилимиз ислоҳотларида камарбаста бўлмоғимиз зарур. Бу эса дахлдорлик хиссини ошириб, ҳар биримизни фаол ва ташаббускор бўлишга ундайди.

Ҳамидов Обиджон Ҳафизович
Иқтисод фанлари доктори, профессор

Қутлов

Тиббиёт ва тил муштараклиги

Иноятов Амрилло Шодиевич *

Ассалому алайкум, ҳурматли анжуман иштирокчилари! Аввало, ўзбек тилининг нуфузини ошириш борасида мамлакатимизда кейинги йилларда олиб борилаётган ислохотлар бирин-кетин ўз самарасини кўрсатмоқда. Тил ўзини луғатларда намоён қилади. Шу маънода, мутахассис олимлар ташаббуси билан ўзбек тилини ривожлантириш жамғармаси маблағлари ҳисобидан 20 дан ортиқ умумий ва соҳавий луғатлар яратилди.

Айниқса, бугун тиббиёт соҳаси вакиллари ана шундай луғатларга эҳтиёжи ортиб бормоқда. Бугун тиббиёт ва тилшунослик интеграцияси ривожланмоқда. Шифокорлар нутқи ўрганилмоқда, улар учун турли хилдаги электрон луғатлар яратилмоқда. Бу эса соҳа ходимларининг деонтологик фазилатларини шакллантириш баробарида, уларнинг касбга алоқадор этикаси, дори-дармон, умуман, давонинг таъсирини оширишга қаратилган хулқ-атвор таомилларини белигилаб беради. Деонтология, яъни кишининг хулқи, одоби ҳақидаги тушунча XIV асрнинг бошларида инглиз файласуфи ва иқтисодчиси И.Бентам томонидан муомалага киритилган. Тиббиёт деонтологиясига оид маълумотлар узоқ тарихга эга бўлиб, кенг фалсафий мазмун касб этади. Деонтология шифокор билан бемор ўртасидаги муносабат, шифокор билан беморнинг яқинлари ўртасидаги муносабат, шифокорнинг ҳамкасблари билан муносабати каби бир неча йўналишдан иборат. Деонтологиянинг муҳим факторида – нутқий омил етакчи ўринни эгаллайди. Нутқий омил ривожи эса, тиббий атамаларга эҳтиёж сезади.

Табиб ўз фанининг моҳир билимдони бўлиши, беморларга меҳр-шафқат билан муомала қилиши, асл тиб илмига табиати келишмоғи, донишмандлар сўзига риоя қилиб, уларга эргашмоғи, мулойимсўз, бемор кўнглини кўтарувчи, андишали, хушфеъл бўлмоғи керак. Абу Али ибн Сино табибнинг касални даволашдаги уч таянч қуроли: сўз, гиёҳ, тиг орасидан сўзни биринчи ўринга қўйган ҳолда, шифокорнинг кўзи бургутники каби ўткир, қўллари кизнинг қўллари каби нозик, юраги шерникидек довюрак ва ақли илон каби бўлишини эътироф этганлиги диққатга сазовордир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 7 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимини тубдан такомиллаштириш бўйича комплекс чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорида таъкидланган “соғлиқни сақлаш тизими... аҳолининг тиббий ёрдам сифатига доир истак ва талабларига жавоб бераётганлиги” тиббиётга оид атамалар электрон платформасини яратиш соҳавий терминлар луғати, электрон луғатлар, электрон дарсликлар, уларнинг мобил иловаларини яратиш заруратини юзага келтирмоқда. Амалий грант лойиҳаси асосида ташкиллаштирилган ушбу амалий анжуман ҳам мана шундай муаммолар ечимига қаратилган деб ўйлайман. Барча анжуман иштирокчиларига омад тилайман.

* Ўзбекистон Республикаси Президентининг ёшлар, фан, таълим, соғлиқни сақлаш, маданият ва спорт масалалари бўйича маслаҳатчиси ўринбосари

Til va madaniyat

Daminov Mirzohid Исломович*

Bizga ma'lumki, mamlakatimizda izchillik bilan amalga oshirilayotgan tub islohotlarning markazida iqtisodiy islohotlar bilan bir qatorda ma'naviy-ma'rifiy, ijtimoiy-siyosiy va huquqiy islohotlar turganligi o'z samarasini bermoqda. Ayniqsa, mamlakatimizning rivojlanishida, inson tafakkurining o'zgarishida fan, ta'lim, madaniyat, ma'naviyat va ma'rifat, shuningdek, o'zbek tili va til madaniyatining rivojlanishi xalqimizning avloddan avlodga o'tib kelayotgan tarixiy urf-odatlar, udumlari, an'analari, tartib-qoidalar, turmush tarzi va azaliy qadriyatlarining asosiy mezon sifatida namoyon bo'lib kelmoqda. Yurtimizda amalga oshirilayotgan tub demokratik islohotlarning pirovard maqsadi – inson huquqlari va manfaatlarini to'la-to'kis ta'minlanadigan fuqarolik jamiyatiga asoslangan huquqiy davlat barpo etishdan iboratdir. Insoniyat tarixida tilga doimo katta e'tibor berib kelingan: “Shu zamon donishmandlarining biridan xalqning ma'naviy-ma'rifiy, madaniy va ilmiy jihatdan yuksalayotganini qanday bilish mumkinligi to'g'risida so'ralganda, donishmand uch narsani sanagan ekan. Birinchisi, o'sha xalqning qahramonlik eposi jonli ijroda yozib olingan bo'lishi, ikkinchisi, o'sha xalq tiliga oid izohli lug'at tuzilgan bo'lishi, va nihoyat, shu xalqning Milliy ensiklopediyasi mavjud bo'lishi lozim ekan”. Shukurki, bizda har uchalasi bor.

XX asr oxirida tilga ijtimoiy hodisa sifatida qarash g'oyasi keng yoyildi. Bu bejizga emas. Chunki jahondagi ko'pgina mamlakatlar o'z mustaqilligiga erishib, davlat tili yoki rasmiy til maqomiga ham ega bo'ldi. 1989-yil 21-oktabr kuni O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi sessiyasining muhokamasidan so'ng o'zbek tili davlat tili deb e'lon qilindi va bu tarixiy hodisa mustaqillikdan ikki yil oldin ro'y berdi. Til haqidagi qonunning qabul qilinishi ona tilimiz bo'lmish o'zbek tilining muhofazasini ta'minladi. Hayotimizning barcha sohalarida ona tilimizdan keng qo'llanila boshlandi. O'zbekistonning mustaqil suveren davlat sifatida dunyo xaritasidan joy olishi esa mazkur qonunning kuchini yanada oshirdi. Ona tili – millatning ruhi, uning or-nomusi, ma'naviy qiyofasi, orzu-umidlarning namunasidir. U millatni yagona xalq sifatida o'z atrofida birlashtiradi va dunyoda borligini ta'min etadi. Har bir millatning o'z Vatani, oilasi bo'lgani kabi uning jonajon va betakror ona tili ham bo'ladi. Inson uchun uning vatani, ota-onasi, oilasi qanchalik qadrlil bo'lsa, ona tili ham shu qadar aziz va muqaddasdir. Hattoki, go'dak ham o'z vatanini, ota-onasini, dunyoni o'z ona tili orqali anglaydi va atay boshlaydi. Farzand tarbiyasida onaning o'rni beqiyos bo'lganidek, insonning hayotda o'z o'rnini topishida, kamolotga yetishida tilning o'rni ulkan ahamiyatga ega. Shu bois tilni, onaga qiyoslab ona tili deb ataydilar. Jamiki, ezgu fazilatlar, avvalo, ona allasi va ona tilining bebaho jozibasi orqali singadi. Inson qalbida ona tiliga nisbatan sof tuyg'u, mehr-muhabbat alanga oladi. Turk dunyosining buyuk ma'rifatparvar ijodkori Ismoilbek Gaspirali aytganidek: “Millatning ikki a'zosi bordur. Bu ularning tili va dinidir. Agar millat hayotidan shu ikkisidan biri

* Buxoro davlat universitetining Pedagogika instituti direktori

sug'urib olinsa, bu millat tanazzulga yuz tutur". Suvsiz daryo bo'lmaganidek, tilsiz millat ham vujudga kelmaydi. Biror millatga mansub bo'lgan til, o'sha millat bilan yashaydi va bardavom bo'ladi.

Oldimizda turgan muhim vazifalardan biri o'zbek tilini dunyo tillari qatoridan joy olishini ta'minlashdir. O'tgan davr mobaynida biz ona tilimizning barcha bo'limlarini muayyan darajada o'rgandik, o'rganyapmiz. Endi tilni shunchaki aloqa vositasi sifatida emas, uni millat nufuzi sifatida ko'tarishimiz kerak. Bu kabi anjumanlar ana shu maqsad yo'lida ilk qadam bo'lishi lozim.

Давлат тили - миллатнинг тирик нафаси

Қаҳҳоров Отабек Сиддиқович*

Ўттиз икки йиллик тараққиёт ўзбек тили давлат тили сифатида обрў-эътибор қозонганлигига етарлича гувоҳлик беришига ҳеч қандай шубҳа йўқ. Аммо унинг давлат тили сифатида қўлланилиши, она тили сифатида ўрганилиши ва ўқитилиши билан боғлиқ айрим муаммолар борки, уларни бартараф этиш миллат ва давлат равнақи учун беҳад зарур.

Авваламбор, ўзбек тилининг айрим давлат ташкилотлари ва хусусий ишлаб чиқариш корхоналари, ҳатто давлат ва жамият бошқарув органлари иш фаолиятида, айниқса, иш қоғозларининг юритилиш жараёнида давлат тили сифатида тўла амал қилмаётганлигини алоҳида қайд этиш керак: юридик кучга эга расмий ҳужжатлар, иш қоғозлари, хусусан, низом, далолатнома, ҳисобот ва ҳатто қарорлар ҳамон рус тилида расмийлаштирилаётганлиги давлат тили барча соҳаларда бирдай қўлланмаётганлигидан далолат беради. Ижтимоий тармоқлардаги айрим маълумотларнинг имловий хатоликлар билан қайд этилиши ачинарли ҳол албатта.

Шунингдек, жамият аъзоларининг ўзаро алоқаси ва мулоқотида давлат тилининг асоси – ўзбек тилининг сайқал топган шаклидан тўғри, ўринли ва моҳирона фойдаланиш, айниқса, оғзаки нутқ орқали таъсир доираси кенг ва кучли, оқибати ибрат намунаси бўлган журналистика, телевидения, театр, таълим, тарбия, фан, тиббиёт, давлат бошқаруви, дипломатия (в.б.) каби соҳаларнинг мутахассис ва ходимлари (журналист, сухандон, актёр, режиссёр, ўқитувчи, мураббий, тадқиқотчи, олим, шифокор, сенатор, депутат, дипломат в.б.) нутқий фаолиятида ўзбек адабий тили меъёрларига мувофиқ сўзлаш маҳоратини шакллантириш, қолаверса, нотиклик санъати даражасига етказиш маданий нутқ, миллий маданий савиянинг юксалишига хизмат қилади.

Бугун эътирофли жиҳати таълим тизимида миллий тилимизнинг ўқитилиши ва она тили ёки давлат тили сифатида ўрганилиши билан алоқадор қатор муаммолар ечими, унинг сифати ва самарадорлигини оширишга бугун олимларимиз жамоаси беминнат хизмат қилиб келмоқдалар.

* Бухоро давлат университети Илмий ишлар ва инновациялар бўйича проректор, и.ф.д. (DSc)

Нафақат айна шу кунларда, балки ўтган йиллар давомида ҳам миллатсевар тилшунослар, маърифат зиёлиларини ўзбек тилининг расмий талабларини кучайтириш, миллий мартабасини ошириш, барча соҳа вакилларининг адабий тил меъёрларига амал қилишига эришиш каби долзарб муаммолар хаамиша ўйлантириб, мунозарага чорлаб келган.

Бундан ташқари талабалар орасида тилга доир турли илмий танловлар ва тадбирларнинг ҳам ўтказилиши тилимиз ривожига замин яратади.

Сўнги йилларда университетда олиб борилаётган туристик ислохотлар, халқаро битимлар тузилиши ўзбек тилининг халқаро миқёсда обрўи ошиб, фаол мулоқот воситасига айланиб бораётганлигидан далолат беради. Турли даражадаги расмий учрашув ва музокараларда тилимиз кенг қўлланаётгани, хориждаги қатор таълим даргоҳларида, илмий муассасаларда ўзбек тили марказлари ташкил этилиб, уларда она тилимизни ўрганишга қизиқувчилар сони кўпайиб бораётгани бунинг яққол далилидир. Айниқса, филология таълими йўналишида олиб борилаётган илмий-инновацион ўзгаришлар, кенгашлар фаолиятининг фаоллиги, амалий лойиҳалар натижалари, ўқув қўлланмалар, дарсликлар, илмий нашрлар каби бир қатор ютуқлар таҳсинга сазовордир. Тилимиз нуфузини ошириш мақсадида кўплаб илмий-амалий ишлар олиб борилди. Филология факультетида ўзбек тилини халқаро муносабатларда расмий таржима тиллар сафига киритиш мақсадида ҳар томонлама мукамал мутахассис устозлар ўз фаолиятини олиб бормоқдалар. Иқтисодиётимизнинг барча секторларида ўзбек тилида иш юритиши, малакали мутахассислар тайёрлаш учун дарслик ва ўқув қўлланмалар яратилмоқда. Тил ва тиббиёт интеграцияси платформасини яратиш мавзусида 900 млн сўмлик амалий лойиҳа ўз иш фаолиятини олиб бормоқда. Илмий даражалар берувчи илмий кенгашлар фаолияти самарали йўлга қўйилди. Жорий йилда 4 нафар устозларимиз фан доктори (DSc), 10 дан ортиқ изланувчиларимиз филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)дипломларини муваффақиятли қўлга киритдилар. Институт жамоаси билан бундай анжуманларнинг сонини кўпайтириб, фаоллаштиришимиз даркор. Ишончим комилки, бу каби тизимли ишларнинг самараси ўлароқ ўзбек тилимизнинг давлат тили сифатидаги мақоми янада мустаҳкамланиб, жаҳон ҳамжамиятида ҳам ўзининг муносиб ўрнига эга бўлади. Тилимизнинг келгуси тараққиётига оид бир қатор ишларни амалга ошириш ҳар биримизнинг Ватаний бурчимиздир.

Соҳа лингвистикасини ривожлантириш – давр талаби

Хусейнова Абира Амановна *

Тил инсонларнинг ўзаро алоқа воситаси бўлиб, яратувчининг инсонга берган бебаҳо неъматидир. Дунёда ҳар бир халқнинг ўз тили унинг бебаҳо бойлиги, ифтихори, нажоти ҳисобланади. Ҳикматли сўзлар, шеър у дostonлар, қўшиқлар аввало бирор бир миллатнинг она тилисида дунёга келади. Миллат бор экан, унинг тили ҳам яшайди, тили яшар экан у миллат

* Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис сенати

бошқа миллатлар орасида ўз нуфузи, обрўсига эга бўлади. Ҳар бир халққа ўз тили азиз ва ардоқлидир.

Тилнинг ҳақиқий яратувчиси халқ ҳисобланса ҳам, унинг ўзлигини намоён қилишида олимларимизнинг, шоиру ёзувчиларимизнинг, педагогларнинг ҳамда оммавий ахборот воситаларининг роли ниҳоятда катта. Айниқса, тилшуносларнинг самарали меҳнати туфайли тилшуносликнинг кўпгина йўналишлари бўйича тил тизимидаги кўпгина мунозарали масалалар ўз ечимини топди.

Бугун ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги мақомини мустаҳкамлаш ва амалиётда буни тасдиқлаш, қонун-қоидаларини такомиллаштириш ва муаммоларини ҳал қилиб бориш учун зарур чоратadbирлар кўрилмоқда. Бугунги тезкор давр бизга ўз қонун-қоидаларини белгилаб бермоқда. Оламда нафақат ҳар куни, балки ҳар соатда содир бўлаётган воқеа ва ҳодисалар дунё тилларининг ҳар бирига минг-минглаб янги тушунчалар ҳамда уларни ифодаловчи лексик бирликларни олиб кирмоқда. Сўзлар оқимининг асосий қисми махсус терминологик тизимларга тўғри келади. Давр руҳи билан тараққий этаётган ва энг бой захирага эга бўлган соҳалардан бири бу – **тиббиёт терминологиясидир**. Ҳозирда катта тиббиёт қомусий луғатлари уч юз минг ва ундан зиёд терминларни ўз ичига камраб олади. Бу эса ўз навбатида ушбу терминларни ўрганиш, тартибга солиш ва меъёрлаштириш жараёнларини ўткир ақл-идрок, ўта синчковлик ва талабчанлик билан ташкил этишни тақозо этади.

Бугун ташкил этилган мазкур анжуман икки соҳа – **тилшунослик ва тиббиёт фанларининг ўзаро ҳамкорлиги**, тиббий маданий нутқ, тиббий оммабоп нутқ масалаларига қаратилганлиги билан аҳамиятли деб ўйлайман. Зеро мутахассис ва номутахассис (тиббиёт ходими – бемор) ўртасидаги мулоқотнинг самарали чиқиши учун тил илмидан бохабарлик ўзаро бир-бирини тушуниш, бир-бирини англашни, мулоқотни муваффақиятли ташкил қилишда самара бериши тайин.

Государственный язык - неотъемлемая часть духовной национальной культуры государства

Аслонова Эмма Сергеевна*

В. Гумбольдт: "Язык есть как бы внешнее проявление духа народа; его язык есть его дух, и его дух есть его язык – трудно себе представить что-либо более тождественное".

Язык – тысячелетнее творчество народа, тут его характер и душа, свобода и память, философская система. Известно, что язык – один из важнейших признаков нации, он органически связан с культурой, он развивается в ней и выражает её. Государственный язык является важной структурой в развитии социально- политического и экономического строя. И сегодня как никогда необходимо понимать важность сохранения и уважительного отношения к государственному языку. И именно сегодня,

*Депутат Законодательной палаты Олий Мажлис

когда наша страна находится на пути третьего ренессанса, когда идёт внедрение широкомасштабных реформ, когда изменения затрагивают все сферы общества. Государственный язык требует неотъемлемой поддержки государственной политики. Наше общество должно осознавать органическую связь своей цивилизованности с родным языком.

Язык - никогда не увядающий и вечно вновь распускающийся цветок народа и всей его духовной жизни. В национальном языке одухотворяется весь народ, вся его жизнь, история, обычаи. Узбекский язык- это история народа, путь цивилизации и культуры от истоков до наших дней. И именно родной язык является частью духовной культуры человека, а духовная культура представляет собой деятельность, направленную на духовное развитие индивидуума и общества. Это – гармония мысли, чувства, воли. Духовная культура пробуждает, поддерживает и развивает человека как личность. Культура – это развитие человеческого творчества. Человек – творец, через культуру он открывает и изменяет мир, а также самого себя. К сожалению, следует отметить, что в последние годы духовность начинает терять свои позиции, что непосредственно отражается и в языке. Люди становятся менее грамотными. Новая реальность, в которой оказалось человечество на пороге третьего тысячелетия, обусловленная усилением тенденций глобализации в ключевых областях деятельности (экономике, политике, языковой сфере, культуре и т.д.) в целом ряде отношений определяется проявлением различных противоречий и именно языковая коммуникация есть способ услышать друг друга, чтобы разобраться в условиях возникших противоречий, выявить механизмы их реализации. Огромный поток иностранной лексики охватил многие слои нашего общества. Наша страна, как и многие другие, под влиянием процессов глобализации переживает вторжение широкого пласта чужеземной культуры. И дело не только в Интернете, вся рабочая терминология которого основана на английском. Примером проблемы расшатывания норм литературного языка могут служить резкие изменения в газетно-публицистическом стиле, в широком использовании молодёжного сленга. Слова-паразиты всё чаще засоряют разговорный язык, прорываясь в литературный стиль, игнорируется пунктуация, наблюдаются явления некорректной ассимиляции и аккомодации. Сегодня необходимо осознавать важность сохранения чистоты и красоты родного языка. Осознавать насколько государственный язык является средством трансляции культуры, язык прорастает в неё и выражает её. Поэтому Узбекский язык необходимо рассматривать составной частью культуры, её орудием, действительностью нашего духа, ликом культуры. Язык обнажает специфику национальной ментальности. Он есть одновременно и продукт культуры, и её важная составная часть, и условие существования культуры. Более того, язык – специфический способ существования культуры, фактор формирования культурных кодов. Культура живёт и развивается в «языковой оболочке». Но человечество в своём большинстве воспринимает язык как данность, как само по себе разумеющееся, то, что не является экологическим объектом. На самом же деле язык не только орудие общения, он – бесценный памятник истории и

сокровищница культуры народа. Культура, в том числе и речевая, как панцирь, защищает цивилизационное ядро нации, актуализируя в нашем сознании духовно-нравственные ценности общества. Самым большим богатством человека является культурная идеология, распространение культурных ценностей, получение образования – в центре всего этого стоит язык.

Необходимо учитывать так же роль Государственного языка и во взаимодействии культур. Здесь важно содружество национальных культур, которое может осуществляться лишь на основе взаимного изучения языков, стремления преодолеть противоречия и кризисные явления. Знание языков позволяет приобщиться к национальному богатству других народов, помогает организовать обмен достижениями культуры. И решение проблемы сохранения языка и духовности, которая не только остаётся, но и встаёт особенно остро в последние годы, необходимо с учётом многонациональности нашего государства. И именно государственный язык должен служить важнейшим фактором единения всех узбекистанцев

Язык – явление очень живое, постоянно меняющееся. Язык, как и культура в целом, отражает все изменения в жизни общества, что ведёт к появлению неологизмов и заимствований В процессе развития духовной культуры у человека создаются новые образы, приобретаются знания. Любое историческое событие оставляет свой след, как в языке, так и в культуре. Подводя итоги, хочется сделать следующие обобщения: национальный язык и национальная духовная культура взаимосвязаны. Чем, выше культура человека и общества, в котором он находится, тем выразительнее и красочнее его родной язык. Именно язык является своего рода лакмусовой бумажкой, которая свидетельствует о культурном уровне не только самого человека, но всего общества. Язык является частью духовной культуры, а духовная культура – это гармония мысли и чувства

Список литературы:

1. Исаев М. И. Взаимосвязь и взаимообусловленность языка и культуры // Русский язык.
2. Ожегов С. И. Словарь русского языка / под ред. Н. Ю. Шведовой. М.: Русский язык, 1989.
3. Человек в мире культуры: исследования, прогнозы: материалы Междунар. науч. конгр. (Казань, 17-18 апр. 2007 г.) / Федеральное агентство по культуре и кинематографии РФ. М
4. Харисов Ф. Ф. Язык – путь к цивилизации и культуре // Филология и культура. 2013. № 2

Тилшунослик самара берсин

Менглиев Бахтиёр Ражабович*

Аннотация. Мақолада мамлакатимизда шиддат билан ривожланаётган тилшуносликнинг мақсадли йўналишлари, истеъмолчи талаби асосида бажариладиган иқтисодий ва ижтимоий самарадор соҳалари ривожланиши учун айрим учраётган муаммолар ҳамда соҳа ривожини учун бажарилиши лозим бўлган ечимлар ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: *соҳа тилшунослиги, лингвистик, сунъий чеклов, табиий тил, социолингвистика, лингвокультурология*

Ўзбек тилшунослиги бўйича ҳозирги тадқиқотларда кўп ҳолларда амалий аҳамиятсиз, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий самарадан холи, фақат “тил ўзида”, “тилшунослик илмий даражалар учун” тамойиллари асосида иш кўрилади. Бу аксарият тадқиқотларнинг аллақачонлар эскириб кетган андоза ва ўтмишда қолган талаблар асосида амалга оширилаётганлигидан ҳам маълум.

Муаммо аломатлари қуйидагиларда кўзга ташланади:

– тилшунослик доирасидаги давлат илмий тадқиқот грантларига даъвогар ҳар қандай анъанавий мавзудаги лойиҳани долзарблигидан қатъи назар, ўзаро шахсий ёки бошқа муносабатлар асосида тўла маъқуллаш ёки осонгина рад этиш мумкин;

– аниқ, табиий, иқтисодий фанлар бўйича янги талаблар асосида диссертация ҳимояларига кенг йўл бўлгани ҳолда, тилшунослик соҳасида кўплаб сунъий чеклов ва уларни “айланиб ўтиш” имконияти мавжудлиги;

– лингвистик йўналишда тайёрланган ва ҳимояга қўйилган ҳар қандай диссертацияни субъектив асосда, сифати ва аҳамиятидан қатъи назар, истаганча юқори баҳолаш ёки хоҳлаганча чиппақка чиқариш мумкин.

Бу – аччиқ ҳақиқат.

Муаммо сабаби шундаки, собиқ тузум даврида тилшунослик бўйича илмий ишлар давлат буюртмаси асосида эмас, балки фақат тадқиқотчилар ташаббуси билан, асосан, илмий даража олиш мақсадида олиб борилар, фан харажатлари ҳам аслида аниқ ва табиий фанларга ажратилган маблағлар ҳисобидан қопланганлиги сир эмас.

Бугунги кунда мақсадли талаб ва таклиф муносабатига эътибор қаратмайдиган социалистик тилшунослик фани тўла-тўқис инқирозга юз тутди дейиш мумкин. Аниқроғи, алмисоқдан қолган мақсад ва фойдасиз вазифалар асосида иш кўраётган, натижаларини истеъмолчилар сўрамаётган “жонсиз” ва амалий татбиқсиз мазмундаги тилшунослик фани тўлиқ боқиманда соҳага айланиб қолган десак, муболаға бўлмайди. Шунинг учун

* Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети профессори, филология фанлари доктори

ҳам ҳимояга қўйилган диссертацияларга ОАК томонидан билдирилаётган асосий ва ҳақли эътироз – улар натижаларининг, юмшоқроқ айтганда, амалиётга татбиқ этилмаганлиги (аслида татбиқ этиб бўлмаглиги) дир. Ҳатто янги йўналишлар сифатида қаралувчи, аслида Ғарбга тақлид руҳидаги социолингвистика, “гуркираб ривожланаётган” когнитив тилшунослик, лингвокультурология соҳалари ҳам ижтимоий тараққиёт учун қай даражада аҳамиятли эканлигини, тилни ёки ундан фойдаланишни қанчалик такомиллаштириши ҳақида озгина ўйлаб кўриш уларнинг моҳиятини англашга етарли.

Ҳар қандай тадқиқот бевосита ёки билвосита ё ўрганиш объектини, ёки ундан фойдаланишни такомиллаштириш билан шуғулланади. Шу маънода тилшуносликдаги анъанавий луғатшунослик соҳаси билан боғлиқ ишлар, гарчи санокли бўлса-да, таҳсинга лойиқ, албатта.

Тилшунослик ўтган асрда шахс саводхонлиги учун лингвистик база тайёрлаш мақсадида таълимий йўналишда ривожланган бўлса, XXI асрда унинг компьютер “саводхонлиги”, яъни компьютернинг табиий тилни “эгаллаши” учун математик моделлаштиришга, шахс маънавияти ва маданиятини юксалтиришга хизмат қиладиган замин ҳозирлаши жуда зарур. Шу маънода ўзбек тилшунослиги (математик) моделлаштирувчилар, гиперлексикография мутахассислари, маънавий-маърифий тузилмалар томонидан бериладиган тизимли буюртмаларни кутиб қолмоқда.

Мамлакатимизда шиддат билан ривожланаётган бозор муносабатлари тилшуносликнинг мақсадли йўналтирилган, истеъмолчи талаби асосида бажариладиган иқтисодий ва ижтимоий самарадор соҳалари ривожланишини кучли тақозо қилаётир.

Муаммо ечими қуйидагиларда намоён бўлади:

биринчидан, тегишли соҳа вазирлик ва қўмиталари, корхона ва ташкилотлари лингвистик тадқиқот йўли билан ҳал қилинадиган масалаларни аниқлаб, муаммолар банкини яратиш, уларни фан йўналишлари бўйича таснифлаш, илмий иш бажарувчи ташкилот ва корхоналарга юбориши лозим;

иккинчидан, тилшунослик бўйича фаолият юритадиган илмий ва ўқув-илмий муассасалар тегишли соҳалардаги тадқиқот йўли билан ҳал қилинадиган масалаларни аниқлаш, муаммолар банкини яратиш ва таснифлашда уларга қўмаклашиши зарур;

учинчидан, тил муаммолари бўйича фаолият юритадиган илмий ва ўқув-илмий муассасалар ички имкониятидан келиб чиқиб, ишлаб чиқариш соҳалари бўйича фундаментал, инновацион ва амалий тадқиқотларни ичига оладиган хизмат тизими ва структурасини ишлаб чиқиши керак;

тўртинчидан, тегишли фан йўналишлари бўйича фаолият юритадиган илмий ва ўқув-илмий муассасалар ишлаб чиқариш соҳалари бўйича фундаментал, инновацион ва амалий тадқиқотларни ичига оладиган хизматларини тақлиф этиш лозим;

бешинчидан, юридик шахсларнинг ушбу фан йўналишларига ҳомийлик хизматини жорий қилиш ва бунинг учун уларга имтиёз ва қулайликлар яратилиши керак.

Тилшунослик фан ва ишлаб чиқариш узвийлиги тизимида бундай йўсинда иш юритишга ҳали ўтгани йўқ. Масалан, инфор­мацион технологиялар учун ўзбек тилининг лингвистик базасини яратиш ёки тил ва маънавий яхлитлиги ҳақида гап кетар экан, маънавий-маърифий фаолият самарадорлиги учун зарур тилшунослик тадқиқотларига тегишли муассасалардан ҳануз бирорта ҳам буюртма берилгани йўқ десак, хато бўлмайди. Ҳолбуки, янги асрда фақат амалий татбиққа эга, натижаларини истеъмолчилар сўрайдиган ва уларга **ижтимоий-иқтисодий самара таклиф этадиган тилшунослик** ўз кучи билан яшашга ҳақли.

Лингвистика ва тиббиёт ҳамкорлиги ижтимоий зарурат сифатида

Абузалова Меҳринисо Кади­ровна*

Аннотация. Мақолада тилшуносликнинг тиббиёт билан фаол интеграциялашувини таъминлаш, айрим тиббий терминларнинг атамалар орқали ёритилиши, аниқ ва ихчам терминлар билан бир қаторда уларнинг сермазмун изоҳларининг берилиши хусусида сўз боради.

Калит сўзлар: *тиббиёт, интеграция, тиббий терминлар, атамалар, метафора, эвфемизм, перифраза*

“Ўзбекистон Республикасининг Давлат тили тўғрисида”ги Қонуни қабул қилинганига ўттиз икки йил тўлди. Ўзбек тилининг халқимиз ижтимоий ҳаётида ва халқаро миқёсдаги обрў-эътиборини тубдан ошириш мақсадида миллатимиз тилига кейинги йилларда жиддий эътибор қаратилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-5850-сон **Фармонига** кўра *давлат тилининг софлигини сақлаш, уни бойитиб бориш ва аҳолининг нутқ маданиятини ошириш соҳасида* 2020 йилда ўзбек тилининг луғат бойлигини оширувчи лингвистик, соҳавий-терминологик, изоҳли луғатлар яратиш вазифаси белгиланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 20 октябрдаги ПФ-6084-сон Фармонига кўра эса **2020-2030 йилларда ўзбек тилини ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш концепцияси ҳам қабул қилинди** ва унда тил такомиллига хизмат қилувчи қатор вазифалар белгиланди. Яъни, замонавий, янги авлод ўқув луғатларини тузиш ҳамда уларнинг электрон шаклларини ва **соҳалар бўйича атамалар луғатини яратиш**; барча олий таълим муассасаларининг бакалаврият босқичида «**Касбий нутқ маданияти**» **фанини жорий қилиш**; мамлакат ҳаётининг барча соҳаларида, жумладан, давлат бошқаруви, замонавий ва инновацион технологиялар, саноат, банк-молия тизими, ҳуқуқшунослик, дипломатия, ҳарбий иш, тиббиёт ва бошқа соҳаларда давлат тилининг имкониятларидан тўлиқ ва тўғри фойдаланишга эришиш; **илмий асосланган янги сўз ва атамаларни мунтазам равишда расмий муомалага киритиб бориш** каби

* Бухоро давлат университети профессори, филология фанлари доктори

Ўзбек тилини бор бойлиги билан сақлашга қаратилган амалий ишларга кенг йўл очиб берилди.

“...янги даврда тилшунослик бошқа соҳаларга кўмакчи бўлиб қолиши керак. Математик лингвистика, биологик лингвистика, физик лингвистика, тиббий лингвистика, компьютер лингвистикаси, психологик лингвистика, таълимий лингвистика, санъат лингвистикаси, диний нутқ лингвистикаси, ортология ва ҳоказо. ... Ҳар бир соҳа бўйича луғатчилик лингвистик асосда тараққий этиши лозим... лингвистика билан тиббиёт ҳамкорлиги зарур. Тиббий терминологиянинг илмий ва оммабоп вариантлари фарқланиши керак. Тиббий илмий ва оммабоп матн фарқланиши, илмий тадқиқ қилиниб, лингвистик тавсиялар ишлаб чиқилиши зарур”, дея таъкидлайди Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети профессори, филология фанлари доктори Бахтиёр Менглиев [Б.Менглиев, 2019].

Айтиш керакки, тиббий терминология бўйича қатор илмий изланишлар олиб борилган. “Русча-ўзбекча-лотинча фармацевтик терминлар луғати” [А.Қосимов, Х.Холматов, 1990:128], “Инглизча-ўзбекча-русча, ўзбекча-инглизча-русча анатомик терминлар луғати” [А.Қосимов, М.Қосимова, 2006: 176], Ёлқин Тўракулов муҳаррирлигида 7000 дан ортиқ терминни ўз ичига олган “Тиббиёт комусий луғат” [1994: 288], ҳозирги замон тиббиётида қўлланиладиган 10000 атрофидаги клиник терминлар ва тиббий тушунчаларни ўз ичига қамраб олган “Катта тиббиёт ўқув луғати” [А.Усмонхўжаев, Э.И.Баситханова, М.С.Тўраханова, 2011] нашр қилинган. Бундан ташқари жуда кўплаб тиббий терминларга оид онлайн луғатлар, таржима луғатлари, изоҳли луғатларнинг электрон вариантлари яратилган. Аммо уларнинг халқона, ўзбеккона ва оммабоп вариантлари хусусида алоҳида ишлар амалга оширилмаган.

Бугунги кунда терминологик тизимларнинг шаклланиши ва соҳага хос терминологик луғатларни яратишнинг лингвистик муаммолари билан нафақат тилшунослар, балки профессионал мутахассислар шуғулланади, шунинг учун фанларнинг амалий жиҳатидан муқаррар интеграцияси мавжуд. Ўрганилаётган билим соҳасининг концептуал аппаратига эга бўлиш касбий муваффақият ва терминологик саводхонликнинг юқори даражасига эришишнинг муҳим шартидир. Шифокор жамиятнинг элита қисмига мансуб бўлиб, унинг нутқи меъёрий, коммуникатив, ахлоқий ва эстетик жиҳатларга жавоб бера олиши керак.

Қадимдан кишилар бир-бирларига нарса-ҳодисалар ҳақида шунчаки маълумот берибгина қолмасдан, балки уларнинг муҳим хусусиятларини тасвирлаб, қиёслаб, муҳим деб ҳисоблаган жиҳатларини бўрттириброк кўрсатишга ҳаракат қилишганки, бундай нутқий эҳтиёж натижасида ифода шакллариининг турлича тасвирий воситалари юзага келган. Маълумки, тиббиётда қадим замонлардан то ҳозирги кунгача қатъий терминлар эмас, балки мажозий номлар, образли иборалар, метафоралар қўлланган. Бу бериладиган маълумотни кодлашнинг ўзига хос усули, узоқ ўтмишда, инсон танасининг тузилишини махсус ўрганиш диний эътиқодлар томонидан тақиқланган пайдан бошланган. Дарҳақиқат, бўёқдор сўзлар воситасида

тасвирланган маълумотларнинг яхшироқ ва тўлиқ ўзлаштирилиши барчага маълум. Ўзбек тили қардош тиллар орасида нутқий ифода воситаларига ўта бойлиги билан, ҳар хил ифода воситаларини нутқий жараённинг ўзидаёқ ясаб олиш имкониятига эгаллиги билан ажралиб туради. Ана шундай воситалар сирасига лингвистик перифраза, эвфемизмлар, метафора, синонимия ҳодисалари киради.

Биз 2020 йилда Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги томонидан эълон қилинган “Олима аёллар гранти”га “Тиббиётга оид атамалар электрон платформасини яратиш” мавзусидаги амалий лойиҳа билан иштирок этиб, ғолибликни қўлга киритдик ва айтилган 2021-2023 йилларга мўлжалланган А-ОТ-2021-2 рақамли мазкур лойиҳа устида фаолият олиб бормоқдамиз. “Тиббиётга оид атамалар электрон платформасини яратиш” мавзусидаги амалий лойиҳа айнан айрим тиббий терминларнинг атамалар орқали ёритилиши, аниқ ва ихчам терминлар билан бир қаторда уларнинг сермазмун изоҳларининг берилиши, айтилиши ноўрин бўлган тиббий терминларнинг ноёб тиббий атамалар билан тўлдирилишига қаратилганлиги билан аҳамиятлидир.

Таъкидлаш лозимки, тиббиёт соҳасида лексик бирликларнинг қоида тариқасида иккита варианты мавжуд: халқаро (лотин ва юнон) ва миллий. Шулардан иккинчиси(миллий) “бу ҳодисани она тили имкониятлари орқали тушунтириш” истаги билан боғлиқ. Тиббий бирликларнинг семантик базасини таснифлаш, яъни тиббий лингвистиканинг эвфемик, метафорик, перифрастик, гендер хусусиятларини лингвомаданиятшунослик нуқтаи назаридан изоҳлаш; ўзбек тилида қўлланиладиган маҳаллий тиббий лингвистик бирликларнинг мазмун-моҳиятини ўрганиш; ҳудудий фарқланишларни ўрганиб ўзбек маданиятида мавжуд тиббий атамаларнинг тил маданиятида тутган ўрнини мустаҳкамлаш, йўқолиб бораётган ноёб тиббий атамаларни тўплаш, уларнинг тасвирий изоҳли луғатини тартибдаш, шифокорларга лингвистик ёрдам бериш; Абу Али ибн Сино қаламига мансуб “Тиб қонунлари” асарида қўлланган атамаларни изоҳли луғат билан қиёслаш, муштарagini истеъмолга киритиш ва тавсифлаш (дейлик, “Тиб қонунлари”[Абу Али ибн Сино,1993:304], табобат масалаларини оммабоп ҳолда назм билан изоҳловчи «Уржуза»(1326 байт тиббий ўғит) [Абу Али ибн Сино,1999:159] номли тиббий асарларда “мохов” касаллиги “шер касаллиги”; болаларда кечадиган оғиз оғриғи, стоматит - ширча; витилего-баҳак; теридаги оқ доғлар, сочларнинг айрим жойлари тўкилиши - тулки касаллиги билан номланган); тилшуносликнинг тиббиёт билан фаол интеграциялашувини таъминлаш ҳам ўзбек тилшунослиги олдида турган улкан вазифалардан саналади.

Кўпинча профессионал мулоқотда муваффақиятсизликлар тилни етарли даражада билмаслик эмас, балки у ёки бу терминнинг бошқа бир вариантларини билмаслик оқибатидир. Дарҳақиқат, миллий атамалар, асосан, турли ижтимоий қатламда сўзлашувчилар томонидан тушунилади ва улар кўпинча шифокор-бемор мулоқотида ишлатилади, лотин-юнон атамаларини эса тадқиқотчиларнинг кўп қисми тушунади, одатда, шу касб эгалари - профессионаллар ўртасида маълумот алмашиш учун ишлатилади.

Телевидение, интернет, ёзма ОАВ, турли маърузалар, суҳбатларда ўринли ва ишлатилиши қулай айрим тиббий бирликлар қўлланмоқдаки, булар ҳам тингловчи, ҳам ўқувчи учун ёқимли ва эшитимлидир. Масалан, биргина **хотин-қизларнинг хомиладор бўлиш жараёни билан боғлиқ қатор тасвирий ифодалар парадигмасига** мансуб юкли бўлмоқ, бошқоронгу бўлмоқ, бўйида бўлмоқ, гумонаси бор, жиддий давр, иккиқат бўлмоқ, мўъжизали тўққиз ой, нишона пайдо бўлмоқ, оғироёқ, тўлишмоқ, фарзанд кутмоқ, иккижон бўлмоқ каби миллий, халқона эквивалентлар ҳамда **хотин-қизларнинг болали бўлиш (туғиш) жараёни билан боғлиқ** бола кўрмоқ, болали бўлмоқ, бўшалмоқ, бўшалиб олмоқ, вужудга келтирмоқ, дунёга келтирмоқ, ҳаётга келтирмоқ, дунё юзини кўрсатмоқ, енгил бўлмоқ, жонидан жон бунёд этмоқ, кўзи ёримоқ, кўпаймоқ, она бўлмоқ, ўгил кўрмоқ, қизли бўлмоқ... ифодалар парадигмаси борки, бу ўзбек халқининг ўз тилига бўлган юксак муҳаббатини ҳамда нутқий маданиятини исботлай олади. Пандемия туфайли бир қанча бирликлар нутқимиздан мустаҳкам ўрин эгаллади. Биргина коронавирус билан боғлиқ ўндан ортиқ кўзга кўринмас ёв, тождор вирус, инсониятни иложсиз қолдирган вирус, тождор вируснинг тожи, хавфли ёв, тожли душман, кўзга кўринмас митти офат, тож кийган вирус, дунё иқтисодини емирувчи касаллик, инсон саломатлигининг кушандаси, чекинмаётган ёв, оламий фалокат каби перифрастик, метафорик бирликларнинг фаол қўлланишда эканлигини кузатамизки, булар бевосита тиббий нутқ билан боғлиқ. Ўзбек тилида *врач, доктор, дўхтир, шифокор, табиб, эмчи, луқмонча, ҳаким* қаторидан ўрин олган сўзлар чет тилида фақат бир-иккита сўз билан ифодаланади, холос.

Айни кунларда тавсифий тилшунослик ўз ўрнини соҳавий-тавсиявий тилшунослик йўналишларига бўшатиб берган экан, тиббий соҳага тегишли атамаларни ҳам миллий, ўзбекона, оммабоп вариантларда тайёрлаш – шу соҳадаги илмий муаммонинг ечимига хизмат қилади. Қадимдан сайқалланиб келган, аждодлардан мерос бўлиб қолаётган бебаҳо бойликнинг ворислари сифатида она тилимизни авайлаш, асраш, кўриқлаш барчамизнинг вазифамизга киради. Биз ўзбек атамашунослиги захирасини бойитиш мақсадида тиббий бирликларнинг электрон платформасини яратишга жазм қилмоқдамизки, ушбу платформада терминларнинг атамалар орқали ёритилиши, аниқ ва ихчам терминлар билан бирга уларнинг сермазмун изоҳларининг берилиши, айтилиши ноўрин бўлган тиббий терминларнинг ноёб тиббий атамалар билан тўлдирилиши, уларни яратишда она тили имкониятларидан кенг фойдаланиш асос қилиб олинган.

Тиббиётга оид атамалар электрон платформасини яратиш тиббий эвфемизмлар луғати, тиббий перифразалар, тиббий лексика метафоралари луғати, уларнинг электрон варианты, мобил иловаларини яратиш заруратини юзага келтирмоқдаки, бу яратилажак ўзбек тили миллий корпуси учун ҳам ғоят аҳамиятлидир. 1.Биз лойиҳа доирасида мазкур луғатларни тартиб беришга ҳамда уларнинг мобил иловаларини яратишга, тиббий соҳага тегишли терминларнинг миллий, оммабоп вариантларини аниқлашга ва улар нашр йўллари орқали тарғибот қилишга маълум маънода эришдик, деб ўйлайман. 2.Бундан ташқари лойиҳа мавзуси асосида БухДУ ўзбек

тилшунослиги кафедраси мустақил изланувчи У.Аҳмадова 2021 йилда “Ўзбек тилида социал перифразалар” мавзусида фалсафа доктори (PhD) диссертациясини ёклади. Диссертациясида ҳар бир социал гуруҳ перифразаларини ўрганаркан, тиббиётга тегишли тасвирий ифодаларни алоҳида қатлам сифатида тадқиқ этди. 3. БухДУ инглиз тилшунослиги кафедраси мустақил изланувчи А.Қобилова томонидан тиббий перифразалар қардош бўлмаган тиллар кесимида ўрганилмоқда ва мазкур мавзу дастлабки экспертизадан ўтди. 4. 5А.120102-Лингвистика (Ўзбек тилшунослиги) мутахассислиги магистранти Дилнура Ахмедованинг “Ўзбек тилида тиббий метафоралар” мавзусида диссертацияси бажарилди. 5.БухДУ ўзбек тилшунослиги кафедраси таянч докторанти Д.Собированинг “Тиббий рекламанинг социопрагматик хусусиятлари” мавзусидаги 10.00.01 – Ўзбек тили ихтисослигида филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тақдим этиладиган тадқиқот иши ҳимоя қилинади. Унинг мавзуни қамраб олган қатор мақолалари миллий журналларда нашр этилди. 6. “Web of Science Core Collection”, “Scopus” маълумотлар базасида индексланган нашрларда 3 та йирик мақола нашр этилди. 7. Лойиҳа мавзуси доирасида “Ҳозирги ўзбек тили” ўқув курсидан бадиий, оммабоп матнларда тиббий бирликларнинг ифодаланишига доир курс иши ва малакавий битирув ишлари режалаштирилди. 8. Тиббиётга оид мақоллар, ривоятлар, халқ дурдоналари жамланган қўлланма тузилиб унинг дастурий таъминоти яратилади. 9. Ҳамкорликда режалаштирилган халқаро анжуман материалларида ҳам айнан мавзуга дахлдор масалалар ҳамда муаммолар кўтарилди.

Барча жаҳон тилларида бўлгани каби ўзбек тилидаги терминларни, атамаларни жонлантириш, шу билан бирга, тиббиёт йўналишлари бўйича ҳам ҳар томонлама қулай бўлган, ўзбек тили қатида мавжуд бўлган атамаларни ҳам муомалага киритиш, умумтилда қўлланиш доирасини кенгайтириш зарурати туғилмоқда. Қайд этиш керакки, тиббиётга доир тушунчаларнинг шаклланиши узоқ ўтмишга бориб тақалади - туркий луғатчилигининг асосчиси Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари, эски ўзбек тилига асос солган Алишер Навоий, мемуар асар муаллифи З.М. Бобур ва бошқа ижодкорларнинг бадиий, илмий-бадиий асарлари тиббий терминларнинг ривожланишида ўзига хос ўрин тутган манбалар ҳисобланади. Ўзбек тилида тиббий атамаларни ўрганиш ва жамлаш; имкон қадар тиббий терминларни соҳалар бўйича ёки бўлимларга ажратган ҳолда луғат-китобларни нашр қилиш ҳозирги янги Ўзбекистон шароитида тиббиёт терминологиясининг бойиб боришига хизмат қилмай қўймайди.

Адабиётлар:

- 1.Абу Али ибн Сино.Тиб қонунлари. Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси, 1993. Электрон китоб. Уч жилдли сайланма.1-жилд.– 304 б.
- 2.Абу Али ибн Сино. Уржуза ёки 1326 байт тиббий ўғит. Тошкент: Абу Али ибн Сино, 1999. –159 б.
3. Қосимов А., Холматов Х. Русча-ўзбекча-лотинча фармацевтик терминлар луғати. Тошкент: Ибн Сино нашриёти, 1990. –128 б.

4. Қосимов А., Қосимова М. Инглизча-ўзбекча-русча, ўзбекча-инглизча-русча анатомик терминлар луғати. Тошкент: Мехридарё, 2006. –176 б.

5. Тиббиёт қомусий луғат. Ёлқин Тўрақулов муҳаррирлигида/ Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1994. –288 б.

Психология пациента и этика врача

Чудакова Вера Петровна*

Аннотация. Цель данной статьи - исследовать этику речи врача, а также ее лингвистические характеристики. В нем описываются и объясняются слова, фразы, лингвистические и методические особенности речи врача с примерами. Была рассмотрена необходимость научного исследования сферы применения таких терминов, т. е. их прагматики. Статья объективно подкреплена данными о контакте врача с пациентом и его этике. Это подчеркивает важность слов в нашем общении. В статье подчеркивается важность постановки достоверных и правильных диагнозов на основе подробностей, сообщаемых пациентом врачу, или правильного использования медицинских эвфемизмов, перифразов и перифразов во время информирования врача о заболевании.

Ключевые слова: *медицинский язык, медицинский эвфемизм, медицинский парафраз, коммуникация, терминология, название болезни, лексика, лингвопрагматика, речь, понимание, психология*

Вступление. Медицина уникальна тем, что она часто неразрывно связана с повседневной жизнью человека. Сегодня, независимо от образования, его концепции, теории, достижения, возраст и социальный статус хорошо известны широкой публике и следуют за каждым от рождения до смерти. Язык отражает этот механизм, потому что он открыт для всех жизненных моделей и изменений. Язык медицины, развивавшийся на протяжении многих веков и быстро развивающийся в наше время, представляет собой обширную многоуровневую систему, охватывающую как область повседневной жизни, так и научное понимание, а также пространство, в котором обе области влияют друг на друга. Предыдущее заметно. Это разнообразие особенно очевидно в медицинском устном языке - контакте между врачами и пациентами. Природа этой формы общения, несомненно, требует научного понимания и реалистичного объяснения лингвистами. Беседа “врач -пациент” необходима врачу для постановки диагноза пациенту на основе любого комментария, сделанного пациентом.

Также от каждого сказанного врачом слова зависит, насколько пациент осведомлен о своем здоровье, насколько это возможно, правильно выполняет все рекомендации врача, не нарушает и не игнорирует их. Для врача очень важно выслушать пациента, понять его мысли, принять их, выразить свою доброту, быть искренним. Важным аспектом врачебной этики является

* Старший научный сотрудник педагогического института Академии педагогических наук Украины, к.п.н., доцент. Член научно-технического совета по филологии, психологии и педагогике при Министерстве инновационного развития Республики Узбекистан.

предоставление пациенту возможности как можно больше говорить о себе, фокусировать свое внимание на пациенте. Можно будет завоевать доверие пациента, задавая вопросы, не перебивая его, выслушивая его слова до конца и ласково обращаясь с пациентом. Действительно, Саади аль-Шерази не зря сказал: вопросы врачебной тайны болезни пациента, ответственности медицинского персонала за жизнь и здоровье пациента, взаимодействия медицинского персонала включены в этикет врача [12]. Согласно медицинской деонтологии, медицинский работник должен уделять пристальное внимание пациенту, использовать свои знания для восстановления его здоровья или облегчения боли от болезни, сообщать пациенту только ту информацию о его здоровье, которая может принести ему пользу, и сближать пациента с врачом. Говорить с коллегами о болезни пациента в его или ее присутствии противоречит этикету врача. Сознание, уровень, культура, мировоззрение, знания врача тесно связаны с тем, в каком обществе он или она живет. Это отношение изменится к лучшему в соответствии с требованиями времени. Это изменение отражается в высоких человеческих качествах, чистоте, интеллекте, человечности врача.

Мы ссылаемся на информацию врача о заболевании: “Витилиго - это распространенное заболевание кожи, характеризующееся появлением белых пятен различной формы и размера, которые не воспаляются в области кожи. Многие факторы способствуют возникновению этого заболевания. К ним относятся нарушения нервной, эндокринной и иммунной систем и системы перекисного окисления липидов, а также саморазрушение клеток, а также изменения в составе питательных микроэлементов кожи и метаболических процессах” [15].; “При золотухе заболевание первоначально проявляется в виде воспаленных пятен на участках кожи, на поверхности которых через несколько часов появляются пузыри с мягкой кожей (флектены) размером с шишку. Область вокруг волдырей становится краснее и больше по размеру. Оболочка флектонов сморщена и раздроблена, в которой наблюдается гнойная или кровянистая жидкость, которая затем превращается в тонкий толстый слой. Средняя продолжительность заболевания составляет 2-3 недели.”[7]

Исследовательский анализ.

Большинство статей и учебников, посвященных медицине, показывают, что в этих источниках название болезни интерпретируется и используется как научный термин. Но в диалогах между врачами и пациентами именно эти слова уместно используют медицинские эвфемизмы, чтобы красиво выразить речь, а не напугать пациента. Например, в речи врачей используются такие эвфемизмы, как "ваша рука цветет", "кожа полна сладостей". Лингвистические особенности медицинских эвфемизмов в узбекском языкознании были изучены Н. Гайбуллаевой [13].

В мировой лингвистике проводится ряд научных исследований по различным аспектам медицинской лексики, включая лексико-семантические, методологически-функциональные, лингвопрагматические, гендерные особенности, термины, относящиеся к этой области [1,2,3,5,7]. Антропологическое, концептуальное изучение медицинских лексем в

общении врача и пациента, выявление этносоциальных аспектов является одним из важных вопросов, ожидающих решения.

Она эффективно использует привлекательные, образные единицы в своей речи для того, чтобы определенное понятие звучало приятно для человека. В частности, врачи также ссылаются на перифрастические единицы в своей речи. В этом случае негативные признаки действий и ситуаций, связанных с деятельностью, скрыты и завуалированы. Например, великий столп (тело), знак дерева (аура), враг современной медицины (интернет), грудное молоко (пища), чудесное благословение (материнское молоко), король тела (сердце), медицина (медицина), вирус короны (болезнь), бессонный сон (кома), сладкое дыхание (легкие), рост (талиа), барабанные перепонки (глухота), свет жизни (грудное вскармливание), символ жизни (человек) - перифразы, наблюдаемые в речи врачей [3, 4].

- Речь врача является ключевым инструментом в управлении психологическим состоянием пациента. Сарафанное радио - это лекарство для тяжелобольного пациента. То, что здоровый человек с четырьмя конечностями говорит со злостью, яростью, ненавистью, - смертельный яд. Например, давайте обратим внимание на следующие слова и фразы:

- Как у тебя дела? - когда ты это услышишь, твое сердце возрадуется.

- А ты как думаешь? - у вас такое ощущение, что ваше сердце перестало биться и что вы подавлены окружающим миром.

- Как у тебя дела? - ты хочешь заново прожить свою жизнь.

- Когда ты собираешься заболеть? - страдания будут умножены в десять раз.

- Не расстраивайся, по крайней мере, кто-то беспокоится обо мне.

- Это полностью твоя вина! - воскрешение мертвых...

- Вам будет приятно! - первое крыло, которое воспарит к радости.

- В этом туре вы никогда не будете счастливы! - конец мечты.

- Не волнуйся, ты не можешь! - срывая

"Конечно, ты можешь, я верю в тебя". - потенциальная лестница в будущее

"Я понятия не имел, что это было, когда ты ушел". - доверие к хорошим дням исчезло...

- Все будет хорошо. - надеюсь, завтра будет лучший день.

Два слова, перечисленные выше, могут дать кому-то крыло, или еще два слова могут сломать крыло или вызвать неизлечимую болезнь вместо исцеления. Поэтому врач должен лечить боль пациента устно, а не с помощью лекарств. Вот как выглядит его мастерство. Врач также должен быть сильным психологом. Незнание человеческой психики также мешает человеку стать зрелым врачом. Немецкий психотерапевт (иранского происхождения) Нусрат Пезешкян был одним из первых, кто точно доказал, какие слова вызывают болезни у людей. То, что человек говорит, основываясь на своем внутреннем состоянии ума, кажется, пронизывает его здоровье. Слова, которые непосредственно влияют на функционирование физиологических органов человека, также называются органической речью. Независимо от того, насколько вы энергичны, следующие слова, сказанные

себе, повредят вашему здоровью. Иногда слова, которые входят в определенные трудности и произносятся в гневе, ярости или ненависти, заставляют органы изменять работу определенных членов, действуя в форме команды, приказа [4]. Например: "Все на моей шее, проблемы на моей шее" - развитие остеохондроза; те, кто говорит "все коснулось моей души" - развитие опухолей; те, кто говорит: "Я сильно ударил себя в сердце" - развитие сердечного приступа; Те, кто говорит: "У меня болела голова" - развитие мигрени; "Те, кто говорит, что они пили мою кровь - развитие заболеваний крови; Развитие гипертонии у тех, кто говорит: "Терпение переполнено"; Развитие темноты у тех, кто говорит: "Я не хочу слышать, выключите это"; Развитие депрессии у тех, кто говорит: "не испытывайте мои нервы"; Те, кто говорит: "в моей жизни нет радости" - болезни печени, желчного пузыря, развитие ожирения; "Самоедство, неспособность переварить работу других - развитие язвенной болезни"; Ученые доказали, что развитие урологических заболеваний у тех, кто говорит "Я устал до смерти".

Литературы:

1. Abramova G.A. Medical vocabulary: basic properties and development trends: dis. ... Cand. philol. sciences. - Krasnodar, 2003 .-- 312 p.
2. Agadzhanian S.A. Verbal communication "doctor - patient" in the functional-stylistic aspect (based on the material of the English language): dissertation ... candidate of ... sciences. - Moscow, 2018 .-- 177 p.
3. Ahmadova U.Sh. Types of periphrasis and their place in the text // International Journal of Language, Education, Translation.– Tashkent, 2020. № 4. - В. 81-87.4. The culture of communication between the doctor and the student. (Electron resource): <https://studfiles.net/preview/548345/>
4. Malygina E.N. Means of mitigation of utterance in medical speech: Author's abstract. dis. Cand. philol. sciences. Samara, 2007 .-- 56 b.

Гинекологик касалликни ифодаловчи тиббий терминлар талқини

Ихтиярова Гулчехра Акмаловна *

Аннотация. Мақолада шифокор ва бемор мулоқотида деонтологиянинг ўрни. Айниқса қизлар касаллигини даволашда тиббий атамаларнинг муҳим аҳамияти, ўрни ва роли ҳақида маълумот берилди.

Калит сўзлар: *нутқ маданияти, деонтология, пардаланган мулоқот, жиддий аъзолар, нозик соҳалар*

Бизга маълумки, сўз шифокор билан бемор алоқасини ўрнатишда муҳим аҳамият касб этадиган, муваффақиятли даволашга ёрдам берадиган воситадир. Нутқ маданияти – шифокорнинг умумқасбий маҳорати учун зарурий шартлардан бири. Соғлиқни сақлаш тизимидаги тиббиёт ходимлари беморнинг соғайишида муолажа билан бирга у билан суҳбат давомида чиройли мулоқот олиб бориши муҳим ҳисобланади. Шифокор беморларни даволовчи яхши суҳбатдош, сирдош ва руҳшуносдир. Ҳар бир ўзбек хонадонидаги қиз, аёл, она албатта гинеколог ҳузурига боришга эҳтиёж

* Buxoro davlat tibbiyot instituti proffessori, tibbiyot fanlari doktori (DSc), профессор

сезади. Ўзидаги айтилиши ноқулай бўлган муаммони шифокорга айтишга шайланади, тилимиздаги тиббий атамалар эса нутқимизни бундай муаммодан халос қилади.

Қадимда табиблардан, кейинчалик шифокорлардан маданиятли, хушмуомала, соддадил ва камтар бўлиш талаб қилинган. Алишер Навоий ҳазратлари табиб ҳақида фикр юритар экан, шундай дейдилар: “Табиб ўз фанининг моҳир билимдони бўлиши, беморларга меҳр-шафкат билан муомала қилиши, асл тиб илмига табиати келишмоғи, донишмандлар сўзига риоя қилиб, уларга эргашмоғи, мулойимсўз, бемор кўнглини кўтарувчи, андишали, хушфёъл бўлмоғи керак. Табиб агар ўз касбига моҳир бўлса-ю, аммо ўзи бадфёъл, бепарво, кўполсўз бўлса, беморни ҳар қанча муолажа қилганда ҳам барибир унинг мижозидида ўзгариш пайдо қилолмайди”. Абу Али Ибн Сино табибнинг касални даволашдаги уч таянч қуроли: сўз, гиёҳ, тиф орасидан сўзни биринчи ўринга қўйган ҳолда, шифокорнинг кўзи бургутники каби ўткир, қўллари қизнинг қўллари каби нозик, юраги шерникидек довюрак ва ақли илон каби бўлишини эътироф этганлиги диққатга сазовордир .

Терапия фани асосчиси М.Я.Мудров шифокор маданияти ҳақида ўзининг қатор маърузаларида батафсил тўхталади, тиббиёт олий ва ўрта махсус ўқув юртларида шифокор маданияти ҳақида алоҳида фан – деонтология фани ўқитилади. Мулоқот маданияти масаласи янги муаммо эмас. Испан ёзувчиси, файласуф Грасиан Балтасар: “Ақл ва дид учун маданият жуда муҳим. Ким нозик ҳис этса, ўша гўзалликка кўпроқ интилади” – деб ёзган. Бугунги кунда ҳам инсоннинг ички маданияти унинг хатти-ҳаракати, иш-фаолияти билан ўлчанади.

Шифокор – қиз, шифокор – аёл муносабатида бир қатор ечилмаган саволлар бор. Вояга етаётган қизлар ўзларида кузатилаётган биологик ва физиологик жараёнларни қай даражада, қай савияда қабул қиляптилар? Уларнинг бу соҳадаги билиш кўникмаларини англай олиш даражаси қандай ? Бу саволларни шифокорларимиз мулоқоти қониқтиряптими? Умумназарий муаммолардан ташқари нозик хусусий ҳолат ва масалалар ҳам пайдо бўладики, улар бўйича амалий таклиф, маслаҳатлар бериш орқали муаммога йўл топиш мумкин бўлади. Шифокор ҳаёт йўлида инсонлар билан муомала-мулоқот масаласи – энг муҳим фан. Бизнинг олий таълим муассасаларимизда шундай фанлар ўқитиладими? Ҳа, тиббий адабиётларда ҳам бу соҳада бўшлиқ мавжуд. Клиник фаолиятнинг муҳим ва ҳал қилувчи фактори тадқиқ методикаси (касаллик келиб чиқиши, кечиши ва тарихи) эмас, балки шифокорнинг шахсий инсоний маданиятидир. Фақат шахсий-маданий фазилатларнинг юксалиши шифокор продукцияси хусусиятининг ўсишига олиб келади” , –деб таъкидлайди. Мулоқот маданияти таълимнинг шифокор касбий маҳорати шаклланишида ўта муҳим омил эканлигини ўқитрган. Мулоқот маданиятини эгаллаш бир жойда муқим турадиган жараён эмас, бу прогрессив жараён. Агар бу фазилат тарбияланиб борилса, шифокор шундай иқтидорнинг юксак чўққисига – донишмандликка эриша олади.

Тилимизда шундай бирликлар борки, улар лингвокультурологик аҳамиятга эга; фақат ўзбек тилига хос. Ҳатто таржима луғатларида уларнинг

муқобилини топиб бўлмайди. Буларда ижобий маъно ўзбек тилига хос одоб-ахлоқ меъёрига амал қилиш натижасида пайдо бўлган.

Аёллар шифокори амалиётида тиббиётга оид атамаларнинг қўлланилиши ходимнинг юксак касбий маҳоратга эгаллигини кўрсатувчи восита саналади. Масалан, уят аъзолар *жиддий аъзолар, нозик соҳалар, қориннинг пастки қисми, пешоб чиқариш канали* каби сўз бирикмалари билан алмаштирилса, ҳар бир сўзловчи мулоқоти ғилофланади.

Қизларимизга эса мактабда дарс жараёнларида устозлари томонидан, оилада ёши улуғ онахонларимиз томонидан, бундай пардаланган мулоқот жараёнлари шакллантириб борилса, уларни оилага, ҳаётга ўз мулойим сўзи орқали ўрнашишига туртки бўлинар эди. Гинеколог ҳузурида ҳам вояга етаётган қизлар ўзларида кузатилаётган биологик ва физиологик жараёнларни қай даражада, қай савияда етказиш кераклигини билиб олар эдилар.

Бу соҳада тилшунослар эса тиббий birlikларни луғат кўринишида тайёрлаб, мактаб ўқувчиларига тақдим қилсалар, мақсадга мувофиқ бўлар эди. Шифокор – киз, шифокор – аёл мулоқотида бир қатор ечилмаган саволлар ҳам ўз ечимини топар эди.

Адабиётлар:

1. Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. Тошкент: А. Қодирий номидаги халқ мероси, 1993. Электрон китоб. Уч жилдли сайланма. 1-жилд. – 304 б.
2. Абу Али ибн Сино. Уржуза ёки 1326 байт тиббий ўғит. Тошкент: Абу Али ибн Сино, 1999. – 159 б.
3. Қосимов А., Холматов Х. Русча-ўзбекча-лотинча фармацевтик терминлар луғати. Тошкент: Ибн Сино нашриёти, 1990. – 128 б.
4. Қосимов А., Қосимова М. Инглизча-ўзбекча-русча, ўзбекча-инглизча-русча анатомик терминлар луғати. Тошкент: Меҳридарё, 2006. – 176 б.
5. Тиббиёт қомусий луғат. Ёлқин Тўрақулов муҳаррирлигида/ Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1994. – 288 б.

ПРОФЕССОР Қ.ЖҲБАНОВ ҲНБЕКТЕРИНДЕГИ СӨЗТАНИМ НЕГИЗДЕРИ

(Қ.ЖҲбанов сөзтанамындағы лексикология мәселелери)

Мўратбек Бағила Қўрманбекқызы*

Annotation. The article describes the research of the scientist K. Zhubanov on lexicology. The problem of vocabulary, meaning, semasiology, and lexical and morphological units between Turkic languages in general are studied.

Keywords: *lexicology, semantics, dialectology, morphology, vocabulary, semantics.*

Профессор Қ.ЖҲбановтың сөзтанымға сәйкесетін ғылыми жазбаларымен таныса отырып, әр тақырыптағы зерттеулері арасынан кезінде

* Қ.ЖҲбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университети, ф.ғ.к., доцент

қазақ ғылымының тілтаным бағытындағы ғылыми танымдық ойларын, терең сипатты тұжырымдарын, өзіндік дара көзқарасты қолтаңбасын түсірмеген саласы да болмағанына көз жеткіздік. Қазақ сөзтанымын зерттеу үшін алдымен осы ғылымның шаңырағын биіктетіп көтеруге, оның іргесін қымтауға, баға жетпес еңбегімен өлшеусіз үлесін қосып, ғұмырлық мол жазбаларын қалдырған зерттеуші ғалым, тілтаныммыздың алғашқы профессор, түркітанушысы, Құдайберген Қуанұлының лингвистикадағы мұрасы терең, құнды әрі ауқымды. Тіл білімі саласындағы сөз мағынасы, оның мағыналық топтары туралы бір саласы лексикология деп аталады [Миров, 2014: 64]. Лексикологияның өз ішіндегі түрлі топтары да ғалым қаламына арқау болғанын, сонымен қатар тілдің басқа салаларына байланысты зерттеулерінде де оның лексикологияға қатысты мәселелерге жол-жөнекей тоқталып, талдау жасағанына куә боламыз. Сондықтан қазақ тілі семасиологиясының қалыптасуына үлес қосқан ғалымдардың бірі ретінде Қ.Жұбановтың еңбектеріндегі сөзтаным мәселесіне тоқтамай өте алмаймыз. Профессор Қуанұлының сөзтаным жөнінде жазған лексикологияға қатысты ойлары Жанғазыға хат деген атпен жазылған Қазақ тілінің емлесі мен грамматикасының кейбір мәселелері, «... жоғары курсынан дәрістер», «О формах сочетания слов в казахском языке», «Мағынасыз сөздердің мағынасы», т.б. мақалаларына сәуле шашқандай тереңнен белгі береді. Ол: «Семасиология – сөздердің мағынасы жайындағы ілім» екенін талдап түсіндіре келіп, семасиология мен лексика арасын да талдап, ол екеуі жақындығын көрсету үшін «лексика – сөздің денесі, семасиология – мағынасы» деген уәж айтады. «Грамматика даяр нәрсені қарамайды, ал лексика – даяр материал. Лексика етік, етікші сөздерінің қалай жасалғанын қарамайды. Сондықтан ол грамматикаға да кірмейді, тек даяр материалды ғана қарайды», – дейді [Жұбанов, 2019: 75]. Ғалым мұрасы ішіндегі тарихи семасиология проблемаларының сол кезеңде өзекті мәселе ретінде көтерілуінің жалпы ғылыми негізі мен қажеттілігін белгілейтін алғашқы нышандарының іздерін осы саладағы ізденістері мен ойларынан табамыз. Сөзде мағынаның лексикалық жағы біреу болады. Ол – сөздің түбір тұлғасы арқылы көрінеді. Ал грамматикалық жағынан мағына әр сөзде бірнеше түрде кездесетінін айтқан.

Лингвист ғалым мағынаны да ажырата қарап, *негізгі* және *грамматикалық* деп екі түрлі мағынаны алға тартады. Сөздің басты атау бағытын негіздік мағына, бұған бас деген мысал болса, осы сөздің бұдан басқа зат есімдік, жекелік, атаулық (септеусіз мағынасында), тәуелсіздік, болымдылық мағыналары болатынын айтқан.

Ғылыми аспектіде грамматикалық мағына болатынын ескерткен. Бұндағы негізгі мағына – сөздің лексикалық мағынасы болып табылады. Сөзтаным мен тілдің даму заңдылықтарын, өзгерістер, ішкі, сыртқы әсер ету факторлары туралы да түсіндірген. Ғалым талдау кезінде қоғам мен тіл байланысы да сөз арқылы танылатынын, осы ерекшеліктер сөзтанымға әсерін қарастыруға түрткі болған. Тіл жөніндегі талдауында оны шартты таңба ғана болып табылатынын айтады. Белгілі ғалым Б.Хасанов өз мақаласында Қ.Жұбановтың зерттеулерінде жалпы тіл білімі деңгейіндегі ортақ тіл

теориясы мәселелері қарастырылғанын айта келе, ғалымның жалпы және жеке тіл туралы, сөз, сөйлеу, ой, сөйлем жөніндегі пайымдаулары көрініс беретінін айтқан. Лексикологияны зерттеуші Қ. Жұбанов сөз адамдарға хабарласу үшін керек, ал ол оған жарамаса, сөз бола алмайтынын түсіндіреді. Бұл пайымдау сөзтанымдық жағынан маңызды болып табылады. Қазақ тілінің лексикалық қорын толықтырып, осы саланың өзегін танытатын, қазір белгісіз мағынадағы сөздерді зерттеп, ғасырлық тарихи жолы бар сөздердің мәнін ашу, этимологиясын анықтау, бұрынғы қалпын дәлелдеу, тұтынушы халықтың рухани және мәдени ерекшеліктерін бейнелей білетін өлі түбірлерді зерттеу сөзтанымды дамытуға ықпал етеді.

Қазақ тілші ғалымдары бір буынды түбірлер құрылымының бірнеше түрлері (V, VC, CV, CVC, CVCC) болатынын мойындап, соның ішінде түркі тілдерінің қазіргі дамуы кезеңінде CVC типіндегі (бітеу буын) түбірлердің қазақ тілінде де басымдылыққа ие екенін анықтады. Дегенмен, аталмыш түркі түбірлерінің тілдік табиғатында әлі де болса айқындалмаған, нақтыланбаған мәселелер баршылық.

Түркі түбірлерінің дамуына синхрондық аспектіде талдау жасап, анықтама беру оның тарихи табиғатын толыққанды анықтай алмайды. Сондай-ақ түбірлердің құрамдық элементтерге жіктелуі-жіктелмеуі туралы мәселені де шеше алмайды. Бір буынды түбірлерді былай болғанда қазіргі түркі тілдерінің біршама деректеріне ғана сүйеніп, негізгі және перифериялық лексиканы кең ауқымда қарастыруды ескере бермейтін жеке ғалымдардың тұжырымдамаларын қазіргі тілде айқын құрылымды деп саналатын екі және көпбуынды негізгі түбірлердің жіктелу-жіктелмеу мүмкіндіктерін анықтауда шешуші анықтама-тұжырым деп атауға болмайды. Осыған байланысты көрнекті түркітанушылардың өздері (В.Радлов, П.Мелиоранский т.б.) қазіргі түркі тілдеріндегі тек екі немесе үшбуынды түбірлер ғана емес, сондай-ақ бір буынды түбірлер де бір кезде жеке морфологиялық элементтер болып, кейінгі сан ғасырлық агглютинативтік даму кезеңдерінен өткен өнім ретінде өзінің бойында фонетикалық, морфологиялық, семантикалық заңдылықтарды сақтай отырып, тұтас бірлікке айналған, қазір құрамдас бөлшектерге жіктелмейтіндігін көрсеткен болатын. Сондықтан қазақ тіліндегі бір буынды ежелгі сөздердің мағынасын табу, өлі түбірлерді «сөйлету» мәселелерінің бастауында профессор Қ.Жұбановтың зерттеулері тұрған болса, оның сөз мағынасы, лексикология саласына да көп үлес қосқанын танытады. Атап өтетін болсақ, өз ана тіліміздегі түбірді сан ғасырлар бір қалыптан өзгертіп, жаңаша қалыпқа эволюциялық өзгерткенін, тілдердің деректерін салыстырып, этимологиясын, үнем, флексия құбылыстары мәселелерін тексереді. Осыған орай, зерттеушілердің бірі ғалым С.Аманжолов жазған мақала бойынша ұят және ұял = түбірлеріндегі л және т флективті жағдайға сырттай ұқсас, ал болмысы жалғамалы тіл талабындай деп дәлелдегені белгілі [Жұбанов, 2019: 517]. Бастауында профессор Қ.Жұбанов дискурсы тұрған бір буынды ежелгі сөздердің мағынасын табу, өлі түбір ұғымының қазақ тілі деректері негізіндегі мәселесін зерттеген: Ә.Т.Қайдаров, А.Ибатов, М.Томанов,

К.Ш.Хұсайынов, Б.Сағындықұлы, Е.Қажыбеков, А.Салқынбай, Ж.Тектігүл, М.Ескеева т.б. ғалымдардың еңбектерінің рөлі зор.

Түркі тілдеріндегі түбірлердің құрылымы мәселесі императив тұлғалы етістіктердің өлі түбірлеріне де қатысты. Екі буынды императив етістіктер, бұның құрамындағы түрлі өлі түбірлер, мағынасы ұмыт болған дербес түбірлер туралы талдап, оны сөзтанымға керек деп есептеген. Қазіргі уақытта осындай императив тұлғалы етістіктердің кейбірінің бойындағы морфологиялық элементтердің жігі толық немесе жартылай болса, кейбірінің ізін мұқият зерттеу жолымен ғана қайта қалпына келтіруге болады. Қ. Жұбанов етіс тұлғаларында осындай кей етістіктердің өлі түбірге айналған деректері кездесетінін атап өтеді. Оған мысал ретінде «айт, қайт» етістіктерін алады. Ол айт құрамындағы –т өзгелік етістің жұрнағы, бұрын «Ол айды (Ол сөйледі)» түрінде келген, мұндағы -ды ұ болған, яғни ұ- болу деген сөз. Бұл бүгінде жойылған» деп көрсетеді [Жұбанов, 2019: 136]. «Қайт» түбірі де дәл осындай. «Қай» өлі түбірі «кейін» деген мағынаны білдірген. Ғалым Ә. Құрышжановтың М. Қашқари сөздігінен келтірілген мысалдары Қ.Жұбановтың «айт» түбіріне қатысты пікірінің дұрыстығын растайды. Ғалым Ж. Манкеева ескерткіштерде «ай»сөзінің жеке түбір сөз, әрі «айт» өзгелік етіс тұлғасында қолданылғандығына (Мысалы, 1. Білге тойуқуқ бана айды бусуқелт теді. 2. Тақы бір сөзүм бар айтғу саңа мысалдар келтіре отырып, -т қосымшасының ерте кездер ескерткіштерінде етіс мағынасында сақталып, қазіргі тілде сақталмауы «ай» түбірінің ертеде дербес етістік ретінде қызмет етіп, ал қазіргі тілде ол қасиетін жоғалтуымен түсіндіруге болатын сияқты» деп жазады [Манкеева, 2010: 85].

Ғалым сөз қызметіне байланысты тілдің затқа ат қою, бір-бірінен айыру туралы сөз қозғап, жылқы, түйе, қой, сиыр өз алдына мал аттары болса, ол атау-сигнификация, ат қою -номинация деп терминдерді атайды.

Зерттеу жұмысының бастауында профессор Қ.Жұбановтың зерттеулері тұрған түбір құрылымының тарихи-онтологиялық сипатын уақыт пен кеңістік контекстінде динамикалық категория ретінде қарастырудың қазіргі таңда жаңа көкжиегі анықталуда. Оның уәжін қазіргі түркі тілдерінің бірі қазақ тіліндегі екібуынды түбір – негіздердің (дисиллабтардың) құрамында тарихи кірігіп кеткен «өлі» түбірлерді, яғни моносиллабтарды жаңғырту талпынысымен түсіндіруге болады. Қазіргі сөзтанымда тіл бірліктерін терең зерделеу мәселесі мазмұн мен мағынаға мән беріп, сырт тұлға өзгерісі назардан тыс қалып жатады. Шын мәнінде, түркілік мәселелер, көнетүркілік сөз сипаты, гомогенді түбірлер, архитұлға, архисема мағынасын талдау керек болады. Түркітануда, әсіресе, қазақта мұндай кешенді сипаттағы зерттеулердің бар екені белгілі. Соның арасында моносилабтар фоно-морфосемантикалық құрылымы, бастапқы сипатын анықтаған академик Ә.Қайдаровтың бір құрамды негіз-түбірлер құрылымы туралы еңбегінде, түбірлер архетиптік құрылымы, синкретті семантика, етістік-есімдік түбірлерді қарастырған Е.З.Қажыбековтің зерттеулерінде баяндалды. Осы бағыттағы зерттеулерде қарастырылатын моносиллабтар мен диссиллабтардың құрылымындағы архетиптерінің көрінісі көбінесе көнетүркі ескерткіштері тілінд сақталған. Академик Ә.Қайдардың осы тектес

түбірлердің фоно-морфо-семантикалық құрылымының архитүлғасын табуда ұсынған «індете зерттеу» әдісіне сәйкес Орхон, Енисей ескерткіштері моносиллабтары фоно-корреляттар негізі М.Ескееваның түбіртану зерттеуінде талданған [Ескеева, 2007: 5].

Түбірлердің өзгерісін бір жақты сипаттаумен шектелу мүмкін емес, себебі ол құбылыстар дамудың түркі тілдерінде орын алған нақты тарихи шарттарымен анықталады. Жоғарыда айтылған ғалымдардың зерттеуіне қарағанда, түбірлер (қазақ тілінің түбірлері де) біздің қазіргі даму кезеңімізге семантикалық жағынан да, морфологиялық және фонетикалық жағынан да едәуір өзгерістерге ұшырап жеткен. Сондай-ақ түбірдің фонетикалық сыртқы пішіні ғана өзгеріп қоймаған, құрылымдық түрлерінің ерекше ара-қатынасы арқылы жаңа типті түбірлер пайда болып, ескілері жойылып кеткен. Түбірлердің фонетикалық өзгеруі тілдің белгілі бір тарихи сатыларымен тығыз байланысты. Мұндай жағдай әрбір түбірдің өзіне тән қалыптасу тарихының, өзгеру және даму жолдарының болғандығын дәлелдейді. Сан жағынан шектеулі жалаң құрылымды түбірлердің алғашқы құрамы бірте-бірте қоғамдық дамумен бірге соныланып, жетіліп отырған. Мұның өзі олардың құрамдарының алуан түрлі болып, семантикалық мағыналарының кеңеюіне және сөзжасамның тың морфологиялық тәсілдермен баюына әкеліп соққан.

Өлі түбірдің алғашқы құрамы жөніндегі түркітанушылардың көзқарастары екі айрылады. Белгілі ғалым Ж.О.Тектіғұлдың айтуынша: «өлі түбірлердің алғашқы (ДзД||ДыДз) нұсқаларын қалпына келтіру үшін тілге палеонтологиялық барлау жасаудың қажеттілігі туралы Қ. Жұбанов теориясының маңызы өте зор. Ғалым осы палеонтологиялық әдіс негізінде сөздің ең түпкі түбірін тілдің тарихи дамуында жымдасып кеткен түрлі элементтерден аршып алуға болатынын көрсетеді. Оның үстіне бұл аталған әдістің тілшілер арасында талас тудырып жүрген: «ДзДы, ДыДз, ДзДыДз құрылымды түбірлердің қайсысы алғашқы, қайсысы туынды, әлде екеуі бір мезгілде қалыптасқан ба» деген сияқты сұрақтардың шешуін табуға да септігі тиері сөзсіз» [Тектіғұл, 2014: 188].

Алматы қаласында 1930-жылы болған республиканың бірінші Өлкетану құрылтайында Қ.Жұбанов жасаған «Мағынасыз сөздердің мағынасы» баяндамасында сөзтаным шарттарына қажет мәселелер ретінде шаруашылықтағы малға қатысты қолданылатын сөздерді зерттеген деректерін айтып, оны өзге тіл сөздерімен, басқа да деректермен салыстырып көрсетті. Осы саладағы мал және осы шаруаға тікелей қатысты сөздердің ерекшелігін, қолданыстық маңызы мен құрамының күрделілігі жөнінде баяндаған. Малға қарата айтылған сөздерді құрайтын элементтер негізі, оның бастапқы күйі, дербес ұғымды сөздер болғаны жөнінде талдап түсіндірген. Ғалым қазақ тілінде асыл мал тұқымы, соның ішінде еркек мал атаулары, шаруашылық атына сай сөздер төркіні тілдік терең талдаулар жасайды. Мағынаның тарылуы мағынаның кеңею заңына қарама-қарсы келеді. Ғалым Қ.Жұбанов ауызекі тілде тұрмыста қолданылатын «қатын» сөзі ханның әйеліне арналған атау, одан кейін уәзір әйелі, соңында әйелдердің бәріне қарата айтылып кеткенін дәлелдейді. Ғалымның сөз

түбіріне жүргізген талдауына қарап, сөзтаным дамуына үлесін тарихи жағынан да зерделеу маңызды екенін көрсетеді. Сөз семантикасы қазіргі кезеңде тек тілшілердің ғана емес, басқа мамандықтарға да керек екендігін көрсететін кешенді категория болып отыр. Сөз мағынасы – сөзтаным аясында зерттелетін категория, бірақ ол тілдің кез-келген дерегін пайдалана алатын, оның зерттеу салаларының бәріне де қатысы бар, бір салаға қамалып қалмайтын күрделі мәселелердің бірі. Сол үшін оны барлық деңгеймен байланыста жан-жақты талдау сөзтаным үшін тиімді болып тұр. Сөзтаным тіл мәдениеті деректерін де, стилистика жаңалықтарымен де ұштасады. Осы бағытта Қ.Жұбанов пәэзия саласындағы ұлы ақын А.Құнанбаев шығармаларын талдау жасауға қатысты оның қайтыс болуына 30 жыл болуына орай «Абай - қазақ әдебиетінің классигі» мақаласын 1934-жылы жариялағанын білеміз. Абай айтқан ойдың тереңін түсіндіріп, сөзтанымға құнды деректер қалдырған бұл мақаладағы ойлы айтылған тәрбиелік қағидалар әдеби тіл мен әдебиетті зерттеуге пайдасы мол дүние болса, сөзтаным арқылы пайымдауға да мол дерек береді. Сонымен бірге Қ.Жұбановтың бұл еңбегінен лексикология саласына қатысты мәселелерді де табуымызға болады. Ол айшықты сөз кестелері ретінде халықтық бейнелі тіркесімдердің мол кездесуі болып табылады. Мысалы, төмендегідей фразеологизмдер қолданылған: *Келелі кеңес – алқалы жиын, Кеуде би – бас билердің бірі, Қомсына бастау – көңілі толмау. Жауыр бейне – көп қолданылған, Азуын батыру – күш көрсету, Қыз ойнақ – жастардың ойын – сауығы, Қара шашы төгілу – қыз бұрымының тарқатылуы, Жан біту – бұрынғы құрысы қатып қалған күйінде тұрмайды, Біте қайнау – етене болу, сіңісу, Жүрегі таза – кінәдан пәк, адал, Мерт болу – өлу, опат болу, Жазмыштың ұйғарымы – «жазмыштан озымыш жоқ», Тасып төгілу – арнасынан асу, Мезгіл бірлігі – философиялық категория, Қошқар мүйіз – ою – өрнек, Сыбаға қалдыру – үлес беру, Тақырлап кетпеу – барға қанағат қылу, Көзі шалу, Аузы бара салу – қаймықпай айта салу, Арам тер – бос еңбек, Мініп-мініп жауыр қылу – көп қолданылған, ерқашты болған, Аман кету – байхабар кету, белшесінен кешу – мазмұнға бойлау; Ырза болу – қанағаттану; Бой корсету – көрініс беру Сыдыртып өте шығу – ат-үсті шолып өту, Құрғақ сөз – бос сөз, Сорайып көріну – ұзын, бойшаң нәрсе немесе адамның өңгеден өзге болып, алыстан « мен мұдалап » тұратыны, Бойын жасыру – бой тасалау, сырт көзге бірден байқалмауы, сияқты т.б. халық тілінде әбден тұрақтасқан бейнелі қолданыстарға жаңаша мән-мағына теліп, айтылмақ ойдың негізгі арқауы етіп қолданады [Жұбанов, 1999: 250].*

Қ.Жұбановтың «Абай — қазақ әдебиетінің классигі» деген мақаласынан лексикология саласына қатысты мәселелерді табуымызға болады. Ол айшықты сөз кестелері ретіндегі халықтық бейнелі тіркесімдердің мол кездесуі . Мысалы, төмендегідей фразеологизмдер қолданылған: *Келелі кеңес – алқалы жиын, Кеуде би – бас билердің бірі, Қомсына бастау – көңілі толмау. Жауыр бейне – көп қолданылған, Азуын батыру – күш көрсету, Қыз ойнақ – жастардың ойын – сауығы, Қара шашы төгілу – қыз бұрымының тарқатылуы, сияқты т.б. халық тілінде әбден*

тұрақтасқан бейнелі қолданыстарға жаңаша мән-мағына теліп, айтылмақ ойдың негізгі арқауы етіп қолданады.

«Құдайберген Жұбанов және қазақ тіл білімі мәселелері» деген мақаласында ғалым А.Ә. Иманғазина Қ.Жұбановтың тарихи лексикологияға қатысты ойларына талдау жасай келіп: «Ғалым мұрасы ішіндегі тарихи семасиология проблемаларының сол кезеңде өзекті мәселе ретінде көтерілуінің жалпы ғылыми негізі мен қажеттілігін белгілейтін алғашқы нышандарының іздерін ғалым Қ.Жұбановтың осы саладағы ізденістері мен ойларынан табамыз. Оларда айтылған жеке, нақты тілдік деректердің тарихына байланысты ойлары мен тұжырымдарының арасында, біздің ойымызша, тарихи да, танымдық та сабақтастық бар. Қазақ тілінің тарихына, қалыптасу кезеңіне қатысты айтылған өміршең пікірлері қазіргі зерттеулерде көрініс табуда. Қазақ тілі семасиологиясының қалыптасуына үлес қосқан ғалымдардың бірі – Қ.Жұбанов», - дейді [Иманғазина 2017: 148]. Жалпы лингвист тұлға Қ.Жұбановтың ғылыми мұрасын зерттеу барысында оның ғылыми дискурсындағы қазақ тілінің лексикологиясы мәселелері кейінгі ғылым дамуымен сабақтастығын танытып отыр [Бектұров, 2006: 9].

Қ.Жұбановтың сөзтанымдық ізденісінде оның диалектологияға қатысты көзқарастарына да назар аударған жөн. Ол сөз қолданыстарының ерекшеліктері мен әр өңірдегі айтылымдарды тілге тиек ете отырып, барлық елдің тарихында да диалектісіз тіл болмағанын, халық тілі деген диалектілер екенін дәлелдеп жазды. Жалпы диалектология ғылымы сөзтаным мәселесінде маңызды мәні бар, белгілі бір тілдегі диалектілік, жергілікті тілдік ерекшеліктерді зерттейтін тіл ғылымының сүбелі бір саласы ретінде қарастырылады. Қандай да тілдің өз ішіндегі диалектілік ерекшеліктерді жинап, зерттеп, қарастырудың мәні зор. Жергілікті тіл ерекшеліктері ретінде танитын әр аймақ, әр өңірдегі бір мағынадағы сөздердің әртүрлі құрылымда қолданылуы да сөзтанымда ескерілетін маңызды деректер болып табылады. Сөздің құрамы, сөз байлықтары, олардың алуан түрлі тарихи тіл сарқыншақтары, тіпті көнедегі тайпалық тілдердің де іздері болады. Сөзтаным талабы бойынша диалектілердің де қоғамда, ғылымда да орны ерекше болатынын, тілімізде әр өңірде әртүрлі айтылып жүрген, бір жерде болса, екінші бір жерлерде айтылмайтын сөздер де бар екенін, сондықтан тілімізде қалыптасып, әдеби тілдің негізі қалануына, сөздік қорымыздың баюына әр өңірде әртүрлі ерекшелігімен қолданылатын диалектілердің де тарихи тұрғыда байланысы бар екенін ескеру керек. Осы мәселелерді тереңтүсіне білген, халық тіліндегі жергілікті ерекшеліктердің яғни диалектизмдердің тіл біліміндегі орнын анықтай білген ғұлама ғалым Қ.Жұбанов та тіліміздегі диалектілік құбылстардың пайда болу жолдарын алғашқылардың бірі болып түсіндірген еді.

Сөзтанымдық тұрғыда ғалым Қ.Жұбановтың қазақ тіліндегі сөздердің ерекшелігін тану мақсатында диалектілер мәселесі жөнінде айтқан пікірлерінің маңызы зор. Ол диалектология туралы арнайы зерттемесе де, осы мәселеге қатысты өзінің ғылыми ой-тұжырымдарын білдіріп, диалектінің барлық тілде кездесетінін көрсетіп, осы ойларын өз еңбектерінде ғылыми тұрғыда айтып кеткен. Сөзтаным тарихы үшін

ерекше мақаласы «Төңкеріс және қазақтың ұлт тілі» жөніндегі талдауында диалект туралы: «...бұрын диалектілік жоқ деп келген қазақ тілінде болар – болмас жарқыншақ барын енді-енді сезіп жүрміз...» деп, «диалектілік», «жарқыншақ» деп сөздің диалекті түрлері туралы мәлімет береді. Оның еңбектерінің өн бойында сөздің қолданыс ерекшелігі, елдің әр өңірінде кездесетін сөз саптау түрі, сөздің бірнеше нұсқасы болатыны жөнінде, әртүрлі диалектілік сөз тұлғаларының бар екені туралы ойлары көрініс беріп отырады. Қазақ сөздерінің қарым-қатынасқа түсіп, қолданыс кезінде түрленіп, сөйлем ішіндегі орналасу ыңғайын тарихи тұрғыдан қарастыра отырып, «сұрау», «қыстау» сөз тұлғаларының қазақ жерінің басқа өңіріндегі «сұрақ», «қыстак» деген балама қолданыстарына назар аударып, мұндай сөз тұлғасының түскей атырабына тән екенін айтады [2.394]. Қ.Жұбанов әртүрлі аймақтағы сөйлеу машығын көрсетіп, олардың таралу шегі изоглосы (географиясы) туралы талдап кетпесе де, сөзтанымдық жағына назар аудара отырып, «үйге шейін», «ертеңге шейін» дегендермен айтылатын, әдеби, жалпыхалықтық сипат алған «шейін» шылауын солтүстік облыстың халықтары «шекейін» түрінде қолданатынын, бұл жерде «й», «к» дауыссыздарының өзара сәйкесім тауып отырған төркіндес дыбыстар екендігін айтады [Жұбанов, 2019: 422].

Профессор Қ.Жұбанов «Лекцияларында» деген дәрістерінде қазақ тіліндегі диалект туралы өзгелердің көзқарасына төмендегідей пікір айтады: «Радловтар, оған еріп Мелиоранскийлер сөз басындағы «е» -ні «йе» түрінде айтатын да ел бар деген; «е» -ні де, «йе»-ні де айтатын қазақ. Радловша, Орынбор жағының қазағы «йе» дейді екен (ол Семейден Алматыға келген). В.Радлов «қазақта диалект жоқ, жеке адамдардың сөзінде ғана өзгешілік бар» деген. П.Мелиоранский бұған ерген», - дей келіп, диалект жоқ деуші қазақ зиялыларына қатты қынжылыс білдіреді. Содан әрі бір адамның өзі бірде «бармадым», бірде «барғам жоқ», тағы бірде «барған емеспін» түрінде сөйлеуі мүмкін екенін айта отырып, «бұларды диалект деу, меніңше, дұрыс болмаса керек, мұның әрқайсысының арнаулы формасы болғаны сияқты, арнаулы мағынасы да болуы керек», - деп жазды. Сөзтанымға қатысты дерек ретінде ғалымның мына пікіріне де назар аударған жөн: «Бірге жасасқан ел бір-бірінен тіл алмай тұрмайды. Сондықтан монғолда «темір», «алдан» деп сөйлесе, қазақта «темір», «алтын» деп сөйлейді. Марр көрші халықтардың бір-бірінен тіл алып қана қоймайтын, олардың ортақ сөздері де болатынын айтқан. Қазақ пен монғол «темір» мен «алтынды» соны тапқан елден алған, ол заманда қазақ, монғол деген ел де болмаған, аралас жүрген халық болған» [Жұбанов, 2019: 109]. Ғалымның бұл тезис түріндегі дәрістерінен диалекті туралы анық талдау жасап, түбегейлі танымай тұрып, сөзтанымдық тұжырым жасаудың дұрыс еместігіне көз жеткізе түсеміз.

Тілтанымды оқытуға арналған «Қазақ тілінің жоғарғы курсы» тезис түріндегі дәрістер жинағының «Диалектология» деп аталатын бөлімінде диалекті мен елдің, халықтың жиған сөздерінің қатысы жөнінен баяндап, диалект сөздер жинағын жазып, диалектілік құбылыстарды фонетика, лексика, морфология, синтаксис деп төрт салаға бөліп, олардың әрбіреулеріне мысалдар келтіре келіп, «диалекті», «говор», «наречие» деген

терминдерге түсініктер береді. Ол диалектология мәселесін арнайы қарастырмаса да, диалектизмдер жөнінде кәсіби деңгейде пікір айтып, сөзтанымдық жағынан диалектіні де жете қарастырып кеткен. Профессор Қ.Жұбанов тілдің тарихы, диалектология мәселелері туралы өзіне дейін айтылған белгілі ғалымдардың пікірлермен таныс болған. Ол сөздің құрылымының ерекшеліктері мен мағыналары туралы, олардың диалектологиямен арақатысы туралы айта келіп: «Радловтар, оған еріп Мелиоранскийлер сөз басындағы «е» -ні «йе» түрінде айтатын да ел бар деген; «е» -ні де, «йе»-ні де айтатын қазақ. Радловша, Орынбор жағының қазағы «йе» дейді екен (ол Семейден Алматыға келген). Радлов «қазақта диалект жоқ, жеке адамдардың сөзінде ғана өзгешілік бар» деген. Мелиоранский бұған ерген», - деп, «қазақ тілінде диалект жоқ» деушілердің пікірінің дұрыс еместігін айтып, «Бір адамның өзі бірде «бармадым», бірде «барғам жоқ», тағы бірде «барған емеспін» түрінде сөйлеуі мүмкін екенін айта отырып, «бұларды диалект деу, меніңше, дұрыс болмаса керек, мұның әрқайсысының арнаулы формасы болғаны сияқты, арнаулы мағынасы да болуы керек», - деп жазды [Жұбанов, 2019: 109]. Осы үзіндіде сөздің сөйлеу ағынында әртүрлі формасы болатынын, олардың өзіндік қолданыстары мен жергілікті қолданыстар арасындағы айырманы да ажырата білуді, яғни сөзтаным талаптары тілдік бірліктердің қызметтерін дәл тани білуді қажет ететінін аңғартады.

Сөзтаным аясында тілдің тарихына терең талдау жасап, қазақ сөзінің қалыптасуы, даму жолдарына жан-жақты барлау жасаған ғалымдардың бірі Қ.Жұбанов еді. Қазақ тіліндегі сөзтаным мәселесінде алғашқы кезекте сөздің тарихи қалыптасуы мен қолданысына назар аударған ғалым фонетика тарихы, сөйлемдегі сөздердің тарихи орны, олардың тіркесу тәртіптері жөнінде орыс тілінде жазған мақалаларында сөздің формасы, тіркесуі мен орын тәртібінің де сөзтаным үшін маңыздылығын терең қарастырғанын байқаймыз. Қ.Жұбановтың сөзтанымдық көзқарастарына пікір айту үшін оның сөз таптарының генеологиясын ғылыми тұрғыдан тану үшін синкретті түбірлер табиғатына тереңірек үңіліп, қазақ тіліндегі сөздердің тарихи қалыптасуына түсінік бере отырып, есім мен етістіктің қайсысы алғашқы болды деген көзқарасқа жауап іздейді. Сөз таптары мен синкретті түбірлер ерекшелігін көрсету барысында қазақ тіліндегі есім мен етістік сөздерді талдауға ала отырып, олардың қайсысы алғашқы деген түсініктерге де өз көзқарасын білдірген. Синкретті түбірлердің қазақ тіліндегі сақталған көне іздерін көрсетіп, олардың есім мен етістік сөздер жасау жолдарын, екі сөз табына бөліну ерекшеліктерін сөз етіп, олардың даму жолы, пайда болған уақыты жөніндегі түсініктерді алға тартады. Сөз таптары мен синкретті түбірлер ерекшелігін талдап түсіндіруші лингвистер пікірлері әртүрлі болып, бірнеше қарама-қарсы топқа бөлінеді. Синкретті түбірлерді сөз етушілердің бірі есім сөздер алғашқы, олар бұрын пайда болған, етістіктен көне десе, екінші топтағылар етістіктер тіл дамуының алғашқы кезеңінде сөз таптарын қалыптастырған деп түсіндірген.

Қорытындылай келе, сөзтаным мәселесінде екі көзқарасты терең танымай тұрып, «есім мен етістік бір мезгілде пайда болған» деп нақты

тұжырым жасау да оңай емес. Қ.Жұбановтың сөзтанымдық көзқарасын талдау барысында оның еңбектерінде *қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы саласындағы категориялардың барлығы да қарастырылмаса да, осы саланың басты нысаны семасиология, ономасиология, арнаулы сөздер, кәсіби сөздер, кірме сөздер, көнерген сөздер*, т.б. мәселелері жөнінде алғашқы ой-толғамдары берілгенін атап көрсетеміз.

Әдебиет тізімі:

- 1.Миров М.О. Қ.Жұбановтың лингвистикалық танымдары. – Ақтөбе, 2014. - 200 б.
- 2 Жұбанов Қ. Шығармаларының толық жинағы. - Ақтөбе: «Жұбанов университеті» баспасы, 2019. - 584 б.
3. Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі байырғы түбірлерді жаңғырту.- Алматы:Арыс, 2010.-325 б.
- 4.Ескеева М. Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері және қазіргі қыпшақ тілдеріндегі моносиллабтардың құрылымдық ерекшеліктері: Докт.дисс.автореф.. Алматы, 2007. -58 б.
5. Тектіғұл Ж.О. Қ.Жұбанов қазақ тіліндегі өлі түбірлердің морфологиялық сипаты жайында// «Жұбанов тағылымы-VIII: Қазақстан түркі өркениеті мен тарихы тоғысында» атты халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Ақтөбе, 2014.-186-188 б.
- 6.Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. - Алматы: Ғылым, 1999.-581 б.
7. Иманғазина А.Ә. Құдайберген Жұбанов және қазақ тіл білімі мәселелері // «Жұбанов тағылымы-IX» дәстүрлі халықаралық ғылыми конференция материалдары. –Ақтөбе: Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе ӨМУ, 2017.-146-149 б.
- 8.Бектұров Ш.К Қазақ тілі. Лексика, фонетика, морфология, синтаксис. - Алматы: Атамұра, 2006. -336 б.

Tilshunoslik va tibbiyot integratsiyasi (AQSHdagi ayrim universitetlar misolida)

Adilova Saodat Abdurahimovna*

Resume. The article discusses the issues of integrating linguistics and medicine while teaching Uzbek in some US universities. The information about special language courses for medical professionals is also given in this article.

Keywords: *integration, linguistics, medicine, Uzbek language, terminology, euphemism, equivalent*

O‘zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotidagi va dunyo miqyosidagi nufuzini oshirishga qaratilayotgan e’tibor, tilimizning qo‘llanilish ko‘lamini yanada kengaytirish yo‘lida amalga oshirilayotgan ishlar mutaxassislar oldiga yangidan-yangi vazifalarni qo‘ymoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil

* Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti Umumiy tilshunoslik kafedrasi dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi, AQSH Arizona davlat universiteti Kritik tillar instituti dotsenti.
saodat.adilova@gmail.com

21-oktabrdagi PF-5850-sonli «O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi hamda 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-sonli “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmonlari va so‘nggi yillarda qabul qilingan bir qator hukumat qarorlari boshqa yo‘nalishlar sirasida tibbiyot sohasida ham davlat tili imkoniyatlaridan to‘liq va to‘g‘ri foydalanishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar olib borilishini taqozo etadi. Shu ma’nodan mazkur ilmiy-amaliy konferensiyaning mavzusi o‘ta muhim va dolzarbdir.

Umuman olganda, fanlararo integratsiya, sohalararo integratsiya doimiy ravishda mutaxassislar diqqat markazida bo‘lib kelgan. Biroq bugungi kunda global kommunikatsiyaning kengayishi, madaniyatlararo munosabatlarning jadallik bilan o‘rnatilib borishi, inson hayotining barcha jabhalariga texnologiyalarning shiddat bilan kirib borishi turli fanlar doirasida, jumladan, tilshunoslik va tibbiyot kesimida yangidan-yangi yo‘nalishlarning paydo bo‘lishiga olib kelyapti. Psixiatrik lingvistika, bio, eko, fizio, antropologik lingvistika, artikulyatsion va perseptiv fonetika, klinik lingvistika kabi yo‘nalishlarning vujudga kelgani fikrimizning dalilidir [Палютина, 2013: 104]. Ayniqsa, “tibbiyot lingvistikasi” deb nomlangan yo‘nalish har ikki soha vakillarida ham katta qiziqish uyg‘otishi tabiiy. Aniq ta’riflarning hozircha mavjud emasligi tufayli tibbiyot lingvistikasi deganda tibbiyot olamida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan lingvistik tadqiqotlar, fizik-fiziologik rivojlanishdagi nuqsonlarning nutqda aks etishi masalalari bilan shug‘ullanuvchi soha, tilning pragmatik vazifasining bajarilishini tadqiq qiluvchi yo‘nalish kabilar tushuniladi. Albatta, bu kabi tor doiragi masalalar yuzasidan chuqur tadqiqotlar olib boruvchi mutaxassislar mavjud muammo va yechimlarni aniq belgilab beradilar. Biz esa masalaga ikkinchi til o‘qitish metodikasi, nutq madaniyati, kompyuter lingvistikasi bo‘yicha mutaxassis sifatida fikr bildirmoqchimiz. Nazarimizda, tilshunoslik va tibbiyot integratsiyasi quyidagi masalalarni qamrab oladi:

- tibbiyotga oid terminologik tizimni tadqiq qilish;
- tibbiyot atamalarini xalq shevalaridagi so‘zlar, sinonimlar, ibora va evfemizmlar bilan boyitish;
- bir necha tilli bosma va elektron shakldagi terminologik lug‘atlarni yaratish, ularni takomillashtirish;
- ingliz, rus va boshqa tillardagi tibbiyotga oid matnlarni tarjima qilish, tibbiy terminologiyani qiyosiy tadqiq qilish;
- tibbiyot yo‘nalishidagi OTMLlarda o‘zbek tilini sohaga yo‘naltirib o‘qitish;
- tibbiyot sohasidagi kasbiy muloqotning o‘ziga xosligi, lisoniy (verbal) aloqa jarayoni, zamonaviy shifokorning kommunikativ va sotsiolingvistik kompetentligini tadqiq etish bo‘yicha ilmiy-amaliy loyihalar doirasida faoliyat yuritish;
- xalqaro hamkorlik doirasida tashrif buyuradigan xorijiy mutaxassislar hamda xorijda malaka oshiradigan o‘zbekistonlik tibbiyot xodimlari uchun maxsus til kurslarini tashkil qilish va hokazo.

Ko‘rinib turganidek, tilshunoslik va tibbiyot sohalarining vakillari hamkorlikda bajarishlari mumkin bo‘lgan ishlarning ko‘lami keng va globallashtirish sharoitida u yanada kengayib boradi.

So‘nggi yillarda xorijiy davlat vakillarining O‘zbekistonga, o‘zbek tili va madaniyatiga bo‘lgan qiziqishi tobora ortib bormoqda. Uzoq yillar davomida maqola muallifi tomonidan TDPUDA faoliyat yuritish bilan bir qatorda O‘zbekistonga turli maqsadlarda tashrif buyurgan xorijiy fuqarolarga o‘zbek tili o‘rgatib kelinadi. Shuningdek, so‘nggi o‘n yil davomida yoz oylarida AQSHning Arizona davlat universitetida o‘zbek tili va madaniyatidan darslar ham olib boriladi.

Aslida, har bir mamlakatda chet tillarni o‘qitishning yillar davomida shakllangan va sinalgan o‘ziga xos metodlari mavjud bo‘ladi. Bunda mamlakatning geosiyosiy holati, boshqa davlatlar bilan munosabati, kun konyukturasi, o‘qitish sharoitlari, milliy mentalitet, o‘rganilayotgan tillarning davlat tiliga yaqinlik darajasi va amaliy ahamiyati kabi omillar hisobga olinadi. Xo‘sh, yoshi, kasbi, kelib chiqishi turlicha bo‘lgan amerikaliklarni o‘zga tillarni o‘rganishga nima majbur qiladi? Avvalo, mamlakatda har xil tilda so‘zlashuvchi immigrantlarning ko‘pligi. Ikkinchidan, bir nechta chet tilni bilish kishilarning liberalligidan dalolat beradi, ular nafaqat o‘zining tili va madaniyatini biladilar, balki o‘zga millat vakillariga ham hurmat bilan qaraydilar. Umuman olganda, har bir talabaning chet tilni, xususan, o‘zbek tilini o‘rganishdan o‘z maqsadi bor: shaxsiy qiziqish, ya'ni o‘zbek tilini yoqtirgani tufayli, xalqaro biznes bilan bog‘liq tashkilotga ishga kirish uchun Markaziy Osiyo tillaridan birini bilishi kerak bo‘lgani uchun, “Til ta’limiga oid kompyuter resurslari” deb nomlangan laboratoriyadagi faoliyatiga kerak bo‘lgani uchun, ilmiy-tadqiqot ishi aynan yurtimiz tarixi yoki madaniyatimiz bilan bog‘liq bo‘lgani sababli, yoki O‘zbekistondagi tarixiy obidalarni ko‘rishni orzu qilgani va o‘zbek xalqining tilini bilish boshqa turkiy xalqlarning tilini va madaniyatini o‘rganishga asos (baza) bo‘la olishi tufayli va hokazo. Bu kabi sabab va maqsadlar esa tilni intensiv ravishda o‘rganish uchun kuchli motivatsiya bo‘lib xizmat qila oladi.

AQSHda olib boriladigan intensiv kurslarimizda asosan maqola muallifi tomonidan yaratilgan elektron majmualar, autentik va o‘quv-autentik materiallardan, Nigora Azimovaning [Azimova, 2010: 334-358] o‘zbek tili darsliklaridan hamda G.Ergasheva va MO‘TUL jamoasi tomonidan yaratilgan resurslardan foydalanib kelimiz. Shu bilan birga, yurtimizda so‘nggi yillarda nashr etilayotgan turli qo‘llanma, internet resurslaridan, radio, televideniye materiallaridan ham foydalaniladi. Har bir darsda til sathlariaro integratsiya ta'minlanadi, leksik, morfologik, sintaktik birliklar o‘rganiladi hamda mavzu doirasida o‘zbek madaniyatiga oid ma'lumotlar ham berib boriladi. Masalan, N.Azimovaning darsligida 15-bo‘lim “Nima bezovta qilyapti?” deb nomlanadi. Mazkur bo‘limning materialini o‘rganish jarayonida talabalar o‘zbek tilidagi anatomiya va tibbiyotga oid 38ta so‘z va birikmalar bilan tanishadilar. Ular qatorida tana a'zolari konseptiga kiradigan leksik birliklar, insonning umumiy jismoniy holatiga oid tibbiyot terminlari, muayyan tana a'zosining holatiga tegishli bo‘lgan leksemalar, tor doiradagi tibbiy ixtisoslikning, shifokorning nomi kabilar faollashtiriladi. Qizig‘i shundaki, darslarimizda biz nafaqat rasmiy tibbiyotning, balki xalq tabobatining ham o‘ziga xosliklari haqida suhbatlashamiz. Talabalarimiz AQSHning turli universitetlari vakillari (ya'ni, talaba, magistrant, tadqiqotchi, doktorant, o‘qituvchilari) bo‘lgani sababli, ular orasida bevosita shifokorlik

amaliyoti bilan shug'ullanuvchilar ham uchraydi. Bunday va boshqa yuqori bosqich talabalarini ayniqsa, "tabib", "siloqchi", "giyoh", "damlama", "dorivor o'simlik" singari xalq tilida uchraydigan so'z va iboralar qiziqtiradi.

Shu bilan birga, xorijiy talabalar o'zbek tilining evfemizmlarga boy ekanini bilgan holda aynan evfemistik qo'llanishlarni o'rganishni xohlaydilar va bu borada ularda ko'pgina savollar tug'iladi. Ayniqsa, inglizcha evfemizmlarning o'zbekcha muqobillari katta qiziqish uyg'otadi. Ma'lumki, evfemizm ko'proq lingvistik tushuncha emas, balki madaniy tushunchadir [<https://languagereal.ru/post/96>]. Shuning uchun uni aynan tarjima qilish mumkin emas. Bunday hollarda biz albatta manbalarga murojaat qilib, ikki tildagi muqobil variantlarni topishga harakat qilamiz. Darslar davomida tibbiyotga aloqador bo'lgan tushunchalarning evfemistik qo'llanishiga doir quyidagi misollarni keltiramiz:

"Keksa" ma'nosidagi "yoshi bir joyga borib qoldi" yoki "endi olma bilan o'rik bo'larmidi" kabi birikmalarning muqobili sifatida "mature (yetuk)", "senior (katta)", "advanced in years (tajribali yoki yoshi katta)" kabi variantlar taklif qilinadi. Insonning jismoniy nuqsonlarini anglatuvchi "ko'r" (blind), nogiron (invalid), semiz (fat), aqldan ozgan (mad) kabi birliklarning o'rniga "ko'zi ojiz" (unseeing - ko'rmaydigan); handicapped (aqliy yoki jismoniy nuqsonga ega bo'lgan, imkoniyati cheklangan odam), ortiqcha vaznli odam (overweight), ruhiy kasal (mentally sick) kabi evfemik ifodalardan foydalaniladi. Shuningdek, tana a'zolari, homiladorlik, o'lim bilan bog'liq bo'lgan boshqa ko'pgina evfemizmlar mashg'ulot davomida bahslarga sabab bo'ladi. Aytish joizki, AQSHning turli shtatlaridan kelgan talabalar tibbiyot yoki boshqa soha bilan bog'liq bo'lgan, lekin lug'atlarda uchramaydigan o'ziga xos, spetsifik evfemik ifodalarni bilishlari, ularni qo'llashlari mumkin. Bu esa soha lingvistikasini qiyoslab o'rganish bo'yicha yangidan-yangi tadqiqotlarni olib borishga turtki bo'ladigan holatdir.

Tilshunoslik va tibbiyot integratsiyasi borasida AQSH ta'lim tizidagi e'tiborga loyiq bo'lgan yana bir jihatga qisqacha to'xtalamiz. Nyu-York, Los-Anjeles, San-Fransisko, Denver, Orlando, San-Diego kabi shaharlardagi universitetlar qoshida, sog'liqni saqlash sohasida tadqiqotlar olib boruvchi yirik markazlar qoshida "Medical English" ("Shifokorlar uchun ingliz tili") deb nomlangan maxsus kurslar tashkil qilingan [<https://extension.ucsd.edu/International-Programs/Medical-English-4-week>]. Bunday kurslarning maqsadi ingliz tilini o'rganayotgan shifokor va bo'lajak shifokorlarga mutaxassislik tilini maqsadli va tizimli o'rgatish, aynan tibbiyot tizimida qo'llaniladigan o'ziga xos so'z va iboralarni, evfemizmlarni, tibbiy terminologiyani o'rgatish, shifoxona yoki klinik sharoitda inglizabon bemorlar hamda hamkasblar bilan muloqot qilish ko'nikmalarini yaxshilashdir. Yuzma-yuz o'tkaziladigan yoki onlayn tarzda tashkil etiladigan bu mashg'ulotlarda maxsus audio-videomateriallardan, qo'llanmalardan foydalaniladi [Ewa Donesch-Jezo, 2014: 72] Taklif etilayotgan mavzular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- AQSH sog'liqni saqlash tizimi;
- bemor bilan muloqot ko'nikmalari;
- inson anatomiyasi va fiziologiyasi;
- anamnez olish jarayoni;
- jarohatlar va shoshilinch tibbiy yordam;

- diagnostika va terapevtik muolajalar;
- taqdimot ko'nikmalarini rivojlantirish va hokazo.

Fikrimizcha, bizning yurtimizda ham shu kabi kurslar tashkil etilsa, ularda o'zbek va boshqa tillarda aynan tibbiyot xodimlariga dars berilsa, maqsadga muvofiq bo'lar edi. Zero, O'zbekisonga kun sayin ko'plab mutaxassislar tashrif buyurmoqdalar, ular o'zaro kasbiy hamkorlik doirasida, malaka oshirish maqsadida, yangi qo'shma tibbiyot muassasalarini barpo etish maqsadida kelmoqdalar. Bu yo'nalishdagi ishlarni rivojlantirib borish uchun turli xalqaro konferensiyalar o'tkazish, ularda fikr almashinish, xorijiy hamkasblar bilan tajriba almashinish kabi ishlar ham tilshunoslik, ham tibbiyot sohalari rivojiga katta hissa qo'shadi deb o'ylaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Палютина З.Р. Медицинская лингвистика как новое научное направление: проблемы становления и развития// Медицинский вестник Башкортостана. Том 8. № 3. 2013. – С.104.

2. N. Azimova, Uzbek: An Elementary Textbook, Georgetown University Press, 2010.

3. Как обойти грубое или "непристойное" выражение? Эвфемизмы в английском языке. <https://languagereal.ru/post/96>

4. <https://extension.ucsd.edu/International-Programs/Medical-English-4-week>

5. Ewa Donesch-Jezo. Teaching of vocabulary to medical students in ESP courses // LangLit. Vol 1. Issue-1. August, 2014. -P.72.

Ўзбек тилини тадқиқ этишда янгича ёндашувлар

Ражабов Дилшод Зарипович *

Аннотация. Мақолада жамиятимизда олиб борилаётган тил сиёсати доирасида Бухоро давлат университети жамоаси ва филология факультети билан бирга олиб борилган ютуқлар ҳақида изоҳ берилган.

Калит сўзлар: *лингвистика, лингвоперсонология, антропонимия, эвфемология, метафоралогия*

Айни кунларда ўзбек тилига берилаётган эътиборни, ўзбек тилшунослигининг бугунги ривожини олдинги йиллардан фарқлаш қийин эмас. Ўзбек тилшунослиги нишонланаётган тил байрамининг 32 йиллиги арафасида жуда кўп ютуқларга эришди. Ўзбек лингвистикасининг ранг-баранг соҳалари ривож топди. Жаҳонда XX асрнинг сўнгги чорагида содир бўлган глобал ўзгаришлар бошқа фанларда бўлгани сингари дунё тилшунослигида ҳам истиқболли илмий қарашлар, ғоялар ва ёндашувларга эга бўлган янги фанларнинг пайдо бўлишига ва таракқий этишига сабабчи бўлди. Таъкидлаш лозимки, кейинги йилларда тилларни ҳар тарафлама ўрганиш ва тадқиқ этишга ёндашув тубдан ўзгарди.

* Бухоро давлат университети доценти, ф.ф.д (DSc)

1. Лингвоперсонология, яъни тилнинг шахс, жамият, маданият, урф-одат билан муносабатини ўрганадиган *амалий тилшунослик* равнақ топди (антропонимия, эвфемиология, метафоралогия...)
2. Бугунги кунда ўзбек тилининг ҳам *дунё тиллари қаторидан ўрин олишини мақсад қилиб қўйган тил корпуси* ҳам ривож топмоқдаки, бу қувонарли ҳол. Айни кунларда кўплаб тилшуносларнинг диққати Ўзбек тилининг миллий корпусини яратишга қаратилган. Шунинг учун миллий корпуснинг талабига кўра турли мазмундаги луғатларни яратишга аҳамият қаратиляпти. Бу соҳада факультетимиз тадқиқотчилари айнан ўзбек тили миллий корпусининг таъминоти бўйича тадқиқотларини яқунлаб амалиёт учун тақдим этмоқдалар.
3. Бухоро давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедрасининг илмий тадқиқот режаларига мувофиқ «Ўзбек тилшунослигида тил, шахс ва жамият муносабатлари тадқиқи муаммолари» мавзусидаги илмий тадқиқот йўналиши доирасида соҳа лингвистикасини равнақ топтириш мақсади кўйилди. Режага мувофиқ айни кунларда грант лойиҳаси асосида тиббий мулоқот бирликларининг атамалар луғати ва электрон платформасини яратиш режалаштирилган. Бундан ташқари Бухоро жой номлар (топоним)ини ҳам ўрганишга катта аҳамият қаратилмоқда ва бу борада тадқиқотлар режаси белгиланган.
4. Сўнгги йилларда нуфузли халқаро илмий журналларда (**Web of Science Core Collection**) ёки “**Скопус**” (**Scopus**) маълумотлар базасида индексланган хорижий нашрларда мақолалар чоп эттиришга аҳамият қаратилмоқдаки, айнан мана шу журналларда жамоамиз томонидан ўзбек тилини тарғиб қилишга қаратилган бир қанча мақолалар, жумладан, тиббиёт лингвистикаси йўналишида илмий қарашлар муҳокама этилмоқда.

Бу соҳада ҳали қилинажак ишларимиз бисёр. Бугунги куннинг долзарб масалаларига қаратилган ушбу анжуман ишига муваффақият тилайман.

**TILSHUNOSLIKDA TIL, SHAXS, JAMIYAT MUNOSABATLARI
TADQIQI MUAMMOLARI VA INNOVATSION G`OYALAR TIZIMINI
SHAKLLANTIRISH ISTIQBOLLARI**

**Rus va o‘zbek tillarida so‘zlarning o‘zaro tobe bog‘lanishi:
boshqaruv kategoriyasi**

Ahmedov Bahodir Yaxshimurodovich*

Annotatsiya. Maqolada rus va o‘zbek tillarida boshqaruv kategoriyasini shakllantirishda kelishik qo‘shimchalarining ishlatilishi, hokim va tobeso‘zlarning o‘zaro tobe bog‘lanish xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: *boshqaruv, bosh va tobe so‘z, kategoriya, flektiv til, ko‘makchi, predlog, qo‘shimcha*

So‘z birikmalarining yasaliş usuli xilma-xil bo‘lib, turli tillarda jiddiy farqlanadi. Har xil qurilishga mansub tillardagi so‘zlarning grammatik bog‘lanishini qiyosiy o‘rganish esa ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga molik. Binobarin, “so‘z birikuvi qoidalarida va turli tip hamda xildagi so‘z birikmalarining paydo bo‘lish qonuniyatlarida tilning milliy xususiyati yaqqol namoyon bo‘ladi” [3,11].

So‘zlarning tobe aloqa turlari ichida boshqaruv aloqasi ancha murakkab hisoblanadi. Rus va o‘zbek tilida boshqaruv deganda, odatda, shunday tobe aloqa tushuniladiki, unda tobe so‘z (ot, olmosh) hokim so‘z talab qilgan kelishikda bo‘ladi yoki ko‘makchi bilan birga keladi[5.7].

Tobe bog‘lanishning bir turi bo‘lgan boshqaruv aloqasi o‘zbek tilshunosligida sintaksisga doir ayrim ishlarda ma‘lum darajada o‘rganilgan [1.2.5]. Ularda tobe so‘zning kelishik shakllari yoki ko‘makchilar yordamida bosh so‘z (fe‘l, ot, sifat, son, undov va modal so‘zlar) bilan sintaktik aloqaga kirishi va so‘z birikmalari komponentlari o‘rtasida hosil bo‘ladigan sintaktik munosabatlar tahlil qilinadi.

Mazkur maqolada rus va o‘zbek tillarida boshqaruv aloqasiga ta’sir etuvchi asoslarni chog‘ishtirib o‘rganish natijasida so‘zlarni bir-biriga bog‘lovchi sintaktik aloqa vositalari, birikma komponentlari qurilishi va semantikasi, ular o‘rtasidagi sintaktik munosabatlardagi o‘xshashlik hamda tafovutlarni aniqlashga harakat qilamiz.

Har bir tilda boshqaruv munosabati bilan bog‘lanib kelgan so‘zlar o‘ziga xos sintaktik aloqa vositalariga ega. Rus tilida so‘zlarning sintaktik aloqalari tobe so‘zning shakli, yordamchi so‘zlar va so‘z tarkibi ko‘magida ifodalanadi.

Masalan: *преданность Родине, держать рукой, дружба между народами.*

O‘zbek tilida so‘zlar kelishik qo‘shimchalari, yordamchi so‘zlar, so‘z tartibi vositasida sintaktik aloqaga kirishadi. Masalan, *Vatanga sadoqat, qo‘l bilan ushlamoq, xalqlar o‘rtasidagi do‘stlik.*

* Buxoro viloyat XTXQTMOHM dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi

Ko‘rib o‘tilganidek, boshqaruv komponentlari aro sintaktik aloqa vositalari rus va o‘zbek tillarida o‘zaro mos tushadi. Lekin mazkur tillarning Grammatik qurilishini tadqiq qilish natijasida shu narsa oydinlashadiki, bu shakily o‘xshashliklar ortida tub farqlar ham yotadi.

Flektiv til bo‘lmish ruschada tobe so‘zning shakli, uning padejlardagi o‘zgarishlari so‘zlarning birikma hosil qilishida katta rol o‘ynaydi. Tobe so‘z padej shaklining o‘zgarishiga esa grammatik rod bilan bog‘liq uch xil turlanish sabab bo‘ladi. Bundan tashqari, bir padejning o‘zida kelgan otlar, negizning yumshoq, qattiqligiga qarab, turlicha qo‘shimcha oladi, мужской va средний roddagi otlarning винительный padejdagi qo‘shimchalari иминительный hamda родительный padejlarning qo‘shimchalari bilan predmetning jonli va jonsizligiga ko‘ra mos tushadi.

Rus tilidan farqli ravishda o‘zbek tilida tobe so‘zning kelishik qo‘shimchalari qat‘iy bir tizim bo‘yicha o‘zgaradi: har bir kelishik muayyan qo‘shimcha oladi. Taqqoslang:

Помочь другу- do ‘stga yordam bermoq;

Помочь судье- sudyaga yordam bermoq;

Помочь обществу- jamiyatga yordam bermoq;

Помочь герою- qahramonga yordam bermoq;

Помочь студентке- talaba qizga yordam bermoq.

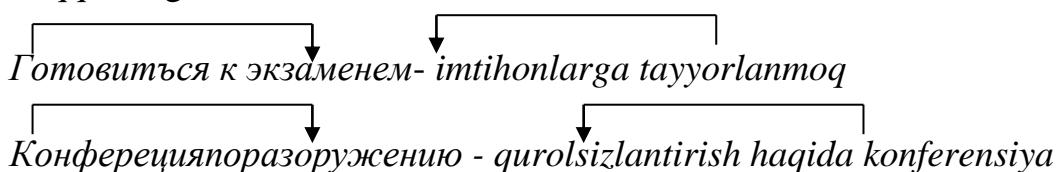
Har ikkala tilda boshqaruv ikki turga bo‘linadi: vositasiz (ruschada - predlogsiz; ozbekchada - ko‘makchisiz) va vositali (ruschada - predlogli, o‘zbekchada - ko‘makchili).

Predloglar bilan birga tobe so‘zlarning shakl o‘zgarishi ham ishtirok etadigan rus tilidagi “vositali” boshqaruvdan farqli ravishda, o‘zbek tilidagi ko‘makchi-otlar boshqaruvida tobe so‘zlarning kelishik shakli qatnashmaydi, o‘z leksik ma‘nosini saqlagan holda, ko‘makchi boshqaruvchi so‘z talab qilgan kelishik qo‘shimchasini oladi (*deraza oldiga kelmoq, stol tagiga qo‘ymoqva h.k.*).

Grammatik boshqaruv komponentlarining joylashish tartibi bo‘yicha ham bu ikki til bir-biriga o‘xshamaydi. Boshqaruv aloqasi bilan yuzaga keladigan rus tilidagi so‘z birikmalarida odatda tobe so‘z hokim so‘zdan keyin o‘rin oladi.

O‘zbek tilida esa bunga teskari tartibda, birikmaning birinchi komponenti tobe, ikkinchisi bosh so‘z tarzida joylashadi.

Taqqoslang:

Ma‘lumki, rus tilida boshqaruv aloqasiga uch asos: 1) bosh so‘zning leksik-semantik xususiyatlari; 2) uning so‘z yasovchi elementlari; 3) tobe so‘zning leksik-grammatik tabiati va uning gapdagi vazifasi sabab bo‘ladi. O‘zakning umumiyliigi va so‘z yasalishi bilan bog‘liq har xil so‘z turkumlari, ko‘p hollarda, boshqaruvning ayni shaklini saqlab qoladi:

работатъ над рукописью – работа над рукописью,
работатъ со словарём – работа со словарём,

*заведовать кафедрой – заведующий кафедрой,
управлять машиной – управляющий отделением.*

Lekin so‘z yasalishi jihatidan bir-biri bilan o‘zaro aloqador so‘zlar turli padejlarni boshqarishi ham mumkin. Bu hodisa tobe aloqaga kiruvchi so‘zlarga grammatik ta’sir bilan izohlanadi.

Qiyoslang:

*Защищать Родину – защита Родины
интересоваться наукой – интерес к науке,
наградить героя – награда герою.*

O‘zbek tilida juda kam hollarda boshqaruvchi so‘zning ot yoki otdan yasalgan fe’l ekanligiga qarab, tobe so‘z turli xil kelishik qo‘shimchalarini oladi. Masalan,

*Kosmonavtga mukofot – kosmonaftni mukofotlamoq,
Dushmanga nafrat – dushmandan nafratlanmoq.*

Ko‘p hollarda bir o‘zakli boshqaruvchi so‘zning u yoki bu so‘z turkumiga mansubligidan qat’i nazar, boshqarilayotgan so‘zshakli o‘zgarishsiz qoladi. Masalan,

*kitob o‘qimoq – kitobga qarash,
binoga qaramoq – binoga kirish,
deputatlikka saylanmoq – deputatlikka saylov.*

Rus tilida boshqaruv xarakteri ba’zan boshqaruvchi so‘zning morfologik tuzilishiga, jumladan, undagi u yoki bu old qo‘shimchani mavjudligiga bog‘liq bo‘ladi. Bu bog‘liqlik old qo‘shimcha va predloglar o‘rtasidagi muayyan munosabatga asoslanadi, bunda ayrim predloglar ham ma’no, ham shakl jihatidan old qo‘shimchalarga o‘xshab ketadi. (masalan, *добраться до станции* va h.k.) yoxud faqat ma’no tarafidan old qo‘shimchalar bilan aloqador bo‘ladi (*выйти из дома, подойти к столу* *переехать через реку* va h.k.).

O‘zbek tilida old qo‘shimchalar bilan so‘z yasash hodisasi mavjud emas. Shu bois turli old qo‘shimchalar ko‘magida yasalgan ruscha so‘zlarning leksik ma’nosi o‘zbekchada tomoman boshqa-boshqa so‘zlar bilan ifodalanadi. Taqqoslang:

*ходить в комнате – хонада урмақ,
выходить из комнаты – хонадан чиқмақ,
отходить от комнаты – хонадан нарикетмақ,
входить в комнату – хонага кирмақ.*

Rus tilining xarakterli xususiyati bo‘lgan tobe so‘zshakliga bosh so‘z morfologik tuzilishining ta’siri, shuningdek, ayrim old qo‘shimcha va predloglarning o‘zaro munosabati natijasida yuzaga kelgan birikmalar o‘zbek tilida boshqa o‘zakli so‘zlar bilan beriladi va tobe so‘z ko‘makchisiz qo‘llaniladi.

Daraja kategoriyasi fe’lning shaklini va leksik ma’nosini o‘zgartirib, boshqaruv aloqasiga ta’sir qiladigan asoslardan biridir. Fe’l darajalari subyekt va obyektning bajarilayotgan (yoki bajarilmayotgan) harakatga bo‘lgan munosabatini bildirib, u boshqarilayotgan so‘zning shaklini ham o‘zgartirishi mumkin. Misol,

Дочь обняла мать – Она обнялась с матерью.

Меня восхищает его знание – Я восхищаюсь его знанием.

O‘zbek tilida bir fe’lning o‘zi daraja shakli o‘zgarishi bilan turli xil kelishiklarni boshqara oladi, ba’zan fe’l darajalari shakllari belgisiz qo‘llanilib,

bosh darajaga mansub bo‘lgan boshqaruv shakliga teng bo‘lib qolishi ham mumkin. Masalan,

xat yozmoq, do‘sti bilan xat yozishmoq.

o‘quvchigaxat yozdirmoq.

Boshqaruv aloqasi tobe so‘zning leksik ma‘nosiga ham bog‘liq bo‘ladi. Turli leksik ma‘nolarga ega otlar bir bosh so‘z bilan aloqaga kirishib, birikma komponentlari orasida sintaktik munosabatni o‘zgartirishi mumkin.

на кого?

Наступать на противника (obyekt munosabati),

куда?

Наступать на юг (holatmunosabati)

на что?

опоздать на поезд (obyektmunosabati)

на сколько?

опоздать на час (holatmunosabati)

So‘nggi paytlarda o‘zbek tilida otli so‘z birikmalarining faollashishi kuzatilmoqda. Ularning tuzilishida “qilmoq”, “etmoq”, “bo‘lmoq” fe‘llari bilan yasalgan qo‘shma fe‘llar katta o‘rin tutadi. Yordamchi fe‘llarning tushirib qoldirilishi munosabati bilan otli so‘z birikmalari hosil bo‘ladi.

Va‘daga vafo qilmoq – va‘daga vafo

Do‘stga yordam bermoq – do‘stga yordam

O‘zbek tilshunosligida “bo‘yicha” ko‘makchisi bilan hosil bo‘lgan so‘z birikmalarining ancha faollashgani qayd etilgan.

Hisoblash texnikasi bo‘yicha muhandis.

Futbol bo‘yicha O‘zbekiston birinchiligi.

O‘zbek tili bo‘yicha olimpiada va. h.k.

Qayd etilgan so‘z birikmalari o‘zbek tilining leksik va morfologik materiallari asosida tilning o‘ziga xos jihatlari inobatga olib tuzilgan.

Xullas, boshqaruv vositasida hosil bo‘ladigan so‘z birikmalari rus va o‘zbek tillarida qator umumiylik kasb etishiga qaramasdan, bu aloqali qurilishlar har ikki tilda aniq nutqiy vaziyatlarda farqlanadi va ular har bir til uchun o‘ziga xosdir.

Adabiyotlar:

1. Abdurahmonov D. So‘zlarning boshqaruv munosabatlari // O‘zbek tilida adabiyoti, 2011. –1-son. –66-b.
2. Abdullayev F. So‘zlar o‘zaro qanday bog‘lanadi? –Toshkent, 1974.
3. Грамматика русского языка. Синтаксис. Т. II, ч. I. –М., 1980. –С.: 11.
4. Komilova X. Gapda so‘zlarning bog‘lanishi. –Toshkent, 2001.
5. Скобликова Е.С. Согласование и управление в русском языке. –М., 2001. –С.: 26.

6. Виноградов В.В. Грамматика русского языка. Т. II, ч. II, ч. – М., 2005. – С.: 22.

7. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Qurbonova M.M., Raupova L.R., Abuzalova M.Q., Yo., Idosheva D.N. Hozirgi o'zbek tili <http://library.ziyonet.uz/ru/book/119110>

O'zbek shevalarini lingvo-geografik xaritalashtirish

Atullo Rakhmatovich Akhmedov*

Sevara Mahmud qizi Po'latova**

Annotatsiya. Ushbu maqola arealogiyaning asosiy maqsadi sanalgan xaritalashtirish masalasidir. Bunda xaritalashtirishning turlari va dialektologik atlaslarning na'munalari borasida fikr yuritilgan. Xaritalashtirishdagi turli usullar muayyan xaritaning maqsadiga, mazmuniga, foydalanish shakliga va boshqa sabablarga bog'liq bo'ladi.

Kalit so'zlar: *dialektologik atlaslar, diagramma, kartodiagramma, kartografiya, dialektografiya, anketa*

Biror til yoki dialektga xos xarakterli lingvistik xususiyatlarning tarqalish chegarasini aks ettirgan albom yoki kitob shaklida nashr qilingan kartalar yig'indisi dialektologik atlas sanaladi. Dialektologik atlaslar biror xalq tili va xalq tarixini, uning millat bo'lib shakllanishini o'rganishda alohida ahamiyatga ega bo'ladi.

Xaritalar bir necha xil ko'rinishda bo'lishi mumkin [1;45]. Masalan, harakatdagi hodisalarni ifodalovchi xaritalar. Bunda harakatdagi hodisalar alohida tasvirlash usuli sifatida xaritada ko'rsatiladi. Masalan, tojik tilining kengayib borish harakati, singormanizmning yo'qolib borish tezligi. Harakatdagi belgilar joylashish xarakteri bo'yicha turlicha bo'lishi mumkin: nuqtali, chiziqli, maydonli, yoyilgan, uzluksiz. Xaritani maqsadiga va xaritaga olinayotgan hodisaning xususiyatiga mos holda harakatdagi belgilar yordamida harakatlanayotgan hodisaning yo'lini, harakat usulini, yo'nalishini va ko'chib yurish tezligini, sifatini, quvvatini ko'rsatishi mumkin. Grafik vositalar sifatida sterelkalardan, shuningdek har xil rangdagi, sur'atdagi va kenglikdagi chiziqlardan foydalaniladi.

Xaritada biror hodisani taqsimlanishini ma'lum hududiy bo'linish birligi ichida joylashtiriladigan va hodisani har xil hududiy birlik chegarasida jamlangan (yakuniy, umumiy) qiymatini (miqdorini) ayrim paytda esa tarkibini yoki dinamikasini ifodalaydigan diagrammalar yordamida tasvirlash usuliga kartodiagramma deyiladi.

Kartodiagrammalarni ko'rgazmali taqqoslash uchun, masalan hodisalarning tarqalish darajasini ko'rsatishda foydalaniladi. Kartografiyada chiziqli diagrammalar – ustunchalar, tasmachalar va shu kabi vositalardan foydalanish qulay.

Xaritalarda kamdan-kam hollarda bir xil usul ishlatiladi. Ikkita yoki uchta va undan ko'p usullarni birgalikda qo'shib ishlatish, muayyan xaritaning maqsadiga,

* Buxoro davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi a.r.ahmedov@buxdu.uz

** Buxoro davlat universiteti o'zbek tilshunosligi kafedrasi o'qituvchisi E-mail: sevaramahmudqizi@gmail.ru

mazmuniga, foydalanish usuliga va boshqa sabablarga bog'liq bo'ladi.

Dialektologik atlaslarning dastlabki namunalari XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida yaratilgan. Yevropada tuzilgan eng muhim dialektologik atlaslar quyidagilar: Venker va Vredelarning «Nemis tili atlası» (1876-1926-yillar mobaynida yaratilgan); Marburgdagi nemis dialektologiyasi markaziy instituti nashr etgan «Nemis leksikologik atlası»; Qiperon va Edmonning 12 jildli «Fransuz tili atlası» (1902-1912-yillar mobaynida yaratilgan); Yaberg va Yudning 8 jildli «Italyan-Shveytsar atlası» (1928- 1940-yillar mobaynida yaratilgan). Moskvada tuzilgan «Moskva shahridagi markaziy oblastlar rus xalq shevalari atlası» (1957-yili nashr etilgan); «Shimoli-g'arbiy oblastlar rus xalq shevalari atlası» (nashrga tayyorlangan) va respublikalarda nashr etilgan «Ukrayin tili xalq shevalari atlası», «Belarus tili xalq shevalari atlası» va boshqalar [2; 60].

O'zbek tilshunosligining hali yosh sohalaridan biri o'zbek dialektologiyasi o'zining boshlang'ich etapi – dialektografiya bosqichini o'tab, endi u to'plangan boy material – baza asosida hozirgi zamon dialektologiyasining nazariy masalalarini ishlash, shu bilan birga lingvistik geografiya masalalari bilan shug'ullanish bosqichiga o'tdi.

O'zbekistonda dialektologik ishlar uch yo'nalish bo'yicha ilmiy ish olib bormoqda. Bular: o'rganilmagan o'zbek shevalarini monografik tadqiq qilish, o'zbek shevalari lug'atini tuzish va o'zbek tili dialektal atlasini yaratishdir.

O'zbek tili shevalarini monografik o'rganish sohasida anchagina ishlar qilindi. Bunday kuzatishlarning natijalari maxsus monografiyalar, maqolalar va to'plamlarda e'lon qilindi. Ayrim tekshirishlarda keltirilgan leksik materiallar va ekspeditsiyalarda to'plangan materiallar asosida o'zbek shevalarining lug'ati tayyorlandi va nashr etildi.

O'zbek shevalarini lingvistik geografiya metodi bilan o'rganish ishi 1944-yilda boshlangan edi. Prof. A.K.Borovkov o'zbek tili shevalari atlasini yaratish maqsadida «O'zbek sheva-lahjalarini tekshirishga doir savol - javoblar» anketasini tuzdi. Shu anketa asosida 1945-1950-yillar mobaynida Farg'ona vodiysi shevalaridan materiallar to'plandi. Lekin o'sha vaqtlarda respublikada dialektologik ishlarni birlashtiruvchi yagona markazning yo'qligi bu materiallarni ishlab chiqish va kartalarga ko'chirish imkonini bermadi. Oradan 20 yil o'tgandan keyin 1965-yildan boshlab, o'zbek shevalari xususiyatlarini kartalashtirish ishi yana kun tartibiga qo'yildi va dialektal materiallar to'plana boshlandi.

O'zbek dialektlarini kartalashtirish ishini prof. V. V. Reshetov boshlab berdi. U Toshkent viloyatining bir qismini lingvistik tekshirdi va Ohangaron vohasidagi shevalarda uchraydigan fonetik, leksik va grammatik farqlarni kartaga ko'chirdi. O'zbek dialektologiyasida birinchi bo'lib o'zbek qurama shevalarining 49 ta lingvistik kartasini tuzdi.

M. Mirzayev 1955-yilda «Buxoro viloyatidagi o'zbek shevalarini o'rganish uchun anketa», professor A.Aliyev 1964-yilda «Namangan dialekti bo'yicha material to'plovchilar uchun anketa», 1976-yilda professor A. G'ulomov, A. Aliyev, K. Nazarovlar tomonidan «O'zbek tilining mahalliy shevalari bo'yicha material to'plovchilar uchun metodik qo'llanma» yaratdilar [3; 24].

O'zbek shevalarini lingo-geografik metod asosida ilmiy-tadqiq qilishda A.Shermatov samarali hissa qo'shdi. U «Qashqadaryo guruh shevalari kartasi» ni

tuzib chiqdi. Bu tadqiqot 167 karta bilan o'z yakunini topdi.

Keyingi yillarda Orol bo'yi o'zbek shevalari, janubiy va shimoliy Tojikistonda yashovchi o'zbek shevalari, janubiy Qozog'istondagi O'zbek shevalarining lingvistik kartasi ustida qizg'in ish olib borildi.

O'zbek tili dialektologik atlasini tuzish o'zbek adabiy tili imlo va talaffuz normalarini fonetik tuzilishi sistemasi, grammatik qurilishi leksik tarkibini normallashtirishda aniqliklar kiritish uchun; o'zbek shevalarining mavjud tasniflarini to'ldirish, mukammallashtirish; adabiy til va tayanch shahar shevalarining kundalik ta'siri natijasida adabiy tilning o'zbek shevalararo normallashtirishini tezlashtiradi.

O'zbek dialektologlari o'z milliy tillari atlasini yaratish bilan bir qatorda, qardosh dialektologlar bilan birga «Turkiy tillar atlasini»ni ham tuzishni maqsad qilganlar. Bunday atlasni tuzish akademik V.M. Jirmunskiy tashabbusi bilan boshlangan edi.

Uning so'roqligi va programmasi 1960-70-yillarda bir necha bor muhokama qilinib, tasdiqlandi.

Har 3-4 yilda turkiy tillar atlasini yaratish bo'yicha Xalqaro miqiyosida konferensiyalar, yig'inlar o'tkazilib turilgan.

Umumturkiy lingvistik atlasning yaratilishi, turkiy xalqlar tili haqida yangi ma'lumotlar beradi, qardosh tillarning taraqqiyoti fikrimizni kengaytiradi, unga ilmiy nuqtayi nazardan aniqliklar kiritadi.

Ozarbayjon Fanlar akademiyasining akademigi prof. M.Sh.Shiraleyev ozarbayjon tili sharqiy sheva va dialektlar gruppasining dialektologik atlasini, G.Bakinova qirg'iz shevalarining atlasini, X.Doniyorov, R.Qo'ng'urovlar Samarqand viloyati shevalarining lingvistik atlasini tuzishga kirishganlar.

O'zbek xalq shevalari atlasini hozirgi zamon o'zbek tili shevalarining rang-barang xususiyatlarini kartalarda ifodalaydi. Lingvistik kartalarda ko'rsatilgan dialektal xususiyatlar va ularning tarqalishi, tilshunoslarga ayrim til hodisalarining tarixiy taraqqiyoti va o'zbek milliy tilining kelib chiqishi kabi masalalarni yanada chuqurroq o'rganish imkonini beradi. Shuningdek, atlas materiallari tarixchilar, etnograflar uchun ham foydalidir.

O'zbek tili dialektologik atlasini quyidagi vazifa-maqсадlarni ko'zda tutadi:

1. Hozirgi zamon o'zbek adabiy tili ma'lum shevalarga tayanadi. U o'zining imlo va talaffuz normalarini, shuningdek, fonetik sistemasi, grammatik tuzilishi, leksik sostavini normalashtirishda, asosan, Toshkent-Farg'ona til shevalariga asoslansa ham, ayrim hollarda bu shevalar materiallari adabiy til normalariga mos kelmaydi. Dialektologik atlasning obyektiv natijalari (xulosalari) bu masalaga to'liq aniqlik kiritadi. Haqiqatan ham, shevalarga xos dialektal xususiyatlarning butun o'zbek tili hududida tarqalishi va uning chegaralarini faqat dialektologik atlas zaminidagina muvaffaqiyatli hal qilish mumkin.

2. Dialektologik atlas materiallari o'zbek shevalarining mavjud tasniflarini to'ldirish, mukammallashtirishga, ularga aniqlik kiritishga yordam beradi. Shuningdek, o'zbek shevalarining paydo bo'lishida qatnashgan turkiy va turkiy bo'lmagan etnik gruppalarining o'zaro aloqalari natijasida ro'y bergan juda murakkab etnolingvistik taraqqiyot protsessini ham belgilab beradi.

3. Adabiy til va tayanch shahar shevalarining kundalik ta'siri o'zbek xalq

shevalarida til faktlarining aralashuvi va tekislasha borish jarayonini tezlashtirdi. Chunki o‘zbek xalqining ekonomikasi va madaniyati mislsiz darajada yuksalishi bilan o‘zbek adabiy tilining qo‘llanish doirasi kengaydi. Adabiy tilning barcha o‘zbek shevalararo normalasha borishi asta-sekin dialektal nutqni qisib, og‘zaki - so‘zlashuv nutq doirasiga ham kirib bordi. O‘tmishda genetik jihatdan turlicha bo‘lgan o‘zbek xalq shevalarining birlashishi uchun xalqning ekonomik va madaniy qoloqligi to‘sqinlik qilar edi. Xonliklar va ularning hududiy chegaralanganligi shevalararo farqlarning keskin saqlanib qolishiga sabab bo‘ldi. Ayrim til faktlarining qisman aralashuvi va ular orasidagi o‘zaro farqning tekislasha borishi butun o‘zbek tili tarqalgan hududda bo‘lmay, balki bir-biriga yaqin, qo‘shni shevalarning o‘zaro munosabati natijasidagina sodir bo‘lgan edi. Hozir dialektal xususiyatlarning yo‘qolib borish jarayoni faqat yondosh shevalarning o‘zaro munosabati natijasidagina emas, balki maktab, vaqtli matbuot, radio va boshqalar orqali adabiy tilning kundalik va atroflicha ta’siri orqasida ham ro‘y bermoqda.

Ma’lumki, o‘zbek tili turkiy tillar orasida turli xil sheva va dialektlarga boyligi jihatidan alohida ahamiyatga ega. Shuning uchun bu tilni areal jihatdan o‘rganish va uning atlasini tuzish ishini biroz og‘irlashtiradi. O‘zbek tilini areal o‘rganish sheva va dialektlarga xos muhim xususiyatlarni – izoglossalarni aniq qayd etish har bir dialektologlarga ham yetarlicha qiyinchilik tug‘diradi. Tilni areal jihatdan o‘rganish, avvalo, bir necha bosqichlarda amalga oshiriladi. Birinchidan hududlar bo‘yicha sheva elementlari aniqlab chiqiladi (bu borada bir qator ishlar qilinib, ushbu soha bo‘yicha qilinadigan ishlar yakunlangan desak ham bo‘ladi), ikkinchidan o‘zbek tilining dialektologik lug‘ati tuziladi shundan keyin biz o‘z atlasimizni tuzishimiz mumkin.

Hozirgi paytda Xorazm shevalari kartasini (prof. F.A.Abdullayev), Buxoro grupp shevalari kartasini (prof. M.Mirzayev), Namangan grupp shevalar kartasini (A.Aliyev), Qashqadaryo grupp shevalari kartasini (A.Shermatov) tuzish ishlari boshlab qo‘yilgan. Bugungi kunda ushbu ishlarni yakunlash bosqichi biz yoshlarning qo‘lidadir.

Adabiyotlar:

1. К.А. Салихев. Картография. – М.: Высшая школа, 1982.–Б. 45-104.
2. Муродова Н Ўзбек тили Навоий вилояти шеваларининг лингвоареал талқини. – Тошкент: Фан, 2007. – 193 б.
3. Шерматов А. Лингвистик география нима? –Тошкент: Фан, 1981.– 58 б.
4. Юлдашева Дилором Нигматовна, Назарова Дилноза Ғуломовна. Ўзбек тили луғат бойлигининг муस्ताқиллик йилларидаги тараққиёти ва лексикографик муаммолар. – «Сўз санъати» халқаро журнали (ISSN: 2181-9297 DOI: 10.26739/2181-9297 www.tadqiqot.uz) –2021, Том 4 № 3 (2021). DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-3> – Б. 212-219.
5. <http://library.ziyonet.uz/ru/book/119111> Tilshunoslikka kirish
6. <http://library.ziyonet.uz/ru/book/119110> Hozirgi o‘zbek tili

Leksik birliklarning milliy o'zlik ruhini ifodalashdagi roli (Erkin Vohidov dostonlari asosida)

Adizova Nilufar Istamovna *

Annotatsiya. Har bir til ma'lum bir xalqning azaliy qadriyatlari, an'analari, udumlari, tarixi bilan bog'liq muhim jihatlarni-mentalitetini mujassam etishi bilan o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Ma'lum bir millatda madaniyat belgisi deb qaraladigan ifoda birliklari boshqasi uchun oddiygina muloqot vositasi tarzida namoyon bo'ladi. Ushbu maqolada muayyan maqsadlarda qo'llanuvchi lingvokulturemalar ijodkorning badiiy tafakkur tarzini, millat qiyofasini namoyon etuvchi muhim vosita ekanligi, jumladan, muqobilsiz leksikaning o'zbek millati mentalitetini aks ettiruvchi til birliklari sifatidagi muhim roli Erkin Vohidov dostonlari misolida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *ifoda imkoniyatlari, milliy mentalitet, assotsiatsiya, ma'naviy qiyofa, muqobilsiz leksika, millat ruhi*

Lingvomadaniyatshunoslik bugungi kunda muhim sohalardan biri sifatida taraqqiy etmoqda. Uning obykti madaniyat va tilning o'zaro aloqasi jarayonida, lisoniy va nutqiy birliklarning madaniyat belgisi sifatida tutashgan nuqtasida yuzaga chiqadi. U tilni madaniyat fenomeni, tashuvchisi sifatida o'rganadi. Madaniyatni tildan foydalanuvchi kishilar yaratadi. Muayyan bir millatda madaniyat belgisi deb qaraladigan ifoda birliklari boshqasi uchun oddiygina muloqot vositasi tarzida namoyon bo'ladi. Zero, har bir til ma'lum bir xalqning azaliy qadriyatlari, an'analari, udumlari, tarixi bilan bog'liq muhim jihatlarni-mentalitetini mujassam etishi bilan o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Zero, "...har qaysi xalq yoki millatning tafakkuri, turmushtarzi, ma'naviy qarashlari o'z-o'zidan, bo'sh joyda shakllanib qolmaydi. Ularning vujudga kelishi va rivojlanishida aniq tarixiy, tabiiy va ijtimoiy omillar asos bo'lishini hammamiz yaxshi bilamiz. Shu ma'noda, xalqimizning turmush va tafakkur tarziga nazar tashlaydigan bo'lsak, boshqalarga hech o'xshamaydigan, ming yillar davomida shakllangan, nafaqat o'zaro muomala, balki hayotimizning uzviy bir qismi sifatida namoyon bo'ladigan bir qator o'ziga xos xususiyatlarni ko'ramiz.

Misol uchun, tilimizdagi mehr-oqibat, mehr-muhabbat, mehr-shafqat, qadr-qimmat degan, bir-birini chuqur ma'no-mazmun bilan boyitadigan va to'ldiradigan iboralarni olaylik. Qanchalik g'alati tuyulmasin, bu iboralarni boshqa tillarga aynan tarjima qilishning o'zi mushkul bir muammo..." [1,8]. Haqiqatan ham, har qanday lisoniy birlik, nutqiy ifodalar muayyan bir millatga xos bo'lgan xususiyatlarni ifoda etadi. Lingvistik madaniyat ob'yekti lingvistika va kulturologiya, etnografiya va psixolingvistika kabi qator fundamental fanlar kesishmasida o'rganiladi. Ayniqsa, badiiy matnlarda muayyan maqsadlarda qo'llanuvchi lingvokulturemalar ijodkorning badiiy tafakkur tarzini ifoda etuvchi, millat qiyofasini namoyon qiluvchi muhim vosita sifatida qo'llanadi. Ular *muqobilsiz leksik birliklar, lakunalar, mifologema, arxiteplar, paremiologik fondlar, frazeologik birliklar, ramzlar, o'xshatishlar, metaforik birliklar, nutqiy etiketlarkabi* til hodisalari zahirida yuzaga chiqadi.

* Buxoro davlat universiteti filologiya fakulteti o'zbek tilshunosligi kafedrasida o'qituvchisi

Muqobilsiz leksika. Boshqa bir tilga bir soʻz bilan tarjima qilib boʻlmaydigan, muayyan assotsiatsiyani yuzaga keltirmaydigan hodisa. Ular maʼlum bir xalq madaniyatiga xos belgilarni ifodalaydi va shu xalqning madaniy kodi sifatida qabul qilinadi. Bir tildagi soʻz boshqa tilda muqobilini topmagan oʻrinlarda lakuna (lot. "boʻshliq") yuzaga keladi.[2,47]. Bu kabi birliklar Oʻzbekiston Xalq shoiri Erkin Vohidov dostonlariga ham oʻziga xos joziba, madaniy qiyofa, milliy ruh baxsh etganini misollar asosida kuzatamiz:

Guzar. Oʻtish joyi; koʻcha, mahalla. Qishloq yoki mahallalarning chorrahalarida joylashgan, choyxonalar, qassoblik, baqqollik kabi doʻkonlari boʻlgan obod, gavjum joy. Buxoro xonligida: mahalla. [OʻTIL, 516]. Oʻzbek xalqida oʻziga xos qadriyatlar jamlangan, barchani bir yerga toʻplovchi ahamiyatga ega boʻlgan joy, mahalla maʼnosini ifodalash bilan bir qatorda milliy-madaniy ruhni, hamjihatlikni ham namoyon etadi.

Mulla. Oʻqimishli, taqvodor odam. Oʻrta Sharq, Markaziy Osiyo mamlakatlarida madrasa taʼlimini olgan shaxs. Din arbobi, ulamo. [OʻTIL, 634]. Xalqimizda mullalar bilimli, xalqni toʻgʻri yoʻlga boshlovchi, eʼtiborli insonlar sifatida qadrlangan, ularning maslahatlariga quloq tutilgan.

Guzar. Uzun quloq. Odam tumonat. Ehtiyot! Bu yerda Ishonch omonat.

Bir **mulla** yutib Soʻzlaydi yuvvosh: "Ayb oʻzimizda, Odamlar bevosh. Imoni bilmaydi Na keksa, na yosh. Xotinlar beniqob, Qizlar yalang bosh.

"Gar gʻazab aylasa Xoliqi qudrat..." ...Shunday bayt aytibdur Huvaydo hazrat..." Bejiz aytilmagan, Bu haq begumon: Fojia va kulgu Doim yonmayon.[4,96-97]

Uy-joy oʻzbek millati uchun butun oilani jamlovchi, ajdodlar yodi, anʼanalari, qadriyatlari jamlangan maskanni ifoda etuvchi birlik. Shu bilan birga ushbu birlikning juft holda qoʻllanishi oiladagi toʻkislikka ham ishorani ifoda etadi. Azaldan uy-joyga ega oilaga nisbatan oʻziga toqʻ, kam-koʻstsiz yashaydigan, tinchligi, xotirjamligi taʼminlangan kishilar birligi sifatida qaralgan. Uyi yoʻq kishilarga hashar yoʻli bilan uylar qurib berish anʼanalari ham shundan kelib chiqqan. Badiiy adabiyotlarda, jumladan, muallif dostonlarida ham "**uy-joy**" toʻkinlik, xotirjamlik, shu bilan bir qatorda, mehr-oqibat ramzi sifatida aks ettirilgan:

Nimalar boʻlmaydi, Axir hayotda.

Uy-joyda gap emas, Jon boʻlsin omon.

Lekin shunday paytda Bilinar inson.

Bilinar kim tanti, Kim behamiyat. [4,94]

Deydilar, kulfatda- Yurak boʻlsa keng-

Toruy ham doʻst uchun Keng olamga teng. [4,96]

Hashar. Yigʻin, toʻda; yigʻilish, anjuman. Biror ishni bajarishda koʻpchilikning ixtiyoriy, begʻaraz ishtiroki, ixtiyoriy koʻmagi.[OʻTIL,517].

Xalqimizda biror-bir ishni hashar, koʻmak yoʻli bilan amalga oshirish anʼanasi qadriyat sifatida haligacha davom etib keladi. Bu odamlarimizning ahillik, birdamlik, odamgarchilik kabi milliy-madaniy oʻzligini namoyon etadi:

Butun xalq qoʻzgʻaldi, Ham burch, ham **hashar**. Qishda palatkada qolmas hamshahar... [4,96].

Bu ishlar o'tmishga Berildi bukun, Devorlar darz ketdi, Yuraklar butun. Binolar yiqildi, Odamlar yashar. Do'stlarin chaqirar **Hasharga** shahar. [4,94].

Nimalar bo'lmaydi, Axir, hayotda. Hali ishimiz ko'p, Hali ko'p **hashar**... [4,118].

Choyxona, ko'k choy, askiya, latifa kabi so'zlar ham xalqimizning milliy-o'zligini, madaniy hayoti va o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi. Ushbu ifodalar vositasida shoir xalqimiz shuurida mujassamlashgan sabr-toqat, matonatga ishora qiladi, mashaqqatlar o'yin-kulgi, xushchaqchaqlik bilan yengib o'tilishi, kelajakka hamisha umid bilan boqishini ifoda etadi:

Choyxona. Choy ichib, tamaddi qilib, hordiq chiqariladigan jamoat joyi; samovar, samovarxona. [O'TIL,504].

Askiya. Ziyraklar, zakiylar. O'zbek xalq og'zaki ijodining bir janri bo'lib, unda so'zo'yiniga, qochiriqlarga asoslangan holda ikki yoki undan ortiq kishi yoki taraflar musobaqalshadi. [O'TIL,106].

Latifa. Nazokat, noziklik, oqilona so'z; anekdot. Kulgili voqea-hodisa haqidagi kichik hikoya. [O'TIL,488].

O'tdi dahshatli kun, Qora sahifa. Bugun studentlar To'qir **latifa**... **Askiya** payrovi Eng yangi mavzu, Yana **choyxonadaKo'k choy** va kulgu... Yana kechagidek Uyg'onib sahar Tug'ruqqa patir Yasar **kampirlar**... Yana davom etar Odatiy hayot, Odamlar, Odamlar- Mujassam sabot.[4,98].

Qarilar, kampirlar, otalar kabi ifoda birliklari o'zbek millatiga xos bo'lgan kattalarga hurmat, qadrlash, ularni hayotiy tajribaga ega donishmand kishilar sifatida ko'rish kabi o'ziga xosliklarni namoyon etadi:

Pensiyaga chiqib, Toshkentga keldim, **Qarilar** joy olar Odatda to'rdan.

Yana kechagidek Uyg'onib sahar Tug'ruqqa patir Yasar **kampirlar**...[4,98].

Bolalar ketmoqda sokin, beozor, Do'mboq qo'llarida gullar, lolalar.

Kuzatgan **otalar**ichra balki bor Birinchi poyezdda kelgan bolalar.[4,102]

Oylar o'tib, Fasllar o'tib, Yosh qo'shildi qizning yoshiga.

Xaridorlar ostona o'pib Kela berdi **Ota** qoshiga. [4,126].

Buvim aytgan, Agar men tilak qilsam

Tilagim bo'larmish ijobat. [4,37]

Bizlar havo edik, Bir giyoh edik.

Tomchi shabnam edik, Va qatra ziyo

Bobolar bizni deb, Shu hayotni deb,

Mash'al ko'targanda Zulmatlar aro.

Hali biz yosh edik Biz go'dak edik,

Bir parcha et edik, Murg'akkina jon

Otalar bizni deb, Shu hayotni deb,

Begona ellarda Bo'lganda qurbon.

Otalar ruhini Shod etmaguncha,

Qaytib o'tirmoqqa Haqqing yo'q aslo! [4,46]

Belanchak. Chaqaloqlarni yotqizib ovutiladigan yoki uxlatiladigan, arg'imchoqdek yoki beshikdek tebratadigan moslama. O'zbek xalqi juda bolajon, bolaga bo'lgan mehrining cheki yo'q. Farzand ular uchun baxt, iqbol, hayotning chinakam mazmuni. Beshik, belanchak kabi birliklar ijodkorning shu maqsadlarini ifoda etish hamda voqeaning dahshatini gavdalantirish uchun qo'llanilgan.

[O‘TIL,219]. **Dasturxon** ham xalqimizga xos bo‘lgan shukronalik, rizq-nasiba ramzi sifatida qaraladi:

So‘ndi bu choshgohda bir qalb yulduzi...

Dasturxonda qoldi yarim kosa osh,
Qoldi silkingancha quruq **belanchak**,
Go‘dagini quchib,
Dod solib nogoh

Ko‘chaga yugurib chiqdi **kelinchak**. [4,104].

Kelin. Yangi turmushga chiqqan qiz. **Kelinchak** (“kelin”ning kichr.-erkl. shakli)

Kelinoyi. Akaning yoki yaqin qarindoshlarning xotini. [O‘TIL,345,346].

Badiiy asarlarda “**kelin**” ifoda birligi, ko‘proq, noziklik, tajribasizlik, navqironlik, go‘zallik, yangilik kabi ma’nolarni ifoda etish maqsadida qo‘llanadi. Ba’zan poetik tasvir maqsadi bilan “**chechak**” so‘zi ham shu ma’noni ifoda etadi:

Olucha shoxida titrar bir yaproq, Ariqcha jildirab oqar erinchak.

Siynasin g‘ijimlab, Uzoq yig‘ladi,

So‘ngra birdan qah-qah urdi **kelinchak**.

Hali parvoz etmay sindi bir qanot,

Bevaqt ochilmasdan so‘ndi bir **chechak**.

Qurbon bo‘lganlarning soniga kirmas

Yurakdan ayrilgan

Bitta **kelinchak**. [4,104].

“**Kelin oyi**” ifodasi, ba’zan, yoshi biroz katta, hayotiy tajribaga ega, hurmatga loyiq ayolga nisbatan ham qo‘llanadi:

Hayron bo‘lmang, ustingizdan

Arz qiluvchi joyimiz-

Na Sovmin, na Oliy Sovet,

Balki **kelin oyimiz**.

Axir siz ham sevishgansiz...

Xo‘p desangiz ajabmas,

Kelin oyim ikki og‘iz

“Qurib bering” desa bas. [4,115].

Sayil, sayilgoh, navro‘z, to‘y, tanbur, tor, chirmanda, shohi ro‘mol kabi birliklar zamirida xalqimizga xos bo‘lgan azaliy an’analar, qadriyatlar mujassam. Zero, Navro‘z bayramida sayillar uyushtirish, o‘yin-kulgular bilan xursandchilik qilish, davralar qurib, chirmanda-yu tanburlarning sho‘x-shodon kuylariga raqslarga tushish ming yillardan buyon azaliy-madaniy o‘zlikning ifodasi sifatida davom etib keladi.

Sayil. Sayr, piyoda yurish, kezish. Bahorda o‘tkaziladigan katta xalq sayr-tomoshalari.

Sayilgoh. Xalq sayllari o‘tkaziladigan joy, bog‘. [O‘TIL,422].

Tanbur, tor. Torli, chertma musiqa asbobi. [O‘TIL,660].

Chirmanda. Yog‘och gardishga teri qoplab yasalgan, chertib chalinadigan musiqa asbobi: doira, childirma. [O‘TIL,483].

Navro‘z. Yangi kun. Eski sana hisobidagi yangi yil va bahorning boshlanishi munosabati bilan o‘tkaziladigan bayram. [O‘TIL,8].

Ayni bahor kulgan chog' edi, *Sayil*joyi so'lim bog' edi.

El yig'ilgan *navro*'z bazmiga, Barcha xushnud, Dillar chog' edi.

Avjda edi o'yin va xanda, Avjda edi *tanbur*, *chirmanda*

Yoshligini eslardi chollar Qiz, yigitlar lapar aytganda.

Tovus kabi Aylab xiromon, Raqsga tushdi bir go'zal jonon.

Bir-bir chiqib barcha o'sha kech San'atini qildi namoyon. [4,128].

Orzu ham bor edi *sayilda*, Qo'shiqqa band edi xayoli.

Shu yigitga mahliyo bo'lib, Boshdan tushdi *shohi ro'moli*... [4,129].

"Nomingni ham bilmayman, yigit, Maktub yozdim va lekin senga.

*Sayilgoh*da u kun ko'rdim-u, Yuragimda yondi alanga.[4,131].

O'zbek qizi edim, Yo'q edi shubham,

Bahor gullaridan boshimda *gultoj*.

Jamalak sochimni silab qo'shnilar,

Suyib atardilar meni "Oltinsoch". [4,107]

Kuylar edi yigit ishqidan, Yangrar edi qo'llarida *tor*.

Va dilrabo, sho'x qo'shiq bilan Jo'r bo'lardi Unga suluv yor. [4,136].

Kim dugona, Kim do'st-u yorki, Kela berdi sevgi *to'yiga*.

Kela berdi *to'ychi* hofizlar, Yo'lda sozlab *tanbur*, sozini.

Kela berdi raqqosa qizlar Ko'rsatmoqqa ishva-nozini.

Butun qishloq Bugun xurram, shod. Butun qishloq *sayilgoh* bugun.

Yaxshilarning dillari obod, Yomonlarning ko'ksida tugun.[4,137].

Tanbur, chirmanda, tor o'zbek xalqining xursandchiligi, baxtiyor damlari bilan bog'liq hodisalarni jonlantiradi. Nay ham azaldan go'zal kuyi bilan xalqimizning qadrli, sevimli musiqa asbobiga aylangan milliy cholg'u asbobi bo'lib, undan taraladigan mahzun kuy xalqimizning dard, alam, qayg'ulariga, ishq kechinmalariga jo'r bo'luvchi, dardiga malham ovoz sifatida qabul qilinadi. Shoir g'amgin, qayg'uli holatni aks ettirish uchun "*nay*"dan foydalanadi:

*Sayilgoh*da U kun chindan ham Xomush edi Og'ado'st *cho'pon*.

Barcha xurram, Faqat unda g'am, Qalbi edi dard bilan so'zon.

Cho'pon bir kun Chashma qoshida O'ltirardi *nay* chalib yolg'iz.

Shunda, Oppoq *ro'mol* boshida Suvga chiqdi bir dilrabo qiz.[4,132]

E.Vohidov ijodida qo'llangan har bir ifoda va birlik ijodkorning xalqimizga xos qadriyatlar, milliy o'zlik ruhini namoyon etishga qaratilgan ezgu maqsadini ro'yobga chiqaradi. "*Cho'l*" so'zi asosida shoir bepoyonlik, cheksizlik ma'nolarini ifodalasa, "*jigar*", "*tog'a*" so'zlarida mehribonlik, oqibatlilik, hamdardlik kabi ma'nolarni jamlaydi:

Hov ana, U yerda tugaydi o'rmon,

Davomi tutashdir poyonsiz *cho'lga*.

Cho'l orti men uchun eng aziz makon

O'zbekiston deya atalgan o'lka. [4,8]

Lekin taqdirimdan norizo bo'lsam,

Yolg'iz o'sdim desam yo'q zarra haqqim.

Ona bo'lib meni quchdi-yu o'lkam,

Ota bo'lib boshim siladi xalqim.

Jigar bo'lib boqdi necha mushfiq ko'z,

Necha do'st-yor topdim, necha birodar.

Esim tanib, menga “**Tog‘a**” degan so‘z
“Ota” degan so‘zga bo‘ldi barobar. [4,11]

“**Ketmon**” konsepti ham o‘zbek millatining o‘ziga xos faoliyatini ifoda etuvchi vosita bo‘lib, millatimizga xos mentalitetni, mehnatsevarlik, soddalik, kamtarlikni namoyon etadi:

Ko‘rib turibsanki, Uy buzmoqdaman,
Ketmon xizmatini Qilyapman bu kun.
Lekin or qilmayman, Xizmatmi-xizmat.

Zang bosgandan ko‘ra Bosay dedim chang.[4,99]

Paxta milliylik belgisi sifatida xalqimiz uchun bitmas-tuganmas boylik manbai deb qaraladi. “Paxta” konseptini shoir milliy mentalitetimizni namoyon etuvchi **stereotip**-mehnatkashlik, saxovatlilik, to‘kinlik, boylik ifodasi sifatida tasvirlaydi. Uning xalqimiz madaniy va moddiy hayotida tutgan o‘rnini shoir qo‘llagan “*sevgidek o‘lmas mavzu*”, “*oq po‘rsildoq*”, “*nur*”, “*gavhar*”, “*samar*”, “*dur*” kabi badiiy ifodalardan ham anglash qiyin emas:

Paxta... U *sevgidek mavzudir* o‘lmas,
U ilhom **chashmasi**-mangu **buloqdir**.
Ammo u chamanning ko‘ksida gulmas,
Yerning kaftidagi *oq po‘rsildoqdir*.

U jon rishtasidan yaralgan **samar**,
Chanoqqa jo bo‘lgan hovuch to‘la **nur**.
U manglay teridan yetilgan **gavhar**,
U nuri diydadan bino bo‘lgan **dur**. [4,17]

Haqiqatan ham, tilimizda aks etadigan shunday ifoda va birliklar borki, ular shunchaki chiroyli nutq vositasi emas, balki ular xalqimizning asriy qarashlari, ma’naviy hayotining asosi sifatida yuzaga kelgan, tasavvurimizda muhrlangan qadriyatlar, an’analar ifodasidir. Bu kabi birliklarning o‘z o‘rnida qo‘llanishi shoir Erkin Vohidov ijodining o‘ziga xos qirralarini, individual uslubini, xalqimizning milliy tafakkur tarziga mos uyg‘unlikni namoyon etadi.

Adabiyotlar:

- 1.Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat-yengilmas kuch. Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
2. Saidova M., Qo‘ziyeva U. Lingvokulturologiya. –Namangan, 2017.
- 3.Xudoyberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi.– Toshkent: Fan, 2013.
- 4.Воҳидов Э. Достонлар. – Тошкент, 1973.
- 5.Adizova N.I. Ona tili umummillat mulkidir.journal.buxdu.uz. Buxoro-2020.
- 6.Adizova N.I. Erkin Vohidov-inson kechmishlarining mohir kuychisi//Journal Oriental renaissance:Innovative, educational, natural and social sciences.– Toshkent, 2021.

**Ўзбек тили миллий корпуси учун сўзлашув услубига хос сўзларни
теглаш масаласига оид**

Дилрабо Қудратиллаевна Элова*

* Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети тадқиқотчиси

Аннотация. Ушбу мақолада қўлланиш доираси чегараланган сўзларни аннотациялашда изоҳли луғатда берилган пометаларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида сўз юритилади. Жаргонлар ҳам асосан, сўзлашув услубида қўлланилгани боис бундай сўзларни услубий хосланиш доирасида автоматик ишлов бериш нуқтаи назаридан таҳлил этилади.

Калит сўзлар: *миллий корпус, тег, услубий тег, помета, сўзлашув услуби, жаргон*

Ўзбек тили корпусларида қўлланиш доираси чегараланган сўзлар ҳақидаги маълумотларни қидириш учун, аввало, корпус базасига сўзларнинг шундай хусусиятлари ҳақида теглар киритилиши лозим. Бунинг учун ўзбек тилининг изоҳли луғатида лексемаларга нутқ услубига тегишлилик ҳақидаги пометалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Жаргонлар ҳам асосан, сўзлашув услубида қўлланилгани боис бундай сўзларни услубий хосланиш доирасида автоматик ишлов бериш нуқтаи назаридан ўрганамиз.

Ушбу мақолада қўлланиш доираси чегараланган сўзларни аннотациялашда изоҳли луғатда берилган пометаларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида сўз юритилади.

Тилдаги сўзларнинг қўлланиш даражаси шу тил эгалари доирасида бир хил эмас. Баъзи сўзлар улар томонидан бирдек фойдаланилса, баъзилари эса маълум ҳудудда яшовчи ёки маълум касб-ҳунар билан шуғулланувчи кишилар нутқидагина қўлланади. Шу жиҳатдан ўзбек тили лексикаси икки катта қатламга бўлинади:

- 1) Истеъмол доираси чегараланган лексика;
- 2) Умумистеъмолдаги лексика.

Истеъмол доираси чегараланган лексика қўлланиш доирасининг чегараланиш характериға кўра уч турға бўлинади:

- 1) диалектал лексика;
- 2) терминологик лексика;
- 3) жаргон ваарголар.

Маълум ҳудудда яшовчи кишилар нутқиға хос бўлган, адабий тил лексикасига кирмайдиган сўзлар диалектал лексикани ташкил этади. Маълум диалект ва шева вакиллариғина қўллайдиган бундай сўзлар диалектизмлар деб юритилади. Шеваға хос сўзлар маълум ҳудуднинг ўзига хос ҳудудий белгилари, ўзига хос луғат, грамматик, фонетик хусусиятларига эға бўлган сўзлашув тилини ҳосил қилади. Бундай сўз ва иборалар **шв.** белгиси билан ифодаланиб изоҳланган.

Масалан, **ШОТИ шв.** Нарвон..., **АВАРА шв.** Эвара., **АДА шв.** айн. ота **1. Ada, қозоз, қалам бергин деб, Гоҳ ёнимға келиб ўлтирар. С.Жўра.**

Шеваға хос сўзлар орасида ҳам омонимлик ҳодисасини кузатиш мумкин. Бундай сўзлар рим рақамлари билан белгиланиб, алоҳида-алоҳида изоҳланган. АДРАМКАШ I шв. Учи илмокди катға жуволдиз.

АДРАМКАШ II шв. Ҳар қандай нарсаға бефарқ қарайдиган, лоқайд, кўкноринамо одам.[1. 1-том, 42-б.]

Бундай сўзлар ўзбек тилининг изоҳли луғатида шв. белгиси остида изоҳланган.

Масалан, **ЁБОН** шв. Дала, дашт. *Куз оқшоми тўшалар сокин, пичан ҳиди анқир ёбондан.* Ш. Раҳмон, Юрак қирралари. *Замбарак-лар ёбонда бекор гумбурлаган йўқ, Бекор оқмади қонлар.. ва ўлди мардоналар.* Миртемир.[1

ЖАЗБАР шв. Чизғич. *Қачон унинг уйига борса, Акмал катта оқ қозоғга термилиб, учигнадай қюиб очилган турли қаламлар, ҳар хил жазбар.шр билан нималарнидир ўлчаб, чи-зибўтирган бўлади.* М. Ҳазраткулов, Журъат.[1. 1-том, 65-б.]

Профессионал ва илмий терминлар (атамалар) терминологик лексикани ташкил этади.

Илм-фан, техника, қишлоқ хўжалиги ва бошқа соҳаларга оид тушунчаларнинг аниқ атамаси бўлган сўз ёки сўз бирикмаси термин (атама) дейилади. Ҳар бир фан, касб-хунар ўз терминларига, шу терминлар йиғиндисидан иборат лексикасига эга. Бундай махсус лексика терминология дебҳаматалади: физик терминология, лингвистик терминология каби.

Терминлар ёки атамалар муайян бир соҳага оид тушунчаларни аниқ ифода этувчи сўзлар бўлса-да, лекин бу сўзларнингқўлланиши шу соҳа кишилари доираси билан чегараланган бўлиши шарт эмас. Бунда икки ҳолатни кўриш мумкин:

1. Терминларнинг маъноси соҳага алоқаси бўлмаган кишилар учун ҳам тушунарли бўлади ва улар томонидан ҳам қўлланаверади.

2. Терминларнинг маълум қисми шу термин оид бўлган соҳа кишилари учун тушунарли бўлади ва шулар нутқида қўлланилади. Тилшуносликка оид: фонема, морфема, фон, валентлик каби.

Жаргонлар қўлланиши чегараланган лексика таркибига киради (frans. jargon). Касби, жамиятдаги ўрни, қизиқиши, ёшига кўра алоҳида ижтимоий гуруҳни ташкил этган кишиларнинг, асосан, оғзаки нутқида ишлатиладиган ва маъносини бошқалар кўп ҳолларда англаб етавермайдиган бирликлар жаргондир. Бундай сўзлар **жарг.** белгиси остида изоҳланган.

Масалан, **ЛИМОН** (юн. limoni) **1 бот.** Асосан жанубий мамлакатларда ўсадиган доимо яшил субтропик ўсимлик ва унинг тухумсимон сариқ нордон хушбўй меваси. *Лимон дарахти. Лимон солинган чой. Ҳозир Ўрта Осиёнинг жанубий қисмларида шакарқамиш, лимон сингари мевалар етиштирилмоқда.* “Фан ва турмуш”.

2 жарг. с.т. Миллион сўм (ушбу маъно “лимон” ва “миллион” сўзлари талаффузидаги ўхшашликка асосланган; дастлаб “рубль” учун қўлланган).[1.2-том, 581-б.]

ЛОЙЛАМОҚ 1 кам қўлл. айн. **лойқатмоқ 1.** *Душманларнинг тиниқ сувин лойласин.* “Ҳасанхон”.

2 жарг. Сотмоқ, пулламоқ. *Якшанбада эшагимни бозорга олиб бориб, ўттиз сўмга лойладим.* «Муштум».

3 жарг. Хуфия тарзда етказмоқ, билдирмоқ, “сотмоқ”. [1. 2-том, 590-б.]

Камситишни ифодаловчи сўз ва иборалар ҳам адабий тил учун хос бўлмаганлиги сабабли бундай сўзлар ҳам сўзлашув тилига мансуб. Камситишни ифодаловчи сўз, иборалар **камс.** белгиси билан белгиланиб, изоҳланган. **Гувала бош** 1) гувалага ўхшаш чўзинчоқ бош; 2) **камс.** аҳмоқ,

нодон. *Ватан хоинига ҳомийлик қилиб, ёлгон гапирганими? Эҳ, гувала бош.* С.Кароматов, Сўнгги бархан.[1. 1-том, 612-б.]

Кесатик, киноя англатадиган сўз, ибора **кест.** услубий хосликни ифодалайдиган белгиси билан белгиланган.

Масалан, **БИЛАРМОН 1** Ҳар нарсадан хабардор, билағон, билимдон. *Билармон одам. Ўз ишига ақли етадиган, анчагина билармон бўлгани учун уни ҳам ёнимга ишига олдим.* Шукрулло, Сайланма. *Икки билармонни текширишига юбориб, олган маълумотим шуми? Ҳ.Назир, Кўктерак шабадаси.*

2 кест. Ўзини билимдон деб фахмлайдиган; ўзбилармон. *Ҳар вақт ўз гапини маъқуллашга, билармон бўлиб кўринишига уринади.* Газетадан.[1.-том, 308-б.]

БОЙВАЧЧА [бой + ф. - бола, фарзанд] **1** Бойнинг боласи, фарзанди. *Таниди: Мирзакомилбойнинг ўгли Миробид бойвачча.* Т.Ашуров, Оқ от. *Оғзи қийшиқ бўлса ҳам, бой гапирсин-у, бойвачча гапирсин.* А.Қодирий, Кичик асарлар. *Бойўгли – бойвачча, Оёғида – нўғайча. “Бойчечак”*

2 Бойларнинг болаларига мурожаатда ёки улар ҳақида гап борганда, уларнинг номи ўрнида ёки номига кўшиб ишлатилади. *Янги касб қуллуқ бўлсин, бойвачча.* А.Қаҳҳор, Кўшчинор чироқлари.

3 кест. Ўзини бой боласидек тутувчи. *Ёнида бир пул йўқ, Қиз сайлайди бойвачча.* Мақол.[1.1-том, 357-б.]

Нафрат, жирканиш англатадиган сўз ва иборалар **нафр.** услубий хосликни ифодалайдиган белгиси билан белгиланган.

Масалан, **АЖДА(Р)ҲО 1 айн. аждар 1.**

2 кўчма нафр. Қонхўр, ёвуз одам ҳақида. *Уни отган аскар аждаҳо Гитлернинг тишларидан бирини қоқиб ташлаган – инсоният олдидаги муқаддас бурчини бажарган бўлади.* А.Қаҳҳор, Иккининг бири.

ДАЛЛА [а.–воситачи; кўшмачи] *нафр.* Кўшмачилик билан шуғулланувчи, кўшмачи. *Кўп қизларнинг бўйи етган паллалар. Келтираркан сарой ичра даллалар. Ҳабибий. Ҳайдайди кўшмачи деб, ҳеч ким йўлатмас уйга, Ажаб эмас аслида расвою далла бўлса.* Уйғун, Ҳаёт чақиради.

Сўкиш ёки койишни ифодалайдиган сўз, ибора **сўк.** услубий хосликни ифодалайдиган белгиси билан белгиланган.

Масалан, **БАЧЧАҒАР** [бачча + ғар] **сўк. 1** Нафрат, ғазаб билан қаттиқ койишни ифодалайди. *Бой: ..хотинлик бўлиб қолганингга шукур қилсанг-чи, баччағар! Ҳамза, Бой ила хизматчи. Олиб бор, баччағарни! Қамаб кўй! – деб бақирди мингбоши.* Чўлпон, Кеча ва кундуз.

2 Енгил койиш, норозиликни ифодалайди. *Жилла қурса, оқ соқолимни ҳурмат қилмади-я, баччағар. «Ёшлик». – Ма, баччағар, ҳазиллаб эдим, ҳазилни билмайсанми, – деб рўмолини қўлига берди. “Ойсулув”.*

ВАЛАД [а.– ўғил бола, ўғил; фарзанд] **1 с.т. эск.** Шарият йўли билан никоҳланмаган ота-онадан туғилган бола; ҳароми.

2 сўк. Шундай шахсга нисбатли ҳақоратни билдиради; ҳароми. *Бора-бора мени менсимай кўяди бу валад! М. Осим, Карвон йўлларида. ..электросушилка қилиб берайми, деб пичинг қилди. Қаёқда қилиб беради ўша валад.* И.Раҳим, Ҳаёт булоқлари.

ДАЖЖОЛ [а. йўлдан урувчи, фирибгар, ёлғончи] **1** Ислом динига кўра, киёмат яқинлашганда пайдо бўлиб, одамларни диндан, тўғри йўлдан оздирувчи, одамсимон бир кўзли махлуқ. Бу ҳикоядан вужудини ваҳима босиб, бошини кўрпага буркаб олди: *дажжол деган бир махлуқ кечаси билан тоғларни кемирармиш*. П.Турсун, Ўқитувчи. *Дажжолнинг бир кўзи кўр бўлар экан*. А.Қодирий, Обид кетмон.

2 кўчма Ўтакетган бешафқат ва фирибгар. *Дажжолда раҳм-шафқат бўладими – мени тоза калтаклашди, кечаси қочиб кетдим, Яхши бува*. Ж.Шарипов, Хоразм. *Сен қаттолларнинг қаттолисан, дажжолларнинг дажжолисан*. Ш.Рашидов, Асарлар.

3 сўк. Малъун, иблис, шайтон. *Мулла Рўзи Майсарага: Ҳа, мен ўлгани келдимми? Бир ёқдан жўнат қани, дажжол*. Ҳамза,

ДЎЗАХИ [ф.– дўзах азобига маҳкум, лойиқ; дўзахга тушган, лаънати] **1** дин. Дўзахга тушишга лойиқ бўлган гуноҳ ишлар қилган шахс, дўзахга маҳкум. [Имом:] *“Улар худонинг қаҳр-газабига учрайди, барчаси дўзахи”, дер экан*. Ҳ.Носирова, Мен ўзбек қизиман.

2 кўчма сўк., қарғ. Ёмон, бадфеъл кишига нисбатан қўлланади. *Ие, яхши таниймиз у кишини. – Бўлмаса, уста Баҳром ўша дўзахининг божаси бўлади*. М. Исмоилий, Фарғона т.о.

Хотин-қизлар нутқига оидх.-қ.услубий хосликни ифодаладиган белгиси билан белгиланган.

Масалан, ГИРГИГТОН х.-қ. Эркалаш ёки хурмат билдирувчи мурожаат шакли; маъно ва вазифаси жиҳатидан “айланай”, “ўргилай” сўзларига тўғри келади. [Нетайхон.] *Хожархон, гиргиттон, эккан дарахтларингни Обиджон акангизга кўрсатинг*. А.Қаҳхор, Тобутдан товуш.

Қарғиш сўзи, иборасини ифодаладиган сўзлар қарғ. белгиси билан белгиланиб, изоҳланган. Масалан, АКАШАК с. т. **1** Мушакларнинг қаттиқ тортишуви натижасида қўл-оёқдарнинг йиғилиб, тортишиб қолиши. *Қўлинг акашак бўлсин! (қарғ.)*.

2 Бирор аъзонинг (асосан, оёқ-қўлнинг) ҳаракатланмай қолиши билан кечадиган касаллик; шол. *Шундай нарсани бузсангиз, уволи тутиб, қўлгинангиз акашак бўлмайдимми! “Ёшлик”*.

3 Оёқ, қўлнинг қотиб, тараша бўлиб қолган ҳолати. *Оёқ-қўллари акашак, жаги тарракдай очилиб ётган мурдани кўриб, Ҳусния додлаб юборди*. Х.Султонов, Онамнинг юрти.

Акашак қилмоқ Оёқ-қўлни шундай майиб ҳолатга солмоқ. *Ҳисомхон хотинини уриб, қўлларини акашак қилиб ташлади*. К.Алиев, Миллат пешвоси.

Афти қурсин Нафрат, қарғишни ифодалайди. *..куйдирган калладай иржаяди, уялмайди ҳам! Афти қурсин*. К.Қаҳҳорова, Чорак аср ҳамнафас.

БАЙТАЛМОН [байтулмол сўзининг маъно ва талаффуз жиҳатидан бузилган шакли] с.т. қарғ.Эгасиз, қаровсиз қолгур; сабил, ордона. *-Ягир ёстигингизни ерга қўйинг, – деди Холнисо [Бўтакўзга], – байталмонни мунча қучоқлайсиз*. Мирмуҳсин, Чиниқиш. *Байталмон кетмон ярим пуд бўлса, жамул-жам бир ярим минг пуд дегин*. А.Қодирий, Обид кетмон.

Ҳақорат ифодаладиган сўз, ибора**ҳақр.** белгиси билан белгиланиб, изоҳланган.

Масалан, ТҶЙМАГУР **ҳақр.**Бориға, берганга қаноат ҳосил қилмайдиган шахсга нисбатан қўлланади. *Тўймагур директор яна тери сўратибди.* С.Аҳмад, Юлдуз.

Эркалашни ифодаловчи сўз ва иборалар эркл. белгиси билан белгиланиб, изоҳланган.

Масалан, ХАҒТУМЧА 1 Хартум с. нинг кичр. эркл. шакли.

ТИҚИНЧОҚ Тиқин 1 с. кичр.-эркл.*Чол унинг қўлидан кўзачани олиб, оғзидаги тиқинчоқни очди.* С.Нуров, Оналар.

Хулоса қилиб айтганда, жаҳон корпус тилшунослигида грамматика ва лексикографияга оид барча тадқиқотлар матнларга асосланган бўлиб, улар тасвирий тил корпусида илмий исботланган. Матнларни табиий тилларда қайта ишлашнинг замонавий интеллектуал дастурий тизимларини ишлаб чиқиш катта лингвистик базани талаб қилади. Тил корпуси фойдаланувчи томонидан такроран фойдаланиш учун мўлжалланган, шунинг учун унда ишлатиладиган теглар лингвистик стандартлаштирилган бўлиши керак. Табиий тилни қайта ишлашда қўлланиш доираси чегараланган сўзларни теглаш алгоритмларни яратиш автоматик таҳлил ва таржимон дастурлари учун муҳим саналади, натижада матнларнинг маъно жиҳатдан сифатли таҳлил қилинишига эришилади.

Умуман олганда, бугунги кунда лингвистик билимлар тилдан амалда фойдаланиш имкониятига асосланиб мукамаллаштирилса ва шундай назарий манбаларга таянилиб, компьютер дастурлари формал ўзбек тили яратилса, келажакда барча турдаги дастур ҳамда электрон тизимларининг юзага келишига замин яратилади.

Адабиётлар:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80 000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси (А. Мадвалиев таҳрири остида). 5 жилдли. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2002-2006.
2. Арипова А. Нотиклик ва унинг лисоний-услубий воситалари.–Тошкент, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети, 2007.
3. Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқ маданияти. Тошкент, 2007.
4. Добрушина Н.Р., Левинзон А.И. Национальный корпус русского языка в образовании// Cuadernos de Rusística Española. – 2006. – № 2.
5. Rizayev S. O‘zbek tilshunosligida lingvostatistika asoslari. – Toshkent: Fan, 2006.
6. Кутузов А.Б. Корпусная лингвистика. – (Электрон ресурс): Лицензия Creativecommons Attribution Share Alike 3.0 Unported (Электрон ресурс)-//lab314.brsu.by/kmp-lite/kmp-video/CL/CorporeLingva.pdf; Недошивина Е.В. Программы для работы с корпусами текстов: обзор основных корпусных менеджеров. Учебно методическое пособие. – Санкт-Петербург. –2006.
7. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Qurbonova M.M., Raupova L.R., Abuzalova M.Q., Yo‘ldosheva D.N. Hozirgi o‘zbek tili. Darslik. – Buxoro: Durdon, 2021.–555 b. <http://library.ziyonet.uz/ru/book/119110>

Methodological approach in teaching process

Fayazova Dilfuza Sadilloeyvna*

Abstract. This article describes the importance of perfectly organizing all skills in foreign language teaching. Modern methods and interactive methods will be carefully studied and applied. It is also important to increase the effectiveness of foreign language learning using modern methods, away from traditional teaching methods, and to use it as an effective teaching tool in the formation of language learning skills.

Key words: *teaching methods, techniques, communication, passive methods, active methods*

The teaching process is mainly based on two activities. They are imparting and receiving knowledge. In the first case, the teacher sends the information and the students receive it. Innovative methods are also involved in this process, and their goal is to evaluate the performance of teachers and students using new teaching methods and techniques, including the use of new teaching aids. It is known that the methodological approach to teaching foreign languages can be divided into three groups. They are passive methods, active methods as well as interactive methods. If we are talking here primarily about passive methods, it should be noted that in passive methods, the teacher is at the center of learning. He plays an active role, but the students are passive. Control can be done through questions, individual and control work, tests, etc., which can be useful if used by an experienced teacher.

Secondly, students are also active in Active Methods. Their role and activity in the process of interaction are equal. Students can ask questions; express their opinions with the teacher. Last but not least, it is the first interactive method or modernized form of approach active methods. Most teachers usually understand or envision cooperative action throughout the lesson. But here the focus should also be on internal actions. Learners need to have an internal motivation that motivates them to take an active part in active work or class. In an interactive way, the teacher's role is to focus students' activities on the lesson goal, which includes interactive exercises and tasks. Below are some types of interactive methods: Mental Attack. This is a technique for creating new ideas on a topic.

These methods encourage students to be creative in problem solving and express their ideas freely. Typically, different options for solving the problem are listed here. In a mental attack, the quantity of words is important, but the quality is not. The teacher should listen to all the words and not criticize them. Instead, it inspires students to give as many options as possible to solve the problem. The lack of criticism creates a favorable environment for students to express their opinions freely, and this certainly encourages them. At the end of the brainstorming, all the expressed words are written down and then analyzed. This type of interactive method requires you to study the study material on the topic

* Teacher of "Foreign languages" department Bukhara Engineering-Technological Institute Bukhara dilfuzafayazova86@gmail.com

before starting the discussion. Once students have learned the lexico-grammatical material on the topic, they can begin the discussion. This method helps students to express their ideas consistently and logically with the rationale for their ideas. Here, students work in small groups, which improve their performance, as each member of the group can express their ideas and participate in the discussion.

Forms of group work are as follows:

- a) the topic is selected (selected);
- b) students must have studied the chosen problem;
- c) groups are formed;
- d) the teacher gives instructions and announces the time;
- e) monitors the activity of students and, if necessary, helps and encourages them;
- f) At the end of the discussion, one representative from each group will make a presentation.

The next innovative method is a cluster. Today, this is one of the most widely used methods in teaching foreign languages. It can be used at all stages of teaching English to young and older students. When presenting new words, the teacher writes a new word on the board. And then the students say the words that can be used in conjunction with that word. For example: The teacher then gives the task of making phrases with the word “book”: my book, my good book, my interesting book, my favorite book, and so on. This method engages all students in active forms of work and motivation. It can be used to improve monologue speech habits and skills.

Role-playing is also one of the types of activities used in teaching innovative techniques. They were made to increase the effectiveness of teaching. Role-playing games engage students in active activities that have a positive impact on their internal activities. This creates a favorable environment for cooperative work. Such an atmosphere creates their motivation, personal potential for inner activity, and helps to shape practical skills and habits. Skills such as creativity, coping with difficult situations, ingenuity, self-management are formed and improved in role-playing. Role-playing has not only educational but also social purposes, as some life situations are created for teaching here. The teacher should follow these guidelines when using the role-playing method in foreign language teaching:

This is another innovative method. It is a combination of different media as text, audio and video materials, through which the teacher provides information to the students. In the process of problem-based learning as a teacher of information technology and an innovative teaching strategy, the teacher encourages students to active knowledge through real-life problems. Advantages of using multimedia education: has a positive effect on the formation of speech habits and skills. An effective conclusion revises the important elements of the lesson and links them to the goal. Reviewing and concluding ideas reinforces students' knowledge and improves retention of what has been learned. New ideas should not be included in the conclusion, as they may confuse readers at this time.

Traditional lesson planning finds more topics that students find useful. This means that students need to learn the grammar and vocabulary that teachers need to know, a lesson around activities that all students feel comfortable with and can

relate to. It is important to make plans, skills and competencies. Thus, planning and design is not about what it teaches, but why it is taught, this approach uses individual skills and competencies to teach students materials that should meet their goals and objectives, separates, room, or perhaps more advanced tasks such as analyzing the film or discussing their views on country politics. The language taught in this approach revolves around the task itself, not the other way around. For this method to work, teachers need to understand their students' needs and expectations in order to design lessons that will help their students succeed. Grammar, vocabulary, and language skills are just tools that allow students to achieve end results.

Project-based approach

Like the task-based approach, the project-based approach is designed to meet the real needs of students by adapting the language to the skills and competencies they really need, both personally and professionally. This approach begins with setting an important goal for the individual or group of students. For example, if you are teaching a business English lesson, you need to consider why students in the classroom should start the lesson and plan accordingly. They had to prepare monthly accurate reports in English for several departments in their offices. Thus, we divided a single sample report into parts and analyzed each segment. Each student prepared the units as if they were real. In addition to filling in all the vocabulary and grammar needed to complete each section of the lesson, I discussed the challenges my students faced. Their final draft was a completed report that they could submit to the employer for approval, and the criteria for creating our report were based on their company manual. It was a lot of work, but we enjoyed it. This project can range from an oral presentation to a wide range of products such as classroom games. In any case, the project should consist of individual tasks that lead to goals in student assessment.

While the previous two approaches focused on the skills and competencies that students need to develop, this approach focuses on what language students should actually create. In particular, real words that students need to understand in order to complete specific tasks.

This approach is based on the language that students need to have for their needs. Professional students need very specific dictionaries for their fields. For example, "benefit" is an important term for business students, just as "scalpel" is the same for medical students. In addition, any other language taught outside of this target language should be effective and aimed at ensuring students' communication in their field.

Topics such as movies and hobbies, workplaces can take second place in issues such as booking a hotel or describing a work experience. However, there are common skills in all areas, such as saying your name or providing your personal information. Because this approach focuses on content, assignments and homework should be student-centered. So, the assessment should be based on what the students actually achieved. Examples of these assessments include taking the time to write an application for a job or an interview.

This approach requires teachers to understand what students really need, focus on it, and then broaden students' worldviews as their communication skills

develop. The good news is that there is very little research on this topic. Activities can range from customizing images and descriptions to working with dialogues. Describing their favorite seasons or even guessing what they can do in summer or winter can be a progressive twist.

Since almost everyone has an Internet connection or a data plan, banning smartphones can become a missed opportunity to further improve the learning experience. Smartphones can provide important tools such as dictionary, translator, and grammar apps. Just like computers, students need to understand that phones are used as a learning tool, not for play or personal use.

A good example of how smartphones improve learning in the classroom is a hunter-gatherer exercise. Here, students have to go through websites to find the information they need to fill out a worksheet. Students can also use their devices to access free, online exercises that reinforce the language and / or skills seen in the lesson.

The main problem here is to be creative when using smartphones. Students can record themselves in practice, which helps them get feedback on specific tasks and activities. This allows you to create surveys that students can easily answer using their phones. It can be used as an evaluation tool or as part of an activity portfolio. For example, students could even develop questionnaire questions, complete them, analyze the results, and then create a presentation of those results. Personally, I think one of the other ways to fit smartphones and tablets is without paper.

Literature:

1. S.Martinelli, M.Tailor. Intercultural Learning, Strasbourg, Council of Europe and European Commission, 2000.
2. Panina T.S., Vavilova L.N. Modern methods of activization of training, Handbook for students, ed. by T.S. Panina, 4 th ed., Moscow, 2008.
3. Polat E.S. New pedagogical and information technology in education, Tutorial for students of pedagogical colleges, Moscow, Publishing center "Academy", 2000.
4. Dilfuza Sadulloyevna Fayozova. Basic principles of psychological and pedagogical support of talented children.-Academia an International Multidisciplinary Research Journal.Vol 10,Issue 11,November 2020. p.1410-1415
5. Dilfuza Sadulloyevna Fayozova. Comment of artistic means used in the novel "Days gone by".-Theoretical and Applied Science, 03 issue,2020.-p.104-107
6. <http://library.ziyonet.uz/ru/book/119111> Tilshunoslikka kirish

Empowering languageskills through modern methods

Fayazova Dilfuza Sadilloevna*
Shirinboyeva Baxora Mexriboevna**

* Teacher of "Foreign languages" department Bukhara Engineering-Technological Institute Bukhara
dilfuzafayazova86@gmail.com

** student of BETI Bukhara,Uzbekistan

Abstract. This article describes to provide foreign language teachers with a brief overview of the interactive methods used at different stages of language skills development, especially the various tools aimed at developing students' cognitive skills.

Key words: *pronunciation, communicative trend, grammatical, supplementary*

One of the most effective sessions is a discussion on a variety of topics in this lesson. Discussions on professionally oriented topics are useful for students' future communication in the workplace, enriching their vocabulary in a specific area. The teacher should engage the students in a discussion after reading an article or text related to their future work. The teacher organizes and facilitates the discussion by forming questions, showing interesting, original ideas, conflicting issues, helping to resolve disagreements.

Brainstorming is a very effective discussion type that engages all students in the classroom. The teacher announces the topic, the purpose of the discussion, the rules for the participants, and the evaluation criteria for the ideas. Experts and secretaries are then elected or appointed. For example, the teacher said to the students of the Faculty of Economics: "Dear ladies and gentlemen! Our company's sales performance is not as good as last year. What could we do to attract customers?". Each student produces ideas written by secretaries.

The basic rule for both the teacher and the student is that criticism is forbidden. All ideas should be accepted at this stage. The teacher encourages student participation. Students can refine the ideas of their groupmates. They may even give up their thoughts and cling to another. Each student talks several times, but very briefly - in a minute. In the next stage of the activity, all the ideas are evaluated grouped and the most suitable ones are selected. To replicate a range of ideas, teachers can use the following methods: step brainstorming, brain writing, online brainstorming (brain networking), rolestorming, Crawford's Slip Written approach, and more.

Role-playing is one of the most popular techniques among foreigner language teachers. It has a great motivating factor and helps to energize the class. It is suitable for students of any age group or language level. Every student has a role to play; he fell into a situation that required communication. If a student is usually shy or doesn't want to talk, pretending to be someone else, he or she will participate with enthusiasm. Business play is a type of role-playing game with similar rules and procedures, but the difference is that students are involved in activities related to their future professional lives. Students have business functions, relationships, as they actually exist. Business games are an effective tool both for language learning and for teaching to work in higher education in the future.

Our university students are usually very eager to participate in business games because they are more mature and aspire to a future career. For example, we can describe the "Start a Business" business game. Students are offered the roles of managers in their company (top manager, sales manager, finance manager, HR manager, etc.). The president of the company is elected. The group is tasked with starting a business in any field; it can be a manufacturing or sales, service or

advertising business. The discussion begins. Once students reach an agreement, they create a company name and logo. Each department then receives an assignment from the president or the chief executive officer (CEO), which is done after the lesson.

Subsequent meetings can be devoted to creating a business plan, conducting market research, and preparing an advertisement for your product or service. This interactive technique combines business game with discussion, work and project. The use of role-playing games in general and business games in particular, increases the motivation of students with knowledge and communication skills in a foreign language for cognitive activities. This creates a positive psychological environment in the classroom. By creating problem situations, the teacher ensures that the material corresponds to the current level of knowledge and intellectual capacity of the group, reflects the real state of professional activity is related to the topic of future work, the text read, the grammar learned.

In performing these tasks, students can understand the information presented in the text and activate lexical and grammatical materials. Professional presentation of students at universities is becoming an increasingly common type of educational activity. Through presentation, the material is conveyed in the most efficient way due to its appearance and presentation.

The material presented is diverse and consists of text and picture slides, various visual images with oral explanations, film and audio fragments. Multimedia presentation is an innovative method of teaching foreign languages. In the preparatory phase, students need to do a lot of research, explore different sources of information, which helps to develop creativity and an individual approach to learning.

The preparation phase includes topic selection, data retrieval, data processing, and placement of materials in the presentation. The next step is to provide a presentation that needs to be carefully planned. The group can then have a discussion based on the presentation data. Finally, the teacher can ask students to write an essay for ideas. Case is a situation described in the form of a story that needs to be resolved. Typically, this event begins with a description of the most important facts about the relevant organization or institution, such as the historical data on its development and a description of the present situation.

The aim of the case study methodology is to form students' problem-oriented thinking and skills to make management decisions based on recommendations based on analysis of complex real situations, identification of problems and opportunities, analysis of alternatives and finding the best of them. To review a case, students are divided into groups (team or consulting group) of four to five students. The leader of the group is elected.

As a result of the discussion, a report will be prepared and presented by the group. This stage is aimed at acquiring oratory skills in addition to those mentioned above. The next stage is a discussion involving all the students in the group. They should ask questions, providing their own comments and showing the most successful discoveries in the study of the situation. Finally, the teacher provides general comments and recommendations.

The role of modern technologies in language learning and teaching is invaluable. The use of technology is useful in all aspects of learning a foreign language (reading, writing, listening and speaking). For example, to listen and understand, of course, this process is impossible without a computer, player, CD. Listening is one of the most important parts of language learning. This requires the student to pay attention to the speaker's pronunciation, grammatical rules, vocabulary, and meanings at the same time. An important factor in the use of modern technologies in the educational process is the ability of students to know and use information and communication technologies.

- The method of "speaking pictures" is more convenient and helps to teach English, to develop students' oral speech, it is necessary to use thematic pictures;

- Test cards are distributed according to the number of students and allow all students to attend classes at the same time, which saves time*.

It is important for a teacher to know the newest methods of teaching a foreign language, special teaching techniques and techniques in order to optimally choose one or another teaching method in accordance with the level of knowledge, needs and interests of students. After all, teaching methods are not what simple, their rational and motivated use of foreign language lessons requires a creative approach on the part of the teacher, because "pedagogy is a science and art at the same time, therefore the approach to the choice of teaching methods should be based on the creativity of the teacher "[1].

The purpose of this article is to review current trends in the development of methods of teaching foreign languages in higher education. What do scientists invest in the concept of "method"? The teaching methods are "ordered ways of the activity of the teacher and students, aimed at the effective development of the obligations of the educational tasks". The teaching method is "an instrument of a teacher's activity for the fulfillment of a leading function - learning" The implementation of the teaching method is carried out through the use of a number of teaching methods, various approaches and working techniques. "Teaching techniques are a set of specific learning situations that contribute to the achievement of the intermediate (auxiliary) goal of a specific method." Unfortunately, foreign language teachers often use time-tested standard teaching methods in teaching practice. Sometimes the process of language teaching, sadly, continues to be a "somewhat modernized version" of the grammar-translation method.

Literature:

1. S.Martinelli, M.Tailor. Intercultural Learning, Strasbourg, Council of Europe and European Commission, 2000.
2. Panina T.S., Vavilova L.N. Modern methods of activation of training, Handbook for students, ed. by T.S. Panina, 4 th ed., Moscow, 2008.
3. Polat E.S. New pedagogical and information technology in education, Tutorial for students of pedagogical colleges, Moscow, Publishing center "Academy", 2000.

*S.Martinelli, M.Tailor, Intercultural Learning, Strasbourg, Council of Europe and European Commission, 2000.

4. Dilfuza Sadulloyevna Fayozova. Basic principles of psychological and pedagogical support of talented children.-Academia an International Multidisciplinary Research Journal.Vol 10,Issue 11,November 2020. p.1410-1415
5. Dilfuza Sadulloyevna Fayozova. Comment of artistic means used in the novel "Days gone by".-Theoretical and Applied Science, 03 issue, 2020.-p.104-107
6. <http://library.ziyonet.uz/ru/book/119112> O'zbek tilini o'qitish metodikasi

O'quvchilar va aholi imloviy savodxonligini rivojlantirishning dolzarb masalalari

**Jo'rayeva Dilafro'z Raimovna^{*},
Qo'shayeva Nilufar Erkinovna^{**}**

Annotatsiya. Mazkur maqolada nutqning aloqaviy xususiyatlaridan asosiysi bo'lgan nutqning to'g'riligi haqida fikr-mulohazalar bildirilgan. Nutqning to'g'riligini ta'minlovchi omillar haqida batafsil ma'lumot berilgan. Nazariy fikrlar keraklicha misollar bilan dalillangan. Misollar, asosan, davriy matbuotdan olingan. Shu jihatiga ko'ra maqola mavzusi dolzarb sanaladi.

Kalit so'zlar: *savodxonlik, nutqiy muloqot, nutqning to'g'riligi*

Har bir inson nutq madaniyati va u bilan bog'liq shartlarga to'la amal qilsagina nutq bilan bog'liq ko'zlagan maqsadiga erishadi. Nutqimiz ravon, tushunarli, tinglovchini o'ziga jalb qilishi uchun so'zlovchidan bir qator shartlarni bajarishni talab etadi. Bulardan eng asosiysi, nutqning aloqaviy sifatlarini to'laqonli egallashdir. Nutqning asosiy xususiyatlari bo'lgan mazkur me'zonlarga quyidagilar kiradi: to'g'rilik, aniqlik, soflik, mantiqiylik, ta'sirchanlik, obrazlilik, maqsadga muvofiqlik, jo'yallilik va h.k.

Hozirgi kun umumiy o'rta ta'lim ona tili yuqori sinf darsliklarida ham bunga alohida ahamiyat qaratilgan[2]. Manbada madaniy nutq va uni shakllantiruvchi asosiy sifatlar misollar orqali tavsif va tahlil etilgan. Bizning mazkur maqolamiz darslikda berilgan "Madaniy nutq va uni shakllantiruvchi asosiy sifatlar" mavzusini nazariy va amaliy jihatdan to'ldirishga xizmat qila oladi.

To'g'rilik, albatta, nutqqa qo'yilgan birlamchi kommunikativ xususiyat sanaladi. Agarki, nutq to'g'ri bo'lmasa, aniq ham, maqsadga muvofiq ham, tushunarli ham bo'la olmaydi. Har bir kishi o'z tilining "madaniy sayqal topgan til" darajasiga erishishi uchun, avvalo, nutqini to'g'rilab olmog'i lozim. Nutqning to'g'riligi haqida rus tilshunosi V.G.Kostomarovning shunday yozadi: "To'g'rilik deganda, nutq madaniyatining zarur va birinchi sharti sifatida adabiy tilning ma'lum paytda qabul qilingan me'yoriga qat'iy va aniq muvofiq kelishini, uning talaffuz, imloviy va grammatik me'yorlarini egallashini tushunish lozim"[1,24]. Demak, nutqning to'g'ri bo'lishi dastlab uning adabiy til me'yorlariga muvofiq kelishidir. Nutqning to'g'ri bo'lishi, asosan, til me'yorlari (fonetik me'yor, leksik me'yor, orfoepik me'yor, grammatik va sintaktik me'yor va b.)ga amal qilishni taqozo qiladi.

Yana shunday hollar mavjudki, so'z urg'usida bo'lgani kabi gap urg'usini ham to'g'ri ishlata bilmaslik ma'noning buzilishiga olib keladi. Masalan, *Katta-*

^{*} Buxoro shahar 35-IDUM ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi tel: 93 140 76 77

^{**} Buxoro shahar 35-IDUM ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi tel: 93 653 67 76

katta mevali daraxtlar gapini olib ko`raylik. *Katta-katta mevasi bor daraxt* deyilyaptimi yoki daraxtning kattaligi haqida fikr yuritilyaptimi. Bu esa tinglovchiga qorong`i. Mazkur muammoni faqat gapga tushgan urg`u ochib bera oladi. Urg`u *mevasi* so`ziga tushsa va shu so`zdan so`ng ozroq to`xtam qilinsa, birinchi ma`no, *katta-katta* so`ziga va shu so`zdan so`ng to`xtam qilinsa, ikkinchi ma`no anglashiladi.

Nutq qurilishining grammatik shakllarini farqlay olish, so`zlarni mazmuniy bog`lanishlariga qarab joylashtirish grammatik me`yorlarni belgilar ekan, nutqning to`g`ri ifodalanishi uchun gap tuzish qoidalarini o`zlashtirish, o`zak va qo`shimchalar o`rtasidagi munosabatlarni, ega-kesim mosligini, ikkinchi darajali bo`laklarning ularga bog`lanish yo`llarini yaxshi anglash lozim bo`ladi. Aks holda, nutqda kamchilik ro`y beradi.

Bu borada, yani kelishik shakllarining noo`rin qo`llanishi borasida professor N.Mahmudov quyidagi fikrlarni bayon etadi: “Har bir kelishikning qo`llanishi bilan bog`liq aniq adabiy me`yorlar bor. Har bir kelishik alohida-alohida ma`no va vazifa uchun xizmat qiladi, lekin bu me`yorga zid o`laroq nutqda bir kelishikning o`rnida boshqasini qo`llash hollari uchraydi. Masalan, Samarqand, Buxoro, Shahrisabz kabi sheva vakillari nutqida o`rin-payt kelishigi o`rnida jo`nalish kelishigini ishlatish adabiy nutqning to`g`riligini buzadi. *Toshkentga o`qimoq, poyezdga kelmoq* kabi holatlar me`yorning buzilishidir. *Senga bitta gapim bor, hali poyezdga aytaman* deyilsa, noto`g`ri holat, yani “Senga aytadigan gapimni senga emas, poyezdga aytaman” tarzidagi kulgili bir mazmun anglanishi mumkin”.

Ko`pincha, qaratqich va tushum kelishigi shakllarini farqlamasdan qo`llash ham nutqning to`g`riligiga salbiy ta`sir ko`rsatishi mumkin. Natijada uslubiy xatolik yuz beradi. Masalan, *Latifjonni adasi bog`chaga etib qo`ydi*, misolidagi -ni (Latifjonni) qo`shimchasini qaratich kelishigi qo`shimchasi bilan almashtirib qo`llash gapning ma`nosini butunlay o`zgartirishi mumkin. Qiyoslang: *Latifjonni (aynan Latifjonni) adasi bog`chaga etib qo`ydi. – Latifjonning adasi (kimnidir) bog`chaga etib qo`ydi*. Ko`rinadiki, nutq to`g`riligining buzilishi nutq aniqligiga keskin ta`sir qilishi tabiiy. Xuddi shunday holatni, ya`ni noto`g`ri jumlaning nutq aniqligiga salbiy ta`sirini quyidagi misolda ham ko`rish mumkin: *Tilingni yoray deydi-ya, - deb mulla uzumdan paqqos tushirdi* (S.Ravshanov). Bu misolda grammatik me`yorga muvofiq chiqish kelishigini emas, tushum kelishigini qo`llash lozim edi, chunki paqqos tushirmoq “bitta ham qoldirmay oxirigacha yemoq” kabi ma`noni anglatadi, shu bois u tushum kelishigidagi so`zni talab qiladi[3,6]. Yuqorida aytganimizdek, nutqning aniqligi uning to`g`riligi bilan uzviy bog`liq (bu bo`yicha keyingi mavzuda kengroq to`xtalamiz). Qo`shimcha shakllarning farqlamay qo`llanishi -li va -lik doirasida ham uchraydi. Grammatik ma`nosiga ko`ra -li sifat yasovchisi belgiga egalik ma`nosiga ega: *rasmli, suvli, ilmli* va h.k. -lik affiksi, odatda, o`rin-joy bildiruvchi turdosh va atoqli otlarga qo`shilib, shaxsning shu hududga mansubligini bildiradi: *buxorolik, tog`lik, shaharlik* kabi. Biroq ba`zan ularni farqlamasdan ishlatish uslubiy xatolikni keltirib chiqarishi mumkinligini unutmaylik: *guruchli-guruchlik, toshkentlik-toshkentli, pulli-pullik, tog`lik-tog`li* va h.k. Bu juftliklardagi ikkinchi qo`llanishlarda me`yor buzilgan.

Otning ko`plik shakli *-lar* ning noo`rin qo`llanishlari ham ko`p uchraydi. Aslida *o`nta kitob, yuzta o`quvchi, birtalay qush, ancha odam* deyilganda ko`plik

ma'nosi dona son va ravish bilan ifodalangan bo'ladi. Biroq ba'zida *o`nta kitoblar, ancha odamlar, bir talay qushlar, yuzta o`quvchilar* tarzidagi qo'llanishlarga ham duch kelamiz. Bu esa nutqning mantiqiyligiga putur yetkazadi. Masalan: *Respublikamizni 130 dan ortiq davlatlar tan olib, 50 dan ortiq mamlakatlar bilan diplomatik aloqalar o`rnatilgan* ("Qorovulbozor tongi", 2015-yil, sentabr soni.).

Umuman, -lar qo'shimchasini noo`rin yoki ortiqcha qo'llashdan saqlanish kerak. Aks holda uslubiy me'yorga putur yetishi tayin.

Sintaktik me'yor? ya'ni gap bo'laklarining noo`rin qo'llanishi ham nutq to`g`riligiga ta`sir ko`rsatishi mumkin. Jumladan, *yurtimizning bilimli yoshlari* deyish o`rniga *bilimli yurtimizning yoshlari* shaklida qo'llanishi uslubiy g`alozlikni keltirib chiqaradi.

Tilimiz so`z va qo'shimcha shakllarga boy. Mana shu ona tilimiz xazinasidan kerakli grammatik shakllarni tanlab olish, ularni o`rinli ishlatish, talaffuz ma'yorlariga amal qilish nutq madaniyatining asosiy talablaridan biridir. Biroq afsuslar bo`lsinki, nutqning to`g`riligi buzilgan hollar, ayniqsa, imloviy xatoliklari mavjud jumlar davriy matbuotda ko`p kuzatilmoqda. Bu holni hech bir asos bilan oqlab bo`lmaydi. Davriy matbuotda kuzatilgan ba'zi bir xatoliklardan namunalar keltirib o`tishni joiz bildik.

1. Ammo ko`p qimmatli vaqtimiz to`ylarga borish, yig`gan-terganimizni to`yona yoki sovg`a olishga sarflayotganimiz farovon hayotimiz (aslida – hayotimizni) bir qadar suiiste`mol qilish emasmi? ("Qorovulbozor tongi", 2015 – yil, 17-25- sentabr soni).

2. Hozirgi (aslida – hozirgi) kunda ham ko`plab dasturlarni ovoz orqali boshqarish imkoniyati mavjud ("Parvona", 2008-yil, 24-iyun soni).

3. Aravada (aslida – aravaga) o`t yuklab, daladan qaytayotgan edim. ("Parvona", 2008-yil, 24-iyun soni).

4. Bunaqada o`zingizga javr (aslida – jabr) qilasiz-ku?! ("Darakchi", 2001-yil, 6-sentabr soni).

5. Ishtirokchilarga o`z chiqishlari shaklini imkon qadar erkin tanlashlari uchun imkoniyatlar (aslida – imkoniyat) yaratildi. ("Darakchi", 2001-yil, 6-sentabr soni).

6. Barchamiz ma'sulmiz (aslida – mas'ulmiz). (Sarlavhadagi xatolik: "Galaosiyo ovozi", 2009-yil, 1-yanvar soni).

7. Zero, yurtboshimiz takidlaganidek (aslida – ta'kidlaganidek), "... bugungi kunda faqat ijtimoiy jihatda (aslida – jihatdan) yaxshi ta'minlangan harbiy xizmatchilar, shu bilan birga, puxta tayyorgarlikga (aslida – tayyorgarlikka) ega bo`lgan, kuchli, har tomonlama ta'minlangan Qurolli Kuchlarga davlatimiz xafsizligini (aslida – xavfsizligini) ta'minlashga qodir bo`ladi". ("Buxoro adabiyoti va san'ati", 2016-yil, 1-yanvar soni).

8. Yangi-yilingiz (aslida – Yangi yilingiz) muborak bo`lsin, aziz yurtdoshlar! ("Buxoroyi sharif", 2016-yil, 1-yanvar soni).

9. Odamzot (aslida – odamzod) nima maqsadda farzandi dunyoga kelgach, borini berib bo`lsa-da, uni bekamu-ko`st (aslida – bekamu ko`st) voyaga yetkazadi? ("Kelajak ovozi", 2014-yil, 8-son).

Xullas, nutqning to`g`riligi deganda, talaffuz me'yorlariga e'tibor berish, grammatik me'yorga rioya qilish, asos bilan qo'shimchalar imlosiga,

qo`shimchalarni o`z o`rnida qo`llash, ularni to`g`ri tanlash, gap bo`laklarini to`g`ri shakllantirishga e`tibor berish tushuniladi.

Adabiyotlar:

1. Kostomarov V.G. Kultura rechi i stil. – M., 1960. 24-b.
2. Mahmudov N., Odilov Y., Ziyodullayeva G. Ona tili. O`rta ta`lim muassasalarining 11-sinf va o`rta maxsus, kasb-hunar ta`limi muassasalari o`quvchilari uchun darslik. – Toshkent – 2018.
3. Odilov Y. Til – millatning bosh belgisi. "Til va adabiyot ta`limi" jurnali. 2015. 10-son. 6-b.
4. Dilorom Nematovna Yuldasheva. Problems of national language education at school. Volume 4 Issue 3 BSU 2020 (3) Published by 2030 Uzbekistan Research Online, 2020 <https://uzjournals.edu.uz/buxdu/vol4/iss3/15/>
5. ДН Юлдашева. Мактабда она тили таълими муаммолари. ВухДУ ilmiy axboroti (ISSN 2181-6875).–Вухоро 3 (75), 268-277
6. Тўева Зулфия Нозимовна, Юлдашева Дилором Нигматовна. БАЁН ВА УНИНГ ТУРЛАРИ ҲАҚИДА. «Сўз санъати» халқаро журнали (ISSN: 2181-9297 DOI: 10.26739/2181-9297 www.tadqiqot.uz) –2021, 1-сон, 4-жилд. – В.:137-146. <https://tadqiqot.uz/index.php/art/article/view/395>
7. <http://library.ziyonet.uz/ru/book/119112> O`zbek tilini o`qitish metodikasi

Tasks of effective use of the uzbek language

Kurbonov Abdujalil Maxmutovich*

Annotation. This article discusses the existing mother tongue education had become obsolete. The article talks about theoretical, educational and practical issues related to language and literature. Also the article emphasizes the type of applied philological activity has been formed and is developing rapidly.

Key words: *education, globalization, effectiveness, competence, philology, linguistic research*

President of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev addressed a ceremony marking the 30th anniversary of the official status of the Uzbek language.

“It is well known that the native language is a solid foundation of the nation's spirituality. As our great enlightened ancestor Abdullah Avloni noted, the mirror life of every nation that exists in the world is its national language and literature.

In this sense, any state that aims to take a worthy place in the world community, first of all, strives to preserve and develop the national language and culture of its people.

Today, our native language also makes a significant contribution to the glorification of Uzbekistan, which is gaining more and more prestige in the international arena.

Uzbek language is used in about 60 universities and more than 100 universities in the United States, Great Britain, Germany, France, Sweden, Russia, Ukraine, China, Japan, South Korea, India, Turkey, Afghanistan, Azerbaijan, Tajikistan, Kazakhstan, Turkmenistan, Kyrgyzstan is being studied in more

* English language teacher, Bukhara engineering technological institute kurbonov_70@inbox.ru

schools. The number of foreign scholars and researchers conducting research in the Uzbek language and literature is growing every year.”

At a certain stage of development of society, the question of what, for what purpose and in what way to teach in each subject at each stage of education rises to the level of a national problem. As a result, public attention will be paid to the solution of the problem, and the scientific potential of the relevant field will be focused on the solution of this problem. The purpose of education is defined, the content of education is prepared, and the method of education is developed accordingly.

By the 1990s, it became clear that the existing mother tongue education had become obsolete, that it needed to be radically reformed, and that the purpose, content, and method of education needed to be updated.

The new era felt the need not only for an educated person, but also for a conscious citizen who had thoroughly mastered the ways of learning and had the ability to perceive independently. Despite the priority given to methods that promote the development of creative thinking in education in accordance with the requirements of the new era, the old and vague tradition of imparting less effective linguistic knowledge about language construction, which is often far from practical, remains.

There are many languages in the world, and according to some sources, the peoples of the world communicate in more than 6,700 languages. At present, seven of them: English, German, French, Russian, Chinese, Spanish, and Hindi are predominant among the world's population in terms of the number of speakers. This is because the countries that speak these languages are far ahead of other countries in terms of economic, scientific and technological development. Therefore, there is a great interest in learning these languages.

It is no exaggeration to say that today, whether in primary classes, basic classes or academic lyceums and vocational colleges, the contribution of knowledge on language construction far outweighs the competence of practical use of the mother tongue. The situation has reached such a level that, if more attention is paid, the goal of mother tongue education has become like cultivating a linguist rather than educating a person who has creative thinking and language ability.

It is not for nothing that our ancestor A. Navoi said, "Paying attention to the language is paying attention to the people." The focus on language, which began in the distant past, has not lost its prestige at the same time. Just as every nation and state has its own language, our native Uzbekistan has its own language, which our country achieved even before independence. The acquisition of the state language by our country was the tree of independence.

In the new century, the process of globalization, which is rapidly embracing all spheres of society, is setting new tasks for both linguistics and language education around the world. The period has made the effectiveness of the practical use of language a central task of both science and education. As a result, the wave of transition from dry theory, which describes the internal structure of language in world science, to practical areas dealing with the issue of commonality of language and personality is gaining momentum.

Language education has also acquired a practical character, and in general, in the field of philology and language teaching, it has become an urgent task to develop the competence of students in the rational, effective use of language in certain speech situations, conditions and cultural environments.

Philology as a field of science deals with theoretical, educational and practical issues related to language and literature. There are several types of philology in the world, and each type of philological activity has its own goals and objectives related to the relevant problems in social life.

Theoretical philological activity Conducting research based on the acquisition of fundamental knowledge in linguistics and literature, analysis and interpretation of existing theoretical philological concepts and individual linguistic, literary phenomena and processes, texts of different forms to make different theoretical judgments and conclusions, generalize, collect relevant scientific data, annotation of research, preparation of abstracts, bibliography, participation in scientific discussions, defenses and discussions on the topic and field, presentation of information and reports, presentation of scientific conclusions orally, in writing and virtually (to the media). These tasks are united within the main theoretical direction of the field of philology of our country and are mainly activities up to the stage of practical application.

Based on the results of research activities in educational philological activities, language and literature classes and extracurricular activities in higher, general education and vocational education institutions, preparation of teaching materials for classes and extracurricular activities in the native language and literature on the basis of appropriate methods, philological is engaged in popularization and dissemination of knowledge and educational work with students.

The results of these two types of philological activity in our country can be easily attributed to the level of effectiveness of science and education in developed countries.

Also, in developed countries today, a third area of philological activity - the type of applied philological activity has been formed and is developing rapidly. Specialists in the field of applied philological activity are being trained; many practical linguistic researches are being carried out.

On the study of foreign languages, the great German writer Johann Wolfgang Goethe wrote: "He who does not know other languages does not understand his own language well."

In our opinion, the rise in economic, social, political, spiritual and educational spheres of the republic, the rapid development of information and communication technologies are among the most important tasks for us.

A bachelor of applied philology is required to have specific qualifications and skills, along with general philological competence common to all types of philology. They develop the ability to create a variety of texts based on current norms and methods. It is also an important part of professional competence to process different types of texts, such as editing, analyzing and editing, interpreting, annotating, summarizing, describing.

Especially in the context of the growing process of interethnic integration, the quality translation of various types of official, scientific, artistic and journalistic texts and documents from other languages to the native language, from the native language to other languages requires professional training and skills.

Today, most linguistic research is based on outdated requirements and criteria, the results of research are ineffective, and "modern" principles such as "language itself", "language for language", "research for linguistics" or Western imitation are entrenched, the inability to see in linguistics the problems awaiting solution in social life has led to the disconnection of science from life, from living practice.

In some cases, this has led to the perception that Uzbek linguistics is not relevant to the priorities of socio-economic development of the country.

However, national development means spiritual ascension, and spiritual ascension occurs on an equal footing with language and cannot be separated from it.

It is expedient to identify the problems of linguistics that hinder social development, to move to a comprehensive solution, to rationally use the state's financial resources for fundamental and applied research, instead of giving "urgency" to the details of the problems already solved in the research. This requires the training of qualified specialists in applied philology, the strengthening of practical philological research.

The development of modern national disciplines of Uzbek applied linguistics, dealing with the effectiveness of the pragmatic use of linguistic opportunities by language owners, is in line with the requirements of social development. Especially in the age of information technology and globalization, ensuring the integration of the Uzbek language into the global language corps is a historical necessity.

With the help of language, people can express their inner thoughts and, in turn, interact with others, conveying their thoughts to others. When language is used correctly and intelligently, the goal is easier to achieve. This high blessing can sometimes be misused and various problems can be acquired. These problems can often lead to disasters per person. That is why it is called "language disasters". There are many examples of language disasters. But it would be more beneficial if the disasters of language were cited in parts.

The calamities that come from the tongue are many and varied, and they make the soul intoxicated. There is a tendency towards them in human nature as well. The easiest way to get rid of these disasters is to remain silent. This is a great virtue. Silence summarizes devotion and purifies the mind. There are many hadiths about this.

We have a lot of advice, information and instructions from our printers on language restraint. In particular, the well-known scholar Muhammad ZahidKotku said, "Prohibition of language is treachery, slander, lying, gossip, slander, ridicule, mockery, refraining from swearing falsely, refraining from reciting the Qur'an during the call to prayer, the recitation of the Qur'an, the sermon, the toilet, and sexual intercourse, interpretation, revealing words and secrets, protecting sinners, refusing to accept the apology of the brethren, intimidating believers, and refraining from useless and evil deeds done through similar language."

In terms of the richness of the dictionary, the weight of scientific, artistic and historical works created in it, the Uzbek language is not inferior to the great languages of the world. We can also prove this using the following example. Alisher Navoi used 26,035 words in his works, Alexander Pushkin 21,193, William Shakespeare more than 20,000, Miguel de Cervantes more than 18,000, Abdurahman Jami 17,600, Abdullah Tukay more than 4,000 words.

This is a great and priceless blessing for man. And language is the highest treasure of man. In this regard, our ancestor A. Navoi also said that "Language is the lock of the hearttreasure, but the key is word." In addition, language is the beginning of manners. Suffice it to say that the scholar Mahmud Kashgari said, "The beginning of etiquette is language."

Reference:

1. Mirziyoyev Sh. "Speech at the ceremony dedicated to the 30th anniversary of the official status of the Uzbek language.", Tashkent, 2019.
2. Karimov I. "Uzbekistan on the threshold of independence", Tashkent "Uzbekistan", 2011.
3. Ahmad Muhammad Tursun. "The Book of Proverbs", page 177, "Hilal Publishing House", T: 2013.
4. Курбонов А.М. "Работа с молодежью в процессе глобализации", Достижения науки и образования, 2018
5. <http://library.ziyonet.uz/ru/book/119112> O'zbek tilini o'qitish metodikasi

Қирғиз ва ёқут тили автоматик морфологик таҳлил воситалари тажрибасидан

Менглиев Бахтиёр Ражабович*,
Хамроева Шахло Миржонова**,
Элова Дилрабо Қудратиллаевна***,

Аннотация. Ушбу мақолада қирғиз ва ёқут тили морфологик анализаторининг ўзига хос хусусиятлари, туркий тиллардан яратилган морфоанализаторлар билан муштарак томонлари таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: *ўзбек тили, ёқут тили, қирғиз тили, морфологик таҳлил, морфоанализатор*

Кириш. Ўзбек компьютер лингвистикаси соҳасида тил корпуси, нутқ синтезатори, автоматик таржима, сунъий интеллект, ўзбек тилини тушуниш ва қайта ишлаш борасида илмий изланишларга эътибор қаратилмоқда. Лекин миллий тил морфологик анализаторининг дастурини тузиш масаласи илмий-назарий планда ўрганилмаган. Шунга кўра, ўзбек тилига замонавий ахборот технологиялари воситасида ишлов берилишига эришиш, бунинг учун тил корпуслари, электрон таржимон, тезаурус, орфо корректор каби дастлабки автоматик ишлов воситалари ҳамда уларнинг лингвистик таъминотини яратиш сингари масалалар муҳим аҳамият касб этади.

*Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети профессори, филология фанлари доктори

**Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети доценти, филология фанлари доктори (DSc), hamroeva81@mail.ru

***Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ўқитувчиси, oqqush83@mail.ru

Дунё тилшунослигида XX аср охирида автоматик таржима сифатини яхшилаш, тилни лингвистик моделлаштириш, муайян тиллар доирасида сўзларни леммалаш назарияси, алгоритмини яратиш каби масалалар кун тартибига кўйилди. Натижада ахборот-қидирув тизимида фаол қўлланувчи стеммер, орфографик корректор (имло муҳаррири) сингари иловалар ишлаб чиқилди. Бинобарин, тил корпусларини яратиш, уларни лингвистик аннотациялаш, матнни автоматик қайта ишлайдиган дастурлар – морфоанализатор, лемматизатор, стеммер, парсер, орфоқорректорларни ишлаб чиқиш компьютер лингвистикасининг илмий-назарий муаммоларига айланди.

Асосий қисм. Туркий тилларда яратилган морфологик анализаторлар билан танишар эканмиз, *қирғиз тили морфологик анализаторининг* ўзига хос хусусиятларига ҳам алоҳида эътибор қаратдик.

Қирғиз тилининг морфологик модели. Қирғиз тили кўмакчи морфемаларнинг етакчи морфемага қўшилишида қатъий тартибга амал қилиниши билан ажралиб туради. Масалан, от туркумига оид сўзнинг морфем таркиби қуйидаги тартибда бўлади: ўзак+сўз ясовчи морфема+шакл ясовчи морфема (сон+келишик+кесимлик). Ушбу шакллардан бирининг тушиб қолиши морфемалар тартибида ҳеч қандай ўзгариш пайдо қилмайди: қайсидир грамматик маъно бўлмаслиги мумкин, аммо тартиб қатъий [Исраилова: 2017]. Қирғиз тилининг бу хусусияти ўзбек тили сўзшаклларининг морфем тартиби билан айнан бир хил.

2. *Қирғиз тили сўзларининг морфологик структураси.* Қирғиз тилидаги сингармонизм ҳодисаси асосида ўзакка қўшиладиган кўмакчи морфеманинг ўзгариши ўзбек тилидан фарқ қилади. Масалан, қирғиз тилида кўплик сонни билдирувчи *-лар* қўшимчасининг *-лар, -дар, -тар* каби алломорфлари бўлиб, уларнинг ўзакка қўшилиши ҳар хил позицияда турлича бўлиши мумкин. Табиийки, бундай ҳолатда таҳлилни аниқлаштириш мақсадида морфоанализатор учун қоидалар мажмуи ишлаб чиқилади [Исраилова: 2017]. Демак, морфоанализатор тузишнинг умумий қоидалари мавжуд бўлса-да, уни тузишда ҳар бир тил учун морфологик модел ҳамда сўзшаклнинг морфологик структураси ўзига хос бўлади. Таҳлил аниқлигига морфологик шаклларни тўла тавсифлаш, уларнинг парадигмасини шакллантириш билан эришилади.

3. *Қирғиз морфологиясининг ўзига хослиги ва қонуниятлари.* Н.А.Исраилова ва П.С.Бакасова морфоанализатор тузишда қирғиз тилининг морфо-синтактик ҳамда фонетик хусусиятларига алоҳида тўхталишади, чунки ушбу омиллар морфоанализ тамойилларини ишлаб чиқишда муҳим аҳамият касб этади.

Маълумки, қирғиз тили агглютинатив тиллар гуруҳига мансуб. Зеро, агглютинатив тиллар морфоанализаторини тузишда тилнинг морфологик хусусияти билан бирга унинг синтактик, фонетик хусусияти ҳам инобатга олинади. Агглютинациянинг *морфологик* белгилари сифатида сўз асоси – бош келишикдаги сўзшакл турланиш парадигмасининг марказида туриши, маъноли қисмлар орасидаги чегаранинг яққол кўриниб туриши, кўмакчи морфеманинг асосга қўшилишида қатъий тартиб амал қилинишини эътироф

этилади. Агглютинациянинг *фонетик* белгилари эса сингармонизмнинг мавжудлиги, урғунинг билиниши(урғу сўзнинг фонетик яхлитлигини таъминлаши)дан иборат. Агглютинациянинг *синтактик* белгилари сифатида гапда сўз тартибининг қатъийлиги (1), аниқловчининг аниқланмишдан олдинда туриши (2), тўлдирувчининг тўлдирилувчидан олдинда жойлашиши (3), кесимнинг гап охирида бўлиши(4)ни кўрсатиш мумкин [Исраилова: 2017, 234].

4. *Қирғиз тили морфологик маълумотлар базаси структураси.* Морфологик маълумотлар базаси морфологик анализ/синтез жараёни учун зарур бўлган барча маълумотни қамраб олиши талаб қилинади. Агар морфоанализатор сўзшакллар луғати асосида ишласа, маълумотлар базасида сўзшаклнинг асоси – лексема, уларнинг туркуми, бошқа морфологик белгиларига ишора қилувчи луғат маълумотлар базасидан ўрин олиши лозим. Агар морфоанализатор ўзак/асослар луғати асосига қурилган бўлса, унда маълумотлар базасида лексемалар луғати билан бирга ҳар бир парадигмага тегишли флекция ҳолатларини қамраб олган луғат ҳам киритилади. Шунингдек, маълумотлар базасида омонимлар луғати (лексик ва грамматик омонимия) ҳам бўлиши талаб қилинади.

Қирғиз тили МАни ўрганишларимиз кўрсатадики, МА тузиш учун тилнинг морфологик модели; сўзнинг морфологик структурасини аниқлаш; маълумотлар базасида лексема, унинг туркуми, бошқа морфологик белгиларига ишора қилувчи луғат маълумотлар базасидан ўрин олиши лозим.

Ёқут тили морфологик анализатори хусусида. А.Н.Леонтьев ёқут тили морфологик анализатори[Леонтьев: 2015,15-16] ни яратиш тамойилларини изоҳлар экан, умумий назарий асослар ҳамда фақат ёқут тилига хос бўлган жиҳатларга тўхталиб ўтади.

Тилшуносликда автоматик морфологик таҳлил – матнни компьютерда қайта ишлашнинг асосий қисмларидан бири бўлиб, ушбу турдаги таҳлил матндаги сўз қисмини ойдинлаштириш, унга тегишли грамматик белгини аниқлаш – лингвистик разметкалашга ихтисослашган. Морфологик таҳлил усулларининг ривожланиши кенг тарқалган тиллар учун анализатор яратишга имкон берди. Россия туркий халқларининг кўплари, масалан, чуваш [Леонтьев: 2015,15-16], қалмиқ [Куканова: 2014, 116-119], татар [Гатиатуллин: 2016, 18-25], тува [Хертек: 2012, 214-218], хакас [Дыбо: 2016, 9-39] учун морфологик анализатор ишлаб чиқилган. Бошқа мамлакатларда, хусусан, турк, қозоқ ва бошқа туркий тиллар лингвистик корпус ва морфологик анализатор яратиш тез суръатлар билан ўсиб бормоқда.

Ёқут тили материални морфологик таҳлил қилиш учун ёқут тилини аннотациялаш (теглаш) тизими [Торотоев: 2017, 108-120] ишлаб чиқилган. Кейинчалик ушбу изоҳ (тег)лар тизими маълумотлар базасига ўзгартирилган. Кўмакчи морфемалар базаси, қўшимчанинг мувофиқлаштирилиши (фонетик ўзгаришнинг комбинациялари) базаси ҳамда асос/негизлар базаси шакллантирилган. Ушбу маълумотлар базаси асосида ёқут тилини морфологик таҳлил қилиш учун алгоритм, дастур яратилган. Морфологик анализаторни ишга тушириш учун асосни аниқлаш алгоритми [Леонтьев: 2015, 15-16], шунингдек, мутахассис-эксперт ёрдамида сўзшаклни аннотация

(тег)лаш тизими [Леонтьев: 2017, 101-103] ишлаб чиқилган. Ушбу морфологик анализатор куйидаги алгоритм бўйича ишлайди: луғат сўзи кидирилади, агар бундай сўз топилса, сўз кўрсатилади; аммо кўшимчаларни кидириш давом этади. Сўз охиридаги кўшимча бўйича кидирув амалга оширилади, агар кўшимча топилса, охириги кўшимча ўчирилади, сўз охиридаги ўзгаришни ҳисобга олиб, сўзнинг асоси/леммаси кидирилади. Натижада фонетик ўзгаришлар инобатга олинган кўшимчалар занжири ҳосил бўлади. Грамматик омонимлик/ кўпмаънолилик ҳолатида кўшимчаларнинг бир неча занжири олинади.

Ушбу морфологик анализатордан онлайн фойдаланиш учун веб-сайт учун РНР тилида код ёзилган, бу веб-сервер қобиғига коднинг интеграциясини осонлаштиради. Маълумотлар базаси СУБД MySQL маълумотлар базасига асосланган. Бу масофавий фойдаланувчиларга тизимга киришга имкон беради. Морфологик анализаторни синаб кўришда ёқут тили корпусидан фойдаланилди; таҳлиллар шуни кўрсатдики, морфологик таҳлил 80% аниқ натижа кўрсатди. Таҳлилнинг хатолари(20%)га матнда ўзлашма сўзнинг мавжудлиги, янги кириб келган сўз ҳамда грамматик кўпмаънолилик сабаб бўлган [Леонтьев: 2018, 276-279]*.

Ёқут тили МАни кузатиш, ундан фойдаланишимиз маълумотлар базасининг дастурлаш тили, МАни тест режимида ишлатишда ёқут тили корпуси, теглаш тизими ҳақидаги тасаввуримизни ойдинлаштиради. Бу эса МА тузишда дастурлаш тили, тест режими учун материал танлаш, ҳар бир тилга хос теглаш принципини ишлаб чиқиш зарурати борлиги ҳақида хулоса қилишга имкон берди.

Кузатишларимиз асосида хулоса қиламизки, морфологик анализатор маълумотлар базасида ўзлашма сўз ва неологизмларни тўлдириб бориш ойнаси ишга туширилиши мақсадга мувофиқ. Грамматик кўпмаънолиликни бартараф этиш учун эса морфологик анализаторнинг қоидалар луғатини такомиллаштириш, грамматик омонимияни филтрловчи алгоритм ишлаб чиқиш талаб қилинади.

Хулоса. Қирғиз, чуваш тили морфологик анализаторлари шундай тузилма тузиш умумий тамойиллари асосида яратилган бўлса-да, ҳар бир тилга оид морфоанализаторнинг ўша тил хусусиятидан келиб чиқувчи ўзига хос томонлари ҳам мавжудлигини назардан қочирмаслик зарур. Ўзбек тилининг морфоанализаторини ишлаб чиқишда туркий тилларда яратилган морфоанализаторлар тажрибасига таяниш ўринли.

Адабиётлар:

1. Гатиатуллин А.Р., Баширов А.М., Осипов Г.С., Смирнов И.В., Шелманов А.О. Методы лингвистического анализа текстов на татарском языке и их применение в поисковой системе EXACTUS // Труды Института системного анализа Российской академии наук. 2016. Т. 66. №1. С. 18-25.

*Леонтьев Н.А. Морфологический анализатор якутского языка // Шестая Международная конференция по компьютерной обработке тюркских языков «TurkLang-2018». (Труды конференции)–Ташкент, 2018. – 320 с.–С. 276-279

2. Дыбо А.В., Шеймович А.В. Аппарат автоматического морфологического анализа для корпуса хакасского языка // Родной язык: лингвистический журнал. 2016. № 2 (5). С. 9-39.
3. Желтов П.В. Морфологический анализатор национального корпуса чувашского языка // В сборнике: Совершенствование методологии познания в целях развития науки. сборник статей по итогам Международной научно-практической конференции: в 2 ч. – 2017. – С. 11-13.
4. Исраилова Н.А., Бакасова П.С. Морфологический анализатор кыргызского языка // Пятая Международная конференция по компьютерной обработке тюркских языков «TurkLang 2017». – Труды конференции. В 2-х томах. Т 2. – Казань: Издательство Академии наук Республики Татарстан, 2017. – 327 с.
5. Куканова В.В., Каджиев А.Ю. Алгоритм работы морфологического парсера калмыцкого языка // В сборнике: Писменото наследство и информационните технологии. E'Manuscript–2014 Материали от V международна научна конференция. Отговорни редактори В.А.Баранов, В.Желязкова, А.М.Лаврентьев. 2014. – С. 116-119.

Врач касбий маҳорати тузилмасида коммуникатив компетентликнинг ўрни

Мухторов Эркин Мустафоевич*

Аннотация. Мақолада коммуникатив компетентлик муаммосининг долзарблиги, унинг шифокорлар учун зарурлиги, мазкур йўналишдаги тадқиқотлар соҳасида изланишлар олиб борилаётганлиги ҳақида фикр юритилади. Бемор билан мулоқот самарали бўлиши учун мулоқот жараёнида когнитив, эмоционал ва психомоторик сифатлар изоҳлаб ўтилган. Врач-бемор мулоқотининг тиббиёт психологиясидаги шакллари таснифланган.

Калит сўзлар: *субъект, коммуникатив компетентлик, демонстратив, ниқоблар мулоқоти, ибтидоий мулоқот, расмиятчилик мулоқот, ишчан мулоқот, шахслараро мулоқот*

Ҳозирги даврда ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ўзгаришларнинг шиддат билан юз бериши инсонлар, жумладан, врачларнинг коммуникатив ресурсларига алоҳида талаблар қўймоқда. Шунинг учун ҳозирги давр психологиясида жамиятда юз бераётган ўзгаришларга мос келадиган хусусиятлар ва имкониятларни излаш ва тадқиқ этишга этиёж борлиги кузатилмоқда. Ҳозирги кунда “субъект-субъект” муносабатлари таркибида фаолият юритаётган мутахассислар, хусусан, врачлар коммуникатив компетентлик хусусиятига эга бўлишлари талаб этилади. Коммуникатив компетентлик соҳалараро муаммо бўлиб, уни ўрганиш билан психология, социология, педагогика каби фанлар шуғулланмоқда. Шунга қарамасдан, коммуникатив компетентликнинг кўпчилик томонидан эътироф этиладиган назарияси мавжуд эмас. Унинг шаклланиш ва ривожланиш омиллари ҳамда механизмларини талқин қилишга турлича ёндашувлар кўзга ташланади.

*Бух.ДУПИ доценти, психология фанлари номзоди

Коммуникатив компетентлик муаммосининг долзарблигига, унинг турли касбдаги мутахассислар учун зарурлигига қарамасдан, мазкур йўналишдаги тадқиқотлар фрагментал хусусиятга эга бўлиб, асосан, унинг тузилмасидаги таркибий қисмларни фаолият ва мулоқотнинг муайян параметрларига ўтказадиган таъсир доираси билан чекланмоқда.

Мамлакатимиз ва хорижда мазкур мавзу бўйича ўтказилган тадқиқотларни таҳлил қилиш шундан гувоҳлик берадики, унинг долзарблиги ва муҳимлигини барча эътироф этади, лекин унинг ўрганилганлик даражаси ана шундай эътирофга мос эмас. Россиялик психолог олимлар А.Г. Асмолов, Д.А. Леонтьев, Л.А. Петровская, Е.Б. Шестопал таъкидлашларича, психологик компетентлик таркибидаги коммуникатив компетентлик атрофлича ўрганилган.

Врачнинг коммуникатив компетентлиги унинг касбий маҳоратида етакчи ўринлардан бирини эгаллаши кўпчилик томонидан эътироф этилади. Психология фанида врачлар коммуникатив компетентлигига бағишланган махсус тадқиқотларнинг жуда кам. Бундай ҳол врачларнинг касбий маҳоратини ўстириш бўйича дастурлар тузиш ва амалиётга тадбиқ қилиш вазифасини амалга оширишни қийинлаштиради.

Врач касбий компетентлигини ташкил этувчи муҳим таркибий қисмлардан бири психологик компетентликдир. Психологик компетентликнинг таркибий қисмларидан бири коммуникатив компетентлик ҳисобланади. Врачнинг коммуникатив компетентлиги бошқа касб эгаларининг коммуникатив компетентлиги билан бир қатор умумий жиҳатларга эга. Айни пайтда, врач коммуникатив компетентлигининг ўзига хос жиҳатлари ҳам мавжуд.

Врачликдан бошқа касб эгалари коммуникация жараёнида ахборот алмашса, врач бу жараёнда ахборот алмашишдан бошқа функцияларни ҳам бажаради. Бундан ташқари, врач учун коммуникация жараёнида бошқа мутахассислар учун зарур бўлмаган сифатлар ҳам зарур бўлади. Масалан, беморлар билан мулоқот жараёнида врач учун зарур бўлган сифатлардан бири сабр-тоқатли бўлишдир. Бу сифатнинг зарурлиги врач мулоқотга киришаётган беморларнинг психологик ҳолати билан боғлиқ. Беморларнинг кўпчилиги касаллик туфайли инжиқ бўлиб қолади. Бундай ҳолат, айниқса болаларда яққол кўзга ташланади. Мазкур ҳолат врачдан, айниқса, педиатрлардан мулоқот жараёнида сабр-тоқатли, чидамли бўлишни талаб қилади. Оддий суҳбат чоғида суҳбатдошининг инжиқлиги жонига тегса, одам суҳбатни тўхтатиши ва кейинчалик мазкур суҳбатдош билан учрашишни умуман истамаслиги мумкин. Врач бундай қила олмайди.

Коммуникатив компетентлик мулоқот жараёнида когнитив, эмоционал ва психомоторик сифатларда ўзини намоён қилишда, улардан фойдаланишда ифодаланади. Бемор билан мулоқот самарали бўлиши учун врач мазкур беморнинг характер хусусиятлари, жумладан акцентуацияларини билиши мақсадга мувофиқдир.

Акцентуацияларнинг врач кундалик фаолиятида қўллаши мумкин бўлган қатор типологиялари мавжуд. Ана шу типологиялар врачлар фаолиятида синовдан ўтар экан, уларнинг элиминацияси, яъни сараланиши юз берди.

Ҳозирги кунда жаҳон амалиётида кўпроқ қўлланаётган типологиялар, Шмишек типологияси, Личко типологияси ва Леонгард типологияси ҳисобланади. Ўзбекистонда психология бўйича ўтказилган тадқиқотларни таҳлил қилиш, бизнинг мамлакатимизда Леонгард типологиясига устуворлик берилаётганини кўрсатади. Бундай ҳолатни тушунса бўлади. Леонгард типологияси муаллифнинг узок йиллар давомида неврозлар клиникасида тўплаган тажрибаси асосида шакллантирилган. Мазкур концепция биринчи марта 1960 йилда Берлинда синаб кўрилган. Леонгарднинг гувоҳлик беришича, ўша даврда Берлин аҳолисининг ярмида акцентуациялар мавжуд бўлган. Кейинроқ, 2008 йилда россиялик олимлар гувоҳлик беришича, одамларнинг 90-95 фоизида акцентуациялар мавжуд. Мана шу ҳолатнинг ўзи ҳам врач амалий фаолиятида беморлар характерида қандай акцентуациялар мавжудлигини ҳисобга олиш нақадар зарурлигини кўрсатади.

К.Леонгард акцентуацияларнинг 12 типини тавифлаб берган: намоёишкор (демонстратив), қотиб қолувчи, педантик, кўзгалувчан, гипертим, дистим, хавотирланувчан, циклотим, экзальтациялашган, эмотив, экстраверт ва интроверт типлар. Бу типларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб бу хусусиятларни врач бемор билан мулоқотга киришганда, айниқса, оптимал комплайенс ташкил қилишда ҳисобга олиши зарур бўлади.

Комплайенс врач-бемор муносабатларида ташкил қилиниши энг муҳим бўлган ҳолат ҳисобланади. Комплайенс оптимал бўлмаса, муолажалар самарадорлиги кескин пасаяди. Оптимал комплайенснинг шаклланиши эса бу жараён самарадор бўлишини таъминлайдиган муҳим кафолатлардан бири ҳисобланади. Врачнинг биринчи суҳбатидан қониқиш ҳосил қилган бемор тузалишида биринчи қадам қўйилади.

Пациент билан врачнинг мулоқоти бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга. Бундай мулоқотнинг мақсади беморнинг касаллигини даволаш, унга тиббий ёрдам кўрсатишдан иборат. Мазкур мулоқотдан фақат бемор эмас, врач ҳам манфаатдор. Беморнинг манфаатдорлиги унинг даволанишида бўлса, врачнинг манфаатдорлиги ўз бурчини бажаришида, касбий маҳоратини намоён қилишида ва тегишли ҳақ олишида бўлади.

Врач-бемор мулоқотининг самарадорлиги улар ўртасида бир-бирини тушунишга қанчалик эришилгани, мулоқот вазияти ва предметини қай даражада англанишига боғлиқ. Тиббий психологияга оид адабиётларда асосий эътибор врачнинг мулоқот олиб боришга қай даражада компетентлигига қаратилади. Аслида, врач-бемор мулоқотининг самарадорлиги фақат врачнинг компетентлигига эмас, балки беморнинг ҳам мулоқот лаёқатига боғлиқ бўлади. Врач билан бемор ўртасида тўғри ва яхши мулоқот ўрнатилганда, бемор тезроқ соғая бошлайди, олиб борилаётган муолажа яхшироқ самара беради, қўшимча оқибатлар камроқ бўлади.

Бемор билан яхши муносабат ўрнатишда врачнинг беморни тинглай билиш лаёқати айниқса муҳим рол ўйнайди. Беморни тинглай билиш хасталикка тўғри диагноз қўйишга ёрдам беришдан ташқари, врач-бемор ўртасида яхши психологик муносабат ўрнатилишига ҳам ёрдам беради.

Бемор билан мулоқотга киришганда, врач хасталикнинг хусусиятини ҳам ҳисобга олиши зарур бўлади. Масалан, терапия бўлимларида турли йўналишдаги беморлар даволанади. Улар орасида юрак-қон томир, ошқозон-ичак, буйрак, жигар ва бошқа аъзолар патологияси билан даволанаётган шахслар бўлади. Бу хасталиклар кўпинча узоқ вақт давомида даволашни талаб қилади. Оиласидан ва меҳнат жамоасидан узоқ вақт ажралиб клиникада даволаниш беморларда турли психогенияларни келтириб чиқариши мумкин. Психогениялар беморнинг ҳолати ва мулоқотнинг психологик иқлимигагина таъсир қилиб қолмай, асосий соматик хасталикнинг кечишини мураккаблаштириши ҳам мумкин. Бу эса, ўз навбатида, беморнинг психик ҳолатини яна ҳам ёмонлаштиради. Бундан ташқари, терапия бўлимларида даволанаётган беморларнинг кўпчилиги ички аъзолар фаолиятдан шикоят қилишади, лекин бундай соматик ўзгаришлар психогения туфайли юз бераётганини билишмайди.

Соматик сабаблар туфайли юз берган психик ўзгаришлар кўпинча ипохондрия хусусиятига эга бўлган, хавотирлиги кучли беморларда кўзга ташланади. Бундай беморлар ўзларида мавжуд хасталиклардан ташқари, йўқ касалликларни ҳам излашади. Шунинг учун улар бир кун бош оғриғидан шикоят қилса, иккинчи кун юрак оғриғидан, учинчи кун жигардан ва ҳоказо аъзолардан шикоят қилиди. Бундай вазият уларнинг ўз соғлиғига ҳаддан ташқари эътибор ва хавотир билан қарашлари туфайли юз беради. Ортиқча хавотирлилик, ўзида йўқ касалликларни излаш бора-бора уларнинг соматик ҳолати салбий томонга ўзгаришига сабаб бўлади.

Клиникаларнинг кундалик фаолиятида беморларнинг врач уларга қилган “яхши”, “ёмон” муносабати тўғрисидаги фикрларни эшитиш мумкин. Беморлар томонидан “ёмон” деб баҳоланган муносабат аслида врачнинг унга салбий муносабати эмас, мулоқот психологияси бўйича етарли билимга эга бўлмагани туфайли юз берган бўлиши мумкин. Бундай ҳолатнинг сабабларидан яна бири врач билан беморнинг касалликка турли томондан ёндашишлари туфайли ҳам юз бериши мумкин. Масалан, врач биринчи навбатда хасталикнинг объектив белгиларини топишга ҳаракат қилади. Бемор эса, ўзининг касаллик билан боғлиқ субъектив кечинмалари билан ўралашиб қолган. Врач беморнинг ана шу субъектив кечинмаларини ҳам ҳисобга олиши лозим. У беморнинг кечинмаларини тўғри аниқлаш, тўғри тушуниш ва тўғри баҳолашга ҳаракат қилишдан ташқари, ана шундай ҳолатнинг сабабларини ҳам топиши ва субъектив кечинмалардаги ижобий жиҳатларни рағбатлантириб туриши ҳам зарур бўлади.

Врач билан бемор мулоқоти турли шаклларда юз беради. Врачнинг асосий вазифаларидан бири мулоқотнинг йўналишини бошқаришдан иборат. Мулоқотни бошқариш учун эса, врач мулоқотнинг турлари, шакллари, мақсадлари ва бошқа жиҳатлари ҳақида муфассал билимга эга бўлиши лозим. Психологияга оид адабиётларда врач-бемор мулоқотининг қуйидаги шакллари тавсифланади:

1. Ниқоблар мулоқоти. Бу мулоқотнинг расмиятчилик учун амалга ошириладиган шакли. Унда ҳар икки томон ҳам бир-бирини тўларок тушунишга интилмади. Бунда улар ўзларини камтар, мулозаматли, зийрак

килиб кўрсатишга ҳаракат қилишади. Қолипли иборалар, сунъий ҳаракатлар ҳақиқий ҳис-туйғуларни ва суҳбатдошга муносабатни яшириш учун ҳаракат қилади. Бундай ҳолат даволаш жараёнида врач ёки беморнинг, ёки бўлмаса, ҳар икки томоннинг мулоқотга қизиқиш билан қарамаётганини кўрсатади. Бундай вазиятлар кўпинча мажбурий профилактик текширувлар ўтказиш пайтида юз бериши мумкин. Бундай вазиятда пациент кўриқдан мажбуран ўтаётгани учун, врач эса, пациент ҳақида тўлароқ хулоса чиқариш учун етарли маълумотга эга бўлмагани сабабли, ана шундай мавқеда бўлишади.

2. Ибтидоий мулоқот. Бунда суҳбатдошлар бир-бирига муносабатда суҳбатдошнинг “кераклилиги”, “кераксизлиги” нуқтаи назаридан ёндашишади. Бундай ҳолат пациент врачга даволаниш учун эмас, касаллик варақаси ёки маълумотнома олиш учун мурожаат қилганида юз беради. Мазкур ҳолат врач пациент орқали бирор мақсадга эришишни кўзлаганда ҳам юз беради. Бунда кўзланган мақсадга эришилгандан кейинок уларнинг бир-бирига қизиқиши мутлақо йўқолади.

3. Расмиятчилик учун мулоқот. Бундай мулоқот врачнинг мулоқот учун вақти, воситалари ва имконияти чекланган ҳолатларда юз беради. Масалан, участка врачининг қабул кунларида ҳаддан ташқари кўп пациент келганда шундай ҳолат юз бериши мумкин.

4. Ишчан мулоқот. Бундай мулоқот суҳбатдошнинг ёши, кайфияти, характери ва бошқа хусусиятларини ҳисобга олиб амалга оширилганда юз беради. Бундай вазиятда врач беморнинг фикри ва ҳоҳишларини кўпинча ҳисобга олмасдан қарор қабул қилади.

5. Шахслараро маънавий мулоқот. Бундай мулоқот жараёнида томонлар ўзларини қизиқтирган мавзулар ёки ички сирларини баён қилишлари мумкин. Врачнинг ташхис қўйиш ва даволаш бўйича вазифалари бундай мулоқот шаклини назарда тутмайди. Лекин, бемор врачга ўзининг яқин одами каби муносабатда бўлганда, ички сирларини тўкиши мумкин. Бундай вазиятда врач беморни тинглаши ва мумкин қадар мавзунини ўзгартиришга ҳаракат қилиши лозим.

6. Манипулятив мулоқот. Мулоқотнинг бу тури худди ибтидоий мулоқот сингари суҳбатдошдан бирор-бир манфаатни кўзлаб амалга оширилади. Бундай мулоқотнинг мақсадлари турлича бўлиши мумкин. Масалан, “беморни ипохондриялаш” шаклида врач беморнинг соғлигини оғирлаштириб кўрсатишга ҳаракат қилади. Бунинг сабаблари қуйидагилар бўлиши мумкин: врач пациентнинг аҳволи оғирлашиб қолса, масъулиятни ўзидан соқит қилиш; беморни даволаш учун кўп вақт ва юқори малака зарур бўлишини кўрсатиш орқали бемордан кўпроқ ҳақ олишга ҳаракат қилиш.

Врачнинг бемор билан мулоқотга киришиши асосан, мажбурий тарзда юз беради. Бемор касаллик туфайли врач қабулига келишга мажбур бўлади. Врач ўзининг касбий мажбуриятлари туфайли бемор билан мулоқотга киришишга мажбур бўлади. Мулоқотнинг мажбурийлиги врач ёки бемор томонидан расмиятчилик учун мулоқотга киришиш кераклигини аңглатмайди. Мулоқот мажбурий бўлишидан қатъий назар, унинг натижаси самарали бўлиши учун ҳар икки томон ҳам самимий ва очик бўлиши талаб

этилади. Беморнинг самимий ва очик бўлиши маълум даражада врачнинг коммуникатив компетентлигига боғлиқ бўлади.

Адабиётлар:

1. Абдуллаева Ш.Х. Профессионал компетентлиликнинг ижтимоий-психологик асослари. – Т.: “Фан ва технология” нашриёти, 2017.
2. Климов Е.А. Психология профессионала: избр. психол. труды. – М.: Институт практической психологии; Воронеж МОДЭК, 2003. – 456 с.
3. Соложенкин В.В. Психологические основы врачебной деятельности. –М.: Академический проект, 2003. – С. 74.
4. Шестопал Е.Б. Психология компетентности. – Москва, 2013. – С. 71
5. Дружилов С.А. Обучение и стадии профессиональной компетентности // Непрерывное образование как условие развития творческой личности: Сб. по материалам фестиваля педагогического творчества. – Новокузнецк: Изд-во ИПК, 2011. – С. 31-33

Этнолингвистика – этностық болмысты ұлттық тіл арқылы танып білу(Аймақтық лексика негізінде).

Мұратбек Бағила Құрманбекқызы*
Саламат Элеонора Сәлікжанқызы†

Annotation

The article considers ethno – cultural vocabulary as the wealth of the Kazakh ethnic group, which has been inherited from century to Century, deeply imbued with valuable data of its culture. The national language is a very broad concept, and due to its historical development, it passes through complex and diverse transitions, it is not unified in its composition. In this article, we can see the main examples of the fact that the Kazakh national language is a monolithic language with a predominance of commonality, the unity of which, although local in nature, is a vast region, and even compatriots who, ironically, went to the extreme, freely understand each other. In this regard, local features of the Kazakh language are called Speech and are divided into groups of speech.

Key words: *ethno-cultural vocabulary, ethnolinguistics, Ethnos, Kazakh language, identity, culture*

Қазақ тіл біліміндегі жаңа салалардың бірі – этнолингвистика.Этнолингвистика-халықтың этногезін,тұрмысын,әдет-ғұрпын,мекен-жайын,басқа халықтармен тарихи-мәдени байланысын,күнделікті тұрмысын,материалдық және рухани мәдениетін зерттейтін тіл білімінің саласы.

Этностың басып өткен сан ғасырлық даму жолы, оның белгі-бейнелері біздерге тас мүсіндер мен жартастарға қамалған сына жазулар арқылы, мәдени ескерткіштер мен әртүрлі ғимараттар түрінде жетуі мүмкін.

Бірақ бұлар этнос өмірінің мың да бір елесі ғана, оның шын мәніндегі даналығы мен дүниетанымы тек тілінде ғана сақталады. Әрбір дәуірде өмірге

* Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті Филология ғылымдарының кандидаты, доцент(қауымдастырылған профессор)

† Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы, 3-курс студенті

қажет болған құрал-сайманның, қару-жарақтың, киім мен ішер тамақтың, тұрмыстық заттар мен салт-санаға, әдет-ғұрып, наным-сенімге, ойын-күлкі, той- домалаққа байланысты ұғымдардың аты-жөні, сыр-сипаты т.б. тек тіл фактілері ретінде ғана. Яғни жеке сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтел арқылы ғана бізге жетуі мүмкін.

Қазақ ұлттық мәдениетінің ерекше болмысын сипаттайтын қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесіне сәйкес жаңа деңгейде жаңғыруы тиіс. Осы тұрғыдан сөз мәдениетін куммуникативтік-прагматикалық, когнитивтік, лингвомәдениеттік, этикалық, лингвоэкологиялық және ерекше атап өтетін сала этнолингвистикалық тұрғыдан қарастырудың концептуалдық негіздерін айқындау, сөздің коммуникативтік салаларын анықтау – сөзбен өрілген қазақ мәдениетін жаңғырту ісіндегі өзекті мәселе.

Осыған орай халқымыздың әр дәуірдегі материалдық және рухани мұрасын, өз бойына сақтаған этномәдениетінің әртүрлі қырларын зерттеу Ш.Уәлиханов жазбаларынан басталып, Ә.Марғұлан, М.Әуезов, Ә.Қоңыратбаев, Ә.Қайдаров еңбектерінде жан-жақты қарастырылады. Мәдениеттанушылардың пікірінше, қазақ тіліне «қазақ мәдениеті» термині арабтың «қала», «қалалық» деген сөзінен енген. Тіл арқылы бейнеленіп, сақталып жеткен рухани бұлақтарда деректелген, тарихи – рухани негізінде қалыптасқан қазақ қоғамындағы дүниенің тұтастығы, интеграциялық негізі және этностың рухани кеңістігі (мәдени дәсүрлер) – «қазақ мәдениеті» ұғымының негізгі тірегі, ал тілдік мәдени лексика құрайды.

Қазақ тіл білімінде этнолингвистика саласының негізін салушы академик Ә.Т.Қайдаров тіл байлығына этнолингвистикалық зерттеу жүргізуді екі жүйеде қарастыруды ұсынады. Олар:

1. Макрожүйе – «Табиғат», «Адам», «Қоғам».
2. Микрожүйе – табиғи жүйе бойынша әртүрлі топтар, салалар. Нақты айтқанда, микрожүйелік құрылымның негізінде сан түрлі мәдени терминдер (зергерлік, тағам, халықтық космоним, зергелік бұйымдар, ұсталық өнерге байланысты фразеологизмдер мен паремнологиялық жүйе арнайы этнолингвистикалық зерттеу нысаны ретінде қарастырылады. [Қайдаров:1998, 36]

Осы мақсатта ізбен мәдени лексиканың денін құрайтын, атап айтқанда, қлттық болмыстың рухани қазынасын сипаттайтын сан түрлі сапалық ұғымдар мен тұрмыста қолданылатын зат, бұйым, еңбек құралдары, үй жиһапздары, киім, т.б. атаулары, дәстүрлі кәсіпке қатысты терминдер, т.б. тіл жүйесінде қарастырылады.

Осы мақалаға негізгі тірек болатын атау этнолингвистика. Осы мақсатта Ә.Т. Қайдар этнолингвистикалық зерттеудің мақсатына қарай «этнос» терминін «этнос болмысы» ұғымымен, ал «тіл» дегенді «тіл әлемі» терминдерімен атауды ұсынады, Ә. Қайдар мұнда этнолингвистикалық зерттеулер этностың жеке мәселелері емес, оның тұтас бейнесін, барша болмысын анықтайды, ал осы этнос туралы толық мағлұмат оның тіл қазынасында сақталады деген ойды тілге тиек етеді. «Этнос болмысы –

этностың ұлттық бейнесі, тарихи тұлғасы және ол туралы реальді шындық». «Этнос болмысы» - этностың сонау бала кезінен бүгінгі есейген шағына дейінгі кешірген өмір тіршілігінің айнасы, оның тілі арқылы қалыптасып, жадында сақталып, ұрпақтан нәсілге мирас болып ауысып келе жатқан бай рухани-мәдени қазынасы» деген пікірін ұсынуымызға болады.

Жалпы сөйленістер жүйесіндегі этномәдени лексиканың танымдық негізі зор. Этнолексика – қазақ этносы тұрмыс-тіршілігінің, мәдениетінің баға жетпес байлығы. Қазақ халқының ұлт болып қалыптасу жолындағы әр алуан кезеңдері мен оқиғаларының, өзін қоршаған әлеммен қарым-қатынасының тіл иесі жадында жазылып қалған тарихы, сондықтан этнолексика ұлттық мәдениеттің ерекше болмысын сипаттайтын терең мазмұнға ие. Осыған орай, Ж.Манкеева: «...ұлттың болмыс мазмұнын тұтас мәдени жүйе ретінде өз бойында сақтаған құнды этномәдени дерек ретіндегі тілдік бірліктерді «ұлт пен тіл біртұтас» деген қағидаға сәйкес жинақтап, жүйелеу, талдау игілікті де өзекті іс болмақ» [Манкеева, 2008:5],-дейді. Ал аймақтық лексикадағы этномәдени бірліктер осы үлкен арнаға құяр бұлақ екендігі жайында өткен тарауда айтылғандай, аймақтық сөз – қазақтың дәстүрлі мәдениетінің аймақтық көріністерін бойына жинақтаған, оны айрықша мәнер бояумен таныта алатын этномәдени мазмұнды бірлік.

Аймақтық лексика – ұлттық тіл байлығының мол да жүйелі бөлігі, сондықтан аймақтық мәдениеттің жалпы қазақ қауымы үшін жаттығы, өзгешелігі болмайды. Аймақтық лексиканы қалыптастырушы тіл иесі – біреу, аймақтық сөз қатысым қажеттілігі үшін пайда болған. Тілдік қатынасты жүзеге асырушы тетік ретінде сөйлеу актісінде адресант пен адресат арасындағы тілдік жағдаятқа сай қызмет атқарады. Бұл сөздің коммуникативтік сапасына қарай алғандағы «нормаға сай» немесе «нормаға сай емес» деген бағалауға жауап бермейді. Біріншіден, аймақтық сөз – ауызекі сөйлеуде, дискурста өмір сүреді, екіншіден көркем шығармаларда белгілі мақсатта қолданылады. Бұл мәселеде Н.Уәлидің: «Рас, сөздің коммуникативтік сапасын сөз еткенде, «дұрыс-бұрыс», «орынды-орынсыз», «сөзі бай – сөзі жұтаң», «бедерлі-бедерсіз» т.б. тәрізді баға 59 беріп жатады. Мұндайда мәтіннен (сөз құрылымынан) сәтті не сәтсіз факті бөлініп алынып, оған жоғарыдағыдай баға беріліп талданады. Бірақ бұлайша талдау, бір жағынан, дұрыс болғанымен, екінші жағынан, мәтіннің тұтастай алғандағы коммуникативтік сапасының бағасы емес, оның үзігі жөніндегі ғана баға» [Уәли,2007:66],-дейтін сөз мәдениеті жайлы көзқарасына сүйенуге болады. Сөздің жұмсалым деңгейін тілдік жағдаят, оның мақсаты анықтайды. Н.Уәлидің пайымдауынша, сөздің коммуникативтік сапасы тұрғысынан берілетін баға сөз актісінің аяқталған нәтижесіне қатысты болуға тиіс. Мұндай талап тілдік фактіні тек сөздік құрылымның құрамында қарау жеткіліксіз екенін көрсетеді, сондықтан сөздің коммуникативтік сапасын бағалауда басқа да теориялық ізденіс қажет. Өйткені айтылған (жазылған) – сөз аса күрделі коммуникативтік құрылым. «Сөз айтылғанға (жазылғанға) дейін де, яғни вербалданғанға дейін адресант-автордың айтсам, жазсам деген діттемі, нені айтсам (жазсам) қалай айтсам (жазсам) деген мақсаты, қызығушылығы болады»

Ж.Манкеева халықтың тек тілдік фактілер арқылы сақталған тарихын құбылыс атауларын, салт-санасын білдіретін мәдениет лексикасын анықтаудың өзекті арнасы этнолингвистикалық қағида деп есептейді. Этнолингвистикалық қағида бойынша мәдениет лексикасының этномәдени құрылымын анықтайды. Ж.Манкееваның пайымдауынша, этнолингвистикалық қағиданың «тінін біл құрайтын «ұлт пен тіл» біртұтас» немесе «тіл мен мәдениет сабақтас» деген ұстанымдар» [Манкеева,2014:192]. Этномәдени құрылымды жинақтайтын – этнос тұрмысының сан салалы қырлары. Оны Ж.Манкеева төмендегіше саралайды:

- Этнолингвистикалық зерттеу нысаны тек этнографизмдер (иткөйлек, бойтұмар т.б.) емес, оны этномәдени лексикадағы халықтың күнделікті тұрмыс - тіршілігі, айналысатын кәсібі мен еңбегіне т.б. қатысты сан ғасырлық тәжірибесінің тұжырымы іспетті сан салалы мәдени жүйе атаулары деректер дәлелдейді. Сөйтіп, этнолексиканың өзегін құрайтын қазақ этносы тұрмыстіршілігінің, экономикасының көзі мал шаруашылығы екені айқындалады. Оны осы салаға қатысты мақал-мәтел, жұмбақ, фразеологиялық тіркестер т.б. көрсетеді. Мысалы, қой мың, жылқы жүз болу – көңілі тоқ, уайым-қайғысы жоқ болу, токмейілу (ҚХР) мағынасын білдіреді, ал Түрікменстандағы қазақтар тілінде қойы тауға жайылып жату – шаруасы сай, тұрмысы жақсы мағынасында қолданылады. Халық тұрмыстың жайлы, уайым-қайғысыз болуын момын жануар қойдың мінезімен салыстырып бейнелейді. Ендеше этнолексиканың үлкен бөлігі шаруашылық-экономикалық факторына байланысты құралады деп топшыланады;

- «Ас – адамның арқауы» демекші, қай этностың да өзіндік ерекшелігін танытатын, ұлт мәдениетінің айнасы тәрізді қабаттарының бірі – тағам және азық-түлік атаулары. Әрине, азық-түлік түрлері тіл иесі этностың тұрмыс - тіршілігіне, өмір сүру ортасының географиялық, климаттық жағдайына байланысты қалыптасады. Оны өткен тарауда талданған қазанжаппа, кісе нан т.б. этнобірліктерінің семантикасынан көруге болады. Тамақтану мәдениеті – ұлт мәдениетінің басты белгісі. Сол себепті де, этнолингвистикалық зерттеулердің нысанына алдымен ұлттық тамақтану дәстүрі алынады. Осыған орай, этнолексиканы құрайтын келесі фактор – ұлттық тамақтану дәстүрі деуге болады;

- Көшпелі мал шаруашылығымен күн көрген халықтың жер бедері мен аспан әлемі туралы түсінігі мол болғандығы халықтық географиялық терминдер мен космонимдік атаулардан да, ауа райы, оны болжауға байланысты атаулардан да көрінеді. Мысалы, ай көрген күн (айдың әр жаңасы), ай қорғалау (айдың кешігіп тууы, әр айдың жиырмасы кезінде айдың кешігіп тууы), ақбайтал (үскүрік боран, кесе қар, қалың бораннан кейінгі күрткі қар), ақбас (ұйытқып соғатын жаяу боран) т.б. Этнолексика құрамының толығына себеп болатын ендігі бір фактор – халықтық географиялық, астрономиялық, метеорологиялық жағдайлар;

- Этнолексиканың маңызды саласы – кісі аттары мен туыстық атаулар. Ұлттық бояу мен ұлттық мінез-құлықты танытатын атаулар жүйесі антропологиялық фактор болып табылады;

• Жан-жануарлар дүниесі мен өсімдіктер әлемі, оны пайдалануға қатысты халықтық дүниетаным өз алдына зерттеліп жүрген мәселе қатарына жатады. Этнолексиканың қалың қабатын құрауға негіз болатын ендігі бір фактор – жан-жануар және өсімдіктер әлемі.

Қорытындылай келе, қазақ тілінің айырым белгісі аз ортақ белгілерінің молдығы – оның біртұтастық қасиеті. Аймақтық лексика – жалпы дәстүрлі қазақ мәдениетінің құрамдас бөлігі, құндылық әлемі де ортақ. Аймақтық мәдениет өзгеше болмайды. Аймақтық сөз – дәстүрлі қазақ мәдениетінің аймақтық көріністерін танытатын этномәдени мазмұнды бірліктері. Сондықтан аймақтық лексикадағы этномәдени көріністер – дәстүрлі қазақ мәдениетінің аймақтық бояуы, аймақтық сипаты. Қазіргі тіл ғылымы этномәдени бірліктерді жеке-дара күйінде зерттеуден гөрі оларды өзара байланысты этномәдени ақпарат көзі ретінде зерделеуге ден қоюда. Егер қарым-қатынас субъектісі – белгілі 162 мәдениет өкілі, тұтынушысы болса, дәстүрлі қазақ мәдениетінің өкілі мен тұтынушысы да біреу – қазақ этносы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Манкеева Ж.А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 бет
2. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 бет.
3. Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері.-Алматы: Жібек жолы, 2008.-356б.
4. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Филол. ғылым. докт.дәрежесін алу үшін дайынд. дис. - Алматы, 2007.-332 б.

Critically discussing student teachers' ideas

Orifjonova Feruza*

Orifjonova Muyassar**

Annotation. In this article it is given about solving out student teachers' problems with scientific and subject-terms and ideas during school time.

Key words: *educational research, building confidence, teaching strategy, specific lessons, strike a balance*

All student teachers as they begin their training bring with them a wealth of ideas about teaching and learning – ideas significantly influenced by their own experience of education. Their beliefs and expectations will determine their priorities and influence what they consider they will need to learn. They will also be bringing into school ideas from other sources: university/college tutors, reading about educational research and national developments, fellow students.

To gain as much as possible from their time in school, student teachers need to be made aware of the ideas they hold about teaching - wherever they have come from - and be given opportunities to discuss and critically evaluate them. In helping student teachers learn to teach, you therefore need to encourage them to articulate their ideas, both in general terms and as they relate to specific lessons.

* NamSU2-course Master's student

** NamSU 3- year student

You can then help student teachers begin to question these ideas, seeking to establish through discussion, as well as observation and practice, whether they are helpful or valid.

WHY IS IT IMPORTANT?

Student teachers arrive full of ideas

All student teachers bring with them their own, often very strong, ideas about teaching and learning (they are unlikely otherwise to want to become teachers!). They will have encountered a range of assumptions and ideas about teaching:

- in the university/college part of their training course
- through observation in other schools, perhaps undertaken at the start of their course
- through their own experience of education as pupils in schools and as students in higher education.

Just as any teacher encountering a new group or embarking on a new topic seeks to establish what their pupils already know and perhaps what opinions they hold about the topic, so it is important for you to appreciate that student teachers do not come to you as ‘empty vessels waiting to be filled’.

Those ideas which derive from university/college may be much easier to bring into the open: they may be stated on the curriculum programme, and may have been discussed by you and the university/college tutor in planning the student teachers' programme. However, those ideas which student teachers bring with them from their own experience as pupils or students are perhaps more difficult to expose and analyse; they are also much more deep-rooted and difficult to change.

There is no one way to teach. Different approaches work for different people in different circumstances and in different ways. The purpose of any training course is not simply to produce teachers who can perform effectively in the classroom, but to allow student teachers to learn about teaching, to explore different strategies, and to discover what kind of teacher they want to be. This kind of learning can only happen if student teachers are made aware of the range of possible approaches open to them, and are helped to assess the implications of adopting different strategies.

If, when they first go into schools, rather than as they complete their course, student teachers could recognize and begin to evaluate their own preconceptions and the ideas they bring from elsewhere, they would be able to make much more effective use of their time in school. You therefore have a crucial task in devising ways of bringing student teachers' ideas out into the open, and in helping them to subject those ideas to serious questioning.

WHAT MAKES IT DIFFICULT?

The pace of school life

Teachers are extremely busy people. You are under constant pressure to deliver lessons day in and day out. During the average school day it is virtually impossible to find the time or space to think beyond the next lesson or meeting. Once student teachers begin to teach, even small groups or parts of a lesson, the priority for discussion with you automatically becomes planning for the next lesson. Such conversations have a very specific focus, and are inevitably dominated by the need to produce something concrete for the lesson. They do not often involve discussion

at a more general level - the purpose of teaching a particular subject, the value of mixed-ability teaching, for example - where the student teachers' ideas can be explored and questioned without the need for an 'answer' to solve an immediate problem. It is all too easy for mentor and student teachers to be pressurized into 'short-term thinking' and to lose sight of the longer-term perspective, and any sense of the fact that the course is only the beginning of the student teacher's learning process as a teacher. As one science mentor observed:

It's important to use the fact that student teachers do have time to think, to discuss, to question, to observe - to learn really. It's all too easy to get them snarled up in the frantic pace of school, unable to look beyond 10Y's next lesson. Sometimes, a conscious effort has to be made to get the student teacher to resist the pressure to think only in terms of what you've got to do tomorrow

Student teachers' confidence

Student teachers need to learn how to question their ideas about teaching from the beginning of their course. However, they can feel very insecure at this time and only really develop the confidence to subject their ideas to serious critical analysis when they have found their feet. You therefore have to strike a delicate balance. This avoids the problem experienced by a maths mentor who described his student teacher as having 'developed a complacent smugness that effectively sealed him off from any serious questioning and brought his learning to an abrupt halt'.

SOME WAYS OF DOING IT

The ideas that student teachers have about teaching and learning will present themselves in two different ways:

- wide-ranging conversations about teaching in general - discussing the kind of role they believe teachers should have with their classes, or the relative merits of groupwork as a teaching strategy, for example.

- focused discussion related to particular lessons - planning or evaluating a lesson of their own, or discussing their observation of a lesson taught by you. In the teaching strategies they adopt or in the comments they make it is possible to discern a great deal about student teachers' views of different approaches to teaching.

Exploring general ideas

Through discussion

This requires careful planning. For student teachers spontaneously to articulate and evaluate their general ideas about teaching and learning is unusual. It is worth setting aside time very early on in their stay with you, before the student teachers become preoccupied with planning for particular lessons, to find out what kind of ideas they bring with them:

- What kind of teachers had most influence upon them, and perhaps upon their decision to take up teaching?

- What did they dislike most about their own schooling?

- Why do they believe their subject to be important?

- How do they perceive their own role as a teacher - as leader? counsellor? facilitator? entertainer?

An appreciation of the ideas that your particular student teachers bring with them is invaluable to you, and may save considerable time later on.

Through observation and debriefing

In observing student teachers over a period of time you can gauge a great deal about their priorities and their views on teaching and learning styles. Helping them to question these assumptions can be done in a variety of ways.

EXAMPLE Building confidence before challenging

One history mentor was aware from discussions early on that her student teacher had quite a 'traditional' view of the teacher's role: 'she came with the idea firmly fixed in her head that a good teacher commanded silence in class, stood at the front and taught content'. She judged that it would be inappropriate to challenge that model to forcefully early on as it lay at the heart of the student teacher's beliefs about good teaching. So, instead of criticizing the student teacher for wanting to teach in that kind of way she did two things. She allowed the student teacher to plan and teach a number of lessons in line with that model, knowing that once the student teacher felt confident in her ability to fulfil that role, she would be able to look beyond it and question the adequacy of the model. At the same time the mentor also ensured that the student teacher was continually exposed to other possible approaches. In the words of the mentor, 'Mary (the student teacher) observed a lot of my lessons and I always shared my lesson plans and talked about pupil activities. In discussing the plan, I would always try to slip in the fact that I chose tasks specifically to teach particular concepts and skills, and not merely to get across the historical content'.

With some student teachers it can be counterproductive to question directly what they are doing. On those occasions it can be helpful for you simply to collect data for them to examine.

EXAMPLE Using data to prompt questions

In one case a student teacher set out with the aim of being a friend to her pupils, being liked as a teacher. The mentor, concerned about the implications of this approach, simply noted a number of the remarks made to the student teacher by pupils in the course of a lesson and showed them to her as part of the debriefing. Reflecting on the remarks herself, the student teacher began to question the approach and ask for advice on ways to create a different pupil/teacher relationship.

This technique of data collection can prove one way of tackling over-confident, even arrogant, student teachers who will not accept that there is another point of view, or that their approach is not necessarily 'the best'. By providing objective data - the written work of classes taught the same topic in different ways, for example - you can force the student teachers to confront the issue and question the validity of their assumptions.

Through awareness of other aspects of the student teachers' course

If the school or university/college runs a general programme alongside the work of subject-specific mentors, this may be an important source of ideas which student teachers bring to their curriculum work. Awareness of the issues being tackled at any given time can alert you to particular issues that your student teachers may be wrestling with. This does not require detailed knowledge of what the sessions cover, but if you know that your student teachers have been discussing

equal opportunities or special needs, for example, you can perhaps ask about the conclusions they reached or how they might influence their next lesson plan.

Exploring ideas relating to specific lessons

In this context it is relatively easy to encourage student teachers to share the ideas from their experience or from university/college which have influenced their thinking. Here you play a significant role in:

- helping student teachers to clarify their ideas
- encouraging them to assess the likely implications of particular strategies
- giving them opportunities to try out or test their ideas. You need to make sure that the student teacher(s) question the ideas they are considering using.

EXAMPLE Questioning ideas from other sources

A geography teacher, when being taken through a student teacher's lesson plan, was intrigued by the choice of role play for that particular class. Through getting the student teacher to talk about his reasons for the choice, it became apparent to the mentor that the student teacher had recently read a book extolling the virtues of role play in geography and was unquestioningly adopting it without considering the needs of that particular group.

As the student teachers plan, questions about what exactly will be happening are usually the most helpful way of getting them to clarify their ideas. On group-work for example:

- How are you going to decide who's in which group?
- Does everyone in the group have to write down their decisions?
- When they are reporting back, how interested is everyone else in the class going to be in hearing what somebody else is saying?

Such questions serve not only to clarify the plan - to help student teachers realize exactly what needs to be done - but also to alert them to the potential problems as well as benefits of certain approaches. Thoughtful questioning about the methods that the student teachers are planning to use can help to spell out the fact that there is no such thing as a good teaching strategy in itself. The value of any particular approach must be judged in terms of what the teacher is trying to achieve.

Summary

Student teachers bring with them ideas shaped by their own education and from university/college-based parts of their course. Just as pupils' learning is so much more effective when we take account of the knowledge and ideas that they bring with them to the subject, so student teachers' learning can be accelerated by taking time to explore their preconceptions. If you can help student teachers to question their own assumptions and those of others from the very beginning of the course, they will develop much more quickly into reflective practitioners rather than simply competent teachers. You can encourage this questioning:

- through general discussion of student teachers' ideas about teaching and learning
- through observation and debriefing of specific lessons

To do it well you need to:

- make time to explore the student teachers' preconceptions. Avoid the pressure to confine discussion simply to the next lesson to be taught

- strike a balance – encourage the student teachers to air their ideas without letting them think that they already have all the answers; question the student teachers' ideas without crushing their confidence
- provide the student teachers with data collected from observation of their lessons to allow them to assess the practical implication of their ideas.

References:

1. Tanner R. & Green C. Tasks for Teacher Education. Longman Press. 2008
International Journal of Humanities, Arts, Medicine and Sciences (BEST: IJHAMS), 2014
2. Nishonaliyev U. Instrumentarniy obucheniya, vospitaniye I razvitiye // Uchitel Uzbekistana, 7. 10. 1998, N 38 (14613).
3. Dilorom Nematovna Yuldasheva. Problems of national language education at school. Volume 4 Issue 3 BSU 2020 (3) Published by 2030 Uzbekistan Research Online, 2020 <https://uzjournals.edu.uz/buxdu/vol4/iss3/15/>

Harakat tarzi shakllari va nutq

Ortiqova Gulchehra Hamzayevna *

Annotatsiya. O‘zbek tilshunosligida fe’llarning harakat tarzi shakllari orqali ish-harakat va holatning bajarilish davri (boshlanishi, vaqti-vaqti bilan yoki muntazam davomiyligi, to‘la yoki to‘kis tugallanganligi), tarzi (tezligi, imkoniyati) yoki bajaruvchining ish-harakat va holatga turlicha munosabati (xayrixohligi, manfaati) kabi qo‘shimcha ma’nolar ifodalanadi. Nutqning barcha uslublarida foydalanish mumkin bo‘lgan ushbu til hodisasi muayyan ifodaning o‘ziga xos ma’no qirralarini ochib berish uchun xizmat qila oladi.

Maqolada bir necha harakat tarzi shakllarining turli ma’no tovlanishlari badiiy asar qahramonlari nutqi misolida yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: *ko‘makchi fe’l, o‘z ma’no, qo‘shimcha ma’no*

Har bir millatning yashash tarzi, milliy urf-odat, qadriyatlarini, insonlarining o‘zaro hamda turli voqea-hodisalarga munosabati, ruhiyati, xatti-harakatlari tarzi, umuman, xalqning bor bo‘y-basti, avvalo, uning ona tilida aks etadi. Bunday o‘ziga xoslik har bir tilda o‘ziga xos tarzda ifodalanadi. Kishilik jamiyatida insonlar tildan, asosan, kommunikativ birlik sifatida foydalanadilar. Zero, til nutqiy muloqot (diskurs) deb ataladigan, mohiyatan kishilarning o‘zaro fikr almashinish jarayoni bo‘lgan yaxlitlik uchun asosiy vositadir [6].

Tilda shunday ifoda xosliklar bo‘ladiki, ular faqat shu til nutqidagina o‘z imkoniyatlarini to‘la namoyon etadi. Masalan, ingliz tilida *iboraviy fe’llar*, rus tilida *urg‘uning so‘z yasash xususiyatlari, rod va vid kategoriyalarini* shu tillarning o‘ziga xos nutq imkoniyatlari sifatida baholash mumkin. Negaki, ushbu til hodisalari orqali ifodalanuvchi nutq imkoniyatlarini boshqa tillarda to‘laligicha aks ettirishning imkoni yo‘q.

O‘zbek tili ham o‘zining so‘zga boyligi, so‘zda ma’no qirralarining betakrorligi, o‘zining takrorlanmas ibora, maqol, hikmatli so‘zlari bilan boshqa tillardan ajralib turadi. Tilimizda xalqimizga xos his-tuyg‘ular, tushuncha va

* Buxoro davlat universiteti o‘zbek tilshunosligi kafedrasida magistranti

tasavvurlar, urf-odat hamda an'analar chuqur aks etgan. Tilimizdagi hayo, ibo, andisha, oriyat, nomus, mehr-oqibat degan so'zlarni boshqa tillarga aynan tarjima qilib bo'lmaydi. Ularni faqat o'zbek tili orqali ifoda etish mumkin.

Shuningdek, nutqimizda faol qo'llanuvchi harakat tarzi shakllari flektiv tillarda mavjud bo'lmagan o'ziga xos nutq ifodasi hisoblanadi. To'g'ri, rus tilidan o'zbek tiliga tarjima ishlarida rus tiliga xos bo'lgan vid kategoriyasi o'zbek tilida harakat tarzi shakllari orqali ifodalanadi. Ammo shuni e'tirof etish kerakki, vid kategoriyasi orqali ifodalanuvchi ma'nolarini o'zbek tilida to'la ifodalay olinmagani kabi harakat tarzi shakllarini ham vid kategoriyasida aynan ifodalab bo'lmaydi. Harakat tarzi shakllari vid kategoriyasiga nisbatan semantik jihatdan boyroq hodisa. Chunki harakat tarzi shakllari vid kategoriyasidek nafaqat tugallanganlik yoki takroriylik, balki davomiylik, qodirlik, sinash, kutilmaganlik, boshlanish, bir marta bajarish kabi bir qator qo'shimcha ma'nolarni ham ifodalay olish xususiyatiga ega. Buni o'zbek va rus tillarida birgina aytmoq fe'lini qiyoslash orqali isbotlash mumkin. Masalan: aytdi – сказал, aytib qo'ydi – сказал, ayta boshladi – начал говорить, ayta oldi – смог сказать, aytib berdi – рассказал, aytib soldi – сказал, aytib ko'rdi – сказал, aytib chiqdi – сказал, aytib o'tdi – упомянул, aytib turdi – пересказывал, aytib tashladi – сказал, aytib bo'ldi – рассказал.

Ko'rib turganimizdek, ruscha fe'llardagi sovershenniy, nesovershenniy vid shakllari orqali yuqoridagi ma'nolarning hammasini ham yuzaga chiqarib bo'lmaydi. To'g'ri, biror matn o'zbek tilidan rus tiliga tarjima qilinganda tarjimon ushbu ma'nolar ning barchasini imkon qadar ifodalashga harakat qiladi, ammo bunda vid kategoriyasining o'zi yetarli bo'lmaganligi uchun tilning boshqa turli vositalaridan foydalanadi. Masalan, *Akbar bugun barcha ko'rgan-bilganlarini aytib oldi - Акбар сумел рассказать все, что он видел, как только представился шанс.*

O'zbek tilida ravishdoshning -(i)b shaklidagi fe'l bilan birikib kelgan *olmoq* ko'makchi fe'li harakat-holatning tez va oson, to'la bajarilganlik ma'nosini ifodalaydi. Gap mazmunidan esa harakat-holatning nutq vaziyatidan foydalangan holda bajaruvchi manfaati tomon yo'nalish (o'zi uchun, o'z foydasiga) ma'nosini ham anglash mumkin. Ushbu qo'shimcha ma'nolarni nutqda birgina *oldi* ko'makchi fe'li orqali ifodalash ushbu mazmundagi gapning rus tilida berilishi bilan qiyoslaganda shu tilning ifoda ko'rki hisoblanadi, albatta.

Quyida o'zbek tilida ayrim ko'makchi fe'llarning turli qo'shimcha ma'nolari hamda ularning izohiga misollar yordamida to'xtalamiz.

Masalan, *Kimsan akam bobom bilan xayrlashayotganida ham ikki ko'zini mendan uzradi, shu topda Oqsoqolniam yomon ko'rib ketdim. Kimsan akamni quchoqlab oldi. Ha deganda bo'shata qolmaydi* [5].

Matnda qo'llangan harakat tarzi shakllari haqida so'z yuritishdan oldin, keling, ushbu matnni ko'makchi fe'llarsiz, ya'ni faqatgina yetakchi fe'llarni keltirish bilan takrorlaymiz: *Kimsan akam bobom bilan xayrlashayotganida ham ikki ko'zini mendan uzradi, shu topda Oqsoqolniam yomon ko'rdim. Kimsan akamni quchoqladi. Ha deganda bo'shatmaydi.* Guvohi bo'lganimizdek matndan ko'makchi fe'llarni bemalol tushirib qoldirish mumkin. Biroq bunday

holatda harakat-holat va harakat bajaruvchisi haqidagi turli belgi-xususiyatlar to'la anglashilmay qolinadi.

Yomon ko'rib ketdim harakat tarzi shaklida **ketdim** ko'makchi fe'li nafaqat harakat-holatning to'la bajarilganlik, balki me'yordan ortiq darajada ekanligini ifodalaydi. Ya'ni asar qahramoni Robiya o'zining ko'ngil qo'ygan insonining jangga ketishi oldidan u bilan bir lahza bo'lsa-da yuzma yuz turishi, biron og'iz so'z bilan suhbatlashishi uchun yo'l bermayotgan oqsoqolni negadir juda yomon ko'rganini aytadi. Robiya oqsoqolni avvaldan yomon ko'rmagan, balki shu paytning o'zida, shu bilan birga, me'yordan ortiq darajada yomon ko'rgan. Hamda ushbu ma'nolarni ifodalashda o'z nutqida *ketdim* ko'makchi fe'lidan foydalangan. Keyingi gapda oqsoqol nega Robiyaga yomon ko'rinib qolgani izohlanadi. *Quchoqlab oldi* harakat tarzi shaklida **oldi** ko'makchi fe'li ish-harakatning to'la bajarilganlik ma'nosi bilan birga bajaruvchining kuchli istak-xohishi bilan me'yordan ortiq amalga oshirilganlik ma'nolarini ifodalaydi. Ya'ni oqsoqolning ham Kimsanni urushga ketish oldidan to'yib bag'riga bosish istagi bildirilgan. Keyingi o'rinda qo'llangan *bo'shata qolmaydi* harakat tarzi shaklida **qolmoq** ko'makchi fe'li orqali ish-harakat bajarilishida boshqa shaxsning xayrixohligi ma'nosi anglashiladi. Ya'ni Robiya nutqida keltirilayotgan ushbu ko'makchi fe'l orqali uning oqsoqol Kimsan akani tezroq bo'shatishini xohlashi anglashiladi. Ingliz yoki rus tillarida ushbu jumla mazmunini ifodalash uchun *I wish* yoki *Я бы хотел* birikmalarini keltirishga to'g'ri keladi. Biroq o'zbek tilida, qolaversa, qiz bola nutqida bu tarzda birliklarni keltirish milliy qadriyatlarimizga munosib kelmaydi. Fikrning aytilishi kerak bo'lgan, ammo ayrim istak-xohish, g'azab, narat, quvonch, o'kinch kabi hislarni ifodalash uchun so'z qo'llash joiz bo'lmagan mana shunday pallalarda nutqimizda ko'makchi fe'llar juda qo'l keladi. Bunday so'zlar nutqimizda shaklan sodda va ixchamlik, mazmunan rang-baranglikni ta'minlaydi.

Masalan, *Odamzodning qonida g'alati adolatsizliklar bo'ladi. Begonalardagi o'zgarishni darrov sezasiz-u, yaqin odamingizga e'tibor bermaysiz. Xuddi ota-onangizni birov sizga bog'lab berib qo'ygandek. Go'yo ular siz uchun abadiy yashashi shartdek. Oyim keksayib qolganini, sochlari oqarib ketganini, qovoqlari salqib, yuzi yillab to'shakka yopishib yotgan odamdek sarg'imtil zahil tusga kirganini endi payqadim* [5].

Nutqimizda ba'zan bir vaqtning o'zida bir emas ikki ko'makchi fe'lning o'z mustaqil ma'nosini yo'qotib, biri ikkinchisini inkor etmagan holda o'zidan oldin qo'llanuvchi yetakchi fe'lning turli xil qo'shimcha ma'nolarini anglatishi hodisasi ham mavjud. Keltirilgan parcha matnida *bog'lab berib qo'ymoq* harakat tarzi shaklida ushbu hodisa kuzatiladi. **Berib** ko'makchi fe'li harakat-holatning to'la bajarilishi ma'nosi bilan birga o'zga uchun bajarilishi (o'zga manfaatiga yo'nalishi) ma'nosini, **qo'ymoq** ko'makchi fe'li esa harakatning to'liq bajarilishi va buning natijasida holatning yuzaga kelishi ma'nosini ifodalaydi. Ya'ni *bog'lab berib qo'ymoq* harakat tarzi shakli orqali kimdir ota-onani doim farzandi bilan birga bo'lishini ta'minlashi hamda shu holatni bir umr saqlab qolishi ma'nolari anglashiladi. Bu ma'nolarga matn mazmunidan kelib chiqib bajaruvchining o'z xatti-harakatidan norozilik, achchiqlanish ma'nolarini ham anglash mumkin.

Birgina ko‘makchi fe‘l turli o‘rinlarda turli xil qo‘shimcha ma‘nolarni ifodalashi mumkin. Buni ko‘rib o‘tganimiz, *bo‘shata qolsaydi* hamda *keksayib qolmoq* harakat tarzi shakllari tarkibidagi **qolmoq** ko‘makchi fe‘li misolida kuzatishimiz mumkin. Birida ish-harakat bajarilishida boshqa shaxsning xayrixohligi ma‘nosi anglashilsa, ikkinchisida harakatning bajarilishi natijasida holatga o‘tishi, ya‘ni onaning keksalik holatiga tushishi ifodalanadi.

Birinchi va ikkinchi parcha matnlarida qo‘llangan *yomon ko‘rib ketdim* hamda *oqarib ketgan* harakat tarzi shakllari tarkibidagi **ketmoq** ko‘makchi fe‘lining ham ma‘no anglatishda sezilarli farqni kuzatish mumkin. Ya‘ni har ikki misolda ham ushbu ko‘makchi fe‘l harakat-holatning me‘yordan ortiq darajada ekanligini ifodalaydi, ammo *oqarib ketmoq* birikuvida mavjud bo‘lgan holatning saqlanib qolishi ma‘nosi *yomon ko‘rib ketdim* birikuvida mavjud emas. Ya‘ni Robiya oqsoqolni faqatgina bir muddat juda yomon ko‘rdi, xolos. Agar ushbu birikma *yomon ko‘rib qoldim* tarzida qo‘llanganda, ushbu mazmunni anglashimiz mumkin edi. Biroq asar qahramoni tilidan aynan *yomon ko‘rib ketdim* harakat tarzi shakli o‘rinli tanlab aytilgan, chunki ushbu vaziyatda oqsoqolning bunday xatti-harakati kishining yomon ko‘rib qolishi uchun sabab bo‘lolmas edi. 2-misolda esa asar qahramoni Muzaffarning anchadan buyon razm solmagan onasining sochlari oqarishi bir muddatli holat emas, balki bir umrli keksalik g‘am-tashvishlari belgisi edi.

Nutqimizda qo‘llanuvchi ko‘makchi fe‘llar bilan bog‘liq bunday ma‘no nozikliklari, odatda, shu til sohiblari, ya‘ni faqatgina tili o‘zbek tilida chiqqan insongina teran va tiniq holda tushunib, ulardan o‘rinli hamda maqsadli foydalana oladi. Buning uchun esa unga hech qanaqa til grammatikasini tushuntirishning hojati bo‘lmasligi kundek ravshan.

Adabiyotlar:

1. Hojiyev A. O‘zbek tilida ko‘makchi fe‘llar. –T., Fan, 1966. [https:// ziyouz.com](https://ziyouz.com)
2. Юлдашева Дилором Нигматовна. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури талаблари асосида таълим мақсадини белгилашнинг дидактик асослари: педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация.–Тошкент, 2007.–124 б.
3. Дилором Юлдашева. Нуткий мулоқотда сукутнинг ўрни. Образование и инновационные исследования. Том 1 № 1 (2020). <http://interscience.uz/index.php/home>
4. Дилором Юлдашева (Dilorum YULDASHEVA). Профессиональные фразеология (Professional Phraseology). International conference on academic studies in philology (BICOASP) 26-28 September 2019 Bandırma <https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/60539392/>
5. Hoshimov O‘. Ikki eshik orasi. –T., Sharq, 2012. – B.13-109. [https:// ziyouz.com](https://ziyouz.com)
6. Юлдашева Д. Н. Сукут нуткий мулоқотнинг таркибий қисми сифатида //Сўз санъати халқаро журнали. – 2020. – Т. 3. – №. 3. www.tadqiqot.uz
7. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Qurbonova M.M., Raupova L.R., Abuzalova M.Q., Yo.,ldosheva D.N. Hozirgi o‘zbek tili <http://library.ziyouz.com/ru/book/119110>

Қазақ тіліндегі дыбыс сәйкестігі туралы

Садуақас Нұрбол Абдуллаұлы*
Ибрагимов Төлеген Асылбекұлы†

Аңдатпа. Мақалада қазақ және башқұрт тілдеріндегі дыбыстар сәйкестігі, осы екі тілдің фонетикалық және лексикалық ерекшеліктері, сөздердің айтылымы туралын баяндалған.

Тірек сөздері: *қазақ, башқұрт, тіл, дыбыс, әліпби, фонетика, лексика*
The correspondence of sounds in the Kazakh language

Адам баласының сөйлеу тілі өз даму жолында талай ғасырларды басынан өткеріп, оның өзіндік заңдылықтары да жүйелі түрде қалыптасып, бүгінгі ұлттық тілге айналды. Бірнеше тілдің ортақ белгілері, туыстық, құрылымдық жақындығымен қатар, олардың өзіндік айырмашылығы да тарихи жолда орнығып, өзіндік заңдылықтарға айналды. Тіл дыбыстары эволюциялық дамудың барысында бірнеше заңдылықтарды дүниеге әкелді. Солардың ішіндегі сөздік қорымыздың жүйесін құрайтын тілдік бірліктердің өн бойында табылып отыратын және тілдің тарихымен астасып жатқан заңдылықтардың бірі – дыбыс алмасулары. Түркі тілдерінің ішіндегі тілдердің өзара туысқандық жақтарын көрсетуде осы дыбыс сәйкестіктеріне назар аудару қажет. Мысалы, зерттеушілердің пікіріне қарағанда, М.Қашғаридың «Диуанында», басқа да көне түркі жазуында «дз», «дж» аффрикаты жиі кездеседі екен. Мұндағы «дз» аффрикаты башқұрт тілінде осы көне кезден сақталса, ал түрікпен тіліндегі «дз» аффрикаты оған көрші иран тілінің әсері болған, қазақ тіліндегі диалектілік «дж» осы «дз» аффрикатының бір түрі екен[1.72-73]. Ал түркі тілдеріндегі «р-з» сәйкесімі туралы жазылған еңбектер көп.

Синкретті түбірлердің «р-з» сәйкесімдеріне байланысты есім-етістік болып сөз табына ажырауы, жекелеген сөз табының пайда болуы, олардың ерекшелігі, осы дауыссыз дыбыстардың қайсысы алғашқы екендігі туралы әртүрлі айтылған пікірлер көп болған. «Р-з» дыбыс сәйкесімдеріне байланысты түркологиядағы мәселе жөнінде профессор Қ.Жұбанов та өз көзқарасын білдірген [2.387].

Мұның өзі Қ.Жұбановтың түркология саласында да жол көрсетіп, дыбыстардың сәйкесімдерінің ерекшеліктерін терең талдағанын көрсетеді. Жеке бір дыбыстың түсуі немесе алмасуы тек сөздің әртүрлі сыртқы көрінісін ғана танытып қоймай, олардың мағыналық ерекшеліктерін, сонымен бірге туысқан тілдердің айырмасы ретінде де қызмет атқаратын белгі болып табылады. Түркі тілдерінде, мысалға, «р» дыбысын алып қарасақ, оның тұрақсыздығы, әлсіздігі байқалады. Қазақ тіліндегі «арыстан» сөзіндегі «р» дыбысының түсуінен әзірбайжан, түрікмен тілдерінде «аслан» сөзі қалыптасқан. Өзбек тілінде де басқа түрік сөзінен ерекшелік байқатып, осы «р» дыбысының түсіп қалатын кезі бар, мысалы, «дер-ди» еза+дир-

* Қазақстан Республикасы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті Қазақ филологиясы кафедрасы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент. sadu_ngd@mail.ru

† Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы магистранты

езади[3.46]. Дыбыс алмасулары тарихи заңдылық ретінде өзіндік ерекшеліктерімен барлық халықтар тілінде орын алады. Дыбыс алмасуы дегеніміз – дыбыстардың парадигмалық қатынасқа түсіп, бірінің орнына екіншісінің қолданылуы.

Дыбыс алмасуы сипатына қарай фонетикалық және грамматикалық дыбыс алмасу деп екіге бөлінеді. Фонетикалық дыбыс алмасуларда альтернант немесе алмасатын дыбыстар алдында не артында тұрған дыбыстардың әсерінен (ілгерінді және кейінгі ықпал жолымен) пайда болады. Мұндай көрші дыбыстар әсерінен болатын алмасу фонологияда зерттелсе, дыбыстар сәйкестігі морфонологияда танылады [4.133]. Мысалы, «басшы, жанбады, он бір» деген сөздердің «башшы, жамбады, омбір» болып айтылуы, «сш, нб» дыбыстарының тіркесе алмауына байланысты түсіндірілуі керек[5.145]. Ал морфонология зерттейтін грамматикалық дыбыс алмасулар көрші дыбыстың әсерінсіз жүзеге асатын позициялық емес алмасуға жатады. Бұл өзгерістер қазақ (түркі) тіл білімінде дыбыстар сәйкестігі деп аталады. Мысалы, «мүжі – мүжы, жүз – дүз, эне - әні, әрі – ары». Дыбыстар сәйкестігі фонологиялық жүгі жоқ дыбыстардың ауысуынан пайда болған. Демек, дыбыстар сәйкестігі дыбыстардың морфонологиялық (дәстүрлі) дыбыс алмасуымен бір ұғым болып табылады[6]. Дыбыс сәйкестігі, яғни спонтанды ауысулар, тарихи құбылыс болып табылады. Лингвистикада дыбыс сәйкестіктері тіл тарихымен тығыз байланысты, ұлт тілдерінің қалыптасуына, әр халықтың лексикалық қорының түзілуіне тікелей ықпал ететін, өте күрделі құбылыс болып табылады. Фонетикалық дыбыс алмасуы мен дыбыстар сәйкестігі заңдылықтарын ажыратудың бір принципі – фонетикалық дыбыс алмасу бір тіл ішінде ғана іске асатын құбылыс болса, ал дыбыстар сәйкестігі ұзақ уақытты қамтитындықтан бір тіл ішінде де туыстас тілдер арасында да кездесетін заңдылық. Қазақ тіл білімінде тіл дыбыстарының алмасу заңдылықтары жан-жақты зерттеліп келеді. Фонетика мен морфология - өзіндік зерттеу нысаны бар тіл білімінің жеке-жеке саласы. Ал осы екеуінің аралығындағы құбылыстарды немесе заңдылықтарды тіл білімінің бір саласы морфонология қарастырады. Сондықтан морфонологияға қатысты зерттеулер дыбыс алмасуын тереңірек түсінуге көмектеседі.

Осы мақалада қазақ және башқұрт тілдерінің арасындағы туысқандығын тексеру барысында жалғыз-ақ дыбыстар сәйкестігіне назар аударып, алдымен осы екі тілдің фонетикалық, одан әрі лексикалық ерекшеліктерін қарастыруды мақсат етеміз[7]. Қазақ және башқұрт тілі фонетикасының даму тарихы бір-біріне ұқсас деуге болады. Қазақ халқы алғашқыда басқа туысқан түркі халықтары сияқты ислам дінінің енгізуіне байланысты араб жазуын пайдаланды. Араб жазуын халқымыздың төл дыбыстау заңдылығына бейімдеу мақсатында 1924 жылы Ахмет Байтұрсынов араб жазуына негізделген жаңа әліпби ұсынды, ол халық арасында «жәдид» (жаңа), «төте жазу» деп аталып кетті. Халқымыз «жоғары жақтың» пәрменімен бұл жазуды 1929 жылы латын әрпіне негізделген әліпбимен ауыстыруға мәжбүр болды. Осы жоғары жақтың нұсқауымен 1940 жылы қазақ жазуы орыс графикасына негізделген

әліпбиді қабылдады. Башқұрт халқының жазуы да осы жолдан өткенін көреміз. Олар да араб жазуын тастап, 1929 жылы – латын, 1940 жылы орыс әріптерін қабылдаған екен. Қазіргі қазақ тілі мен башқұрт әліпбиінде 42 әріп бар, олардың жазуында орыс тілінен өзгеріссіз алынған 33 әріп (2 таңба-ь,ъ) қолданылады, оған қоса өз тілдерінің ерекшеліктерін танытатын 9 дыбыс бар. Олар қазақ тілінде - ә, ө, і, ү, ұ, қ, ғ, ң, һ, башқұрт тілінде - ә, ө, с, н, з, ү, һ, к, ғ.

Осы екі тілдің дыбыс құрамы мен әліпбиін салыстыра қарасақ, олардың бір-біріне жақындығы анықтала түседі. Қазақ әліпбиі: Аа, Әә, Бб, Вв, Гг, Ғғ, Дд, Ее, Ёё, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Ққ, Лл, Мм, Нн, Ңң, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Ұұ, Үү, Фф, Хх, Һһ, Цц, Чч, Шш, Щщ, ь, Ыы, Іі, ь, Ээ, Юю, Яя; Қазақ тілінің төл дыбыстары: Ә, Ө, І, Ү, Ұ, Қ, Ғ, Ң, Һ[4.49]. Осылай салыстыра қарау үшін Башқұрт әліпбиі: Аа, Бб, Вв, Гг, Ғғ, Дд, Зз, Ее, Ёё, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Кк, Лл, Мм, Нн, Ңң, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс, Сс, Тт, Уу, Үү, Фф, Хх, Һһ, Цц, Чч, Шш, Щщ, ь, Ыы, ь, Ээ, Әә, Юю, Яя; Башқұрт тілінің төл дыбыстары: Ғ, З, К, Ң, Ө, С, Ү, Һ, Ә [7].

Қазіргі қазақ әліпбиінде 42 әріп (таңба), 36 дыбыс және 2 таңба(ъ, ь) бар. Ал 4 әріп - ё (йо), ю(йу), я (йа), щ(шш) - қос дыбыстарды таңбалайды. Қазақ тілінде 12 дауысты дыбыс (а, ә, е, о, ө, ы, і, ұ, ү, и, у, э)бар. Қазақ тілінде 26 дауыссыз дыбыс (б, в, г, ғ, д, ж, з, й, к, қ, л, м, н, ң, п, р, с, т, у, ф, х, һ, ц, ч, ш, щ). Қазақ тілі мен орыс тіліне ортақ 15 дауыссыз дыбыс (б, г, д, ж, з, с, т, п, к, н, м, л, р, й, ш), қазақ тілінде бар, орыс тілінде жоқ 5 дауыссыз (ғ, қ, ң, у, һ), қазақ тіліне орыс тілінен енген 6 дауыссыз (в, ф, х, ц, ч, щ) бар. Орыс тіліндегі сөздерде қолданылатын 6 әріп (ё, ю, я, ь, ъ, щ) қазақ тілінде тек таңбалық қасиетке ие деп білеміз[4.47].

Башқұрт әліпбиінде 42 әріп, 36 дыбыс және 2 таңба(ъ, ь) бар. Ал 4 әріп - е (йэ), ё (йо), ю(йу), я (йа) -дифтонгтарды, яғни қос дыбыстарды таңбалайды. Башқұрт тілінде 9 дауысты дыбыс (а, о, у, ы, ә, ө, ү, э(е), и) бар. Оның 8 фонемасы бір-біріне жуан-жіңішке оппозиция жасайды : а -ә, у-ү, о - ө, ы - э(е). Тілдің арты арқылы «а, у, о, ы» жуан дауыстылары, тіл алды арқылы «е ә, ү, ө, э(е), и» жіңішке дауыстылар жасалып, айтылады. Башқұрт тілінде 27 дауыссыз (б, в, г, ғ, д, з, ж, з, и, к, қ, л, м, н, ң, п, р, с, с, т, ф, х, һ, ц, ч, ш, щ) дыбыс, олардың ішінде башқұрт тілі мен орыс тіліне ортақ 18 дауыссыз дыбыс (б, в, г, д, ж, з, и, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ш), башқұрт тіліне тән 6 дыбыс (ғ, з, с, қ, ң, һ) және орыс тілінен енген сөздерде қолданылатын 3 дауыссыз дыбыс (ц, щ, ч) бар[7].

Қазақ және башқұрт тілдеріндегі фонетика терминдерін салыстырсақ, «дыбыстар - өндәр»(звуки), «дауысты дыбыстар - һузынкы өндәр» (гласные звуки), «дауыссыз дыбыстар - тартынкы өндәр» (согласные звуки) деп аталады. Қазақ-башқұрт тілдеріндегі дыбыстар сәйкестігін төмендегі қатардан көруге болады:

І-Е: кім – кем, дәріс – дәрес; Е – И: мен – мин, бес – биш; И-Э:ит – эт; О – У:торғай – турғай, қоян – қуян; Е – Ә: үстел – өстәл, шекер – шәкәр; Ө – Ү: көк – күк, төрт – дүрт; Ү – Ө: үш – өс, үй – өй; Ә – А: дәрі – дару; О – У: орын – урын, тоғыз – туғыз; Ә – ноль: әріп – хәреф; Ұ – Ы: бұл – был, ұзын – озон; Ү – О: бұтақ – ботақ, тұз – тоз; Ү – Ө: дұрыс – дәрәс; Ү – У: ұл – ул;

Ш - С: шаң – саң, әтеш – әтес; С – Ш: бас – баш, бес – биш; Т - С: тышқан – сысқан; Т –Л: Арыстан – арыслан; Т–Д: төрт – дүрт; Д - Т: дауыс – тауыш; З – 3: бұзау – бызау, қызыл – кызыл; С – Һ: сегіз – нигез, сары – һары; Л –3: нұрлары – нұрзары; Ж – Й: жасыл – йәшел, жыр – йыр; Ж – Я: жастық – ястық, жаулық – яулық; Ж – Ю: жолбарыс – юлбарыс, жоқ – юк; Ж – ноль: жеміс – емеш, жетпіс – етмеш; Д –3: қыздар – кыззар, қайда – кайза;

Кейде морфонологиялық дыбыс алмасуларды дыбыс сәйкестіктерінен ажырату қиынға соғады. Мысалы, дауысты дыбысқа біткен сөзге барыс септік жалғауы тек «-ға, -ге» түрінде ғана жалғанады. Ал бұл жағдайдағы барыс септігінің ұяң «ғ, г» дыбыстарынан басталуын сөз соңындағы дауысты дыбыстың әсері деп түсіндіру дәстүрге айналған. Шынына келсек, дауысты дыбыстар ұяң және қатаң дыбыстарды талғамай, тіркесе береді. Айталық, «бала-қай, бота-қан» сияқты сөздерде дауыстыға аяқталғандығына қарамай, қатаң дауыссыздан басталатын қосымшалар жалғанып тұр. Демек, «бала-ға, терезе-ге» дегендегі ұяңнан басталатын қосымшалар артикуляциялық мүмкіндікке байланысты емес, қазақ тілінің дәстүрлі айтылу нормасымен байланысты. Сондай-ақ қазақ тілінде дыбыс алмасу сингармонизм заңына да байланысты іске асады. Мысалы, сөздің жуан не жіңішке естілуіне байланысты «-лар, -лер» көптік жалғауы жалғанғанда «а - е» дыбыстарының алмасатыны белгілі. Бұл жерде де морфеманың морфтары пайда болады.

Морфонологиялық дыбыс алмасудың кейде морфологиялық жағдайымен ұқсас келетін кездері де болады. Мысалы, «түзіліс – түзілім, тілік – тілім, тұрақталды –тұрақтанды» сияқты сөздердің мағыналары бір – бірінен алыс емес. Морфонологиялық дыбыс алмасу арқылы пайда болған сөз нұсқалары сияқты «с-м», «к-м», «л-н» дыбыстары ғана алмасып тұрған сияқты. Бірақ біз бұл өзгерістерді таза морфологиялық көрініс деп білеміз. Өйткені мұнда дыбыс алмасу жоқ, әр түрлі мағыналас жұрнақтар арқылы жасалған сөздер ғана. Мәселен, бірінші жұпта етістіктен есім сөз тудыратын «- іс» және «-ім», екінші жұпта «-ік» пен « -ім», үшінші жұпта ырықсыз етістің «-л», өздік етістің «-н» жұрнақтары. Морфонологиялық дыбыс алмасулардың ерекшелігін бұндай жағдайда шатыстырып алмау қажет. Ал «теңе, деме» дегендегі етістік тудырып тұрған «-е» жұрнағы мен «кем-і», «кең-і» дегендегі «-і» жұрнағын басқаша қарастыру керек. Өйткені бұл төрт сөзге жалғанып тұрған «-е»және «-і» жұрнағы басқа қосымша морфема емес, бір морфеманың әр түрлі морфтары. Бұл жұрнақтар «-е,-і» дыбыстарының морфонологиялық алмасуынан пайда болған. Бұдан біз морфонологиялық дыбыс алмасулар таза фонетикалық жағдаймен де, морфологиялық өзгерістермен де түсіндіруге келмейтін сөйлеу барысында нормаға айналған дәстүрлі құбылыстар екенін көреміз.

Тіліміздегі морфонология заңдылықтары А.Айғабылұлының еңбектерінде арнайы қарастылырып, жан-жақты зерттелді. Фонологиялық алмасу негізінен қай тілде болмасын сөйлеуші ұлттың артикуляциялық мүмкіндігіне байланысты қалыптасады да, басқаша ауытқу болмайды. Морфонологиялық құбылыстар болса, артикуляцияның мүмкіндігіне бағынбайды. Сондықтан морфонологиялық құбылыстар бірыңғай қалыпта

кездесе бермейді. Фонетикалық құбылыстар көрші дыбыстардың ілгерінді, кейінді ықпалы нәтижесіндегі өзгерістерге тәуелді болса, морфонологиялық құбылыстар – сөйлеу кезіндегі әр түрлі айтылу дағдысымен нормаға түскен, артикуляциялық жағынан бағынышты болмайтын өзгерістер.

Морфонологиялық алмасу- позицияға тәуелді емес, позициямен анықталмайды, барлық сөздерде бірдей қызмет атқармайды. Морфонологиялық алмасулар игерусіз өзгеріс (спонтанды, бейпозициялық) яғни шектік емес (бейпозициялық), тарихи өзгеріс дейміз. Егер сөздің құрамындағы бір дыбыстар тіркесінде морфонологиялық алмасу болса, онда фонологиялық алмасу болмайды, егер сөздің құрамындағы бір дыбыстар тіркесінде фонологиялық алмасу болса, онда морфонологиялық алмасу болмайды. Орыс тілінде алмасуға бір фонеманың позициялық түрлері қатынасады, қазақ тілінде жеке сингармофонемалар қатынасады. Дауыссыз дыбыстардың алмасуын тарихи тұрғыда қарастыратын болсақ, оларды морфонологиялық құбылыс деп түсінуіміз керек. Дауыссыз дыбыстардың алмасуына қазақ тіл білімінде диалектологтар әдеби тіл мен жергілікті сөз арасындағы дыбыс сәйкестіктерін тілге тиек етеді[8.107]. Дыбыс сәйкестіктері қазіргі түркі тілдері арасында жүйелі түрде кездесетін құбылыс екеніне көз жеткізуге болады. Мысалы, қазақ тілінде «т» дыбысымен айтылған сөздер өзге түркі тілінде «д» дыбысымен айтылады, яғни «т-д» сәйкесімі арқылы ажыратамыз: тау-даг, төрт- дөрд – дөрт, тұз- дүз, теңіз- дөңіз- дөңиз, тұман – дұман, тіл- дил, атым-адым, тар-дар, тілек- ділек, тіс- діс, түн-дюн, т.б.

Сонымен дыбыс сәйкестіктерін тарихи өзгерістерге қатысты алмасулармен байланысты қарастырылады, яғни морфонология бірліктері қатарында болатын заңдылық деп білеміз.

Әдебиеттер

1. Мұсабаев Ғ. Қазақ тілінің тарихынан.-Алматы: Мектеп, 1988.-135 б.
2. Құдайбергген Жұбанов. Шығармаларының толық жинағы. - Ақтөбе: «Жұбанов университеті», 2019.-584 б.
3. Кононов А.И. Грамматика современного узбекского литературного языка. –М-Л., 1960. -446 с.
4. Садуакас Н.А. Қазіргі қазақ тілі фонетикасы.-Алматы: Эверо, 2018.-364 б.
5. Қазақ грамматикасы. - Астана, 2002. -784 б.
6. Айғабылов А. Қазақ тілінің морфонологиясы. - Алматы: Санат, 1995.- 136 б.
7. Усманова М.Г. Грамматика башкирского языка. (Для изучающих язык как государственный).-Уфа: Китап, 2006.-128 с.
8. Жүсіпұлы М. А.Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. - Алматы: Ғылым, 1998.-216 б

Тил - миллат маънавияти ва маданияти такомиленинг бош масаласи

Сайфуллаева Раъно Рауфовна *
Абузалова Мехринисо Қодировна **

* ЎзМУ профессори, ф.ф.доктори

Аннотация. Бугун тилшунослик олдида турган бош вазифа тилни эгасидан ажралган ҳолда эмас, балки шахс билан бирга ўрганишдан иборат. Мазкур ишни амалга ошириш соҳа лингвистикаси бўйича луғатчилик тараққиётини тақозо этади. Ўзбек тилшунослигида тил, шахс ва жамият муносабатлари тадқиқи муаммолари йўналишида тиббий лингвистика, компьютер лингвистикаси, топонимика мавзулари устида амалий ишлар олиб борилмоқда.

Калит сўзлар: *соҳа лингвистикаси, тиббий лингвистика, компьютер лингвистикаси, топонимика*

Ривоят қилишларича, бир филчани туғилганиданок қозикдаги узун занжирга боғлаб қўйибдилар. Филча йигирма йил шу қозик атрофида айланиб ҳаёт кечирибди. Уни озод этишибди. Фил гарчи занжирбанд бўлмаса-да, яна йигирма йил ўша қозик атрофида айланган экан... Дарҳақиқат, мустабидлик занжирларини узганимизга ўттиз йилдан ошди. Бугун биз қалбан, маънан, руҳан, ўзбек деган номга муносиб бўлиб яшашга тўла ҳақлимиз. Биз истиклол даврида қадимдан сайқалланиб келган, аждодлардан мерос бўлиб қолаётган бебаҳо бойликнинг ворислари сифатида она тилимизни қай даражада авайладик, асрадик, қўриқладик? Қай даражада нутқий компетентликка эга бўлдик? Афсуски, бунга ҳамиша ҳам ижобий жавоб қайтара олмаймиз.

Қадимий Туронда ахлоққа катта эътибор билан қарашган. Маънили ва бежирим гапира билиш, нутқ одоби каби фазилатлар Туронда инсон умумий ахлоқининг таянч устунларидан саналган. Тарбия талаби хулқ билан, таълим талаби нутқ билан боғлиқ экан, шахсинг муомала маданияти ва одоби масаласи ҳар қачонгидан ҳам долзарблик касб этаверади. Инсон зоти борки, ҳар соҳада, ҳар жабҳада гўзалликка интилади. Дунё гўзаллик қонуниятларига биноан қуриларкан, демак, инсоннинг хулқи ва нутқи ҳам, муносабати ва мулоқоти ҳам гўзал бўлиши мақсадга мувофиқ. Қолаверса, француз ёзувчиси Антуан де Сент Экзюпери ёзганидек: «Мулоқот бу шундай неъматки, у орқали инсон лаззатланади [Экзюпери, 1963: 37]».

Нутқдан қачон лаззат олиш мумкин? Қачонки унда она тилимизнинг катида мавжуд бўлган энг сара, дилтортар сўзлар танланса, она тилининг бой имкониятлари ишга солинса. Қуйида келтирилган мисралар бунинг исботи бўла олади.

Тилшунос олим Баҳром Бафоев Алишер Навоий ўз асарларида “қизил” сўзи маъносини берувчи 70 га яқин сўз (ол, сур, арғувон, аҳмар, гул-гул, гулгун, ёқут, лаъл, руммоний ва ҳ.к.) қўлланганини, маъшуқага мурожаат бирликларининг 100 га яқин (севгили, ёр, дилрабо, дилдор, дилором, дилистон, нигор, дилбар, маҳбуб, гул ва ҳ.к.) ифодаси мавжудлигини таъкидлаган эди. Таълим жараёнида шахсинг нутқий компетенциясини шакллантиришда албатта мана шундай бирликлар парадигмасига мурожаат қилинса, таълим олувчи лисоний тафаккури бойимай қолмайди.

Пандемия туфайли бир қанча бирликлар нутқимиздан мустаҳкам ўрин эгаллади. Биргина коронавирус билан боғлиқ ўндан ортиқ *кўзга кўринмас ёв*,

** БухДУ ўзбек тилшунослиги кафедраси профессори, ф.ф.доктори

тождор вирус, инсониятни иложсиз қолдирган вирус, тождор вируснинг тожи, хавфли ёв, тожли душман, кўзга кўринмас митти офат, тож кийган вирус, дунё иқтисодини емирувчи касаллик, инсон саломатлигининг кушандаси, чекинмаётган ёв, оламий фалокат каби перифрастик, метафорик бирликларнинг фаол қўлланишда эканлигини кузатамизки, булар бевосита тиббий нутқ билан боғлиқ. Ёки касал кишини *хастаҳол, давоталаб, бетоб, касалманд* каби кўплаб вариантларда қўллаш мумкин.

“Ўзбекистон Республикасининг Давлат тили тўғрисида”ги Қонуни қабул қилинганига ўттиз икки йил тўлди. Агар сарҳисоб қиладиган бўлсак, миллатимиз тилига кейинги йилларда жиддий эътибор қаратилмоқда. Булар нималарда кўринади?

1. 2016 йилнинг 13 майида Биринчи Президентимиз Ислон Каримов томонидан имзоланган “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги фармон ҳам XXI аср ўзбек халқи маданий ҳаётида оламшумул аҳамиятга эга бўлди.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сонли “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони имзоланди. Фармонга биноан ўзбек тилига давлат тили мақоми берилган кун – 21 октябрь санаси “Ўзбек тили байрами куни” деб эълон қилинди.

3. 2020-2030 йилларда Ўзбек тилини ривожлантириш ҳамда тил сиёсатини такомиллаштириш концепцияси қабул қилинди ва унда тил такомилига хизмат қилувчи қатор вазифалар белгиланди.

4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Давлат тилини ривожлантириш департаменти тузилди.

5. Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига ҳам давлат тилини билиш борасида ўзгартиришлар қабул қилинди. Давлат тилида иш юритиш борасида Кодекснинг 42-моддасида маъмурий жавобгарлик белгиланди.

6. Ҳар бир вилоятда ташкилот раҳбар ҳамда ходимларини “Давлат тилида иш юритиш асослари” бўйича малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш бўйича алоҳида тил марказлари очилди. Жумладан, БухДУ ҳузурида ташкил этилган бундай марказ аллақачон ўз фаолиятини бошлади.

7. Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги томонидан эълон қилинадиган фундаментал, мақсадли ва тематик лойиҳа танловларида ҳам ўзбек тилини ўқитиш ва қўллашга алоҳида аҳамият қаратилмоқда. Тил ўргатишга доир турли типдаги платформалар, вебсайтлар яратилмоқда.

Бугун бош вазифа тилни инсондан узиб эмас, айро ҳолда эмас, балки шахс билан бирга ўрганиш вазифаси турибди. Ҳар бир соҳа бўйича луғатчилик лингвистик асосда тараққий этиши лозим. Айни кунларда республика кафедраларида шу йўналишда фаолият олиб борилмоқда. Ўзбек тилшунослигида тил, шахс ва жамият муносабатлари тадқиқи муаммолари йўналишида қатор тадқиқотчилар илмий фаолият билан шуғулланмоқда; тиббий лингвистика, компьютер лингвистикаси, топонимика доирасида тасдиқланган мавзулари устида амалий ишлар олиб борилмоқда.

Тилимизнинг бугунга қадар омон-эсон келишининг асосий боиси халқимизнинг ўз она тилини жонидан севиши, ардоқлашидадир.

Аваз Ўтар айтганидек,
Ҳар тилни билув эмди бани одама жондир,
Тил воситайи робитаи оламиёндир.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сонли “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони
2. Bafojev B. Navoiy asarlari leksikasi.–Toshkent: Fan, 1983. – 157 b.

The use of examples of folklore in the description of the person

Tosheva Dildora Abdumalikovna*

Abstract. Oral national creativities are very important wealth which keep a history, language and tradition of society, nation, country and other. And lead people to choose a right way, show some cribs for the situations which seems so difficult and which are not clear. Additionally, they do our mind fast, understandable. In any situation people may trust and rely them.

This article discusses the importance of Uzbek and English proverbs in reflecting the national, cultural and mental characteristics of both nations and ethnicities.

Key words: *uzbek proverbs, English proverbs, folk culture, national feature, linguoculturology, linguocultural characteristics, individual and universal seme, characteristics of mentality*

Proverbs play an important role in creating a figurative image based on people's worldview and cultural life. Zoonym component proverbs are found in almost all world languages. This is because humans and animals have lived side by side for thousands of years. Therefore, animals play a special role in the daily activities and cultural life of people.

As well as in English folk samples in response to his word, plus there are sayings. They will be recognized as an example for the younger generation. However, *none preaches better than the ant and she says nothing* (no one can give a good advice but ant. And he says nothing) to solve the problem with remaining in silence and calm stressed that in many cases it leads to positive results. Ant's silence is because of being wise to find the solution of the problem.

A crab does not like a bird, which means where or how person might live any way he will be like those who he belongs to. On this point there is a similar proverb in Uzbek Language “*dog gives birth to dog, and lion gives birth to lion*”.

The person who has chamber has to control his balance, and must respect and treat them in with good manners *no matter how high a bird flies, it has to come down for water* (not how the top flight of birds, it will eventually return to the ground for water) reflected in the case of the proverb. How high man climbs, glory steep passes, it is not true pulp and forget relatives or to leave them. As well as in

* Doctor of philological science (PhD), Head of the Department of Uzbek and Russian Languages, Pedagogical Institute of Bukhara State University. E-mail: dildona@mail.ru

this saying it also includes the meaning not to interfere others and keep doing only its duty.

Pigs might fly, but they are very unlikely birds (pigs can fly, but they are unusual birds) life behind the supernatural events also took place as it could be. But in any case, no breach of the principles of the law of nature and society are only the admiration of others. In rare cases, they found an amateur or a pro. As well as a figurative sense, "*anyone who has entrusted the work of others and acting head overpower*" that is expressed in the content.

In society we often face to hypocrisy, flattery and well treating basing on others economic vices are black sides of habits: *if you have money, I think you are wise, handsome and able to sing like a bird* (if you money people think you are wise, handsome and can sing like a bird). People are warned against being selfish and to do all the worst things for the achievement of their aims. *In a cat's eyes, all things belong to the cat* (the cat's sight, everything is related to him) means each person thinks first of all of its benefits, and only the best of the things wants to get. As a logical continuation of this saying can be included the following: *every bird loves to hear Himself to sing* (every bird its lower preferred). By nature man tries to strive always to put his own interests above all highlighted. From this point of view this wise saying becomes both positive and negative - although expressed enthusiasm for fame and career.

Like other nation the will of the English people, passions and life should be confined to the necessary conditions are described in the examples of folk. Satisfaction, principle, limit, knowing its extreme mentally function features do a number of proverbs in seme. Especially those who are greedy and miserly nature *you can't sell the cow and drink the milk* (can't drink milk by selling cow) illuminated by the example of the proverb. The basis for the success of any article referred to in the specific sense of the sacrifices lie.

English mentality of the people has the grit, fruitful work, cleanliness, contentment, loyalty, honesty, diligence, equality, mutual competitiveness; prosperity and bright future, such as features are also reflected in the case of national proverbs and sayings. Each of the language used in the process of folk samples of people who have them in the right direction, the role of the dynamics of the experiences of fathers.

Seeking for the success man has to work hard and must be patient *a bird in the hand is worth two in the empty* (two birds, a bird screeching in your right hand landed in your hand is more valuable) highlighted the example of the proverb. Therefore, man should be grateful for the existing conditions and events. Also, *the early bird catches the worm* (succeeded who is awaken early) tells the benefits of being awaken early. Our wise people say "*God blesses those who started work early,*" which has the same similar meaning this English proverb. Indeed, the early started work end with blessing and prosperity.

In any situation man should live honestly, not to betray *others if you are buying a cow, make sure that the price of the tail is* illuminated. People are asked not to be bad tempered to others property, they are called to be courageous and brave.

A professional man can earn enough amount of money due to his knowledge and ability. Thus, the English folk proverbs and samples, which encourage people to study science and profession, which many people as they grow up in an important role in the slot. *A cat will teach Her young ones all the tricks, except how to jump backwards* which means any owner of a profession while teaching his followers will try to keep some secrets, which asked student to learn by his own experience which must cause for his development.

In our culture it is important that old life experienced peoples' advice as they have ability to overcome any kind of situations and it is described in the following: *a new net will not catch the front of an bird* (with new trap can't hunt on the bird); *old birds are not to be caught with chaff* (bird can't be hunted by little stick). So, in a sense, created modern and mobile conditions always can't be beneficial and sometimes it is good to follow to its old method.

Depending on the experience and qualification any kind of work will be effectively. The result of the work can be seen only after determining it: *only when you have crossed the river you can say the crocodile has felt a lump on his snout* (only by crossing the river you can tell what is in the mouth of a crocodile. In Uzbek Language there is a similar proverb: "experienced is practitioner".

Examples of proverbs devoted to the topics of love and loyalty, which describes people's character and attitude to human feelings. So, *love me, love my dog* (if you love me love as I am). This saying means to love somebody as he or she is without complaining about that person's existing bad and good habits. The word "dog" here is used as an image of negative habits.

But reflected on the negative consequences of early love in folk samples are also available: *he who falls in puppy love, leads a dog's life* (young man with a love heart it is the beginning of the day). After all, in English mentality people are carried out life plans, which is based on education, and profession. Adult educated person can be the key to a brighter future. Having independent life for such a kind of man he can overcome life stumbles using his skills and work abilities. So, in sense, proverb is highlighted to the existence of its time for everything.

Particularly a big attention is paid to the education and training among English families: *use a book as a bee does a flower* (bee flower, such as the use of the book is to be used). It is known bees are very industrious creatures, landed on the flower-blossom honey balls. In addition to this, their job is useful to society and nature. This proverb describes cultural life of English people, advising for young people by the representatives of their older generation, said the positive sense of the word as a rebuke.

In our language there is saying *"early learn knowledge is like carved pattern in the stone"*, there is the same ideology in English. In particular, *it is hard to teach an old dog tricks* (hard to teach an old dog cunning), from this proverb we can learn it is hard to explain something to an experienced man.

It is hard to pass through life's ups and downs if person keeps listening to others gossips or advices: *if you stop every time a dog bark, your road will never end* (if you stop on each dog's barking you will never reach your destination) illuminated by the example of the proverb. In Uzbek-language "dog keeps barking but caravan keeps his walk" proverb is the synonym with above mentioned saying.

It should be noted that in English proverbs so many saying are told with about success and bright future. *You will always be lucky if you know how to make friends with strange cats* (being friends with strangers, you'll be always successful) it means trying to find the way to the hearts of people will lead to the success. Meanwhile, the fate of every human brings blessings and abundance in the rich days, disrespectful, and expecting for more luck and success on coming days than today *every dog has its day* (each dog has its day); *every dog will get a period of success or satisfaction during his lifetime* (each one can be lucky and successful) articles are also available, and they have a positive effect on human psychology.

Everyone is given the same opportunity to achieve their goals in life. Only few people seek for opportunities, and others do not make steps towards his goals. *Every dog is allowed one runs out* (once a dog is allowed to bite). These words relate to people who had missed his opportunities, the author of life of every event that takes place in their own way. About passing happiness and luck, said: *every day the sun does not shine on the emptydog's back* (not every day the sun shines on a dog). By this saying wants to say that if man only once succeeded should not always expect or thing that he always will be lucky and he must seize the each chance of life.

Most of the Uzbek proverbs are based on the topic of unity, hard work, entrepreneurship, patriotism, family, generosity, and follow the counsel of the elderly, respect, gentleness, belief for a bright future, a honor, word keeping, patience, and wise, which play an influential role in the education of the future generations.

The Uzbek proverbs are also very enrich with the belief for light future with hope. Such a kind of proverbs encourages nation to keep forward on, to search for the better way which leads to the success of goals. And for achieving the aim also mentioned to be patient, hard work and solidarity only.

“Wanted person can get milk from goat” this wise word says us to be motivated to overcome all the difficulties on the way of achieving goals. And should be feed with the hope of success, to pursue before they are delivered to the people in their search, today, tomorrow and move us to believe will be effective.

All things in life, has its blessings and importance: *“even a donkey must bring luck”*. People are contributed choosing things not due to its size but for its effort to encourage the purchase. By the image of donkey thankfulness and satisfaction are described. Another proverb but with the close meaning of the above mentioned proverb proves that with patient and hard work man can reach to his dreams: *“people who have a donkey, one day will have a horse too”*.

The symbol of endurance and patience are widely used by the image of cow: *“when you have not a cow, even goat is cow”*. Therefore, human life can be reduced in a variety of situations. By the wise word calls people to be patient and satisfied what he has got without letting others to be informed from his personal situation.

Besides, by the following proverb *“A good neighbor is half wealth”* is sample of harmonious combination of good neighbor relationship is discussed. The article is pointed out to the unity of being neighbors.

By the proverb: *“All dogs of village will be friends if see a wolf”* fight against violence is pointed out by uniting honest people. Here is it worth to see the united groups under the great power against the battle of grief, pain and enemies. The proverb calls for the encouragement of people to unity and solidarity. The meaning of the proverb is that being separated or performing alone it is hard to achieve for goals and most of times by the support of people has a great meaning.

There is a saying: *“collective will win, but solitude suffers a default”* which encourages people to be united and do the task together. With the same meaning there is another proverb *“even the wolf is afraid of from a herd of sheep”*. The meaning is stressed that lonely wolf can't attack to a storm. Those proverbs call upon people to be united and overcome together all the problems in order not to be devastated or destroyed.

In the society the category of crimes are done by two kinds of criminologists: first by mandatory and being misled; second type person is the person who made criminal as his job, even though having no social problems. The following saying tells exactly about the same meaning: *“satisfied wolf is worse than hungry one”*. *“Hungry wolves”* belong to the first categorized group, and the representatives of the *“satisfied wolves”* belong to the second group. By proverb wants to drove the attention of people to be alarmed against thieves and liars.

Human is helpless for achieving goals being separated from society. Food and wealth will not have taste for lonely person. As Uzbeks have special love for family, relatives, friends, brotherhood and companies, it is one of the Uzbeks mental characteristics and the following proverb says: *“a group of crows eat solitary goose”* By the proverb wants to say that loneliness might cause for the negative results mentioning separated geese. And crow is the symbol of united violent gangs.

To be always protected against robbery and crime, fight against evil and injustice appropriate measures, most importantly people must be together with their council, the necessary weapons should prepared and by the following proverb our analyses is shown: *“soldier without weapon like a goose without wings and legs”*. Here it is considered King's army troops without preparation to the battle is like a fly of goose without wings and legs which is the main weapon for its flight, which ends with loosing. And in sense, another point is that if person is about to start something he has to be prepared and must know how to work in order not to be lost or lose his chance. Otherwise, the result ends in tragedy.

From the long ancient times the Uzbeks present a great respect to elder people. In each Uzbek families grandparents are respected and their words are listened by young people and also followed to their counseling. It is also one of the features of our mentality. *“In houses where there live old men and sheep are whole, and wolves are not present”* by this saying described the wisdom of the wise of older people. Due to their life experience and age they can guide young generation from making mistakes and to be lost. Elderly counsels are the heritage of modest effect, and know the best ways to solve problems.

The following saying is experienced by hunters: *“If you can correctly operate, even a bird can catch a duck, but if you are not able to do it, it will not be possible even to an eagle correctly hunts”*. It determines hunters to be alarmed and

focus on the direction of the bird, which is the source of successful hunting. As we know hunting birds are used as a source of hunting by hunters. Hunter birds have a great role in hunting and it was known very well among hunters. In this saying wants to say also that before starting some work he must directly follow to the instructions and must know enough information and knowledge which is related to his chosen profession or hobby: *“even the sparrow should cut the butcher”*. Here by image of butcher mentioned experienced, qualified master of his job; embodiment of the present invention is understood to assimilate the secrets of the profession.

“Be a goose not a duck, get the knowledge and become an educated.” The presented proverb also is an advice of elder men to youth to be ideal man and to be succeeded. However, image of goose is more beautiful and attractive than ducks. And the point of the saying includes wide opportunities of goose as flying and swimming. Besides, duck is fool. By this wise word ancestors wanted to call out youth for education and to seek the knowledge.

However, during the life, people met some types of people who have enough skills, knowledge or good profession but do not use them. For such a related group of people our wise nation has many proverbs and idioms and they are compared with animals. For instance, *“A donkey loaded onto the illiterate clerics”, “scientist without knowledge is a donkey without legs”* which means who does not work at his knowledge or even the most ordinary things and is not ashamed of his work and such a kind of people are criticized by above mentioned phrase.

In this life man must use all the opportunities wisely and has keep respect for every blessing what he has, and in this is said: *“if you eat duck, must earn a goose”*. The meaning is reflected to use property by taking care and saving the earned thing. In this wise word also says to save much amount of the salary rather than spending it all.

In Uzbek folk there are so many proverbs, saying, idioms are told on the related topic which is the main national mental habits which calls people for being thankful, grateful, hard-working, love to motherland and so on.

In particular, *“goose which lives in lake does not know the worth of desert and who that lives in desert does not know the worth of lake”* with this word wants to say that each place has its benefits and all the land as the gift of nature has no difference from another part of the land. A person who experienced living there knows its quality where each article of nature in a way that no space is not less than the other, the earth, the nature of the people living here know that. In addition, gratitude, contentment, patience and our unique adaptability features illuminated by the example of the second part of the proverb.

“Person who dislikes his country will not get luck, and a goose who dislikes his lake is the same” – this saying means a man who betrayed his motherland will never be successful comparing with goose which is annoyed with its lake. *“Will not get luck”* means unsuccessful, or unlucky.

There are many varieties of proverbs based on the topic of business and also a big range of animals are used in a professional way, for teaching people. It also shows the wise skills of the nation and their attention to the events of social life. Besides, *“to water gipsy's donkey and to earn money”* says not to be greedy and

keep work with the purpose of earning money and at the same time to cope with people to make its business successful.

Ass or ass broke, or cargo (option: Bring your ass broke ass or cargo) status are the people to become an entrepreneur, always overcome of difficult situations, and encourage to seek measures to find a solution to the problem.

But “*A goat, with the milk, a hare, with the flesh*” this saying talks about the people who are interested of their own, with the fate of others who will try to take advantage of the nature of those interested in self-lit. People in this situation are encouraged to be aware of the correct conclusion.

“*A donkey with its work, a pig is with its teeth*” this presented saying says about type of people who achieves his goals with his hard work, besides, some others using force, violence to complaint with the goal. The images of “donkey” and “pig” are provided by the example of good people and bad tempered.

In our national topics are also included some features of aspects of social life characteristics as well as laziness, delaying tasks, having no responsibilities for the duty as stains, and in this situations such a kind of proverbs are used to educate young generation on a positive side to find the right path. “*An ass load of light, it would be more lazy*” this proverb means as much more you give freedom to man, so much he will be lazy and will be highlighted. That’s why it is important to be strict of the growing up children in family.

However, the award for hard-working people has to be promoted on its time wisely, and also pointed out not to abuse the current situation, which is characterized by the creation of their long history unflinching of Uzbek nation. It calls out people to be decent, conscientious and honest. In fact, the following proverb “*the meat of donkey is bad, but work is good*” shows some kind of people who use the effort of others but not respecting them, even abusing them as a person. Those kinds of people are criticized by the above mentioned proverb. Here is also pointed out the aim to be against to the oppressors and to protect oppressed ones and not to forget them.

Conclusion.1. In the above included examples, we can conclude that zoonyms in Uzbek Language cover various aspects of the people’s characteristics. In particular,

- Evaluate the external appearance of the people;
- Cognitive skills;
- Human behavior, self - behavior, general - behavior;
- Movement capacity (efficiency, agility, and laziness) to reflect.

2. Also, we can say that the zoonyms enrich, evaluate humankind’s positive and negative situations. They help to understand the situation and to solve it in its right way.

3. In fact, each nation’s cultural wealth based on zoonyms national spirit and mentality which describes its deep and true meaning. Especially animal’s name can clarify social and psychological aspects of the nation’s culture; complex linguistic integrity and zoonyms display information about the culture of all nation.

4. On the one hand, Uzbek and English proverbs and sayings defines the difference between cultural and national features, on the other hand, the presence

of proverbs in both languages in the same diagram of the relationship of all nationalities and ethnic groups has been historically proved once again.

5. In summary, we can say that animal names and their formation are an expression of everyday life in every nation. The figurative paints, which are understood in the example of zoonyms, are also influenced by the cultural life of the people.

References:

1. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. - Тошкент, 1990.
2. Tosheva D. National-cultural outlook onto the zoonym component aphorisms. UCT Journal of Social Sciences and Humanities Research 4 (03), 22-25
3. Jurayeva B.M., Tosheva D.A., Nurova Y.U. Mental features of proverbs. International Journal of Psychosocial Rehabilitation 24 (Issue 9), 2275-2281
4. Xolmanova Z., Tosheva D. Zoonimkomponentlimaqollarningizohlilug'ati (o'zbek, inglizvarustilimateriallariasosida). Toshkent, 2016.
5. Xolmanova Z., Abdurahmanova M., Tosheva D. Comparative analyse of cases in the turkic languages. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal 10 (8), 382-401

Bayon –o'quvchining yozma nutqini tartibga solish vositasi

To'yeva Zulfiya Nozimovna *

Annotatsiya. Bayon o'rta maktab ta'lim-tarbiya tizimida nutq o'stirish vositasi sifatida g'oyat muhim o'rin tutadi. U yozma ishning asosiy turlaridan biri bo'lib, asar yoki undan olingan parcha mazmunini o'quvchi tomonidan "o'z so'zi", "o'ziga xos uslubi" asosida izchil, savodli qayta bayon etishni taqozo etadi. Ta'lim tizimida o'quvchilarni bayon yoza olishga o'rgatish ularning lug'at boyligini oshiradi, faollashtiradi, ularda so'z va iboralardan ijodiy foydalanish ko'nikmasini rivojlantiradi.

Tayanch so'zlar: *yozma nutq, bayon, ta'limiy bayon, nazorat bayon, ijodiy tafakkur*

Bayon maktab ta'lim-tarbiya tizimida, asosan, ona tili mashg'ulotlarida yozma nutq o'stirishning g'oyat muhim vositasi hisoblanadi. Agar maktabda ona tili ta'limining umumiy maqsadi o'quvchini ravon o'qishga, o'qiganlarini teran anglashga va xatosiz yoza olishga o'rgatish ekanligini inobatga olsak, o'quvchining bu borada egallagan bilimi, ko'nikmayu malakasi qaydarajadiligini sinash uchun bayon yozdirish eng samarali yo'l ekanligi ma'lum bo'ladi.

Ona tili ta'limi fundamentalizm va akademizm yo'nalishida bilimdon ijrochi shaxsni tarbiyalash tizimidan pragmatik yo'nalishda tadbirkor va ijodiy tafakkur sohibi bo'lgan shaxsni tarbiyalash yo'liga o'tdi. Ona tili ta'limining istiqloq sharofati bilan yangilangan maqsadi, mazmuni har bir o'quv soatida o'quvchilarga qanday bilimlarni va qanaqa malaka-yu ko'nikmalarni singdirishni talab qilmoqda? Didaktika tarixidan ma'lumki, bilim, ko'nikma, malaka hamda ijodkorlik har doim bir-birini taqozo qiladigan hodisalardir [6].

Maktab ona tili ta'limining xususiy maqsadi zamirida jamiyatga ijodiy tafakkurli, tafakkur mahsulini og'zaki va yozma tarzda tinglovchiga ravon, sodda

* BuxDU o'zbek tilshunosligi kafedrasi mustaqil izlanuvchi tadqiqotchisi

va aniq yetkazib bera oladigan shaxsni yetishtirib berishdek mas'uliyatli davlat buyurtmasi turibdi. Zero, bugun keng amaliyotda bo'lgan ona tili ta'limi mazmuni sirasida o'quvchilarga taqdim etilayotgan bilimlar ularning ijtimoiy ehtiyojlarini qondira olishi, ularni ijodkorlikka, bunyodkorlikka unday olishi lozim. "Albatta, bilim kerak. Ammo bilim o'z yo'liga. Mustaqil fikrlash ham katta boylik"[2] ekanligini unutmasligimiz zarur. Xo'sh, ona tili mashg'ulotlarida bayondan foydalanish shu xususiy maqsadning ro'yobi uchun xizmat qila oladimi?

Bu savolga hech ikkilanmay "Albatta" deb javob bera olamiz. Mutaxassislar o'rinli ta'kidlaganlaridek, o'quvchining egallagan bilimi, ko'nikma-yu malakasi uni qaydarajada ijodkorlikka, bunyodkorlikka unday olishini ko'rsatuvchi ta'limiy me'yorlardan biri **bayon** yozdirishdir.

Kichik hajmdagi didaktik xarakterli asar yoki muayyan asardan olingan parcha mazmunini o'quvchi tomonidan "o'z so'zi", "o'ziga xos uslubi" asosida izchil, savodli qayta bayon etishni taqozo etuvchi bayonning ham bir necha turlari mavjud. Bu turlar hamisha o'quvchining bayon yozishga bo'lgan ehtiyoji hamda o'qituvchining o'zi o'qitayotgan o'quv predmeti ta'limi uchun davlat tomonidan ijtimoiy buyurtma sifatida belgilab qo'yilgan malaka talablarini bajarish zaruratidan kelib chiqadi. Jumladan,

Bayon o'qituvchining nazorati nuqtayi nazaridan ikki turga bo'linadi: **ta'limiy bayon** hamda **tekshiruv bayon**.

Ta'limiy bayonni og'zaki shaklda ham, yozma shaklda ham o'tkazish mumkin. Ta'limiy bayon dars mashg'ulotining ma'lum qismida o'tkazilishi ham, ba'zan unga bir dars soati to'liq ajratilishi ham mumkin. Ta'limiy bayonni o'quvchi, odatda, sinf daftariga yozadi va o'qib berish asosida baho oladi. *Tekshiruv bayon* esa (bayon matni o'qituvchi tomonidan o'qib berilgach, mazmun o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilib og'zaki so'zlab berilsa-da) yozma shaklda o'tkaziladi.

Tabiiyki, bayon matnini tanlashda o'quvchilarning yosh xususiyatlari va bilim saviyalari hisobga olinadi, ayniqsa, matnning tarbiyaviy jihatiga, davr talablariga qaydarajada mosligiga alohida e'tibor beriladi.

Ta'limiy bayon o'tkazishda ham, tekshiruv bayon yozdirishda ham quyidagi tartibga rioya qilinadi:

a) bayon matni o'quvchining yoshiga, ruhiyatiga mos, bolaga ma'naviy, ma'rifiy ozuqa bera oladigan, tushunilishi, o'quvchi tomonidan "hazm qilinishi" qulay tarzda o'qituvchi tomonidan tanlab olinadi;

b) bayon matni, odatda, o'qituvchi tomonidan 2 marta o'qib beriladi;

d) bayon matnida o'quvchi uchun tushunilishi yoki imlosi qiyin bo'lgan so'zlar (2-3tagacha) doskada yozib ko'rsatiladi;

e) bayon mazmuni o'quvchilar tomonidan qaydarajada anglab olinganligi 2-3 o'quvchining (bunda, albatta, a'lochi, o'rta va tengdoshlariga nisbatan pastroq o'qiydigan o'quvchilar tanlab olinishi muhim) og'zaki bayoni orqali tekshiriladi, og'zaki bayonda o'quvchi tomonidan chalkashtirilayotgan yoki e'tiborsiz qoldirilgan jihatlarga e'tibor qaratiladi;

f) o'quvchilar tomonidan bayonning (quyi sinflarda sodda, yuqori sinflarda murakkab) rejasi tuziladi;

g) o'qituvchi tomonidan o'quvchilarning har biri bayonni mustaqil yozishi nazorat qilinadi va h.

Tekshiruv bayon o'tkazilish maqsadiga ko'ra bir necha turlarga bo'linadi: 1) matn mazmunini aynan aks ettiruvchi bayon; 2) matn mazmuniga ijodiy yondashilgan bayon; 3) bo'laklangan matnni mazmunan jamlovchi bayon; 4) qo'shimcha topshiriqli bayon; 5) saylanma bayon; 6) ijodiy bayon; 7) ixcham bayon; 8) matn mazmuni kengaytirilgan bayon; 9) matn mazmuni qisqartirilgan bayon; 10) ramziy-ijodiy bayon.

Matn mazmunini aynan aks ettiruvchi bayon yozishda o'quvchidan diqqatni bir joyga jamlay olish, eshitganlarini xotirada saqlab qolishga e'tibor qaratish, bayon matnidagi so'z va iboralar mazmunini to'g'ri anglay olish, matn muallifi qo'llagan ifoda shakllaridan foydalanish, matn mazmunidan chetga chiqmaslik talab qilinadi. O'quvchi yozma ishida bayon matnida berilgan asliyatni imkon qadar o'zgarishsiz qog'ozga tushirishga harakat qilishi lozimki, bu o'quvchining xotira tiplarini kengaytiradi, diqqatini jamlay olishga o'rgatadi va, albatta, yozma savodxonligini oshiradi.

Matn mazmuniga ijodiy yondashilgan bayon yozishda, imkon qadar, o'quvchiga kundalik turmushda tanish bo'lgan voqea-hodisa, tushuncha yoki belgi tasviriga yaqinroq matn tanlanadi. Bunda o'quvchi bayon matni mazmunining tub mohiyatini anglay olishi, shu mohiyatga mos o'zaro yaqin hodisalarni fikran jamlay bilishi va eshitgan matniga yaqinlashtirib bayon yozishi kerak bo'ladi. Buning uchun badiiy til xususiyati bilan ajralib turadigan asarlar tavsiya etiladi. Muayyan matn yuzasidan bayon yozishdan oldin o'quvchilar muallifning har bir fikri, iborasi hamda uslubini aniq tushunib olishi va uni o'z bayonida qo'llashi zarur.

Matn mazmuniga ijodiy yondashilgan bayonda matn muallif tilidan bayon etilgan bo'lsa, o'quvchi uni III shaxs tilida ifodalashi yoki, aksincha, III shaxsda ifodalangan mazmunni I shaxs/sonda berishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Tabiiyki, bu o'quvchining til imkoniyatlardan foydalana olish uquviga bog'liq. Bayonning ushbu turi o'quvchi tafakkurida assotsiativlikni tartibga soladi, so'z zaxirasini boyitadi, asosiysi, o'quvchi nutqida narratologik xususiyatni oshiradi.

Buning uchun tanlangan matn hajmi uncha katta bo'lmasligi muhim.

Bo'laklangan matnni mazmunan jamlovchi bayonni o'tkazish uchun o'qituvchi o'quvchilarga mazmuni notanish bo'lgan o'rtacha 4-5 xatboshidan iborat bog'lanishli matnni tanlaydi va matnning har bir xatboshisini alohida varaqqa yozadi. Matn bo'laklari soniga qarab sinf o'quvchilari kichik guruhlariga bo'linadi va har bir guruhga matnning bir parchasi tushirilgan varaq beriladi. Shu tariqa matn bo'laklari kichik guruh sardori yoki guruh faoli tomonidan 2 marta o'qib beriladi. Bunda o'quvchilar bo'laklangan matnni mazmunan jamlab yaxlit holga keltirib olishlari va uni yozma bayon etishlari kerak bo'ladi.

O'quvchilarga bo'laklangan matnni mazmunan jamlovchi bayon yozdirish ularda til sezgirligini tarbiyalaydi.

Qo'shimcha topshiriqli bayon, asosan, o'quvchilarning ona tili darslarida o'zlashtirganlarini sinov tariqasida o'tkaziladi. Qo'shimcha topshiriqli bayonda matn mazmunini to'g'ri anglay olish, uni belgilangan me'yorda yoritib berish kabi talablardan tashqari, masalan, o'quvchilarning muayyan mavzu yuzasidan olgan

bilimlar qaydarajada ko'nikma va malakalarga aylanganligi tekshiriladi. Masalan, orfografik yoki punktuatsion qoidalar o'rganilgach, qo'shimcha topshiriqli bayon o'tkazilishi zarur. Yoki so'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari o'zlashtirilgach, matndagi bir necha gapni tarkiban ma'nodoshlari bilan almashtirish topshirig'i berilishi ham mumkin. Qo'shimcha topshiriq sifatida matnni mazmunan davom ettirish hamda birinchi gap tarkibidagi so'zlarni ma'nodoshlari bilan almashtirib alohida yozish topshirig'i berilishi besamar bo'lmaydi.

*Saylanma bayon*da matnning hammasi to'liq yozilmaydi, balki o'quvchilar bir necha qismli matnning xohlagan bir qismi yuzasi-dan bayon yozadilar. Bunda o'quvchilarga erkinlik beriladi, ular o'zlariga yoqqan, o'zlarini qiziqtirgan biror qismni saylab oladilar. Mazkur holat o'quvchini umumiylikdan xususiylikni ajrata olishga o'rgatadi. Saylanma bayon o'tkazishning muhimligi o'quvchilar hajman salmoqligina matnni o'zlashtiradilar; matn haqida yaxlit tasavvurga ega bo'ladilar; matn qismlar orasidagi bog'lanishni anglaydilar va o'zlari ongli, ijodiy ravishda tanlagan qism mazmunini yoritishga harakat qiladilar. Asosiysi, bolada nutq~tafakkur~nutq assotsiatsiyasi rivojlanadi, matn bo'lagini mustaqil tarzda ixtiyoriy tanlash huquqi ularga motivatsiya beradi. (Saylanma bayon, odatda, reja tuzishni talab etmaydi.)

Ijodiy bayon o'tkazish tartibi, odatda, o'quvchidan yo matn mazmuniga o'z munosabatini bildirishni yoki boshlanishi berilgan matnni mazmunga mos ravishda davom ettirishni talab etadi. Bayon turlari ichida ijodiy bayon ona tili ta'limining bosh maqsadi bilan chambarchas bog'liq [3;8], desak mubolag'a bo'lmaydi.

O'qituvchi sinf o'quvchilarining saviyasi, bilim darajasi, iqtidorini inobatga olib, ijodiy bayon shakllarini tanlashga novigatsion tarzda yondashishi mumkin. Masalan, voqeaband she'rlar mazmunini hikoya shaklida yozish, dialoglarni umumlashtirib yozish, matndagi so'zlovchi shaxsini o'zgartirib yozish shular jumlasidandir. Ijodiy bayonni ham nazorat, ham ta'limiy yozma ish sifatida o'tkazish mumkin.

Ta'limiy bayon o'tkazish bilan bog'liq yuqorida sanab o'tilgan ishlar o'qituvchidan ham, o'quvchidan ham ziyraklikni, mohiyatga qunt bilan yondashishni talab etadi.

Ixcham bayon. Ixcham hajmli matn yuzasidan o'tkaziladigan yozma ishning turiga ixcham bayon deyiladi. Bunday bayon V-IX sinflarning har birida darsning 8-20 daqiqasida qiziqarli kichik mashg'ulot sifatida o'tkaziladi va bu mashg'ulot o'quvchini qiynamaydi, u mazmunni tez o'zlashtiradi. Bu o'ziga xos yozma aqliy mashq ko'rinishida bo'lib, ixcham bayonga reja tuzish shart bo'lmaydi. Odatda, kichik hajmli bayon matnining mazmuni, ahamiyati o'quvchilar diqqatini tezda o'ziga jalb etadi. O'qituvchi mazkur bayon turini bir kundayoq tekshirish, baholash imkoniyatiga ega bo'ladi. Ko'pchilik shubhasiz, ijobiy baho oladi, shuningdek, bu o'quvchilarning yozma nutqini takomillashtirib borishga zamin hozirlaydi.

Ixcham bayon matnini o'quvchiga bir marta o'qib berilishining o'zi kifoya. Bu ularning eshitish qobiliyatini oshirishga, e'tiborlilikka, xotirasini o'stirishga ham ko'maklashadi.

*Matn mazmuni kengaytirilgan bayon*da o'quvchilar hukmiga kichik hajmli matn havola etiladi va shu matn mazmunini kengaytirib yozish topshirig'i beriladi.

Matn mazmuni kengaytirilgan bayon ham ijodiy xarakterdagi bayonturlaridan biri bo‘lib, uni yozish uchun hikmatli so‘zlarga, xalq maqollariga ham murojaat etish o‘rinli.

Matn hajmini qisqartirib bayon yozishning ahamiyati shundaki, biror ertak yoki hikoyaning mazmunini umumlashtirib, asosiy g‘oyani lo‘nda ifodalash uchun o‘quvchini faol va mustaqil fikrlashga undaydi, keng hajmli matn yuzasi–dan konspekt tuzish malakasini shakllantiradi.

Qisqartirib yozish malakasini hosil qilish uchun matn yuzasi–dan savol shaklida reja tuza bilish ham muhim o‘rin tutadi. Keyin ular savolga qisqa javob yozadilar. Matn hajmini qisqartirib bayon yozish uchun quyidagi talablarga to‘liq rioya etilishi zarur:

matn hajmini qisqartirish uning asosiy mazmuniga putur yetkazmasligi;

matn mag‘zidagi asosiy mazmun va matndagi ikkinchi darajali voqea-hodisalar aniq ajratilishi;

matndagi ikkinchi darajali voqea-hodisalar qisqartirilib, g‘oyat muhim ahamiyatga ega bo‘lgan o‘rinlar qoldirilishi;

muallifning asosiy fikrini saqlagan holda mazmunni nihoyatda qisqa, ixcham yoza olish;

xatosiz, chiroyli va toza yozish.

Qisqartirilgan bayonning murakkablik tomoni shundaki, u o‘quvchidan til sezgirligini, so‘z va iboralardan mohirona foydalana olishni, asosiysi, matnda muallif nima demoqchiligini aniq anglay olishni talab etadi. O‘quvchining bu natijaga erisha olishi fan o‘qituvchisining o‘quvchi bilan faqat dars jarayonida emas, maktabda o‘qitiladigan boshqa o‘quv predmetlari ta’limi orqali ham, sinfdan tashqari ishlarda ham uzluksiz ishlashini taqozo etadi.

Matn hajmini qisqartirib bayon yozdirishda o‘quvchining yosh xususiyati, ruhiyati, shuningdek, mentalitet, milliy mafkuraga mos ravishda tanlangan matn mazmunini umumlashtirib asosiy g‘oyani lo‘nda ifodalash o‘quvchini faollikka, mustaqil fikrlashga undaydi. Shuningdek, ular o‘quvchilarda saylanma bayonlardagi kabi umumiylikdan xususiylikni ajrata olish malakasini shakllantiradi.

Fikrimizcha, ona tili dars mashg‘ulotlarida foydalaniladigan bayon turlari hamma vaqt ona tili ta’limining bosh maqsadi ruyobiga bog‘lanishi, umumiy dars jarayonidan “ko‘richak” shaklida ajralib turmasligi shart.

Adabiyotlar:

1. Умумий ўрта таълим мактабларида она тили фанини ўқитишни ривожлантириш концепцияси/Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигининг 2020 йил 25 февралдаги 52-сон буйруғи асосида тасдиқланган.

2. Баркамол авлод орзуси. – Т.: Шарқ, 1999.

3. Таълим жараёнида ижодий тафаккурни ривожлантириш масалалари. ЎТДА 6-йиғини тезислари (Масъул муҳаррир: М. Абдураимова). – Т.: РТМ, 2001.

4. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-том. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2000. – Б.379.

5. Зуннунов. А., Турдиев Б. Баёнлар тўплами. 5-9-синфлар учун. – Т.: Ўқитувчи, 1993.

6.Yuldasheva D.N. O‘zbek tilini o‘qitish metodikasi (OO‘MTV tasdiqlagan darslik). – Buxoro: Durdon, 2021. <http://library.ziyonet.uz/ru/book/119112>

7.Yuldasheva D.N. Silence – is a nonverbal unit of speech communication// Impact Factor (SJIF 2020 = 6.156) “American Journal of Research”, 2020, 11-12 issue of the Journal.– Pag.87-95.

8.Юлдашева Д.Н. Мактабда она тили таълими муаммолари// ВухDU ilmiy axboroti (ISSN 2181-6875).–Buxoro, 2020, № 3 (75).– 268-277-б.

9.www.ziyouz.com kutubxonasi Ўзбек тилининг изоҳли луғати “Б” ҳарфи

The role of teaching speaking through technology

Salomova Malika Zohirovna*

Annotation. In the article, the main goal is to identify the possibilities of information and communication technologies in increasing the effectiveness of training, developing the creative abilities of students in English lessons, realizing the creative potential of each participant in educational activities. In accordance with this goal, the following tasks have been identified as considering the relevance of the use of Information and Communication Technologies (ICT) in English lessons and the use of ICT in English lessons as a means of increasing the effectiveness of learning and the development of creativity.

Key words: *information and communication technologies, modern technologies, educational activities, innovative forms of education, increasing efficiency, the formation of independence*

It is known that new tendency of teaching English as a foreign language mainly relies on integrating technological tools in teaching language skills. As the conventional teaching method seems to be outdated, the modern technologies can be used as a supplement to the classroom teaching method to have a lively atmosphere in the classroom. It is the need of the hour to integrate modern technologies to upgrade the level of English teaching. The modern technologies relax the mind of the students to get into the subject with full involvement rather than a difficult task to do. New technologies in language learning by multiple intelligence and mixed abilities replace with old methods of teaching. Technologies allow students to become more independent in the classroom. It ushers as a fundamental structural changes to achieving significant improvements in productivity. It is used to support teaching and learning. It also has the power to transform teaching by ushering in a new model of connected teaching. The use of ICT in the education field has been increasing. Educational technologies promised to change the way teachers teach and students learn forever. The white canvas of language teaching and learning has experienced major creativity and changes over the decade with the emerging of a new era of education and technology. Technology has transformed the field of education, lower and higher education, which has a great impact on the field of English as a Second Language (ESL) teaching. As time changed, teachings changed too.

* A senior teacher of English, Department of “Foreign Languages” Bukhara Engineering Technological Institute salomova12@mail.ru

The technology implementation is defined as “the process of determining which electronic tools and which methods from implementing them are the most appropriate responses to give classroom situations and problems” . 3Computer-assisted language learning (CALL) has become normalized in the educational process. The key to a successful use of technology in teaching and learning session not only lies in hardware or software but also in our human ability as teachers have to plan, design and implement effective educational activities. Educational multimedia is currently being used commonly in teaching and learning of English language. Another commonly used element in the digital era as part of technology would be social media. Social media augments the learning experience by allowing the learners and teachers to connect and interact in a more innovative and interesting way. Social media such as Facebook, Blog, Instagram, e-mail and Twitter provide a platform where users can interact and exchange ideas as well as to find answers through collaboration and discussion.

With the help of technology, students’ view on learning has shifted. New and more advanced technologies are not only transforming the way the students’ view learning but also transforming the way “educators think about education and literacy”. These tools are also continuing to grow and transform literacy instruction” and they also helping students to “internalize lifelong skills needed for success in this global society. Technology will not substitute great teachers but technology in the hands of great teachers can be transformational.

Educational technologies are becoming increasingly important and promise to change the way students learn and teachers teach. However, technology has been around in language teaching for decades. For example, the blackboard, as a form of technology, has been used for centuries. Tape recorders, language labs and videos have been in use since the 1960s and 1970s, and are still used in classrooms around the world (Dudeny and Hockly, 2008). The use of technology in the classroom is becoming increasingly important for the presentation of authentic materials and hopefully it will become a normal part of ELT practice in the coming years. Yet teacher training programs often ignore training in the use of ICT, and teachers are often far less skilled than their own students when it comes to using current technology.

It is a good time to consider the power of current technological advances. Increasingly, communication and information technologies have become part of our everyday lives. The use of computers is increasing day by day, because they are used in many fields to make our lives easier. Computers can present crucial information and offer effective tutorial instruction. Computers also connect us with other people, store vast amounts of data, and provide us with access and entertainment. In the technology literature, learning theories have offered different views regarding the use of computer technology. For instance, behaviorism proposed that learning from technologies means using computers for drill and practice, because learning, according to this view, is a matter of imitation and

Video Conferencing Video conferencing is the method in which one person can access to the speeches of other persons in some other parts of the world. It is the live relay of a programme, which is mostly used to view the lecture of a professor who resides in foreign country. In short it is very helpful for the students

to understand what is going in this world and to hear the speech of the top most personalities in a lively manner. The most notable point in video conferencing is that the students can post questions immediately and get their answers at once. Video Library Video Libraries are most essential in our fast and modernized world. This is helpful for the students to those who miss some interesting session. In this process the teaching of the faculty will be recorded and made available to the students. The students can view the tapes in their leisure hours. The advantage in this method is that students can replay it when there is a necessity.

CALL The educational role of Computers in learning a second language and the role of CALL (Computer Assisted Language Learning) is significant. The teacher can use the latest technologies, which have the potential to transform the students from passive recipients of information into active participants. CALL is defined as the search for and study of applications of the Computer in language teaching and learning.

TELL (Technology Enhanced Language Learning) is the use of computer technology including hardware, software and the internet to enhance teaching and learning of languages. It allows the students to get access with all the technologies available for the enhancement of English learning. Students are allowed to use online dictionaries, chat, and to view the various happenings around the world.

Pod Casting. Podcasts can be uploaded or downloaded, this audio help the learner familiarize with the target language and teachers can use them as useful audio material that can be used in class for activities like discussions, besides, in the web, there are even particular podcasts that are for ESL learners and these can include pronunciation for particular needs of students. Podcast undoubtedly help learners in speaking. Pod casting is the integration of audio files where we can feed our own materials and ply it inside and outside of the classroom. Students use i-pods to hear their favorite music files. In the same way they have their education in the form of entertainment. Podcasting allows students to use their tech-based entertainment systems for educational purposes. With it we are able to move away from the traditional face-to-face training without losing the student-to-trainer relationship that is so effective in any learning process. Podcasts enables students and teachers to share information with anyone at anytime. An absent student can download the podcast of recorded lesson and is able to access the missed lectures. They could also access lectures of experts which may not otherwise be available because of geographical distance and other reasons.

Quick Link Pen Quick Link Pen allows learners to copy and store printed text, Internet links. It helps to transfer the data to computers and enables the reader to get the meaning of the word from a built in dictionary. Accessing this type of machine seems to be a more convenient method. Recent developments in machine translations presents translation engines like GO Translator and Bablefish.

Quicktionary is a pen-like device. It allows the reader to easily scan the word and get its definition and translation on its own LCD screen. Technology such as Enounce and Sound-Editor enable learners to adjust the speech rate of listening materials to assist their comprehension, and present spectrum of speech waves and visual depictions of mouth and tongue movement to ease the learning and refine pronunciation.

Educational Satellites. In the college, we can create Educational Satellite lab, whereby satellite programs of educational value like UGC's country wide classrooms, Anna University programmes and other world wide programmes are recorded and students are given access to the recording either through big screen or small monitor.

Speech Recognition Software Speech recognition software also helps improving the students speaking, this can convert spoken words to machine-readable input. The device recognizes the accuracy of what was read and then provides a positive reinforcement like "You sound great!" or gives the user an opportunity to try again, in this way the learner can figure if he is reading well or not. As the user's skill improves, the technology reads less material so that the learner reads more. This software also evaluates and provides scores of grammar, pronunciation, comprehension and provided with the correct forms, for examples if a student mispronounces a word, the learning tool can immediately spot it and help correct it. This device can be a very useful device for distance learners because they don't have a teacher who corrects their speech and this device can help improving their speaking skills. Internet Internet is a commonly acknowledged term and widely used by people throughout the world. Students now use Internet in the class to learn English. Online teaching inside the classroom seems to be interesting and makes the students to find out the suitable materials for them. Students are instructed to do the grammar exercises which are available online.

Through Internet we can collect data from various sources for any instruction. to improve speaking, students can use Skype, MSM Messenger, Google talk (used to have conferences on line) and other applications where students can connect with friends, other students, teacher and even native speakers, these ways of learning have been observed to improve oral proficiency in students and make up for the lack of native speakers in the areas where students live and what is more, on line conferences also enhance intercultural awareness, motivation and raise the level of interaction. Over the internet, students can find a lot of learning materials, for instance, audio, video, radio and TV shows, games, voice recordings, quizzes, podcasts and so on , in this way, students get exposed to a great amount of target language and this help them develop their speaking skills.

Blogging can be used for instructing the candidates when the teacher is off campus. The teacher can post his article or the instruction to the students, where the students are allowed to post their comments and queries. The teacher can answer the question through his blog. Blogging seems to be widely in use.

We should note that podcasting is a powerful way to assist you in using technology within your classroom to weave the content areas and the fine arts together. Podcasts are amazing teaching tools as they are effective at both improving listening and speaking skills. They can teach vocabulary, grammar, pronunciation, and fluency. They are accessible, convenient, and inexpensive. It will be enjoyable and meaningful learning experiences for all of our students with this communication tool.

The modern tools are in addition to the inputs given by the teachers in the classrooms. The technology helps the students to enhance their language learning in a fruitful way. Using technology in learning a second language has become a

real necessity nowadays. Different methods for using technology in improving speaking skill were discussed thoroughly. As a result, the following concluding remarks and recommendations can be recorded:

1. Modern technological tools are much more interesting and provide fun and enjoyable learning, motivating the students, and help them to enhance their language learning in a fruitful way, moreover, these tools help students learn at their own pace and promote autonomy in them.

2. As technology has developed the incorporation of this medium into the instruction process become necessary.

3. Modern technical ways should be followed for effective learning and teaching of the listening and speaking skill.

4. English language teachers should encourage their students to use technology in developing their speaking skill.

5. The computer is being viewed more as an integral part of the learning activity, and as a means by which skills are transferred to learners.

6. Theory and practice in second language learning can be matched together by the use of modern technology.

7. Educational institutions should modernize their technical instruction capabilities by using new equipments and laboratories for supporting the teaching process.

References:

1. Bahadorfan, Maryam and Reza Omidvar. Technology in Teaching Speaking Skill. Vol. II (IV) 9-13. Available on <https://www.researchgate.net/publication/315790125> (Agustus 2018).
2. Brown, G. and G. Yule. (Teaching the Spoken Language. Cambridge: Cambridge University Press. Brown H. D. 2001.
3. Chaney, A.L., and T.L. Burk. Principle of Language Learning And Teaching. New York: Prentice Hall. 1998
4. Ganesan, S., and Shalini, R. 2011. Use of Modern Technologies to Teach Communication Skills. Vol. I (I). (Agustus 2018).
5. Hope, Geoffrey R. et al. Using Computers in Teaching Foreign Languages. Orlando: Harcourt Brace, 1984.
6. Jones, Christopher and Sue Fortescue. Using Computers in the Language Classroom. Longman Handbooks for Language Teachers. New York: Longman, 1987.

The integration of technology into language teaching

Shoimkulova Mahzuna Shavkatovna*

Annotation. The article deals with the issue of the integration of technology into language teaching and its role in improving speaking and listening skills in EFL classes. There were introduced the importance of technological tools and some practical implementations in using them for enhancing learners' listening and speaking skill. The ideas were proved by the facts that student's skills can be

* A senior teacher of English, Department of "Foreign Languages" Bukhara Engineering Technological Institute shoymkulova_m@mail.ru

significantly increased by various technological tools such as blogs, quick pen, questionnaire as well as podcasting. Practicality of using podcasts is proved by given activities and lesson plans as well. These tools help to form and develop students' communicative competences, linguistic, pragmatic, socio-linguistic and strategic.

Key words: *information and communication technologies, modern technological tools, qualitative feedback in software, innovative forms of education, human tape recorder speech, full involvement, increasing efficiency, intelligence and mixed abilities, to upgrade the level of English teaching*

English language has become an international language. Among nations it serves as a lingua franca. It is spoken, learnt and understood even in those countries where it is not a native's language. English is playing a major role in many sectors including medicine, engineering, education, advanced studies, business, technology, banking, computing, tourism, and so on. All our software development today, the communication facilities available to us through internet, our access to a variety of websites, are all being carried out in English. Most of the research works are conducted and compiled in English. Anything written and recorded in this language is read and listened to, in wider circles. As a result, English is being taught and learned around the world as a second language today. From all four key language skills, speaking is deemed to be the most important in learning a second or foreign language.

Technology is no longer foreign to the earth's citizens. Technology has played its role in multiple fields of work, particularly in education. During the last two decades, the implementation of Information and Communication Technology (ICT) in language education has become a real topic of interest. The use of technology has become significant in the teaching and learning process in and out of class. Technology opens a window of improvement in language learning. Not only that, technology allows teachers to enhance classroom activities and language learning process. This shows that there is a brand-new era which assigns challenging responsibilities for modern teachers. The traditional teaching method has been changed drastically with extraordinary access to technology. The implementation of technology has provided options for a more interesting and productive teaching and learning sessions predominantly in language learning.

Technology has provided significant drivers for both social and linguistic change. With English as an international language and its development around the world, English is used as a second language in many countries. To some people, English acts as their first language. English has become the language for instruction and curriculum in many countries. As the number of English learners increases, new teaching methods have been implemented to test the effectiveness of the teaching process. Language is one of the most substantial elements in communication. Students utilize different parts of English language skills such as listening, speaking, reading, and writing for their proficiency and communication. Research has found multiple shreds of evidences of the use of information and communication technology (ICT) on students.

As stated by Ur*, speaking included all other skills of knowing that language. Speaking is "the process of building and sharing meaning through the use of verbal

*Ur. Penny. A course in language teaching. Practice and theory. Cambridge.: Cambridge University Press, 1991.

and non-verbal symbols, in a variety of contexts". Speaking is a crucial part of second language learning and teaching, it's an art of communications and one of 4 productive skills, that must be mastered in learning foreign language. Speaking a language is especially difficult for foreign language learners because effective oral communication requires the ability to use the language appropriately in social interactions. Good speaking skills are the act of generating words that can be understood by listeners. According to Brown and Yule*, speaking is the skill that the students will be judged upon most in real-life situations. It is an important part of everyday interaction and most often the first impression of a person is based on his/her ability to speak fluently and comprehensively. So, teachers have a responsibility to prepare the students as much as possible to be able to speak in English in the real world outside the classroom. In the preliminary stage, teachers used tape recorders as a technological device to instruct the students, which later evolved as communication laboratory.

The integration of technology into language teaching which was started in the early 1960s and 1970s, assisted teachers to teach second language learners how to speak in the best way possible. Every day teachers are getting access to some new technologies, which join hand with English teaching. As the conventional teaching method such as the chalk and talk method seems to be outdated, the modern technologies can be used as a supplement to the classroom teaching method to have a lively atmosphere in the classroom. It is the need of the hour to integrate modern technologies to upgrade the level of English teaching. The modern technologies relax the mind of the students to get into the subject with full involvement rather than a difficult task to do. New technologies in language learning by multiple intelligence and mixed abilities replace with old methods of teaching. Technologies allow students to become more independent in the classroom. It ushers as a fundamental structural changes to achieving significant improvements in productivity. It is used to support teaching and learning. It also has the power to transform teaching by ushering in a new model of connected teaching.

For many years, teaching speaking has been undervalued and English language teachers have continued to teach speaking just as a repetition of drills or memorization of dialogues. Today's world requires that the goal of teaching speaking should improve the students' communicative skills, because only that way the students can express themselves and learn how to follow the social and cultural rules appropriate in each communication circumstance. Teaching speaking is to teach our learners to:

- Produce the English speech sounds and sound patterns.
- Use word and sentence stress, intonation patterns and the rhythm of the second language.
- Select appropriate words and sentences according to the proper social setting audience, situation and subject matter.
- Organize their thoughts in a meaningful and logical sequence.
- Use language as a means of expressing values and judgments.

*Brown, G. and G. Yule. (1983). *Teaching the Spoken Language*. Cambridge: Cambridge University Press. Brown H. D. 2001.

- Use the language quickly and confidently with few unnatural pauses, which is called as fluency (Nunan, 2003)*.

English become an International language in the world. So, all media, technologies, and all the things will use English. Here some reasons about teaching speaking:

- Speaking is a crucial part of second language learning and teaching.
- The mastery of speaking skills in English is a priority for many second language or foreign language learners.
- Our learners often evaluate their success in language learning as well as the effectiveness of their English course on the basis of how much they feel they have improved in their spoken language proficiency.
- Oral skills have hardly been neglected in today's EFL/ESL courses.

There are some categories that can be used as the role of learners in developing speaking skills in the classroom (Brown, 2001):

- Imitative - A very limited portion of classroom speaking time may legitimately be speech generating “human tape recorder speech, where, for example, learner practice an intonation contour or try to pinpoint a certain vowel sound. Imitation of this kind is carried out nit the purpose of meaningful interaction, but for focusing on some particular element of language form.

- Intensive - It goes one step beyond imitative to include any speaking performances that are designed to practice some phonological or grammatical aspects of language.

- Responsive - It consists of short replies to teacher-or student-initiated questions or comments.

- Transactional (dialogue) - Transactional language, carried out for the purposes of conveying or exchanging specific information, is an extended form of responsive language.

- Interpersonal (dialogue) - It carried out more the purpose of maintaining social relationships than for the transmission of a fact and information. These conversations are little trickier for learners because they can involve some or all of the following factors – a casual register, colloquial language, emotionally charged language, slang and sarcasm.

- Extensive (monolog) - Here the register is more formal and deliberative. It can be planned or impromptu. Students at intermediate to advanced levels are called on to give extended monologues in the form of oral reports summaries of perhaps short speeches.

In the fast developing 21st century various innovative technologies are being introduced to teach English in the classrooms. Knowledge base is fast doubling and tripling in so short a time. To cope up with this trend, we have to use modern technologies to teach English to the technical students. Technology can stimulate the playfulness of learners and immerse them in a variety of scenarios. Technology gives learners a chance to engage in self-directed actions, opportunities for self-paced interactions, privacy, and a safe environment in which errors get corrected

*Nunan, D., and L. Miller, eds. 1995. *New Ways in Teaching Listening*: Alexandria, VA: TESOL.

and specific feedback is given. Studies are emerging that show the importance of qualitative feedback in software. When links are provided to locate explanations, additional help, and reference, the value of technology is further augmented. The modern technologies relax the mind of the students to get into the subject with full involvement rather than a difficult task to do. Modern technologies available for teachers of English today are:

- Communication lab
- Video conferencing
- Video Library
- CALL (Computer Assisted Language Learning)
- TELL (Technology Enhanced Language Learning)
- Pod casting
- Quick Link Pen
- Quicktionary
- Programmes through educational satellites
- Speech Recognition Software
- Internet
- Blogging

Communication Labs Software's are available to develop speaking skills. By incorporating suitable software through computers the students will play it again and again with their own interest and try to improve their speaking skills, which are most essential in this modernized IT world. The usage of headphones in the lab makes the students to have interest over the subject and induces them to repeat again and again instead of feeling boredom.

In teaching listening and speaking skills being regarded as one of the modern approaches of teaching English is based on teaching communication. Communicative competence is also stressed in CEFR as one of the four competences, which should be developed in a language learner. Technology can serve as a main tool for teaching communication and is considered as a foremost tool in forming and developing learners' communicative competence. The key focus for implementing technology in teaching listening and speaking skills is using podcasts. By using podcasts, learners learn not only the language skills but also by interacting communicatively and purposefully while engaged in the activities and tasks.

Teaching listening and speaking through technological tools has attracted a greater level of interest in recent years that it did in the past. Namely, most teachers are applying teaching technological tools acknowledging that through these tools and activities language learners are able to use their foreign language skills in real life situations as well as enjoying technology based activities.

References:

1. Bahadorfan, Maryam and Reza Omidvar. Technology in Teaching Speaking Skill. Vol. II (IV) 9-13. Available on <https://www.researchgate.net/publication/315790125> (Agustus 2018).
2. Brown, G. and G. Yule. (Teaching the Spoken Language. Cambridge: Cambridge University Press. Brown H. D. 2001.

3. Chaney, A.L., and T.L. Burk. Principle of Language Learning And Teaching. New York: Prentice Hall. 1998
4. Ganesan, S., and Shalini, R. 2011. Use of Modern Technologies to Teach Communication Skills. Vol. I (I). (Agustus 2018).
5. Hope, Geoffrey R. et al. Using Computers in Teaching Foreign Languages. Orlando: Harcourt Brace, 1984.
6. Jones, Christopher and Sue Fortescue. Using Computers in the Language Classroom. Longman Handbooks for Language Teachers. New York: Longman, 1987.

Integrating technology in teaching listening skills

Sharipova Feruza Negmatullayevna*

Annotation. The following article deals with one of the most essential matters in modern methodology: that is Communicative Language Teaching issues for people who are learning a foreign language as a second language. Today communication plays an essential role in teaching and learning process. Students may be able to use all their skills only if they manage to use language in practice; that is communication. It should serve for various targets. Some Communicative Language Teaching techniques may assist in constructing learners' creative skills.

Key words: *authentic situations, communicative approach, multimedia technology, linguistic knowledge, effective learning, broad experience of different voices, multimedia environment, speaking in the video, uploadwatch-download site*

Listening is the language modality that is used most frequently. It has been estimated that adults spend almost half their communication time listening, and students may receive as much as ninety percent of their in-school information through listening to instructors and to one another. Often, however, language learners do not recognize the level of effort that goes into developing listening ability. Far from passively receiving and recording aural input, listeners actively involve themselves in the interpretation of what they hear, bringing their own background knowledge and linguistic knowledge to bear on the information contained in the aural text. Not all listening is the same; casual greetings, for example, require a different sort of listening capability than do academic lectures. Language learning requires intentional listening that employs strategies for identifying sounds and making meaning from them. Listening involves a sender (a person, radio, television), a message, and a receiver (the listener). Listeners often must process messages as they come, even if they are still processing what they have just heard, without backtracking or looking ahead. In addition, listeners must cope with the sender's choice of vocabulary, structure, and rate of delivery.

The complexity of the listening process is magnified in second language contexts, where the receiver also has incomplete control of the language. Given the importance of listening in language learning and teaching, it is essential for language teachers to help their students become effective listeners. In the communicative approach to language teaching, this means modeling listening

* A teacher of English, Department of "Foreign Languages" Bukhara Engineering Technological Institute
sharipova14@mail.ru

strategies and providing listening practice in authentic situations: those that learners are likely to encounter when they use the language outside the classroom. The one of the best ways introduce students to listening strategies is to integrate listening activities into language lessons using multimedia technology.

As multimedia technology (interactive videodisc, CD-ROM, CD-I, etc.) becomes more accessible to teachers and learners of other languages, its potential as a tool to enhance listening skills becomes a practical option. Multimedia allows integration of text, graphics, audio, and motion video in a range of combinations. The result is that learners can now interact with textual, aural, and visual media in a wide range of formats. The past two decades have brought to language teaching and learning a wide range of audio-visual technologies. From among these, no single tool for teaching and learning has had greater impact than the personal computer.

Today, individual learners can, in addition to interacting with computer-generated text and graphics, control combinations of analog and digital sound and images. Arranging these combined media into intelligent, pedagogically-driven material is a challenge to teachers. Over the years, a wide variety of teaching aids have been placed at the disposal of language teachers. Charts, slides, tape-recorders, videos, overhead projectors and many other technological innovations have taken the place of traditional chalk and board, though not completely. Not long ago a language laboratory was widely used in learning listening as it was tied to the belief that individual listening practice with audiotape helps build a learner's ability to understand and speak the target language. Technology continues to be perceived as an enhancement to the process of language acquisition. The large-scale infusion of computers in language instruction programs in the past decade attests to this belief.

The rationale behind what is now growing support for Computer Assisted Language Learning (CALL) is not unlike earlier enthusiasm for audiotapebased technologies. That is, both media provide individualized access to target language material that the learner can control and use in a self-study format. However, expectations for CALL in general, and multimedia in particular are much higher. The fast and powerful computational capacity, in conjunction with the orchestrated video, text, and graphics of today's multimedia learning systems would predict more sophisticated paradigms within which students can interact with the target language and, consequently, more effective learning. Learning a language via individualized instruction with the computer — especially when audio and video are involved — is an extremely appealing proposition, one that has sold to many an administrator in search of instructional panaceas. Listening skills fall into three categories: Passive listening (listening for pleasure or entertainment); Active listening (listening to learn and retain information); and Critical/Analytical listening (listening to critique or make judgments about what one has heard). Modern, computer-based technology fosters listening skills by providing a multitude of opportunities for listening to spoken language.

A good language teacher will be aware of these current and emerging technologies to immerse their students in the spoken language experience. Jack

Richards describes* listening competency as being comprised of a set of "microskills". These are the skills effective listeners employ when trying to make sense of aural input. Let's examine potential correspondence between multi modal processing opportunities for language learners in a multimedia environment and how these can interact to complement listening skills acquisition.

1. Retention of information in short term memory. Most current multimedia applications allow the student some control over the rate of language presentation. That is, users can start, stop, and review pieces of information to better understand and remember the aural text. The addition of video provides a clear, logical flow of events so that linking (remembering) new information to old is facilitated.

2. Discriminate the sounds of the target language. User control over language presented in more than one modality supports a student's ability to discriminate where words begin and end. The synchronized display of text along with the aural text assists the learner in distinguishing phonetic groupings and boundaries. When learners can see the faces of those speaking in the video, moreover, they can additionally make use of facial movements to understand the sound-meaning correspondence in the target language.

3. Recognize patterns of stress, rhythm, and intonation and how they signal information and intent. Stress, rhythm, and intonation are automatically highlighted when aural language is divided into syntactic units. When we speak, the logical breaks in our discourse (the places where we pause ever so slightly) occur at syntactically predictable junctures. When specific words are stressed and patterns of intonation used, learners can be cued to closely examine the visual and spoken reactions of interlocutors in the video presentation.

4. Understand reduced speech. Multimedia is particularly well suited to assist learners in their understanding of reduced forms of target language speech. Having the written version of fast, naturally-paced aural text on the computer screen allows the learner access to both the written and spoken forms simultaneously. That is, the learner may hear "wadjagonnado?" but will read "What are you going to do?" In this way, learners can come to understand the two different forms of the target language – spoken and written – as well as learn to decode these reduced forms.

5. Recognize core vocabulary and the rules and patterns of words used to communicate. Coordinated aural, visual, and textual information on the computer screen at the same time makes up an ideal laboratory for student problem-solving at the level of individual words and sentence structures. The learner has at her disposal rich visual and contextual clues that can assist in breaking the code of the written and aural text. The multi modal cues can be cross-referenced for word, sentence-level and broader understanding.

6. Understand communicative functions of utterances according to context. Video can be a very rich source of context for language processing. In a multimedia format, learners are provided control over the rate and order of video presentation and can therefore take advantage of starting and stopping the action in order to study language in a well represented context. Video also typically boasts

*Jack Richards C. and Willy A. Renandya. 2002. *Methodology In Language Teaching*. USA: Cambridge University Press.

tight correspondence between what is seen and what is heard. That is, in only very rare cases is the audio portion of video temporally disconnected to what is being viewed. By studying target language communication in a multimedia format, learners can experience and come to understand the connections between utterances and how they function within a visually depicted context.

7. Process different speech styles, different rates, and performance errors. Rate and style of audio naturally vary according to the genre of the video selection. Many situation comedies, for example, exemplify slowed speech. Interlocutors speak slowly and deliberately so the joke can be processed and understood. There are other kinds of programming, talk shows, for example, that are very fast-paced and difficult for non-native speakers to comprehend. Multimedia that includes varied genres permits a broad experience of different voices with differing rates and speech styles. Students can control the aural text so they have sufficient time for their individual processing needs.

8. Recognize that meanings can be expressed in different grammatical forms. Redundancy in video presentations is common. That is, interlocutors and narrators frequently repeat the same information in different ways so that meaning and intention is made clear to the viewer. In a multimedia format, phrases and sentences that carry the same or similar meaning can be highlighted for users and/or the learner can be prompted to highlight those phrases and sentences she feels express like meanings.

9. Infer meaning and make predictions using personal knowledge, experiences, and strategies. Video is a medium to which language learners come well equipped. Students are very accustomed to inferring meaning and making predictions from what they see and hear on the screen. In a multimedia format, these viewing/comprehension strategies can be cued and guided by, for example, posing pre-viewing questions on top of the stilled first frame of the sequence they are about to watch. Inference, predication, and calling up prior knowledge and experience can thus be activated. The Internet is suitable place to practise languages as it offers the possibility, with the right software, of using images and audio resources at the same time, combining sounds and images as in communicative situations in the real world. It also provides users with a highly appealing and innovative format. But only when the sources are properly selected can the internet be useful in learning environment.

There is a plethora of educational video and audio material available online and accessible via Web search engines such as Google.com. But practice shows that the best way to find good web sites is to listen to a colleague's suggestions who actually searched the site on his/her own or find a "serious" web site which may actually help. For example, Skype application is increasingly used as a part of listening development process throughout the world today. Skype is an internet-based application that enables Voice over Internet Protocol (VoIP) calls. It has a useful user-interface that enables the users easy and effective use. What's more, there are similar online applications such as MSN Messenger and GoogleTalk and the likes. MSN Messenger also has millions of users worldwide and is used to improve speaking and listening skills by L2 students.

Skype and MSN Messenger increasingly create newer possibilities for the users. These softwares can also transmit video at the same time when the users speak to each other. So, this feature raises the level of interaction between practisers. Such level of interaction is also effective because of the highly useful features and userinterfaces of the applications. As an alternative, internet TVs and radios can be used to develop listening comprehension skills of a student in an entertaining atmosphere; however, there is a relatively new emerging phenomenon: YouTube.com! This is a video uploadwatch-download site and is increasing its popularity day by day.

According to statistics, the site has more than six million videos and the total time necessary to watch all these videos is 9.305 years! This huge video pool offers priceless opportunities to practice listening in an entertaining and convenient environment. Television/radio shows, news, documentaries, music videos and any videos beyond the imagination of people are just one click away. All you need is an internet connection. The rest is almost totally free; however, videos should be carefully selected and prepared by the instructor to maximize comprehension and minimize frustration of learners and they hope that improvement in search tools for videos will allow the teachers to find the right video clip for supporting language class. As BBC has always been seen as a genuine source of “right” form of English, it cannot be disregarded for English Language Teaching. Being aware of its educative role, BBC has been publishing books, audio/video materials and so on. With the rise of the internet, BBC has prepared an English Learning Page which is one of the best of its kind. The site gives ideas to the learner about material development and how to work efficiently with the aural input. Maintaining the publication at <http://www.bbc.co.uk/worldservice/learningenglish/>, BBC provides the visitors with quizzes, videos, podcasts and games as well as radio archives and voice recordings.

As regards listening activities, there are many activities based on listening comprehension. Apart from that, songs can be highly useful for developmental process of listening skills of a student. As music is everywhere in human life to change or boost the emotions and feelings, we can include music and songs in language learning as well. Besides, karaoke is also beneficial in that it requires a recitation which eventually leads to improvement in speaking skill. Lastly, computer aided games can also have striking effects on student's listening comprehension.

Games are proved to be useful during their language education process. When games' attractiveness unites with convenience and flexibility of computers systems, it may cause positive results as well.

However, there are disadvantages and obstacles in using technology for improving listening skills in terms of financial barriers, content considerations, technical features and pedagogical perspectives. There is no doubt that technology offers teachers and learners vast amount of materials and communication possibilities to enhance their language teaching and learning. For successful integration of multimedia technology in language courses, both teachers and learners need to be prepared to adopt new roles and use the available technology in

appropriate ways. Teachers should be prepared with professional skills which include pedagogical and technical skill because the more enthusiastic and more knowledgeable language teachers are, the more successfully they can implement Internet in the language classroom. Learners can only benefit from technology – based activities provided that these activities are relevant to their needs and interest.

References:

1. Bahadorfan, Maryam and Reza Omidvar. Technology in Teaching Speaking Skill. Vol. II (IV) 9-13. Available on <https://www.researchgate.net/publication/315790125> (Agustus 2018).
2. Brown, G. and G. Yule. (Teaching the Spoken Language. Cambridge: Cambridge University Press. Brown H. D. 2001.
3. Chaney, A.L., and T.L. Burk. Principle of Language Learning And Teaching. New York: Prentice Hall. 1998
4. Ganesan, S., and Shalini, R. 2011. Use of Modern Technologies to Teach Communication Skills. Vol. I (I). (Agustus 2018).
5. Hope, Geoffrey R. et al. Using Computers in Teaching Foreign Languages. Orlando: Harcourt Brace, 1984.

2-SHO`BA.

O`ZBEK TILI TIBBIYOT LEKSIKOGRAFIYASI VA TERMINOLOGIYASINI RIVOJLANTIRISH IJTIMOYIY ZARURIYAT SIFATIDA

So‘z birikmasi – tibbiy atamalar “bunyodkori”

Nazarova Saida Axmedjanovna*

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tibbiy lingvistikasida terminologiya muammosiga aloqador tibbiy terminlar shakllanishi va unda so‘z birikmasining o‘rni, vazifasi masalasi tahlil qilingan. So‘z birikmasining tibbiy nutqqa xoslanishi tibbiyotga oid tushunchalarni atovchi [I^{k.k.}~I^{e.k.}] va [I~O] qurilmali hosilalar orqali dalillanib, tibbiy terminologik tizimda lisoniy mexanizmni harakatlantiruvchi ichki omil sifatida baholangan.

Kalit so‘zlar: *tibbiy lingvistika, tibbiy termin, so‘z birikmasi, nominativ vazifa, lisoniy sintaktik qolip, tibbiy nutq*

Milliy qadriyatimiz timsoli ona tilimizni asrab-avaylash, davlat tili sifatidagi nufuzini yanada oshirish hozir har qachongidan ko‘ra dolzarb bo‘lib, tilimizning milliy tabiati, taraqqiyot qonunlarini chuqurroq o‘rganish va ilmiy tadqiqini yangi bosqichlarda davom ettirish zaruriyatini belgilaydi. Zotan, davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyev ta’kidlaganidek, “Globallashuv sharoitida milliy tilimizning sofligini saqlash, uning lug‘at boyligini oshirish, turli sohalarda zamonaviy atamalarning o‘zbekcha muqobilini yaratish, ularning bir xil qo‘llanishini ta’minlash dolzarb vazifa bo‘lib turibdi”.[Mirziyoyev,2019:1] Bu ustuvor vazifa o‘zbek tilshunosligida til madaniyati, leksikografiya, terminologiya, soha

*Buxoro davlat universiteti o‘zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti, f.f.n. nazarova0710@mail.ru

lingvistikasi, davlat tilida ish yuritish bilan bog‘liq yangi ilmiy izlanishlar olib borishni va ularning amaliy tatbiqiga erishishni talab qiladi.

O‘zbek tilshunosligida ona tilimiz sintaktik qurilishi va sintaktik birliklarni o‘rganish uzoq va boy tarixiga ega. O‘zbek tili sintaksisining formal-grammatik, sistemaviy, struktural, substansial tadqiqi natijasida shakllangan ta’limotlar buning isbotidir.[Nazarova,2013:4-8; 2015:4-5] Qayd etish kerakki, tilimizga xos lisoniy imkoniyatlarni aniqlashga qaratilgan substansial tilshunoslikda, sintaktik birliklar, jumladan, so‘z birikmalarining lisoniy mohiyati ochib berilgan. Shunday bo‘lsa ham, mazkur birliklarning nutqiy imkoniyatlari, qo‘llanish doirasi, vazifalari haqida bilimlarni kengaytirish uchun substansial tahlil yetarli emas. So‘z birikmasining bu qirralari til egalari nutqiy faoliyatida, lisoniy shaxs kategoriyasi bilan aloqadorlikda yorqin namoyon bo‘lishi sababli ularni pragmalingvistik, sotsial-ijtimoiy, psixolingvistik, lingvomadaniy, genderolingvistik aspektlarda o‘rganish ehtiyoji paydo bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentning 5850-sonli Farmonida belgilangan “ilmiy asoslangan yangi so‘z va atamalarni iste’molga kiritish, zamonaviy atamalarning o‘zbekona muqobillarini yaratish va bir xilda qo‘llanishini ta’minlash..; “mamlakatimiz ijtimoiy hayotining barcha sohalorida, jumladan, davlat boshqaruvi, zamonaviy va innovatsion texnologiyalar, sanoat, bank-moliya tizimi, huquqshunoslik, diplomatiya, harbiy ish, tibbiyot va boshqa sohalarda davlat tilining imkoniyatlaridan to‘liq va to‘g‘ri foydalanishga erishish” [Mirziyoyev,2019] ayni ehtiyoj bilan hamohang tarzda yangi izlanishlarga boshlaydi.

“Tibbiyot va boshqa sohalarda davlat tilining imkoniyatlaridan to‘liq va to‘g‘ri foydalanish” vazifasi soha lingvistikasi, jumladan, uning bir ko‘rinishi – tibbiyot va tilshunoslik integratsiyasi mahsuli – tibbiy lingvistikani yanada rivojlantirishga qaratilgan. Negaki, o‘zbek tilshunosligida tibbiy lingvistika shakllanib kelayotgan yangi soha bo‘lib, tadqiq qilinishi zarur bo‘lgan muammolar anchagina. Shulardan biri tibbiy terminologiya tadqiqi bo‘lib, soha leksikasi, uning tarkibi, boyib borishi, tibbiy termin va atamalarga aloqador masalalar u yoki bu darajada o‘rganilganiga qaramay, soha lingvistikasida mazkur muammo dolzarbligicha qolmoqda.

Tibbiy termin va atamalar soha leksikasining rivojlanishi, terminologik tizimining yangilanib borishini ta’minlaydi. Aksariyat tibbiyotga doir matnlar va soha mutaxassislari (shifokorlar, tibbiyot xodimlari) nutqida ona tilidagi muqobillari qolib, ilmiy termin va atamalarning qo‘llanilishi kuzatiladiki, tibbiy tushuncha va ma’lumotlarning til egalari tomonidan qabul qilinishiga to‘sqinlik qilishi nazarda tutilmasligidan dalolatdir. Tabiiyki, shifokor va bemor muloqotida tibbiy terminlar kasallik va uning kechishi haqidagi ma’lumot oshkor etilmaydigan holatlarda kommunikativ intensiyaga muvofiq yuzaga chiqishini istisno qilib bo‘lmaydi. Ammo inson salomatligini saqlash, kasallik xavfini kamaytirish, davo chorasini tezroq topish, muolaja jarayonida samaradorlikka erishish shifokor nutqi, so‘zlash mahorati va nutq madaniyati, professional etikasiga bog‘liq holatlarda, nutqiy vaziyatlar talab qilgan til vositalari va lisoniy imkoniyatlardan to‘g‘ri, o‘rinli foydalanilmaganlik oqibati ayanchli bo‘lishi shubhasiz. Tibbiy nutq (muloqot) tuzilmasi, lisoniy vositalari, ularning ilmiy inventerizatsiyasi lingvistik

prizmada baholansa, tibbiy professionalizm talablariga muvofiqligi tib ilmi asosida belgilanadi. Lingvistik va tibbiy paradigmalardagi talqini farqlansa ham, shifokor nutqi, uning ifoda vositalari tibbiyot va lingvistika kesishuvida hamisha dolzarb sanaladi.

Tibbiy lingvistikada bosh muammo termin va atamalarning leksikografik tadqiqi hisoblanar ekan, ona tilining qanday imkoniyatlari lug‘aviy birliklarning terminlashuviga sabab bo‘lishi, sohaga oid atamalar qanday usul va vositalar yordamida shakllanishi mushohadaga boshlaydi. Tibbiy terminologiya masalalari ko‘plab tilshunoslarni qiziqtirgan. Hanuz tadqiqotlar kun tartibida. Jumladan, tibbiy terminologiyaning taraqqiyoti masalasi bilan shug‘ullangan F.Qosimova tibbiy terminlarning katta qismi yunon, lotin, arab, fors-tojik, rus tillari materiallari asosida shakllanganligi, lotin tilidan o‘zlashgan terminlar miqdoran dominant hisoblanishini qayd etadi.[Qosimova, 2020:411] Biroq global taraqqiyot hech bir sohani chetlab o‘tmaganligini hisobga olsak, jahon sog‘liqni saqlash tizimida innovatsion loyihalar va tibbiyotda raqamli texnologiyalarning tatbiqi, yangicha davolash metodikasi va noan‘anaviy usullarning yuzaga kelishi tibbiyot rivojini jadallashtirdi. Oqibatda tibbiyotga oid yangi termin va atamalar shakllanishiga zamin yaratadi. Soha leksik zaxirasi tibbiy terminologiyaga yangi atamalar kirib kelishi hisobga boyishini tasdiqlaydi.

Termin ilm-fan, ishlab chiqarish tarmoqlarining asosiy lug‘aviy birligi hisoblanar ekan, qaysi fan yoki ishlab chiqarish sohasiga tegishli bo‘lsa, o‘sha sohaga oid tushunchalarni, ya’ni predmet, narsa, hodisa, belgi, xususiyat va jarayonlarni nomlashga xizmat qiladi. Ma’lum bir sohaga oid predmet yoki tushunchalarni ifodalovchi terminlar bir-biri bilan ma’nosi, leksik-grammatik strukturasi va boshqa xususiyatlari bilan uzviy bog‘liq holda terminologik sistemani tashkil etadi. [Berdiyev,2017:10] Termin o‘zi qo‘llanilayotgan sohada va uning vakillari uchun tushunarli bo‘lgan, sohaga oid bir tushunchani ifodalashga ixtisoslashgan so‘z yoki so‘z birikmasidir.

Tibbiyot sohasida ham uning barcha qirralarini qamrab olgan, ayni soha tiliga xoslangan so‘z va so‘z birikmalari mavjud. Bu birliklarning vazifasi tibbiyotga oid matnlar, tibbiy nutq va muloqot shakllarida namoyon bo‘ladi. So‘z birikmalari lisoniy tizimda sintaktik sathga tegishli bo‘lsa ham, tibbiyot tilini farqlovchi lug‘aviy birliklar bilan baravar qo‘llanib, tibbiy terminologik tizimni tashkil qiladi.

Kasbiy tushunchalarni atovchi va soha doirasida muloqot ehtiyojlarini qondiruvchi leksik birliklar sirasida so‘z birikmalari alohida o‘ringa ega. Tibbiyotda kasbiy tushunchalarni ifodalovchi, soha mutaxassisleri nutqida qo‘llaniluvchi termin va atamalar sirasida so‘z birikmasi ko‘rinishidagi atov birliklarining mavjudligi terminlar so‘z birikmalaridan tashkil topishini tasdiqlaydi. Ayonki, so‘z birikmalari atash, nomlash vazifasi tufayli nominativ birliklar paradigmasiga kiradi. [Nazarova, 2018:70-71] Atov birliklarini hosil qilish tabiati tufayli til tizimida so‘z birikmalariga istalgan sohada kasbiy tushunchalarni nomlash, muayyan sohaga tegishli termin va atamalarni shakllantirish imkoni beriladi. Shu bois tibbiyotga doir terminlarning so‘z birikmasi ko‘rinishida bo‘lishi lisoniy tizim qonuniyatiga muvofiqdir.

So‘z birkmasining tibbiy termin va atamani shakllantirish imkoniyatlari, tibbiy terminologik tizimdagi salmog‘ini aniqlash maxsus tadqiqotlarni talab qiladi. Ammo, birinchi navbatda, so‘z birikmalarining tibbiy nutqda qo‘llanishi, soha termin va atamalarini shakllantirishini o‘rganish zarur. Shunga ko‘ra, tibbiy matnlarda voqelashgan so‘z birikmalari va ularning lisoniy xususiyatlariga e‘tibor qaratdik.

Suyak nekrozi – suyak kasalligi turlaridan biri. **Suyak nekrozi** yiringli yallig‘lanish hisoblanib, fizik va kimyoviy ta’sirlardan *qon aylanishi* buzilganda sodir bo‘ladi. Nekroz to‘liq yoki umumiy va qisman bo‘lishi mumkin. Qanchalik katta *qon tomiri* zararlangan, nekroz shuncha kuchli bo‘ladi. (<https://arxiv.uz/suyak-kasalliklari>.)

Kalla suyagi – boshga tegishli suyak. **Kalla suyagi** ichki bosimi bor bolalarda boshni orqaga tashlash, bezovta bo‘lish, yig‘loqilik, uyquning notinchligi, ko‘z qorachiqclarining pastga tushishi, cho‘chish holatlari kuzatiladi, bola emishdan bosh tortishi ham mumkin. (Shifo-info.№19(482).33-b.)

Suyak to‘qimasi – suyakning tarkibiy qismi. Sabzi, pomidorni ezib, karam suviga bir dona limonni siqing. Bu sharbat **suyak to‘qimasi** tiklanishiga yordam beradi, ortiqcha tuzlarni chiqarib yuboradi. (Sihat-salomatlik. 2020.- №8-9.25-b.)

Tizza qopqog‘i – inson tizzasining ustki sohasi. **Tizza qopqog‘i**ning joyidan siljishi (bunda og‘riq tizza harakatlenganda zo‘rayadi), *suyak jarohatlanishida* hamda tizza bo‘g‘imining yallig‘lanish holatlarida odam kuchli og‘riqdan bezovtalanadi. (Shifo-info.2016.-№6(573).39-b.)

Naysimon suyaklar–suyakning tuzilishiga ko‘ra nomlanishi. Osteomiyelitga uchragan **naysimon suyaklarda** patalogik sinish, katta hajmda suyak to‘qimasining chirishi, *suyak defekti*, yolg‘on bo‘g‘im, suyak to‘qimasining o‘sishtan to‘xtashi va suyak hosil qiladigan bo‘g‘imlarning tiklanishida og‘ir o‘zgarishlar paydo bo‘lishi mumkin. (<https://darakchi.uz/suyak-kasalliklari>)

Ichak sanchig‘i – badhazm ovqatlarni ko‘p iste‘mol qilish, ichki a‘zoladagi yallig‘lanish jarayonlari, operatsiyalardan keyin sodir bo‘ladigan kasallik. **Ichak sanchig‘i** – ko‘ngil aynishi, qusish, qorinning dam bo‘lishi va devorining taranglashishi to‘lg‘oqsimon og‘riq bilan kechadi. [www.wikiwand.com]

Me‘da shirasi – me‘da shilliq pardasining turli bez hujayralaridan ishlab chiqiladigan ovqat hazm qilish shirasi, rangsiz, tiniq, nordon suyuqlik. **Me‘da shirasi** tarkibida fermentlar, shilliq va xlorid kislotadan tashqari, bir qator organik va anorganik moddalar, shuningdek, *ingichka ichakda* vitamin B12ning so‘rilishini ta‘minlaydigan maxsus modda bo‘ladi; u ko‘mikda qizil qon tanachalari (eritrotsitlar)ning normal yetilishi uchun zarur. [www.biosfera.uz]

Infeksiya o‘chog‘i – tananing kasallik tekkan, yallig‘langan bo‘lagi. Jarrohlikdan oldin stomatolog tish, *tish to‘qimalari* va *og‘iz bo‘shlig‘idagi infeksiya o‘chog‘i*ni tozalash uchun *sanatsiya muolajasini* o‘tkazadi. (Shifo-info.2015.- №20. 3-b.)

Diabetik retinopatiya – qandli diabet ta’siri ostida ko‘rish qobiliyatining pasayishi, ko‘z apparatining tuzatib bo‘lmaydigan shikastlanishi. **Diabetik retinopatiya** – juda og‘ir kasallik. Ko‘z kasalligining bu turi *qandli diabet asorati* sifatida yuzaga keladi. [Lazuk A.Sog‘lom ko‘zlar uchun 36 va yana 6 qoida. 78-b.]

Ko‘z gimnastikasi – ko‘z xastaliklarini davolash, ba‘zan oldini olish uchun qo‘llanadigan turli xil mashqlar to‘plami. **Ko‘z gimnastikasini** ko‘z uchun gigiyena deb atash ham mumkin. [Lazuk A. Sog‘lom ko‘zlar uchun 36 va yana 6 qoida. 13-b.]

Ko‘rish analizatori – tashqi taassurotlarni qabul qilib oluvchi va tahlil qiluvchi sistema – sezgi organlari, miya va ularni biriktiruvchi asablar sistemasi. Umuman, **ko‘rish analizatorining** yaxshi ishlashi uchun yorug‘lik 800 lk (lyuks) dan 1200 lyuksgacha bo‘lishi kerak. [Lazuk A. Sog‘lom ko‘zlar uchun 36 va yana 6 qoida. 29-b.]

Ko‘ruv maydoni – ko‘zni harakatlantirmay turganda atrofdagi buyumlarni, ularning rangini ko‘ra olish xususiyati. Oddiygina tirnash ham ko‘zning shox pardasida iz qoldirib, **ko‘ruv maydonini** toraytirishi mumkin. [Zohidiy A. Og‘riqlar: do‘stmi-dushmanmi? 146-b.]

Epileptik xurujlar, tutqanoq xurujlari. Xalqaro atamashunoslikda «**epileptik xurujlar**» deganda epilepsiyaga xos bo‘lgan har qanday tur va shakldagi xurujlar ko‘zda tutilgan. Shu bois biz epilepsiyada kuzatiladigan xurujlarni tavsiflashda «epileptik xurujlar» atamasidan foydalanamiz. Motor tipdagi epileptik xurujlarni ta‘riflashda esa «**tutqanoq xurujlari**» atamasini ishlatamiz. Vaholanki, tutqanoq xurujlari epileptik xurujlarning bi turidir, biroq uning sinonimi emas. [Ибодуллаев З. Эпилепсия. 2018. 17-6.]

Keltirilgan nutqiy dalillar so‘z birikmasining tibbiy termin yoki atamalarni shakllantirishi haqida aniq tasavvur hosil qiladi. Zero, matnlarda voqelashgan tibbiy termin va atamalar struktur jihatdan so‘z birikmalariga tengdir. Ularning strukturasi lisoniy sintaktik qolip (qisqacha – LSQ)lar asosida aniqlash imkoniyati mavjud. Negaki, bevosita kuzatishda berilgan mazkur birikmalarning lisoniy qurilishi muayyan LSQ mohiyatida umumlashgan bo‘ladi va til sathida tayyor lisoniy sintaktik birliklar sifatida LSQlar tilning sintaktik imkoniyatlarini voqelashtirishga xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, suyak kasalliklariga oid *suyak nekrozi, kalla suyagi, suyak to‘qimasi, tizza qopqog‘i, suyak jarohatlanishi, suyak defekti* kabi termin va atamalar [I^{k.k.}~I^{e.k.}]=SBLSQning hosilalaridir.

Shu bilan birga, *suyak nekrozi, kalla suyagi, suyak to‘qimasi, tizza qopqog‘i, suyak jarohatlanishi, suyak defekti* kabi suyak kasalliklariga oid termin va atamalar; qon aylanish tizimiga xos *qon aylanishi, qon tomiri* birikmalari; *ichak sanchig‘i, me‘da shirasi, ingichka ichak* kabi hazm qilish tizimi terminlari; stomatologiyaga doir *infeksiya o‘chog‘i, tish to‘qimalari, og‘iz bo‘shlig‘i, sanatsiya muolajasi* singari terminlar; *diabetik retinopatiya, ko‘rish qobiliyati, ko‘z apparati, ko‘z kasalligi, ko‘z gimnastikasi, ko‘rish analizatori, ko‘ruv maydoni* kabi ko‘z xastaliklariga oid terminlar; asab va ruhiy xastalik belgilarini ifodalovchi *epileptik xurujlar, tutqanoq xurujlari* birikmalari ona tilimiz xazinasidagi lisoniy sintaktik imkoniyatlarni namoyon etadi. Ayni paytda, substansial tahlilda LSQ mahsuli o‘laroq baholanuvchi so‘z birikmasining nominativ tabiati va terminologik tizimni shakllantirish vazifasini yaqqollashtiradi.

Biroq suyak kasalliklariga oid termin va atamalargina [I^{k.k.}~I^{e.k.}]=SBLSQning hosilalari deb xulosalab bo‘lmaydi. Chunki qon aylanish tizimiga oid: *qon aylanishi, qon tomiri*, hazm qilish tizimiga doir: *ichak sanchig‘i, me‘da shirasi*, stomatologiyaga tegishli: *tish to‘qimalari, og‘iz bo‘shlig‘i, infeksiya*

o'chog'i, sanatsiya muolajasi, ko'z xastalıklariga oid: diabetik retinopatiya, ko'rish qobiliyati, ko'z apparati, ko'z kasalligi, ko'z gimnastikasi, ko'rish analizatori, ko'ruv maydoni, nevrologik (bosh miya bilan bog'liq) kasallikka xos: epileptik xurujlar, tutqanoq xurujlari kabi terminlar mohiyatan [I^{k.k.}~I^{e.k.}]=SBLSQining mahsuli hisoblanadi. Buning ilmiy asosi ismlarning tobe va hokim vaziyatini ta'minlovchi kelishik va egalik shakllarida birikish tarzi va uning natijasi o'laroq tegishlilik, egalik, [butun-bo'lak], [tur-jins], umuman, [qaratuvchi-qaralmish] ma'noli so'z birikmalarining hosil qilinishi bilan belgilanadi. Faqat *naysimon suyaklar, diabetik retinopatiya, epileptik xurujlar* birikmalari siradagilardan lisoniy qurilishi bilan farqlanadi. Birinchidan, tobe a'zo ism, hokim a'zo esa otdan tuzilganligi ism va otlarning birikish qonuniyati bilan belgilansa, ikkinchidan, birikish natijasi [belgi-predmet] ma'noli so'z birikmasini hosil qilishi [I~O]=[belgi-predmet] SBLSQi mahsuli ekanligini ko'rsatadi. Ta'kidlash joizki, [I^{k.k.}~I^{e.k.}]=SBLSQi, [I~O]=SBLSQi va shu kabi boshqa SBLSQlari so'z birikmasi sintaksisining substansial tahlili asosida aniqlangan. [Nazarova, 2015: 95; 98]

O'zbek tilida [I^{k.k.}~I^{e.k.}]=SBLSQi, [I~O]=SBLSQi tibbiyot sohasida faol qo'llaniluvchi tibbiy atamalarning "bunyodkori" bo'lishiga guvohlik beruvchi dalillar talaygina. Ularning barcha ko'rinishlarini bir maqolada o'rganish imkonsiz. Shu bois mavzu doirasidagi izlanishlarimizni umumlashtirish bilan cheklanamiz.

Har qanday tilda bo'lganidek, milliy tilimizda ham nutqning istalgan turi, shakli, uslubida voqelanish va ularni struktur "jihozlash", inson faoliyati sferalariga xoslangan tafakkur tarzi va mahsuliga mos lisoniy birliklarni tanlab yo'naltirish uchun sintaktik imkoniyatlar yetarli. Tibbiy nutq (matn)da voqelashgan [I^{k.k.}~I^{e.k.}] qurilmali birikmalar – suyak kasalliklari, qon aylanish va hazm qilish tizimlari, stomatologiya, ko'z xastaliklari, nevrologik kasalliklarga oid terminlar [I^{k.k.}~I^{e.k.}]=SBLSQini tibbiy termin hosil qiluvchi lisoniy sintaktik imkoniyatlardan biri deb baholashga asos bo'ladi. Asosiysi, [I^{k.k.}~I^{e.k.}]=SBLSQi va [I~O]=SBLSQi sintaktik sathga tegishli bo'lib, soha terminologiyasini boyitish va rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuning uchun tibbiy terminologik tizimda lisoniy mexanizmni harakatga keltiruvchi ichki omillar sifatida ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar:

1. Sh.M.Mirziyoyevning o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan marosimdagi nutqi//<https://xs.uz/uz/post/prezident-shavkat-mirziyoevning-ozbek-tiliga-davlat-tili-maqomi-berilganining-ottiz-jilligiga-bagishlangan-tantanali-marosimdagi-nutqi>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-sonli Farmoni. 2019-yil 21-oktabr. <https://lex.uz/docs/-4561730>
3. Бердиев Х.Х. Ўзбек тилининг ўтовсозлик лексикаси: Филол. фанлари ... фалсафа доктори (PhD)... дисс. автореф. – Т., 2017. – 47. <http://www.samdu.uz/images/avtoreferat/2017-10-20-12-06-32-ZyrE1eWN7S.pdf>
4. Назарова С.А. Сўз бирикмаси синтаксиси субстанциал талқинда. –Т.: Фан, 2015. – 112 б.
5. Назарова С. Сўзларнинг бирикиш омиллари ва усуллари. –Т.: Фан, 2013. – 96 б.

Annotation. After the Uzbek society gained national independence, radical changes in all spheres of public life, including education, medicine, economy, led to the introduction of new lexical units into the vocabulary of the Uzbek language. Therefore, some lexical units began to move from the active layer of the vocabulary of the Uzbek language to the inactive one, and a number of words and fixed connections, which until recently were inactive, moved to the active layer. To what extent was the Uzbek lexicography able to cover these processes? Do these processes not only increase the vocabulary of the Uzbek language, but also adversely affect the number of common Turkic words that form the basis of the national language?

The article discusses the solution of these problems from the point of view of the development of the vocabulary of the Uzbek language over the years of independence.

Key words: *language, speech, society, perception of social life, general Turkic stratum, assimilated stratum, linguistic development and lexicography, lexicographic problems*

In terms of the lexical richness of sources, Arabic with more than three and a half million lexical units and English with more than two and a half million words are at the forefront of the lists. According to Uzbek experts, if we learn from the British not to “buy up” in the choice of words for our literary language (local dialect words are almost completely included in English dictionaries), Uzbek words and phrases (dialect and literary language, professional words, etc.) (terms are out of date) and newly appearing words) can be compiled into a dictionary larger than most dictionaries in the world, if the time is collected without limitation in size.

There are unique ways of development of the Uzbek language that do not fall into other language samples, which ensures its daily (sometimes hourly and minute) enrichment [7; 9].

For example, if a new (say, imported) product comes out on the shelf or on the counter in the market day or night (of course, the name of the product is included in our language), soon people will be able to name a new product or concept, create new words in the language and use them in speech:

global (assimilated word) – *globallashgan, globallashuv* (Uzbek word);

skaner (assimilated word) – *skanerli (xona), skanersiz (nusxalash), skanerlamoq, beskaner (ishlamoq), skaner qilmoq* (Uzbek word);

kardigan (ayollarning yengsiz ust kiyimi; assimilated word) – *kardiganli, kardigansiz, bekindigan, kardiganbop, kardiganfurush, kardigando‘z, kardigannamo* (Uzbek word);

internet (assimilated word) – *internetli, internetsiz, internetbop (video), internetchi, internetsoz* (Uzbek word);

* basic doctoral student of Bukhara State University

xotdog (assimilated word) – *xotdogchi*, *xotdogfurush*, *xotdogpaz*, *xotdogli* (*dasturxon*), *xotdogsiz* (*tushlik*), *xotdogxo* 'r (Uzbek word).

So, to what extent do Uzbek dictionaries cover those parts of the Uzbek language that are being mastered or have already been mastered, and which are recreated based on the internal capabilities of the language? Unfortunately, it is difficult to answer this question in the affirmative.

Indeed, globalization has given rise to an approach to language in world linguistics as a key feature of a national cultural phenomenon. This has increased the need for language owners to develop skills in the practical use of their mother tongue. "In today's era of globalization, it is natural that every nation, every independent state should give priority attention to ensuring its national interests, in this regard, first of all, the preservation and development of its culture, ancient values, native language" [1; 4].

By the beginning of the last century, in many developed countries of the world, dictionaries were recognized not only as a means of learning a language, but also as an important means of educating a person with intellectual potential, high spirituality, loyalty to national and universal values. Linguistics is faced with an important socio-political task - to increase the efficiency of the practical use of the native language and create textbooks that will serve as accelerated learning of foreign languages.

However, given that the largest edition of the Uzbek dictionary, the 5-volume Explanatory Dictionary of the Uzbek Language, was created between 2002 and 2008, it is not hard to imagine that this dictionary (before it became available to consumers) was outdated the next day. thereafter. publication. This is because in Uzbek, as in other languages, vocabulary, so to speak, changes every day. To cover these changes, the Uzbek society needs to use various lexical dictionaries, such as annotated, synonymous, antonymic, homonymous, etymological, variant, assimilation, associative, encyclopedic dictionaries, regularly updated and updated e-learning thesauri, corpus, online and offline target computer dictionaries [5; 6].

After gaining independence, lexicography in our country became more active; politically, spiritually, socially outdated dictionaries were replenished, cleaned up, republished. However, these "supplemented editions" and "reprints" do not meet the needs of a full-fledged person living and working in Uzbek society. A simple example: countless new generation dictionaries in English, Russian, French, Spanish, German, Arabic, Chinese, Korean, Ukrainian, Japanese, Tatar, Kazakh languages, if you are given the task of finding a textbook for schoolchildren in a search on the Internet. the engine comes out. For schoolchildren and preschoolers, there are several outdated dictionaries in the Uzbek language.

There is one more aspect to the question. The most important thing is to train language owners to constantly use dictionaries. Because those who need it need to know how to properly and appropriately use the products that meet their needs. It is better to start solving this problem in school – in elementary school. While today's extremely intense and myriad types of information sources are evolving at unprecedented levels, modern dictionaries designed to quickly and easily find the information you need should provide educational and methodological support for native language lessons in primary and secondary schools.

It is concluded that, first of all, it is important that new units mastering the vocabulary of the Uzbek language are always in the focus of attention of specialists and strive to preserve the national culture in the structure of the language dictionary. The result of this activity is reflected in the thesaurus, e-learning corpus, computer dictionaries for online and offline work. Secondly, the state has set an important social task of teaching the native language: to develop a person who can independently and creatively think in Uzbek, express himself correctly and freely in oral and written form, understand the opinion of others, and develop culture. communication and reading. There is a growing need for textbooks for the mother tongue, such as textbooks, information banks and vocabulary minimums. Linguists of our time need to pay more attention to educational lexicography, that is, to create textbooks that reflect the linguistic landscape of the world in the minds of students belonging to a particular education system and serve to form competence in the practical use of the language.

References:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сонли “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони // www.lex.uz
2. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 2-жилд. – Тошкент: Маънавият, 2000.
3. Ёлдошев Б. Ўзбек лингводидактикаси тараққиётида ўқув лексикографиясининг ўрни масаласига доир // Навоий ДПИ ахборотномаси, 2015, 1-сон. – Б. 66-72.
4. Менглиев Б.Р., Бахриддинова Б.М. Ўқув луғатчилиги: талаб ва эҳтиёж/ Айюб Ғулом ва ўзбек тилшунослиги масалалари. Илмий тўплам. – Тошкент, 2009. – Б.34-41.
5. Юлдашева Дилором Нигматовна. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури талаблари асосида таълим мақсадини белгилашнинг дидактик асослари: педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2007. – 124 б.

Тиббий бирликларнинг электрон луғатлари хусусида

Ражабов Дилшод Зарипович*

Аннотация. Мақолада янги фаол лексикографик системаларни яратиш, бунинг натижаси сифатида анъанавий луғатлардан автоматлашган (электрон) луғатлар яратиш долзарблиги хусусида фикр юритилган. Хусусан, интернет тизимида мавжуд электрон луғатларнинг анъанавий луғатлардан устунлиги, қулайлиги ҳақида маълумот берилган.

Калит сўзлар: *луғат, автоматлашган, мобиллик, лексикография, лингвистик, ахборот қидирув*

Маълумки, кейинги йилларда ўзбек тилининг тарихи, субстанциал табиати, имкониятлари, бошқа тиллар сирасида тутган ўрни каби жиҳатларини ўрганиш ва ёритиб беришга бағишланган турли илмий ишлар билан бир қаторда этимологик, антропонимик, диалектал, топонимик,

* БухДУ доценти, ф.ф.д (DSc)

морфемик, синонимик, антонимик, омонимик каби луғат турлари нашр этилди. Бироқ турли касб доирасида фаолият олиб бораётган соҳа вакиллари учун соҳавий электрон луғатларнинг яратилмаганлиги, амалий асослари ишланмаганлиги ва илмий тамойиллари белгиланмаганлигини ўзбек луғатчилигининг келгусидаги вазифалари дейиш мумкин.

Луғат нима? “Ўзбек тили изоҳли луғати”да «луғат» сўзига куйидагича таъриф берилган: «арабча» сўздан олинган бўлиб, “тил, шева, сўз, ибора” маъноларни англантиб, “бирор тилдаги сўзларни маълум тартибда (одатда алифбо тартибида) жамлаб, изоҳлаб ёки бошқа тилга таржима қилиб берилган китоб ва тилдаги барча сўзлар мажмуи; сўз бойлиги”каби маъноларда қўлланилади. Google тизимида интернет манбаларда эса: «Луғат» - аҳамияти, ишлатилиши, келиб чиқиши, таржимаси бўйича маълум бир тартибда жойлаштирилган сўзлар тўпламини: морфемалар, сўз бирикмалари, идиомалар ва бошқалар тўпламини – лингвистик тўпламини; фан, маданиятнинг турли соҳаларида фаолият кўрсатган машхур кишилар тўғрисидаги маълумотларни – янги энциклопедик тўпламини ўзида сақловчи бир китоб” деган таъриф келтирилади.

Француз ёзувчиси Анатоль Франс: «Луғат – бу алифбо тарзида жойлаштирилган коинотдир»,- дея таъриф берган. Анатоль Франс тўла ҳақли. Унинг фикрича, “луғатлар бизга ниманидир билмаганмиздагина керак эмас, балки улар миллий маданиятнинг муҳим бирлигини намоён этганлиги учун, миллатнинг ўзлигини кўрсатиш учун аҳамиятлидир”.

Олимларнинг таъкидлашича, луғатларни турларга ажратиш турли сабабларга кўра юзага келади: луғатнинг мақсади, ҳажми, унда сўзлар қандай жойлаштирилганлиги, тавсиф объекти ва ҳоказоларга боғлиқ. Ушбу фарқланувчи хусусиятларнинг аксарияти бир-бирига суянган ҳолда бир хил луғатда бирлашади, бошқалари эса бир-биридан ажралиб туриб, мутлақо бошқа турдаги луғатлар учун асос бўлиб хизмат қилади.

Анъанавий луғатлардан кўра электрон луғатларга эҳтиёж ортиб бормоқда. Электрон луғат нима? Интернетнинг wikipedia тизимида: «электрон луғат» сўзи “компьютерда ёки бошқа электрон техник воситалардаги луғатдир”, деб таърифланган. Ахборот-қидирув тизимига солинган луғатлар тўплами электрон луғатлар ҳисобланади. Турли мақсадлар учун йиғилган, ўзгарувчан ҳажмга эга электрон луғатлар тўплами мисол бўла олади. Луғатлар қоғозли ва электрон бўлади. Бундан ташқари луғатлар турли вазифаларга эга ва улар шу хусусияти билан фарқланади.

Бугунги кунда тилшунослигининг янги йўналишини ифодаловчи соҳа лексикаси изланувчилар зиммасига катта вазифани юклайди. Ўзбек тилшунослигида соҳавий тилшунослик янги соҳа бўлгани боис, уни ривожлантиришда, ундаги имкониятлардан амалий фойдаланишда ҳамда бу соҳанинг самарадорлигини оширишда электрон луғатлар яратишни талаб қилади. Айниқса, тиббиёт бирликларини тўплаш, уларни электрон кўринишларини жорий этиш фақат соҳа мутахассисларини эмас балки, бутун инсоният соғлиги учун асосий манба вазифасини ўтайди. Шифокор кўригига борган бемор албатта, соғлиги тўғрисида айтилган ҳар бир сўзни, тиббий атамани ўз маъносича тўғри талқин қилишни хоҳлайди. Тиббиётга оид

янгиликлар, касалликлар, дориларнинг номи, ташхис турлари, текширув қурилмаларининг номи неча асрлар давомида лотин-юнон тилида берилган. Жамият, давр ва тиббиёт соҳасининг тараққийлашуви билан мазкур ўзгаришларни ўзида ифода этувчи янги тиббий атамаларга эҳтиёж сезилмоқда. Ҳозирги кунда ҳам бу жараён давом этмоқда. Янгидан янги касалликлар кашф қилиниши билан, уларга даъво чоралари изланмоқда. Мазкур ўзгаришлар нафақат тиббиётда, балки тилшуносликнинг ономасиология ҳамда лексикография соҳаларида ҳам ўз аксини топиб, уларни ҳам бойитиб бормоқда. Тиббиётга оид тиббий бирликлар электрон луғатларнинг яратилиши муаммолар ечими сифатида хизмат қилади. Электрон луғатлар анъанавий луғатларга нисбатан аниқ ва муҳим афзалликларга эга. Электрон луғатлар нафақат ўз ҳажми жиҳатидан китобий луғатлардан бир неча баробар устун, балки фойдаланувчиларга зарур сўзларни ва сўз бирикмаларини жуда тез топади. Бундай луғатларда ҳар қандай қидирув шаклини амалга ошириш мумкин. Масалан, инглиз тилига мослаштирилган *abby lingvo* электрон луғати нафақат транскрипцияларни, балки сўзлар талаффузини ҳам ўзида мужассамлаштирган. Бунда иккита ёндошув кузатилади. Мультилексда товуш синтезатори ўрнатилган ва унда барча сўзлар талаффузи мавжуд. Лекин ундаги транскрипцияни назорат қилмасдан туриб унга тўлиқ ишониш ҳам мумкин эмас. Чунки синтезатор урғуни нотўғри қўйиши билан сўзларни бузиб айтилишига сабаб бўлади. Синтезаторлардан *abby lingvo* да лексикани диктор оксфорд шеvasида эшиттиради. Лекин, албатта, электрон луғатларнинг энг асосий устунлиги шудаки унда сўз нафақат луғавий шаклда, балки базанинг бутун ҳажми миқёсида қидирилади. Бу эса қоғоз вариантыда иложсиздир.

Хулоса ўрнида шуни айтиш жоизки, замонавий тилшуносликнинг ютуқлари асосида бугунги кунда ўзбек тили луғатларини компьютер технологиялари асосида қуриш ва қайта ишлаш, унинг қўлланишини маълум бир шароит, турли шароит учун моделлаштириш, она тилимиз компьютер моделларини лингвистика ёки бошқа соҳаларда қўллаш, техника таржимаси кабилар бўйича эришилаётган сезиларли ютуқлар соҳавий тилшуносликнинг ривожланишига олиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Карпова О. М., Менагаршвили О. В. Электронные словари и кибернетическая лексикография: метод. рекомендации к спецкурсу. - Иваново: Иван. гос. ун-т, 2002. -45 с.
2. Кибернетическая лексикография. Захаров В. 1 А -10 ФИЯ ЧГУ имени И. Н. Ульянова.электр.ресурс.<http://www.myshared.ru/slide/10492/>
3. Крысин Л. «Учительская газета», №5, 9 февраля 2010 года.<http://www.ug.ru/archive/30237#:~:text=%D0%>
4. Мадвалиев А. Термин – терминологик луғат – изоҳли луғат // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2008. - №6. – Б. 54-67.

Qisqalik – samarali tibbiy reklama yaratishning muhim omili

Annotation. An important requirement for ad texts is the maximum amount of information that can be used. Short text is better received by the reader. It should not contain words that are semantically difficult to understand. Don't use obscure, unfamiliar words (especially complex medical terms) in the text. Because the customer cannot be forced to think long and hard about the text, it is important to convey the main idea in an easy and understandable language. This article argues that advertising texts should be short, simple, and understandable, taking into account the characteristics of the target audience. The ideas cited are based on the example of medical advertising.

Key words: *medical advertising, addressee, effective advertising text, shortness*

Reklama olamida reklama yaratuvchilar kopirayterlar deya nomlanadi. Dictionary.com manbasiga ko'ra, **kopirayter** (copywriter) reklamani yaratuvchi shaxs bo'lib, dastlabki reklama kopirayteri qadimgi Bobil davridan mavjud bo'lgan. [<https://www.dictionary.com/browse/copywriter>]. "To'g'ri yozamiz" blogi mutaxassisi fikriga ko'ra: kopirayterlar ko'plab insonlar bilan ishlaydigan tajribali "sotuvchi"lardir [<https://t.me/xatoliklar/1287>]. Bevosita kopirayterlik bilan shug'ullanuvchilar kasbini anglatuvchi maxsus atama ham mavjud bo'lib, u **kopirayting** deb yuritiladi. Kopirayting – bu mukammal imlo va grammatika, qat'iy uslubiyat va noyob ma'lumotlar yig'indisining foydali va betakror ko'rinishidir [<https://t.me/xatoliklar/990>]. Mahsulotni ommaga yetkazish, shu bilan birga xaridorlar auditoriyasining shakllanishida reklama muhim o'rin tutadi. Samarali reklama matnini yaratishda esa kopirayterdan alohida bilim va iqtidor talab etiladi. Dunyodagi jamiki mahoratli kopirayterlar AIDA qonuniyati asosida ishlash ko'nikmasiga egadirlar. AIDA reklama formulasi bo'lib, u 1896-yilda afsonaviy amerikalik kopirayter Elias Lyuis tomonidan ixtiro qilingan. AIDA hali hanuz kopirayterlar tomonidan keng qo'llanib kelinmoqda. Ko'rinib turibdiki, shuncha yillar davomida u to'rt yuz marta yangilangan bo'lishi kerak edi, ammo bu qoidalarga muvofiq yaratilgan reklama hali ham o'z egalariga ajoyib muvaffaqiyat keltiradi, albatta, agar u to'g'ri tuzilgan bo'lsa [<https://rus--media-pro.translate.google.com/articles/prodayushchaya-reklama-po-klassicheskoy-formule-aida? x tr sl=ru& x tr tl=uz& x tr hl=uz& x tr pto=nui,sc>]. AIDA inglizcha so'zlarning qisqartmasi bo'lib, ularning har biri samarali reklama yaratish uchun ahamiyatlidir:

- A** – attention;
- I** – interest;
- D** – desire;
- A** – action.

Attention (e'tibor) – bugungi globalashuv davrida, ayniqsa, xilma-xil axborotlarga to'lib-toshgan jamiyatda kishilar e'tiborini jalb qilish marketing sohasi uchun juda muhim hisoblanadi. Marketingda bir qoida mavjud: sizning mahsulotingiz odamlar e'tiborini torta olmayaptimi, demak, siz sota olmaysiz. Shu

sababdan reklama odamlar e'tiborini bir necha soniyaning o'zidayoq jalb qila olishi lozim.

Interest (qiziqish) – reklamada e'tiborni jalb qilish(attention)dan keyingi qadam, kishilarda reklama qilinayotgan mahsulot yoki xizmatga nisbatan qiziqish uyg'otishdir. Reklama adresatlar uchun qay darajada foydali, u odamlarning qanday muammolariga yechim bo'la oladi yoxud qanday qulayliklarni taklif etadi? Bu bosqichda reklama mana shu kabi savollarga javob bera olishi kerak. Mahoratli kopirayterlar matnning aynan mana shu qismi yordamida o'quvchida shunday fikrlar hosil qila oladilarki, adresat avval o'ylab ham ko'rmagan narsasiga ehtiyoj seza boshlaydi. Reklamanning (interest) qiziqish uyg'otish bosqichida kopirayter adresatlarning mavjud muammolaridan “yaxshigina” xabardor ekanligini va bu muammolarni yechishning samarali usuli borligini bildirishi kerak bo'ladi.

Desire (xohish-istak) – bu bosqichda adresatlar nima sababdan taklif qilinayotgan mahsulot yoki xizmatni tanlashlari kerakligiga, aynan shu mahsulot ular muammosining yechimi bo'la olishiga ishonch hosil qilishlari kerak bo'ladi. Buning uchun kopirayterlar taklifning afzalliklari haqida gapirishlari kerak bo'ladi. Reklama qilinayotgan mahsulot yoki xizmatning afzalliklari shunchaki quruq gaplar bilan emas, balki aniq dalillar, raqamlar, tadqiqot natijalari bilan boyitilgan holda ifodalanishi lozim bo'ladi.

Action (harakat) – bu eng muhim so'nggi bosqich bo'lib, reklamanning muvaffaqiyati yoki, aksincha, muvaffaqiyatsizligi aynan shu bosqichda hal bo'ladi. Kopirayter aynan shu bosqichda adresatlarga rad etib bo'lmaydigan taklif berib, ularni harakatga keltirishi (reklama qilinayotgan mahsulotni sotib olishga yoki xizmatdan foydalanishga “shoshiltirishi”) lozim bo'ladi. Reklama matnining bu qismida chegirmalar, bonuslar, qo'shimcha imtiyozlar haqida ma'lumot berilib, vaqt jihatdan chegara mavjud ekanligi va bu imkoniyat hammaga ham nasib etavermasligini adresatlarga uqtirish yaxshi samara beradi. Matn so'ngida bog'lanish uchun telefon raqamlari va manzilni berish lozim.

AIDA yordami bilan Danone, Procter & Gamble, Evalar, Pedigree kabi jahonning yirik korporatsiyalari milliardlab daromad olgan va topishda davom etmoqdalar.

Reklama matnlariga qo'yiladigan muhim talab – bu so'zlar minimal darajada qo'llangan maksimal ma'lumot. Qisqa matn o'quvchi tomonidan yaxshiroq qabul qilinadi. Unda semantik jihatdan tushunilishi murakkab bo'lgan so'zlar bo'lmasligi kerak. Matnda tushunarsiz, ko'pchilikka tanish bo'lmagan so'zlar (ayniqsa, tibbiyotga oid murakkab ilmiy terminlar)dan foydalanmaslik lozim. Chunki xaridorni matn haqida uzoq o'ylashga majburlab bo'lmaydi, asosiy fikrni uning ongiga oson va tushunarli tilda yetkazish esa muhim vazifa hisoblanadi. Matndagi so'zlar soni shunday bo'lishi kerakki, xaridor uni bir qarashda osongina tushunsin. Shu sababdan tibbiy reklamada reklama qilinayotgan mahsulot (xizmat) haqidagi axborotni auditoriyaga tushunarli tarzda yetkazib berish muhim hisoblanadi. Bunda reklama matnlarini yaratishda asosan sodda gaplardan foydalanish, qisqa jummalarni qo'llash yaxshi samara beradi. Xo'sh, tibbiy reklamalarda mana shu tamoyilga qay darajada amal qilinmoqda? Quyida ommaviy axborot vositalari orqali e'lon qilinayotgan “MEN” dori vositasi reklama matni bilan tanishamiz:

MEN oltoy nektari konsentrlangan sharbatdan tayyorlangan suyuq oziq-ovqat mahsuloti bo'lib, uning tarkibiga tabiiy lazzat hosil qiluvchi moddalar qo'shilgan. Oltoy o'lkasining tog'li hududlaridagi shifobaxsh o'simliklar yig'indisidan tarkib topgan MEN mahsuloti inson organizmi uchun foydali ozuqa hisoblanadi. Mahsulotning tarkibi tabiiy o'simliklardan, jumladan, suvekstrakti, moychechakguli, qizilmiyaldizi, qora smarodina bargi, otquloqo'ti, o'pka o'ti, kastoreum, pantogematogen fruktozadan iborat. MEN o'zgarmas tabiiy shaklga ega bo'lib, qonga tez kirib boradi. Peshob naychalarining yallig'lanishini barataraf etishga yordam beradi. Tos a'zolarida qon aylanishini oshiradi, gormonal fonni normallashtiradi. Mahsulot prostata bezi patologik holatlarini oldini olishda mushakham dayog' hujayralarining fiziologik muvozanatini me'yorga keltirishga yordam beradi. MEN me'daga kuch beradi. Surunkali gastritlarda, xolestitsidda, o't yo'llari dispenziyasida, surunkali gepotitlarda, oshqozon yarasida, tish sarg'ayishida, asab faoliyati, nafas yo'llari va shamollashlarni bartaraf qilishga ko'maklashadi.

Manzilimiz: Toshkent shahri, Yunusobod tumani, 9-tor ko'chasi, Yangi shahar ko'chasi, 4-uy. +99871 2058777

Ushbu tibbiy reklama matni g'oyat "uzun", keng ma'lumotni qamrab olgan. Qolaversa, yuqoridagi matnda ilmiy uslub yetakchilik qiladi. Shu bilan birga yuqoridagi tibbiy reklama matnida adresat(reklamani qabul qiluvchi)lar auditoriyasining salohiyati inobatga olinmagan. Bu esa tibbiy reklamaning samaradorligiga putur yetkazadi, shu bilan birga, adresatlar ma'lumotni qabul qilishga o'zlarida ehtiyoj sezmaydilar. Shuningdek, reklama roligidagi bir xil tasvirning qayta-qayta berilishi (matnlar o'zgaradi xolos) ham adresatni zeriktiradi(1-rasm).

1-rasm. “MEN” dori vositasi reklamasi tasviri

Nikita Belogolovsev ta’biri bilan aytganda: “... odamlarning ko’pchiligi televizion reklamalarni tomosha qilishdan bosh tortishadi, chunki odatda reklamachilar reklamalarni oddiy narsadan boshlaydilar. Bilasizmi, bundan keyin hayajonli narsa bo’ladi, lekin tomoshabin bilmaydi. U buni hech qachon bilmaydi, u allaqachon televizorni o’chirib, hammomga ketgan bo’ladi [Белоголовцев; <http://spb.media/blog/po-devidu-ogilvi-14-sovetov-kak-napisat-horoshiy-reklamnyy-tekst>]”. Quyida biz yuqoridagi tibbiy mahsulotning biroz boshqacha yondashuv asosidagi reklama matnini keltiramiz:

Maqbul variant

- *Eh, qaniydi, bolaga aylanib qolsam-u, ko’chamizda shataloq otib yugursam...*
- *Do ‘stim, senga nima bo’ldi? Nimadan bezovtasan?*
- *Surunkali charchoqni his qilyapman, oshqozonim, o’t yo’llarimda muammo bor. Sal narsaga asabiy bo’lib qolganman.*
- *Siqilishga ne hojat? Axir “MEN” bor-ku!*
- *Sen?*
- *Yo’q, “MEN”! (dori vositasi jonli ko’rsatiladi)*

MEN o’zgaras tabiiy shaklga ega bo’lib, qonga tez kirib boradi. MEN me’daga kuch beradi. O’t yo’llari yallig’lanishi, oshqozon yarasi, tish sarg’ayishi, asab faoliyati, nafas yo’llari va shamollashlarni bartaraf qilishga ko’maklashadi.

- *Yosharib ketibsanmi, do ‘stim?!*
“MEN” – yoshlik quvvati!

Reklama roligi ostida:

Manzilimiz: Toshkent shahri, Yunusobod tumani, 9-tor ko'chasi, Yangi shahar ko'chasi, 4-uy. +998 712 05 87 77

Tibbiy reklama matnida vizual, aniq tasvirni yaratadigan, reklama qiymati oshgan, katta hissiy kuchga ega so'zlar qo'llanishi lozim.

Dunyoning eng mashhur reklamashunoslaridan biri Klod Xopkins 1923-yilda yaratgan "Ilmiy reklama" kitobida shunday yozgan edi: "Qisqa yoz, odamlar vaqtini tejaysan!" [Клод Хопкинс; 2006. № 4. -С.45 –57] Demak, reklamadagi qisqalik va soddalik reklama auditoriyasini kengaytirishning muhim omilidir. Shu o'rinda zamonaviy reklama otasi deya nom qozongan reklamashunos olim Devid Ogilvining: "Agar xaridor ikki og'iz so'z, maqtov bilan biror narsani sotib oladi, deb o'ylasangiz, adashasiz. Unga mahsulot haqidagi batafsil ma'lumot kerak" [Огилви, 2009:43], –degan fikrlarini ham unutmash lozim. Reklama matni ixcham, soddagina, tushunarli bo'lishi bilan birga mahsulot haqidagi ma'lumotni yetarlicha qamrab olishi ham juda muhim hisoblanadi.

Reklamashunos A.P. Repev o'zining "Reklama tili" asarida qisqa vaqt ichida zarur axborot berishning naqadar mashaqqatli va shu bilan birga mas'uliyatli vazifa ekanligini quyidagi hayotiy voqea asosida dalillaydi:

Bir yozuvchidan bir necha so'z aytishni so'rashdi.

– Kechirasiz, –javob berdi usta, – lekin o'n daqiqalik nutq so'zlash uchun men kamida uch hafta tayyorgarlik ko'rishim kerak.

– Bir soat davomida chiqish uchun qancha vaqt tayyorgarlik ko'rish kerak?

– Uch kun.

– Agar uch soat gaplashishga to'g'ri kelsa-chi?

– Men hoziroq boshlashim mumkin.

Reklama matnlari muallifi "bir daqiqalik nutq" ni gapira olishi kerak, bunda u bir soat davomida material qo'yishi kerak. Ko'p sonli savdo nuqtalari bilan kichik reklama yaratish uzoq muddatli prospektidan ko'ra bir necha barobar qiyinroq. Yaxshi reklama beruvchi yaxshi jarrohga o'xshaydi - ikkalasi ham u yoki bu vositani ishlatishdan oldin uch marta o'ylashadi [Репев, http://www.repiev.ru/articles/ad_langII.htm]. Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev xorazmlik saylovchilar bilan bo'lgan uchrashuvda "yomon o'qigan injener traktorni buzadi, yomon o'qigan shifokor odamni o'ldiradi" deya ta'kidlagan edilar. Yolg'on axborot bergan tibbiy reklama kopirayteri (reklama matnini yaratuvchi) yomon o'qigan shifokor bilan barobar. U insonni o'ldirishi, shu bilan reklama qilinayotgan tibbiy mahsulot iqtisodiyotining inqirozga yuz tutishiga sababchi bo'lib qolishi hech gap emas. Tadqiqotchi D.Mamirova muvaffaqiyatli reklama yaratish uchun reklamachi (kopirayter) yaxshi iqtisodchi, yaxshi lingvist bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi [Мамирова, 2021: 42]. Fikrimizcha, kopirayterlar samarali tibbiy reklama yarata olishi uchun yaxshi iqtisodchi, yaxshi lingvist bo'lishi bilan birga yaxshi farmasevt (tibbiy bilimga ega) ham bo'lishlari lozim. Chunki muvaffaqiyatli tibbiy reklama e'tiborni jalb qila oladigan, Ogilvi ta'biri bilan aytganda, "sotadigan" bo'lishi bilan birga tibbiy jihatdan to'g'ri asoslangan bo'lishi g'oyat muhim hisoblanadi. Zero, tibbiyotga oid reklamada inson salomatligi masalasi birinchi o'rinda turadi.

Adabiyotlar:

1. Белоголовцев Н. По Дэвиду Огилви: 14 советов как написать хороший рекламный текст. <http://spb.media/blog/po-devidu-ogilvi-14-sovetov-kak-napisat-horoshiy-reklamnyy-tekst>
2. Хопкинс К. Научная реклама. Телескоп: наблюдения за повседневной жизнью петербуржцев. – М., 2006. № 4. С. 45-57.
3. Огилви Д. Тайны рекламного двора. 2009. С.–43. www.koob.ru
4. Репев А.П. Язык рекламы. Часть II. http://www.repiev.ru/articles/ad_langII.htm
5. Мамирова Д. Ш. Ўзбек реклама матнларининг социолингвистик тадқиқи. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси.–Самарқанд, 2021.

Шифокор нутқининг лингвистик хусусиятлари

Тоирова Гули Ибрагимовна *

Аннотация: Ушбу мақола шифокор нутқи этикаси ва унинг лингвистик хусусиятларини ўрганишга бағишланган. Унда шифокор нутқида мавжуд сўз, сўз бирикма, гапларнинг лингвистик ҳамда услубий хусусиятлари аниқланган, мисоллар билан изоҳланган. Бундай сўзларнинг таъсир доирасини, яъни прагматикасини илмий жиҳатдан ўрганиш зарурати ҳақида фикр юритилган. Мақолада шифокор-бемор мулоқоти ва унинг этикаси билан боғлиқ маълумотлар илмий асосланган. Нутқимиздаги сўзларнинг кудрати нақадар кучли таъсир воситаси эканлиги ёритилган. Хусусан, беморнинг шифокорга берган маълумоти орқали аниқ ва тўғри ташхис қўйиш ёки шифокорнинг касаллик бўйича берган маълумоти давомида тиббий эвфемизм, перифразалардан ўринли фойдаланишининг аҳамияти мақолада ўз ифодасини топган.

Калит сўзлар: *тиббиёт тили, тиббий эвфемизм, тиббий перифраза, мулоқот, термин, касаллик номи, лексика, лингвопрагматик, нутқ, тушунча, психология*

Кириш. Тиббиётнинг ўзига хос хусусияти доимо инсоннинг кундалик ҳаёти билан чамбарчас боғлиқлигидир. Кўп асрлар давомида шаклланган ва бизнинг давримизда жадал ривожланиб келаётган тиббиёт тили - бу кундалик ҳаёт соҳасини ҳам, илмий билимларни ҳам қамраб оладиган ва ҳар иккала соҳанинг таъсири бўлган маконни ҳам ўз ичига олган улкан кўп босқичли тузилма. Ушбу хилма-хиллик, айниқса, тиббиётнинг оғзаки тилида - шифокорлар ва беморлар ўртасидаги мулоқотда сезилади. Ушбу турдаги алоқа мавжудлиги, албатта, тилшунослар томонидан илмий тушунишни ва амалий тавсифни талаб қилади. "Шифокор - бемор" мулоқотида шифокор учун бемор томонидан айтилган ҳар бир гап касалларнинг ташхисини қўйиш учун муҳим аҳамиятга эга. Масалан:

“Ҳозир(яқин орада) чалинган касаллик тарихига оид сўзлашув” кўйидаги сўзлар қўлланилади:

* Бухоро давлат университети филология фанлари бўйича фалсафа доктори(PhD), доцент tugulijon@mail.ru

- *Ҳозир сизни(бош оғриши, бош айланиши, йўтал, кунгил айниш...)безовта қилаяптими?*
- *Кўрсатинг-чи, қаерингиз оғрияпти?*
- *Касаллик қачондан бошланди?*
- *Қанча вақт ...(соат, кун, ҳафта...) ўтди?*
- *Ҳароратингизни(эрталаб, кеч кечқурун.....)ўлчадингизми?*

Шунингдек, бемор ўзининг соғлиғи тўғрисида максимал даражада хабардор бўлиши, у шифокорнинг барча тавсияларини тўғри бажариши, уларни бузмаслиги ёки эътиборсиз қолдирмаслиги шифокор томонидан айтилган ҳар бир сўзга боғлиқ. Шифокор беморни тинглаши, унинг фикрларини идрок этиши, қабул қилиши, ўзининг хайрихоҳлигини билдириши, самимий бўлиши жуда катта аҳамиятга эга. Беморга мумкин қадар кўпроқ ўзи, касаллиги ҳақида гапиришига имкон бериши, ўз диққат-эътиборини беморга қаратиши шифокор этикасининг муҳим томонидир. Саволлар бериб, унинг гапини тўхтатиб қўймаслик, сўзларини охиригача эшитиш, бемор билан ширин муомалада бўлиш орқали беморнинг ишончини қозониш мумкин бўлади. Дарҳақиқат, Саъдий Шерозий: «...Юмшоқ муомала, ширин сўз одам бир гап билан тортиб кетар филни ҳам...», - деб бежиз айтмаганлар[11]. Шифокор беморнинг касаллигини сир саклаши, беморнинг ҳаёти ва соғлиғи учун тиббиёт ходимининг жавобгарлиги, тиббиёт ходимларининг ўзаро муносабати масалалари шифокор этикетига киради[12]. Тиббиёт деонтологиясига мувофиқ, тиббиёт ходими беморга катта эътибор бериши, унинг соғлиғини тиклаш ёки касаллик азобини енгиллатиш учун ўз билимини сарфлаши, беморга унинг соғлиғи ҳақидаги фақат фойда келтира оладиган маълумотларни айтиши, беморнинг шифокор билан сирдош бўлишига эришиши зарур. Беморнинг касаллиги ҳақида унинг иштирокида ҳамкасблари билан сўзлашиш шифокор этикетига тўғри келмайди. Шифокорнинг онги, савияси, маданияти, дунёқараши, билими унинг қайси жамиятда яшаётганлиги билан чамбарчас боғлиқ. Бу муносабат замон талабига мос равишда ижобий томонга ўзгариб боради. Бу ўзгариш шифокорнинг юксак инсоний фазилатларида, софдиллигида, зийраклигида, одамийлигида намоён бўлади.

Шифокорнинг касалликлар бўйича берган маълумотларига эътиборни қаратамиз: ”Витилиго – тери касалликлари орасида кенг тарқалгани бўлиб, тери соҳасида яллиғланмаган ҳар хил шаклларга ва ўлчамларга эга бўлган оқ доғларнинг пайдо бўлиши билан ифодаланади. Бу касалликнинг келиб чиқишига кўплаб омиллар сабаб бўлади. Асаб, эндокрин ва иммунитет тизими ва липидлар перекис оксидланиши тизимининг бузилиши ҳамда хужайраларни ўз-ўзини емириши, шунингдек, терининг микроэлемент таркиби ва метаболик жараённинг ўзгариши шулар жумласидандир”[15]; “скрофулодерма касалликда тери соҳаларида дастлаб яллиғланган доғли тошмалар тарзида пайдо бўлади, улар сатҳида бир неча соатлар ўтгандан сўнг эса тўғноғич катталигида бўлган юмшоқ қобиғли пуфакчалар (флектеналар) пайдо бўлади. Пуфакчаларнинг атрофи қизариб, ҳажми катталашиб боради. Флектеналар қобиғи бурушқоқ ва ёрилувчан бўлиб, улар таркибида йирингли ёки қонли суюқлик кузатилади, кейинчалик улар юпка

калинликдаги қатқалоққа айланади. Касаллик давомийлиги ўртача 2-3 ҳафтани ташкил этади”[7].

Тадқиқотлар таҳлили. Тиббиётга бағишланган мақолалар ва дарсликларнинг аксарияти шуни кўрсатадики, ушбу манбаларда касаллик номи илмий термин сифатида изоҳланади ва қўлланилади. Аммо шифокорлар беморлар ўртасидаги диалогларда айнан шу сўзлар нутқни чиройли ифодалаш, беморни чўчитмаслик мақсадида тиббий эвфемизмлардан ўринли фойдаланадилар. Чунончи, шифокорлар нутқида “қўлингиз гул очибди”, “терида ширинча тошибди” каби эвфемик бирликлар қўлланилади. Ўзбек тилшунослигида тиббий эвфемизмларнинг лингвистик хусусиятлари Н.Ғайбуллаева томонидан тадқиқ қилинган[13].

Дунё тилшунослигида тиббиёт лексикасининг турли қирралари, жумладан, лексик-семантик, услубий-функционал, лингвопрагматик, гендер хусусиятлари, шу соҳага оид терминлар бўйича қатор илмий изланишлар олиб борилмоқда[1,2,3,5,7]. Шифокор ва бемор мулоқотидаги тиббий лексемаларни антропологик, концептуал аспектда текшириш, этносоциал қирраларини аниқлаш ўз ечимини кутаётган муҳим масалалардан биридир.

Маълум бир тушунчанинг инсон учун ёқимли эшитилиши мақсадида ўз нутқида жозибадор, образли бирликлардан унумли фойдаланади. Жумладан, шифокорлар ҳам ўз нутқида перифрастик бирликларга мурожаат қиладилар. Бунда фаолият билан алоқадор ҳаракат ва ҳолатларнинг салбий аломатлари яширилиб, пардалаб баён этилади. Чунончи, буюк устун (тана), даракчи белгилар (аура), замонавий тиббиётнинг душмани (интернет), кўкрак сути (озуқа), мўъжизавий неъмат (она сути), тана қироли (юрак), тиб илми (тиббиёт), тождор вирус (касаллик), тушсиз уйқу (кома ҳолати), ширин нафас соҳиби (ўпка), қадди-қомат тахти (бел), қулоқ гуллаши (карлик), ҳаёт нури бериш (эмизиш), ҳаёт тимсоли (инсон) шифокорлар нутқида кузатиладиган перифразалар ҳисобланади[3,4].

Шифокор нутқи бемор психологик ҳолатини бошқаришнинг асосий воситасидир. Оғир дардга чалинган бемор учун бир оғиз сўз даводир. Тўрт мучаси соғлом инсонга ғазаб, жаҳл, нафрат билан айтилган сўз ўлимга элтувчи заҳардир. Чунончи, қуйидаги сўз ва ибораларга эътиборни қаратайлик:

- *Соғ- омонмисиз? – эшитиб қалбингиз ҳузур топади.*
- *Нима дейсан? – юрагингиз тўхтагандек ҳис қиласиз, гўёки дунёда ортиқчадек сезасиз ўзингизни.*
- *Соғлигинг яхшими? – яна яшагингиз келади.*
- *Қачон қарама касалсан-а!? – дардингиз ўн чандон кўпаяди.*
- *Хафа бўлма – хайрият, кимдир менга қайғуряпти.*
- *Ўзинг айбдорсан! – ўлганни устига чиқиб тепиш...*
- *Бахтли бўласан! – бахт сари учшига биринчи қанот.*
- *Бу кетишда ҳеч қачон бахтли бўлмайсан! – орзуга ўлим.*
- *Қўлингдан келмайди, овора бўлма! – оёқдан чалиб йиқитиши.*
- *Албатта эплайсан, сенга ишонаман – юқорига чиқиши учун зина.*
- *Билмадим, бу кетишингда – яхши кунларга бўлган ишонч.*
- *Ҳаммаси яхши бўлади – Эртанги кунингга умид.*

Юқорида санаб ўтилган икки оғиз сўз кимгадир қанот бағишлаши ёки яна икки оғиз сўз қанотини синдириши ёки тузалиш ўрнига давосиз дардга чалиниши мумкин. Шунинг учун шифокор бемор дардига дори билан эмас, сўз билан даво топмоғи керак. Унинг маҳорати шунда кўринади. **Шифокор кучли рухшунос ҳам бўлмоғи лозим.** Инсон руҳиятини билмаслик, етук шифокор бўлишга ҳам ҳалақит беради. Немис психотерапевти(келиб чиқиши Эронлик бўлган) Нусрат Пезешкиан биринчилардан бўлиб, айнан қандай сўзлар инсонда касалликни келтириб чиқаришини исботлаб берган. Инсоннинг ўз ички руҳий аҳволидан келиб чиқиб айтадиган сўзлари ўзининг саломатлигига сингиб борар экан. Инсон физиологик органилари ишига бевосита таъсир қилувчи сўзлар-органик нутқ ҳам деб аталади. Қанчалик бақувват бўлманг, ўзингизга айтилган куйидаги сўзлар саломатлигингизга путур етказди. Баъзи пайтларда маълум қийинчиликлар ичига кириб бориб, ғазаб, жаҳл, нафрат билан айтган сўзлар органларга буйрук, команда бериш кўринишини бажариб, маълум аъзоларнинг ишини ўзгартиришга сабабчи бўлади[4]. Масалан: ”Барчаси менинг бўйнимда, муаммолар менинг бўйнимда” деганларда - остеохондроз ривожланиши; “Барчаси жонимга тегди” деганларда - ўсмалар ривожланиши” “ Юрагимга қаттиқ олдим” деганларда - юрак инфаркти ривожланиши; “Менга муаммолар бош оғриғи бўлди” деганларда - мигрень ривожланиши; “Қонимни ичди деганларда - қон касалликлари ривожланиши; “Сабр косам тўлди” деганларда - гипертония ривожланиши; “Эшитгим келмайди, ўчир” деганларда - гаранглик ривожланиши; “ Асабимни синама” деганларда - депрессия ривожланиши; “Ҳаётимда қувонч йўқ” деганларда - жигар, ўт қопи касалликлари, семизлик ривожланиши; “Ўз-ўзини ейиш, бировларни ишини ҳазм қила олмаслик - ошқозон яра касалликлари ривожланиши”; “Ўлгудек чарчадим” деганларда - урологик хасталикларнинг ривожланиши олимлар томонидан исботлаган[10].

Хулоса. Демак, айтиладиган ҳар бир гапимиз ё фойда ёки зарар бўлиши ўзимизга боғлиқ экан. Шундай қилиб, нутқда воқеланган сўзнинг таъсир доирасини илмий жиҳатдан ўрганиш тилшунос олимлар олдида турган муҳим вазифадир. Чунки сўзнинг нақадар кучли таъсир воситаси эканлиги шифокорнинг касаллик бўйича берган маълумоти ва бемор билан олиб борган суҳбати давомида тиббий эвфемизм, перифразалардан ўринли фойдаланишида ўз ифодасини топган.

Адабиётлар:

1. Абрамова Г.А. Медицинская лексика: основные свойства и тенденции развития: дис. ...канд. филол. наук. – Краснодар, 2003. – 312 с.
2. Агаджанян С.А. Вербальная коммуникация «врач – пациент» в функционально-стилистическом аспекте (на материале английского языка): дис...канд... наук. – Москва, 2018. – 177 с.
3. Ахмадова У.Ш. Перифраза турлари ва уларнинг матндаги ўрни // Тил, таълим, таржима халқаро журнали.– Тошкент, 2020. № 4. – Б. 81-87.
4. Культура общения врача и студента. (Электрон ресурс): <https://studfiles.net/preview/548345/>
5. Малыгина Е.Н. Средства смягчения высказывания в медицинской речи: автореф. дис. канд. филол. наук. Самара, 2007. – 56 б.

Annotation. The article covers the use of vocabulary as a terminology in the field of Medicine and serves to form medical terms. The expression of medical terms in the form of a word combination and a specific type is analyzed on the basis of the theory of Uzbek substantial syntax. The specificity of speech to a particular field of speech in word combinations is evidenced by the medical [I~O] device formations.

Key words: *medicine, medical terminology, word combination, linguistic syntactic mold, medical linguistics*

Hozirgi o‘zbek tilshunosligida soha lingvistikasi, terminologiya, lug‘atchilik, umuman, davlat tilini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar olib borish zaruriyati paydo bo‘ldi. Bunga sabab shuki, “Globallashuv sharoitida milliy tilimizning sofligini saqlash, uning lug‘at boyligini oshirish, turli sohalarda zamonaviy atamalarning o‘zbekcha muqobilini yaratish, ularning bir xil qo‘llanishini ta‘minlash dolzarb vazifa bo‘lib turibdi”. [Mirziyoyev, 2019:1]

O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzini yanada yuksaltirish uchun uning barcha sohalarda birdek qo‘llanilishi, milliy tilning sohaviy tushuncha va atamalarni to‘liq qamrab olishiga erishish lozim. Buning uchun Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev nutqida qayd etilgan “turli sohalarda zamonaviy atamalarning o‘zbekcha muqobilini yaratish”, ya‘ni soha tilini milliyashtirish, sohalarda mavjud xorijiy terminlarni milliy tildagi muqobili bilan almashtirish, yangilarini yaratish zarur. Tabiiyki, bu vazifalar tilimizning lug‘aviy va sintaktik imkoniyatlarini soha lingvistikasi doirasida o‘rganishni taqozo etadi. O‘zbek tilining tibbiyot sohasi termin va atamalarini qamrab olishi, tibbiy terminlarni shakllantirish imkoniyatlarini o‘rganish ham ayni yo‘nalishda tadqiqot olib borishni talab qiladi.

Jahon tilshunosligida inson lisoniy zaxirasining katta qismini tashkil etuvchi, muayyan sohalarga oid tushunchalarni ifodalab, ushbu soha mutaxassislarining muloqoti uchun asos bo‘lib xizmat qiluvchi terminologik birliklarni o‘rganishga bo‘lgan qiziqish va ehtiyoj XX asr o‘rtalarida kuchaydi. Bugungi kun uchun muhim bo‘lgan, ijtimoiy muhit taqozo etayotgan tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri bu sohalar leksikasi, ya‘ni terminologiyasini tadqiq qilishdir. [Shirinova, 2020:4]

Tilshunos S.Nazarova tibbiyot sohasiga oid birliklarni o‘rganishga bag‘ishlangan maqolasida “o‘zbek tilshunosligida tibbiyot terminologiyasi masalalari ko‘plab tadqiqot va bahs-munozaralar markazida turganligi, tibbiyot sohasiga oid terminlar tizimi, uning tabiati xususida turli qarash va fikr-mulohazalar shakllangan bo‘lsa-da, fanda mazkur muammoni o‘rganish ehtiyoji susaymaganligini asoslashga harakat qilgan. [Nazarova, 2021:48]

Chindan ham, tibbiyot va tilshunoslik birlashgan chegarada tib ilmi, sog‘liqni saqlash, davolash haqidagi bilimlarni mujassam etgan tibbiyot terminologiyasi masalalari soha lingvistikasida dolzarb hisoblanadi. Tibbiyot tili, soha leksikasi, ayniqsa, tibbiy terminologik tizimni o‘rganish natijasida tibbiy lingvistik toбора rivojlanib bormoqda.

* Buxoro davlat universiteti Lingvistika (o‘zbek tili) mutaxassisligi magistranti shahnoz-87@mail.ru

Tibbiy lingvistikada tibbiy termin va atamalarni tizim sifatida o‘rganish, sohadagi terminlarning shakllanishi va taraqqiyotini tahlil qilish bosh muammo sanaladi. Tibbiy terminlarga sustansial tilshunoslik nuqtayi nazaridan yondashuv muammoni yangicha yondashuvda yechishga intilish bo‘lib, tibbiy lingvistika asoslarini to‘ldirishga xizmat qiladi.

Birinchi galda, termin “gapdan tashqarida ham ma’lum bir aniq ma’no ifodalaydigan so‘z yoki turg‘un holatdagi so‘z birikmasi” (S.Usmonov) ekanligini, “termin – alohida olingan so‘z yoki ot boshqaruvli so‘z birikmasi bo‘lib, kasbiy tushunchani ifodalashi va ma’lum bir kasb doirasida (ilm, texnika, ishlab chiqarish, boshqaruv) sohaviy muloqot ehtiyojlarini qondirishi” [Shirinova,2020:14-15] inobatga olinishi lozim. Negaki, mavzu obykti hisoblangan so‘z birikmasining terminologik tizimdagi vazifasi shu bilan izohlanadi va so‘z birikmalarining terminlar tizimidagi o‘rnini belgilashga asos bo‘ladi.

Aslida, “So‘z birikmasi u yoki bu lug‘aviy birlikning boshqa shunday birlik bilan tobe-hokimlik munosabatidan hosil bo‘ladi va tilimizda mavjud birikish tarzi, usullari yoki modellaridan biri voqelashganligidan darak beradi. Demak, so‘z birikmasi o‘z qurilishida tilning muayyan sintaktik qonuniyatini aks ettiruvchi birlik sifatida nutqda rellashadi va ma’lum vazifaga xoslangan bo‘ladi. Aynan vazifasiga ko‘ra bu sintaktik birlik nominativ tizimga mansub bo‘lib, nominativ birliklar sirasida alohida o‘rin egallaydi. Zero, so‘z birikmasi lug‘aviy birliklar – leksema, ibora singari atash va nomlashga xizmat qiladi. Vazifasi va qurilishi so‘z birikmalariga til tizimida sintaksis va leksikologiya, boshqacha ifodalaganda, sintaksis va nominativ tizim orasidagi aloqadorlikni ta‘minlash imkonini beradi. Shuning uchun leksik-semantik hamda sintaktik xususiyatlar mazkur birlik tabiatida uyg‘unlashib ketadi”. [Nazarova, Xojiyeva, 2021: 8]

Shunday ekan, ham leksik-semantik, ham sintaktik xususiyatlarni o‘zida mujassam etgan so‘z birikmalari aynan nominativ vazifaga xoslanganligi uchun muayyan sohada termin sifatida qo‘llanila oladi. Chunki sohaviy tushunchalarni atovchi terminlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Tibbiyot tiliga xos termin va atamalarning so‘z birikmalari shaklida ifodalanishi buning yorqin dalili bo‘la oladi.

Tibbiyotga oid matnlarni kuzatar ekanmiz, so‘z birikmasi shaklidagi tibbiy termin va atamalar tibbiy nutq yoki matnda nutqiy vaziyat, kommunikativ maqsad va ehtiyojlarga muvofiq voqelanishiga amin bo‘ldik. So‘z birikmasi shaklidagi tibbiy termin va atamalarni saralashda, ularning lisoniy qurilishini belgilashda o‘zbek sustansial sintaksisi nazariyasiga asoslandik. Shuning uchun tibbiy terminlarning so‘z birikmasi shaklidagi turlari lisoniy sintaktik qurilishiga ko‘ra ajratildi.

Tahlil natijasida ma’lum bo‘ldiki, tibbiy termin va atamalarni shakllantirgan aksariyat so‘z birikmalari [I~O]=SBLSQining nutqiy voqelanishidan yuzaga kelgan. Quyida keltirilgan tibbiy birikmalar fikrimizni dalillaydi:

irsiy kasallik, ichki kasallik, irsiy moyillik, yashirin kasallik, qandli diabet, o‘tkir bronxit, arterial gipertenziya, bronxial astma, turg‘un stenokardiya, bosh miya, orqa miya, qalqonsimon bez, ishemik xuruj, deontologik madaniyat, tibbiy gigiyena, tibbiy yordam, tibbiy varaqa, tibbiy xizmat, tibbiy ko‘rik, tibbiy xatlov, tibbiy niqob, tibbiy psixolog, tez yordam, sog‘lom odam, sog‘lom avlod, sog‘lom turmush, jismoniy faollik, jismoniy zo‘riqish, klimakterik davr, klinik holat,

neyrofiziologik mashq, fizioterapevtik muolaja, oilaviy poliklinika, oilaviy shifokor, ortiqcha vazn, musbat natija, manfiy natija, tojdor virus, jinsiy a'zo, jinsiy zaiflik, bepusht ayol, bepusht erkak, xasta inson, yumshoq to'qima, dorivor modda, shifobaxsh omil, yiringli ajralma, nishon a'zolar, nojo 'ya ta'sir.

Bu hosilalar tibbiy nutqqa xoslangan bo'lib, ismlarning otlar bilan birikishini natijalaydi. Bunday tibbiy birikmalarning tobe a'zosi "belgi" ma'nosini sifatlar, hokim a'zo esa "predmet" ma'nosini otlar bilan ifodalayotganligi birikma umumiy ma'nosidan anglashiladi. O'z navbatida, sintaktik qurilma sifat va ot birikuvining mahsuli [belgi-predmet] ma'noli so'z birikmalari ekanligini yaqqol ko'rsatadi.

Substansial sintaksisning nazariy asoslariga ko'ra, tobe a'zosi ismlar va hokim a'zosi otlardan tuzilgan mazkur tibbiy birikmalarning lisoniy sintaktik qurilishi [I~O]=SBLSQida umumlashgan. [Nazarova,2015:98] So'z birikmasining substansial talqini bo'yicha "[I~O]=[belgi-predmet] SB qolipi o'zbek tilida muayyan belgisi aniqlanayotgan predmetni bildiruvchi so'z birikmalarining cheksiz miqdorda hosil bo'lishini lisoniy sintaktik qurilish nuqtayi nazaridan umumlashtiruvchi lisoniy birlikdir. Zero, qolip tarkibidagi [I] ramzi tobe bo'lak mavqeyida voqelashgan ism umumiy nomi ostida birlashuvchi leksemalarni ixcham tarzda umumlashtirib ko'rsatadi. [O] ramzi esa hokim bo'lak mavqeyida reallashgan ot leksemalarni ixcham va umumiy tarzda ifodalaydi. Tobe bo'lak mavqeyida ismlarga mansub lug'aviy birliklar, hokim bo'lak mavqeyida esa ot semantik turkumiga tegishli lug'aviy birliklar voqelanishi ta'kidlanadi". [Nazarova, Xojiyeva, 2021: 30]

Demak, yuqorida keltirilgan tibbiy termin va atamalarning har biri sohaga tegishli muayyan tushunchani ifodalashiga ko'ra, bir-biridan farqlansa ham, lisoniy qurilishidagi umumiylik ularni birlashtiradi. Ism va otlar tobe-hokimligi yuzaga keltirgan tibbiy terminlarning lisoniy qurilishidagi umumiylikni [I~O]=SBLSQi aks ettiradi. Shuning uchun tibbiyot sohasida qo'llaniluvchi, tobe a'zosi ism, hokim a'zosi otdan tuzilgan termin va atamalar [I~O]=SBLSQi hosilalari hisoblanadi. Tibbiyotga oid materiallar asosida to'plangan dalillar mazkur lisoniy sintaktik qolip (LSQ) termin va atamalarni shakllantirish imkoniyatiga egaligini tasdiqlaydi. Ayni xususiyatiga ko'ra, [I~O]=SBLSQini o'zbek tilining terminologik qatlami, jumladan, tibbiy terminologik tizimni ta'minlaydigan va tilning nominativ vazifasini ro'yobga chiqaruvchi lisoniy omillardan biri deb baholash mumkin.

Xulosa shuki, so'z birikmasi mohiyatan tilning lisoniy qurilish qonuniyatini aks ettiruvchi sintaktik birlik sanaladi, atash, nomlash vazifasi tufayli muayyan soha nutqiga xoslanadi. So'z birikmasining tibbiyotga oid tushunchalarni atashga xizmat qilishi va tibbiy nutqqa xoslanishi uning [I~O] qurilmali ko'rinishlari asosida o'z isbotini topadi. Shunday ekan, [I~O]=SBLSQi hosilalari misolida dalillangan tibbiy terminlarni shakllantirish xususiyati so'z birikmasining tibbiy terminologik tizimdagi o'rni va ahamiyatini belgilaydi.

Adabiyotlar:

1. Sh.M.Mirziyoyevning o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan marosimdagi nutqi//<https://xs.uz/uz/post/prezident-shavkat-mirziyoevning-ozbek-tiliga-davlat-tili-maqomi-berilganining-ottiz-jilligiga-bag'ishlangan-tantanali-marosimdagi-nutqi>

2. Nazarova S.A. LEXICAL UNITS OF MEDICAL SPHERE: PHRASES AND ITS TYPES. Chinese Journal of Industrial Hygiene and Occupational Diseases, 2021, 39(13), 48-54. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5567783>
3. Назарова С.А. Сўз бирикмаси синтаксиси субстанциал талкинда. –Т.: Фан, 2015. – 112 б.
4. Nazarova S.A., Xojiyeva M. Ismli birikmalar. – Globe Edit. ISBN:978-620-0-62332-4.2021.05.24.–132 б. <https://my.globeedit.com/catalog/details/store/gb/book/978-620-0-62332-4/ismli-birikmalar?search=ismli%20birikmalar>
5. Ширинова Е.Т. Ўзбек тили банк-молия терминологияси: филол. фанлари ... фалсафа доктори (PhD)... диссертацияси. – Т., 2020. –152 б.

Особенности преподавания медицинской терминологии на уроках русского языка как иностранного

Хамидова Гулнора Юлдашбаевна*

Аннотация. Рассмотрены проблемы изучения медицинской терминологии на уроках русского языка в нерусской аудитории. Медицинская терминология является макротерминосистемой, состоящей из подсистем (анатомической и гистологической, клинической, фармацевтической), каждая из которых имеет свои особенности. Это явление необходимо учитывать при создании системы заданий и упражнений по обучению учащихся-медиков на уроках русского как иностранного.

Ключевые слова: *медицина, парамедицина, термин, номенклатура, анатомия, гистология, частителя, органы, патология, состояние человека*

Медицинская терминология русского языка – это макротерминосистема. Общее число медицинских и парамедицинских терминов составляет более двухсот тысяч. В рамках этой системы в медицинской номенклатуре выделяют следующие подсистемы. 1. Анатомическая и гистологическая, куда входят названия различных областей и частей тела, органов, их частей и тканей. 2. Клиническая, куда относят морфологические образования и процессы, болезни и патологические состояния человека; течения и признаки заболеваний, симптомы, синдромы, методы диагностики, профилактики и терапевтического лечения; оперативные методы лечения, хирургические операции и другие термины. 3. Фармацевтическая терминология – названия лекарственных форм, средств растительного и химического происхождения, рецептурные формулировки. С учетом языкового происхождения можно выделить следующие группы медицинских терминов: – термины исконно русского образования; – интернационализмы греко-латинского происхождения, такие как цирроз, фагоцит, аллергия, лейкемия и др.; – исконные западноевропейские, то есть слова, возникшие на почве западноевропейских языков из их лексического и словообразовательного

* Старший преподаватель кафедры «Методика преподавания языков» Бухарского областного центра переподготовки и повышения квалификации педагогических работников народного образования. 14081967gulya@gmail.com

материала; – латинские термины (так называемые *terminotechnici*) – специальные эталонные научные обозначения, оформленные графически и грамматически по правилам латинского языка [2, с. 49]. С точки зрения динамической теории номинации медицинская терминология делится по следующим способам образования: – первичный (исходный, прямой); – вторичный (производный, косвенный). В названиях, образованных первым способом, мотивировка выражена прямо, путем непосредственного называния отличительного, мотивирующего признака (к примеру, волчья пасть, выворот века). Термины с вторичной номинацией, как правило, формируются за счет переосмысления уже имеющихся в языке единиц, выбора определенного признака, который кладется в основу нового наименования. Чаще всего в основе опосредованного способа номинации лежит метафоризация [3]. Такие названия отличаются образной природой, к примеру, заячья губа, петушиная походка. Существует особая группа слов, в номинации которых не содержится даже намек на конкретные признаки или понятия. Большую часть таких слов составляют эпонимические термины, то есть произведенные от фамилий ученых, врачей или больных, например, болезнь Боткина, болезнь Бехтерева, болезнь Кашина-Бэка [4, с. 413]. В методике преподавания языка специальности на уроках русского важно знать и понимать все особенности медицинской терминологии. 2019. Т. 24, № 180 . Работа при обучении профессиональной лексике проходит по тем же этапам, что любая другая: 1) презентация новой лексики; 2) автоматизация лексических навыков; 3) организация повторения усвоенной учащимися лексики и контроль качества пройденного [5, с. 115]. Обучение учащихся-медиков языку специальности предполагает обогащение новой научной, терминологической лексикой, синтаксическими и грамматическими конструкциями, речевыми нормами, присущими научному стилю, применение полученных умений и навыков при выполнении разного рода заданий, умение извлекать и передавать информацию из учебных текстов в устной и письменной форме, а также развитие приобретенных знаний в различных видах речевой деятельности. Изучение структуры мотивированных слов направлено на то, чтобы учащийся мог не только предсказать значение слова, но и правильно образовать необходимое мотивированное слово для выражения определенного понятия [6]. Трудности, возникающие в процессе изучения терминологии, имеют, как правило, семантический характер. В частности, это специальные эталонные научные обозначения, оформленные графически и грамматически по правилам латинского языка. Особый интерес и вместе с тем сложность для учащихся представляют термины, образованные на основе одинаковых ТЭ (термиэлементов). ТЭ – это неделимая часть слова греко-латинского происхождения, имеющая определенное значение. Выделяют аффиксальные и корневые ТЭ, которые в свою очередь делятся на начальные и конечные. Корневые ТЭ – это, как правило, части тела и ткани организма человека (гепат- – печень, гист- – ткань, энтер- – кишечник, стом/стомато- – рот). К примеру, термин тонзилэктомия состоит из двух ТЭ: корневого тонзило – небные миндалины и эктомия – удаление, иссечение. Таким образом, этот

термин имеет значение – удаление небных миндалин, гастрэктомия – удаления части желудка. Ома – это суффикс со значением опухоли. Так, к примеру, миома – опухоль мышцы, ангиома – опухоль сосуда, остеома – опухоль кости, гематома – опухоль, содержащая кровь. Суффикс со значением воспаления -ит. Гингивит – воспаление десны, блефарит – воспаление века, отит – воспаление уха, остит – воспаление кости. Таким образом, понимая значение и правила употребления в слове ТЭ, мы можем объяснить значение другого термина и с этим ТЭ. Существуют медицинские термины, состоящие из 3-х, 5-и и более ТЭ. Например, -гастро/энтеро/кол/ит – воспаление желудочно-кишечного тракта, -сплено/ангио/графия – графическое исследование сосудов селезенки, -гидро/уретеро/нефр/оз – болезнь, патологические изменения, связанные с жидкостью мочевого канала и почек [7]. Важным фактором для изучения обучающихся клинической медицинской терминологии является и вопрос о наличии в ней омонимии. Говоря о терминах-омонимах, называющих заболевания человека, надо отметить омонимию эпонимических терминов, которые составляют достаточно обширный пласт медицинской лексики. Омонимия в этом случае проявляется в результате того, что ученые, врачи, от имени или фамилии которых образован термин (как правило, составной), являются однофамильцами [8]. К примеру: Александера болезнь (В. Alexander, современный американский врач) – семейнонаследственный геморрагический диатез; Александера болезнь (W.S. Alexander, современный английский невропатолог) – наследственная болезнь ЦНС, клинически проявляющаяся судорогами, центральными параличами, гидроцефалией [4, с. 412].

Знание антонимических связей в медицинской терминологии позволяет успешно производить семантизацию новых лексических единиц. К примеру, тахикардия – учащенное сердцебиение, брадикардия – замедленное сердцебиение, гипертония – гипотония – напряжение, тонус). Антонимический способ семантизации новых терминов заключается в противопоставлении со знакомыми словами-антонимами, если таковые существуют. Послетекстовая часть в работе с новым материалом должна не только обобщать все изученное на уроке, но и выходить за пределы лексико-семантической темы. Обозначенные языковые особенности медицинской терминологии как части лексической системы необходимо учитывать при создании системы заданий и упражнений по обучению учащихся медицинских специальностей на уроках русского как иностранного. При работе с языком специальности кроме всего вышесказанного нужно учитывать учебный план медицинских дисциплин, идущих параллельно с русским языком и теми предметами, которые только предстоит изучить учащимся. Работа должна немного опережать изучение материала по той или иной профессионально направленной дисциплине. Основная задача такого обучения заключается в снятии языковых трудностей по предметам и понимании основного материала. Так, обязательными компонентами урока русского языка в нерусской аудитории при работе с профессиональной лексикой являются следующие. 1. Фонетический материал. Знакомит со

звуками, ритмикой, интонацией с учетом трудностей русского языка для обучаемых. 2. Лексический материал. Представлен лексическим минимумом, который вводится с учетом тем и сфер общения. 3. Грамматический материал. Включает модели предложений, речевые образцы и правила употребления грамматического материала в речи. 4. Социокультурный материал. Содержит сведения о стране изучаемого языка. Материал представлен социокультурными единицами языка, текстами о достопримечательностях страны, деятелях литературы и искусства, праздниках, моральных ценностях носителей языка и т. п. 5. Профессиональные тексты. Должны иметь адекватную семантико-смысловую нагрузку, которая соответствует знаниям и умениям учащихся. Кроме того, предложенные тексты должны отвечать тем требованиям, что и специализированные материалы по медицинским специальностям, в рамках чего можно проводить параллели и актуализовать все виды речевой деятельности. 6. Комментарий к текстам, который должен носить лексико-грамматический характер. 7. Упражнения. Необходимы для закрепления, активизации учебного материала и организации контроля качества его усвоения. 8. Словарь. 9. Наглядность. Во многих учебниках по профессиональной речи на уроках русского широко используются рисунки, фотографии, таблицы, схемы [9, с. 61-62].

Медицинская терминология – это особый пласт как с позиции лексической системы русского языка, так и методики преподавания русского языка. Она вбирает в себя многомерную историю и традиции древних языков и постоянно пополняется новыми названиями, вновь появившимися реалиями медицинского и парамедицинского мира. Так, обучение языку специальности медиков должно быть разноплановым и разноаспектным. Развитие фонетических, лексических, грамматических, морфолого-синтаксических навыков должно быть обязательным элементом урока и помогать в решении коммуникативных задач при работе с языковым материалом, устной и письменной речью. Кроме того, в обучении профессиональной речи будущих специалистов большую роль играет принцип учета языковых особенностей подсистем медицинской терминологии (анатомической, клинической и фармацевтической). Обращая особое внимание на словообразовательные и морфологические характеристики медицинских терминов, преподаватель дает возможность учащимся не только узнать новые слова, но понять их место в системе других слов, правильно запомнить и применить их в письменной и устной речи в среде своего профессионального обучения.

Литературы:

1. Чернявский М.Н. Латинский язык и основы медицинской терминологии М.: ЗАО «ШИКО», 2007.
2. Петровский Б.В. Большая медицинская энциклопедия. –М., 1985.
3. Прохорова В.Н. Русская терминология (лексико-семантическое образование). –М., 1996.
4. Шарапа А.А., Кожухова Н.Е. Особенности изучения медицинской терминологии на уроках русского языка как иностранного // Технологии

обучения русскому языку как иностранному и диагностика речевого развития: материалы 19 Междунар. науч.-практ. конф. –Минск: БГМУ, 2017. С. 410-414.

5. Юлдашева Дилором Нигматовна. Особенности некоторых профессиональных фразеологизмов узбекского и английского языков. «Сўз санъати» халқаро журнали (ISSN: 2181-9297 DOI: 10.26739/2181-9297 www.tadqiqot.uz) –2021, 1-сон, 4-жилд. –В.:119-127. <https://tadqiqot.uz/index.php/art/article/view/446>

Shaxsni tavsiflovchi so‘z birikmalarining tibbiyotda qo‘llanilishi

Xojiyeva Maxfirat Yusupovna*

Annotatsiya. Ushbu maqolada shaxsni tavsiflovchi so‘z birikmalarining tibbiy nutqda qo‘llanilishi, xoslanishi, ularning lisoniy sintaktik imkoniyatlari va nutqiy xususiyatlari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: *til, shaxs, nutq, so‘z birikmasi, tibbiyot*

Istiqboldagi vazifalardan kelib chiqib, o‘zbek tilining bir qancha yo‘nalishlar asosida rivojlanishi, mamlakatimiz ijtimoiy-siyosiy sohalarining barcha jabhalarida o‘zbek tili imkoniyatlaridan to‘liq foydalanish, tilimiz sofliğini saqlash, lug‘at tarkibini turli soha atamallari bilan boyitish, aholining, qolaversa, har bir soha vakillarining nutq savodxonligi va madaniyatini oshirish, tilshunoslikning boshqa sohalar bilan integratsiyasini takomillashtirish bugungi davr oldiga qo‘yilgan, yechimini kutayotgan ilmiy muammolar sirasiga kiradi.

Zamonaviy tilshunoslikda lingvomadaniyathunoslik, korpus lingvistikasi, tibbiy lingvistika sohalarida ko‘plab ilmiy va amaliy ahamiyatdagi tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Ammo yechimini kutayotgan muammolar ham oz emas. Tilning inson faoliyati bilan bog‘liq barcha sohalarida aloqa vositasi sifatida qo‘llanilishi, asosiysi, lisoniy vositalarning soha tiliga ixtisoslashuvini o‘rganishga doir masalalar fanda soha lingvistikasi tadqiqini kuchaytirdi. O‘zbek tilshunosligida soha lingvistikasining taraqqiyoti masalalari alohida mavzu bo‘lib, bu o‘rinda tibbiy lingvistika va uning tadqiqiga doir masalalar to‘g‘risida fikr yuritish maqsadga muvofiqdir. So‘nggi yillarda rivojlanishi jahonshumul ahamiyatdagi inson salomatligi, sog‘liqni saqlash tizimi muammolari bilan bog‘liq tibbiyot tilini omma tiliga yaqinlashtirish, tibbiy ilmiy istilohlarning jonli tildagi ifoda vositalarini topish, milliy tildagi muqobillari bilan almashtirish vazifalari dolzarblik kasb etgan. Tibbiy nutqda shaxsni tavsiflovchi so‘z birikmalarining qo‘llanilishini o‘rganish ham ayni vazifalar jumlasidan.

Ijtimoiy hayot sharoiti insonning yaratuvchanlik va bilimga yo‘naltirilgan faoliyati shaxslarning doimiy ravishda o‘zaro muloqotga kirishuvini taqozo etgan. Insoniy munosabatlarning asosini til belgilari orqali aloqaga, muloqotga kirishish tashkil etadi. Ana shu jihatdan tilning eng muhim aloqa vositasi sifatidagi kommunikativ qudrati, rivojlanish darajasi ko‘zga yaqqol tashlanadi. Til insonning benihoya ulkan boyligidir. Til tafakkur va bilishning muhim quroli hisoblanadi. Shunga ko‘ra, jamiyatda turli sohalar va tilshunoslik munosabatini o‘rganish, kommunikatsiya jarayonini to‘g‘ri belgilash, xizmat ko‘rsatuvchi va iste‘molchi

* Buxoro davlat universiteti o‘qituvchisi xojiyevamaxfirat8@gmail.com

orasida qulay sharoit yaratish, qolaversa, bir-birini to'g'ri anglashda o'z ichki va tashqi imkoniyatini namoyon qiladi.

Har bir nutq alohidalikka xoslanganligi bilan ular lisonida bir umumiy qolipga birlashadi va lisoniy imkoniyatlar tilda turli vaziyatlarda xilma-xil voqelanadi. Chunonchi, bir lisoniy qolipdan chiqqan hosila nutqda bir xil shaklga teng bo'lsa ham, foydalanish o'rni va maqsadiga ko'ra boshqa-boshqa mazmun kasb etadi. Shaxsni tavsiflovchi lug'aviy-ma'noviy guruhlar ichida shaxsning jinsi, millati, qarindoshlik, yaqinlik munosabati, ijtimoiy mavqeyiga ko'ra tasnifi fanimizda shaxs otlarini leksik mikrotizim sifatida o'rganish natijasidir.

Shu bilan birga, nutq jarayonida shaxsni jinsi, kasbi, millati, yaqinlik munosabatiga ko'ra tavsiflovchi ot leksemalarining sintaktik aloqasidan hosil bo'luvchi so'z birikmalarining yuzaga chiqishi kuzatiladiki, bu shaxs tushunchasi va uning muayyan xususiyatlari sintaktik birliklarda namoyon bo'lishini ko'rsatadi.

Masalan, *hamshira qiz, akusher ginekolog, ayol shifokor, qozoq hamshira, tabib chol, olim shifokor, endokrinolog shifokor, do'xtir xotin, tabib buva* kabi ko'plab so'z birikmalari shaxsning muayyan kasb, jins, millatga mansubligi va yaqinlik munosabatiga ko'ra xususiyatlarini ifodalashga xizmat qiladi. Bu nutqiy sintaktik birliklar kommunikativ jarayonda shaxsga tegishli ayni xususiyatlarni aniqlashtirish ehtiyoji tufayli yuzaga keladi va shaxs nomlari, ya'ni shaxs semali leksik birliklar kabi atash vazifasini bajaradi. Ammo leksik birlikdan farqli ravishda shaxs haqidagi ma'lumotni aniqroq ifodalaydi. Shuning uchun ham nutqda leksik birlik emas, balki sintaktik birlikka, ya'ni so'z birikmasiga ehtiyoj seziladi.

Quyidagi misollar so'z birikmalarining vazifasini yaqqol ko'rsatadi.

– U ustidan bir kishi tepganday sapchib tushdi. Yon-veridan noma'lum qo'llar qitiqlayotgan kabi silkina boshladi. Dod soldi bemor bola. *Hamshira qiz* o'zini eshikka urdi. Koridordagi ota esa o'zini ichkariga urdi. Vrach stol qiyasiga suyandi. [Холмирзаев, 2003:70]

Maktab sport zali go'yoki ulkan poliklinika tusini olgan. O'nlab tor soha mutaxassislari – *akusher ginekolog, jarroh, endokrinolog, kardiolog, nevroptolog, okulist, onkolog, revmotolog, gematologlar* qabuliga yuzlab ayollar navbatga turishgan. [<http://shifokorvahayot.uz>]

– Ota kasalxona yo'lagida to'lg'oq tutgan ayoldek yuripti. Olti yashar o'g'li operatsiya xonasida, stolda. Oyoq-qo'li stol qanotlariga chandib bog'langan. Ko'richagi tutgan. Uchinchi tutishi. Hamshira bo'zarib bolaning oyoq tomonida turlipti. *Navbatchi vrach* o'tkir pichog'ini olib bolaning ochiq qorni ustiga engashdi. [Холмирзаев, 2003:70]

– Asadbek hovliga chiqishi bilan boloxonadagi yigit derazadan qaradi. Asadbek qo'li bilan imlagach, bir necha soniyada qarshisida paydo bo'ldi.

– Do'xtir topib kel. *Xotin do'xtir* bo'lsin. Mahdum akangni top.

– Shunday dedi-yu, burilib qizi yotgan xona tomon yurdi. [Тоҳир Малик, 1995:40]

– Avval qaddini ko'tarib o'tirdi. So'ng turib dahlizga chiqdi. *O'zbek hamshira* o'rnida barvasta, yonog'iga tukli xoli bor ayol katta daftarga nimadir yozib o'tirardi. [Тоҳир Малик, 1995:316]

– *Tabib chol* asli bu yerlik emas. Yigirmanchi yillarda jamiyat vasvasaga tushib, “qama-qama”, “quloq-quloq” degan kasalga uchragan damlarda bu balo ofati ularni uylaridan haydab chiqarib, shu yerga haydab kelgan edi. [Тоҳир Малик, 1995:26]

– Bir kuyunchak *do‘xtir akamiz* borlar. Hamma yozuvlarni o‘zbekchalashtirib chiqqanlar. “Reanimatsiya”ni shunaqa tarjima qilibdilar. Ko‘pchilikka g‘alati tuyuliyapti. [Тоҳир Малик, 1995:160]

– Chap qo‘lim tayoqdek qotirib bog‘lab tashlangan edi. *Tabib buva* taxtakachlab qo‘yganini tushundim. Qo‘limni ko‘targan edim, og‘ridi-ku, ammo ko‘nglim behuzur bo‘lmadi. [Hoshimov, 2019:30]

Nutqiy voqelik nutq vaziyati, shaxs omili, kommunikativ maqsad talablariga ko‘ra, *hamshira qiz, akusher ginekolog, navbatchi vrach, xotin do‘xtir (doktor), o‘zbek hamshira, tabib chol, do‘xtir (doktor) aka, tabib buva* kabi so‘z birikmalari hosil bo‘lganligidan dalolat beradi. Mazkur nutqiy hosilalar substansial tahlil asosida aniqlangan [O_{sh}~O_{sh}] qurilmali so‘z birikmalari bo‘lib, tobe va hokim a‘zolari shaxs otlaridan tashkil topgan. Birikmalardagi tobe a‘zo lug‘aviy asoslari (hamshira, akusher navbatchi, xotin, o‘zbek, tabib, do‘xtir (doktor)) ham, shuningdek, hokim a‘zo lug‘aviy asoslari (*qiz, ginekolog, vrach, do‘xtir (doktor), hamshira, chol, aka, buva*) ham buni tasdiqlaydi. Bu otlar so‘z birikmalarining muayyan turini belgilash barobarida har bir nutqiy hosilada shaxsning kasbi, yoshi, jinsi, millati, vazifasi bilan aloqador ma‘lum bir xususiyatini alohida-alohida ifodalaydi. Umuman, [O_{sh}~O_{sh}] qurilmali so‘z birikmalari shaxsning tibbiyotga aloqadorligini izohlashga xoslanganligi kuzatiladi. Shaxsni u yoki bu jihatdan tavsiflash ehtiyoji jonli tilda ham, tibbiyot tilida ham shaxs otlari, shu bilan birga, ularning birikuvini umumlashtiruvchi [O_{sh} ~ O_{sh}]=SB lisoniy sintaktik qolipidan foydalanishni taqozo qiladi. Yuqorida keltirilgan *hamshira qiz, akusher ginekolog, navbatchi vrach, xotin do‘xtir (doktor), o‘zbek hamshira, tabib chol, do‘xtir (doktor) aka, tabib buva* birikmalari buning dalili bo‘lib, nutqda [O_{sh} ~ O_{sh}]=SB lisoniy sintaktik qolipi asosida yuzaga chiqqan.

Bu esa nutqda shaxsning muayyan sotsial qatlamga oidligi tibbiyotga mansublik belgilari asosida farqlanishini aniqlashtirish ehtiyoji tug‘ilganda til sathida leksemalar kabi tayyor [O_{sh}~O_{sh}]=SB lisoniy sintaktik qolipidan foydalanish imkoniyati mavjudligidan darak beradi. Zero, [O_{sh} ~O_{sh}]=SB qolipi til sathida shaxsni tavsiflovchi so‘z birikmalarining lisoniy qurilishini umumlashtiruvchi sintaktik birlik hisoblanadi. Shunga ko‘ra, bu qolip nutqda shaxsning muayyan xususiyatini tavsiflovchi so‘z birikmalarini voqelashtira oladi.[Назарова, 215: 91] Demak, bu turdagi so‘z birikmalari tibbiyotda turli nutqiy vaziyatlarda qo‘llanilib, kommunikant (shaxs) haqidagi ma‘lumotni aniqlashtirib beradi. Shuningdek, adresatga vaziyatni to‘g‘ri baholash, axborotni to‘g‘ri yetkazish va qabul qilish imkonini beradi.

Sistemaviy tadqiqning asosiy tahlil usuli oddiy (formal) mantiq emas, balki dialektik mantiqdir. [Неъматов, Расулов, 1995:10] Shunday ekan, lisoniy sintaktik qolipning umumiy sintaktik shakli, ya‘ni bu til birligining shakliy tomoni sifatida ajratilgan [O_{sh}~O_{sh}] qismi dialektik jihatdan nisbiy muayyan deb qaralishi lozim. Shakliy tomonning muayyanligi uning nutqiy, moddiy voqelanishida yorqin namoyon bo‘ladi. Zero, bu shakliy tomonning moddiylashuvi – nutqiy voqelanishi

o‘nlab xususiy shakllar (xususiy sintaktik qoliplar) va minglab shaxsni tavsiflovchi muayyan so‘z birikmalari orqali ko‘zga tashlanadi. Gap so‘z birikmalari qurilish qoliplarining lisoniy va nutqiy tomoni haqida borar ekan, lisoniy sintaktik qolip shakl va mazmun tomonlarining munosabatidan iboratligini, o‘z navbatida, lisoniy sintaktik qolip so‘z birikmalarining ichki tomoni, ya‘ni sintaktik qurilishiga xos xususiyatlarini o‘zida mujassamlashtirganligini ta’kidlash zarur.

Shaxsni tavsiflovchi so‘z birikmalarining lisoniy sintaktik qurilishini tahlil qilish natijasida aytish mumkinki, barcha so‘z birikmalari, jumladan, shaxs tavsifi berilgan tibbiy birikmalar ham til birliklari bo‘lib, ularning lisoniy qurilishini umumlashtiruvchi sintaktik qoliplar, ya‘ni so‘z birikmasi lisoniy sintaktik qoliplari lisoniy birliklar maqomida turadi. So‘z birikmasi lisoniy sintaktik qoliplari yuzaga chiqaradigan muayyan so‘z birikmalari esa nutqiy birliklar sanaladi.

So‘z birikmasi til birligi sifatida lisoniy, ya‘ni muayyan sintaktik qurilish umumiyliги va nutqiy, ya‘ni bevosita kuzatishda berilganligi bilan bog‘liq tomonlarning ziddiyatli munosabatidan iboratligi yuqoridagi xulosani mustahkamlaydi. Ayni paytda, [O_{sh}~O_{sh}] ning umumiyliги mutlaq, chunki bu umumiylik nutqda voqelangan millionlab so‘z birikmalarida takrorlanuvchi moddiy tomondan ajratib olingan. Ushbu umumiylikning mutlaqligi shundan iboratki, [O_{sh}~O_{sh}] umumiyliги yangi-yangi so‘z birikmalarida takrorlanib, cheklanmagan miqdorda voqelana oladi.

Umuman, substansial tilshunoslikda lison-nutq farqlanishiga izchil amal qilinganligi sababli lisoniy sintaktik qolipda “umumiy shakl” va “xususiy shakl” tushunchalari farqlanadi. Tobe va hokim a‘zolari shaxs otlaridan tuzilgan so‘z birikmalari ham ta’kidlab o‘tilganidek, shaxsni u yoki bu jihatdan tavsiflashga xizmat qiladi. Til sathida shaxsni atash, nomlash vazifasiga xoslangan so‘z birikmalarining umumiy lisoniy shakli [O_{sh}~O_{sh}] bo‘lib, nutqda, shu jumladan, tibbiy nutqda ham shaxsni tavsiflovchi xilma-xil nutqiy hosilalarda moddiylashadi. Nutqda yuzaga chiquvchi “shaxsni tavsiflash” ma’nosi ushbu lisoniy qolip mazmunini belgilaydi.

Shunday ekan, [O_{sh} ~ O_{sh}]=SB qolipi o‘zbek tilida shaxsni tavsiflovchi so‘z birikmalarining umumiy lisoniy qolipi sifatida so‘z birikmasi qoliplari tizimidan o‘rin oladi. O‘zbek tili lisoniy sintaktik sathida shaxsni tavsiflovchi so‘z birikmalari ma’noviy tipini hosil qiluvchi, shuningdek, mazkur nutqiy sintaktik birliklarning lisoniy sintaktik qurilishini yuksak darajada umumlashtiruvchi lisoniy sintaktik birlik mavqeyiga ega bo‘ladi.

Adabiyotlar:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чоратadbirlari тўғрисида”ги ПФ-6084-сонли Фармони. 2020 йил 20 октябрь. <https://lex.uz/docs/5058351>
2. Назарова С.А. Сўз бирикмаси синтаксиси субстанциал талқинда. –Т.: Фан, 2015. – 112 б.
3. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. –Т.: Ўқитувчи, 1995. –128 б.

4. Xojiyeva M. Shaxsni tavsiflovchi soʻz birikmalari va assesment metodi. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. volume 1 | issue7 issn 2181-1784 August 2021.
5. Xojiyeva M.Y., Yoqubova Sh.Y. Language and speech expression of personal descriptions. TJE –Tematics journal of Education. ISSN : 2249-9822. Vol-5-Issue-1- January-2021.

Tibbiy matnlarda obyektli birikmalarning voqelanishi

Yokubova Shaxnoza Yusufvna *

Annotatsiya. Ushbu maqolada oʻzbek tilida soʻz birikmalarining muayyan turi –tarkibidagi tobe aʼzosi kelishik qoʻshimchalari bilan shakllangan otlar hamda hokim aʼzosi feʼl turkumiga oid soʻzlar bilan ifodalanuvchi obyektli birikmalarning tibbiy matnlarda voqelanishi xususida fikr yuritilgan.

Kalit soʻzlar: *soʻz birikmasi, obyektli birikma, formal sintaksis, feʼlli birikma, soha lingvistikasi, tibbiy nutq, sintaktik qolip*

Tafakkuridagi fikrlarini oʻz milliyligini aks ettira olgan ona tilida erkin bayon etish baxtini oʻzbek xalqi, mana 32 yildirki, tuyib yashamoqda. Oʻzbek tiliga Davlat tili maqomining berilishi, “Davlat tili toʻgʻrisida”gi Qonunning qabul qilinishi, “Oʻzbek tilining Davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi Farmonning qabul qilinishi oʻzbek tiliga boʻlgan eʼtiborning yuksak darajada ekanligining, ona tilimizning davlat tili maqomidagi ijtimoiy nufuzi oshayotganining nishonasidir. Bu yoʻnalishda qaror va farmonlarning qabul qilinishi ona tilimizning barcha sohalarda davlat tili sifatida keng qoʻllanishiga erishishdan iboratdir.

Barcha sohalarda boʻlgani kabi tibbiyot sohasida hamda millat tilining imkoniyatlaridan keng foydalangan holda oʻzbek tilining lisoniy qonuniyatlari asosida soha lingvistikasini, yaʼni tibbiyot va tilshunoslik toʻqnashgan nuqtada shakllangan oʻzbek tibbiy lingvistikasini oʻrganish hozirgi kundagi dolzarb vazifalardan biridir.

Formal sintaksisda soʻz birikmalarining boshqaruvli birikmalar ichida feʼl boshqaruviga tegishli birikmalar sifatida oʻrganilgan turi mavjud [5;6;1]. “Oʻzbek tili grammatikasi”da “feʼl boshqaruvida feʼl hokim mucha vazifasida keladi, ergash mucha esa ot va otlashgan boshqa turkumdagi soʻzlardan boʻladi, boshqaruv yoʻli bilan birikkan konstruksiyalardan tobe mucha kelishik formalarida yoki koʻmakchi olgan soʻzlar bilan birga bosh soʻzga bogʻlanib, birikmaning komponenti sifatida qoʻllanadi: kitobdan yozmoq, mashinada kelmoq, qalam bilan yozmoq, kabi misollarda harakat va obyekt munosabati ifodalangan” deb izoh beriladi [5;65]. Keltirilgan misollar “sintaktik funksiyasi eʼtibori bilan obyektli birikmalar gruppasiga kirishi kerak” deb uqtiriladi tilimiz grammatikasining akademik nashrida [5;65]. Ammo tavsiflangan mazkur birikmalar “obyektli birikmalar” deb alohida nomlanmaganligi “Oʻzbek tili grammatikasi”da soʻz birikmalarining bu turi tasnifda alohida ajratilmaganmi yoki tasnif bu manbada toʻliq ifodasini topmaganmi, degan bahstlab mulohazalarga yoʻl ochadi.

* BuxDU oʻzbek tilshunosligi kafedrasida oʻqituvchisi yokubovashaxnoza@gmail.com

Bunday bahstlab mulohazalarning paydo bo'lishiga sabab, professor F.Abdullayev "kitobdan yozmoq", "mashinada kelmoq", "qalam bilan chizmoq" kabi so'z birikmalarini fe'l boshqaruvida tavsiflangan bo'lsa ham, hokim so'zi fe'ldan bo'lgan obyektli birikmalar" deb baholaganligidadir. Zero, olim hokim so'zi fe'ldan bo'lgan obyektli birikmalarning besh turini tobe so'zning qanday shaklda kelishiga qarab, quyidagicha ajratgan:

- a) tobe so'zi tushum kelishigida kelgan birikmalar,
- b) tobe so'zi jo'nalish kelishigida kelgan birikmalar,
- v) tobe so'zi chiqish kelishigida bo'lgan birikmalar,
- g) tobe so'zi o'rin kelishigida bo'lgan birikmalar,

d) tobe so'zi ko'makchilar bilan kelgan obyektli birikmalar [Abdullayev, 1978: 63]. G'.Abdurahmonov, A.Sulaymonov, X.Xoliyorov, J.Omonturdiyevlar tomonidan 1979-yilda nashr ettirilgan. "Hozirgi o'zbek adabiy tili (Sintaksis)" deb nomlangan o'quv qo'llanmasida so'z birikmalari sintaktik mazmuniga ko'ra atributiv, relyativ, predikativ kabi tiplarga ajratilganda "obyektli" tipi ham unda alohida sanab o'tiladi [Abdurahmonov, 1979:15]. Jumladan, shunday tavsifni ko'rish mumkin: "So'zlar sintaktik aloqaga kirishganda ular faqatgina formal bog'lanib qolmay, unda biror voqelik, tushunchalar ifodalangan bo'ladi (aniqlovchi+aniqlanmish kabi). Bundan birikma tarkibidagi komponentning sintaktik funksiyasi aniq bo'ladi. Ana shu funksiyaga ko'ra so'z birikmalarining predikativ, obyektli, relyativ birikmalarga bo'linishi kelib chiqadi" [Abdurahmonov, 1979,15].

Demak, F.Abdullayevning ilmiy risolasi va G'.Abdurahmonov, A.Sulaymonov (va boshqalar)ning o'quv qo'llanmasida berilgan ta'rif-u tavsiflar asosida o'zbek tilida tobe so'zi obyektli ifodalovchi birikmalar, ya'ni obyektli birikmalar so'z birikmalarining muayyan turi sifatida ajratilgan.

O'zbek tilida so'z birikmalarining formal-funksional nuqtayi nazardan tadqiq natijalari asosida jamiyat a'zolari nutqida muayyan ehtiyoj yuzasidan tasodifiy, o'zgaruvchan, betakror xususiyatlari bilan beixtiyor moddiylashuvchi so'z birikmalari lisoniysintaktik qurilish qolip(LSQ)larining hosilalari ekanligi isbotlangan. Chunonchi, "O'zbek tili struktural sintaksisi asoslari" o'quv qo'llanmasida "bizning ongimizda, ya'ni lisonda so'zlash, nutqni shakllantirish uchun xilma-xil maqsadlarga xizmat qiluvchi leksemalarni so'z birikmalari sifatida bog'lash, leksema yoki so'z birikmalariga gap shaklini berish qoliplari bor"ligi ta'kidlangan [Ne'matov, 1999: 6]. Ushbu qo'llanma mualliflari – H.Ne'matov, R.Sayfullayeva, M.Qurbonovanning qarashlariga ko'ra: "Mana shu so'z birikmalari va gaplarni hosil qilish qoliplari lisoniysintaktik qolip (LSQ)lardir, LSQlarni modellar, konstruksiyalar, qurilmalar ham deb ataydilar" [Ne'matov,1999: 6]. Kishilar LSQlarni jamiyatdan tayyor holda qabul qilib oladilar va ularni o'z ixtiyoriga ko'ra o'zgartira olmaydilar, LSQlarning har biri tilimizda o'ziga xos shakl va mazmunga egadir. O'z navbatida shakl va mazmun istagan LSQning tashqi moddiy tomonini va ichki-mazmun, vazifa tomonini tashkil etadi. Shunisi muhimki, LSQ ma'lum bir shakl va ma'lum bir mazmunning nomutanosib (asimmetrik) bog'lanishidan iborat bo'ladi.

Biz yuqorida LSQlar modellar, konstruksiyalar, qurilmalar deb yuritilishini qayd etgan edik. Zero, so'z birikmalarida ham muayyan qurilish tarhi, chizmasi

mavjud bo‘lib, ularning ma‘lum guruhini birlashtiruvchi qurilma sifatida ajratilishi mumkin. Xususan, obyektli birikmalarning tobe so‘zi tushum kelishigi vositasida shakllangan bir guruhini “xatni yozmoq”, “ko‘ylakni tikmoq”, “kitobni o‘qimoq”, “kattani hurmat qilmoq”, “yomonni yashirmoq”, “kichikni e‘zozlamoq”, “yaxshini qadrlamoq”, “egrini tuzatmoq”, “yuzni bo‘lmoq”, “ikkini ayirmoq”, “mingni ko‘zlammoq”, “saksonni qoralamoq”, “gumbur-gumburni eshitmoq”, “jimir-jimiri ko‘rmoq”, “chug‘ur-chug‘urni tinglamoq”, “sim-simni sezmoq”, “birovni aldamoq”, “o‘zini o‘ylamoq”, “o‘qiganni baholamoq”, “izlaganni topmoq”, “yashashni istamoq”, “sevmoqni o‘rganmoq” kabi hosilalar tashkil etadi. Bu nutqiy hosilalar sintaktik qurilishiga xos umumiy xususiyatlar ularni bir guruhga birlashtiradi. Boshqacha aytganda, mazkur birikmalarning tobe a‘zosi ot, sifat, son, taqlid, olmosh, sifatdosh harakat nomi bilan ifodalangan bo‘lsa ham, tushum kelishigi [-ni] shaklida lug‘aviy asosi fe‘ldan iborat hokim a‘zoga birikishini namoyon etgan. Demak, berilgan obyektli birikmalarning tobe a‘zosi mavqeyida ot – [O], sifat – [S_f], son – [S], taqlid – [T], olmosh – [O_{lm}], sifatdosh – [S_d] va harakat nomi – [H_n] tushum kelishigi shaklida voqelashadi va hokim a‘zo mavqeyidagi fe‘l – [F]ga birikishning usulini belgilaydi.

Biz yuqorida obyektli birikmalarning formal tahlil usullari asosida tushum kelishigidan tashqari jo‘nalish, o‘rin-payt, chiqish kelishigi ko‘rsatkichlari hamda ko‘makchilar vositasida shakllanadigan turlari ajratilganligini qayd etgan edik. Bu formal-logik tasnifda asos qilib olingan morfologik vosita, aslida, birikish usulini belgilovchi omil bo‘lib, tobe a‘zo mavqeyida jo‘nalish, o‘rin-payt, chiqish kelishigi va ko‘makchi shaklini oladigan ot, sifat, son, olmosh, taqlid, sifatdosh, harakat nomlarning fe‘llarga bog‘lanishini ta‘minlaydi. Demak, mazkur morfologik vositalarga xos biriktirish qobiliyati sanalgan lug‘aviy asoslarning semantik birikuvchanlik qobiliyati bilan birgalikda yuzaga chiqishi sintaktik qurilishga xos asosiy xususiyat va ko‘makchi shaklidagi ot, sifat, son, olmosh, taqlid, sifatdosh, harakat nomlari egallaydi. Tobe va hokim a‘zolar orasidagi bunday ikki yoqlama bog‘lanish semantik va morfologik valentliklar hisobiga amalga oshadi. Shunday ekan, [obyekt-harakat] ma‘noli so‘z birikmalarining lisoniysintaktik qurilishini umumlashtirish imkoniyati tug‘iladi. Bu imkoniyat tobe a‘zosi [obyekt] ma‘noli ot, sifat, son, olmosh, taqlid, sifatdosh, harakat nomlaridan tuzilgan va hokim a‘zosi [harakat] ma‘noli fe‘llarga kelishik hamda ko‘makchi vositasida birikishini o‘z mohiyatida mujassamlashtirgan quyidagi umumiy sintaktik qoliplarni keltirib chiqarishga asos bo‘ladi:

1. [I^{k.k.}~F]=[obyekt-harakat] SB.

2. [I^{ko‘m.}~F]=[obyekt-harakat] SB.

Tibbiy nutqimizda cheklanmagan miqdorda reallashuvchi “tanani sog‘lom qilmoq”, “koronavirusga qarshi emlanish”, “COVID-19ga chalinmoq”, “insultga qarshi kurash”, “koronavirusdan himoya qilmoq”, “bo‘g‘imlarni baquvvat qilmoq”, “tanani sog‘lom qilmoq”, “salomatlik haqida gapirmoq”, “infeksiyalarga chalinmoq”, “kasallikka qarshilik qilmoq”, “immunitetni kuchaytirmoq”, “shishni bartaraf etmoq”, “yallig‘lanishni qaytarmoq”, “saratondan asramoq”, “parhezga rioya qilmoq”, “ta‘m bilmaslik”, “hid bilmaslik” kabi so‘z birikmalari [I^{k.k.}~F]=[obyekt-harakat] SB, [I^{ko‘m.}~F]=[obyekt-harakat] SB lisoniy sintaktik qurilish qolipi hosilalaridir.

“Selen immunitetni oshiradi”. “Ovqat hazm qilish yoki oshqozon-ichak tizimi kasalliklari barcha insonlarda uchraydi”. “Oshqozondagi bunday o‘zgarishlar u yerdagi hazm jarayonini izdan chiqarib, oziq moddalarning ichaklarga o‘tish muddatini uzaytiradi”. “Ispaniya pulmonologiya va torakal jarrohlik jamiyati (SEPAR) rahbari Eusebi Chiner va parhezshunos Alexandro Kanovas nafas olish organi—o‘pkaning koronavirusdan himoya qiluvchi mahsulotlar nomini ma’lum qildi”. “Iste’mol sodasi tomoqdagi shishni qaytarib, yallig‘lanishni bartaraf etadi”. “Muolaja vaqtida parhezga rioya qilish talab etiladi” [9]. Yuqorida keltirilgan tibbiy matn namunalarida $[I^{ko'm.} \sim F] = SB$, $[I^{k.k.} \sim F] = SB$ lisoniy sintaktik qurilish qolipi mohiyatida umumlashuvchi $[I^{b.k.} \sim F] = SB$, $[I^{t.k.} \sim F] = SB$, $[I^{j.k.} \sim F] = SB$, $[I^{o'-p.k.} \sim F] = SB$, $[I^{ch.k.} \sim F] = SB$ xususiy qoliplari hosilalari xilma-xil vazifa bajarib voqelashgan.

Tahlillardan ma’lumki, tibbiy nutqdagi so‘z birikmalari lisoniy sintaktik qurilish qolipi hosilalari ekanligi va voqelangan xilma-xil so‘z birikmalari til xazinasida jamlangan rang-barang leksik-morfologik imkoniyatlarni moddiylashtirar ekan.

Adabiyotlar:

1. Абдуллаев Ф. Сўзлар ўзаро қандай боғланади? –Т.: Фан, 1978. -75 б.
2. Абдурахмонов Ғ., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. –Т.: Ўқитувчи, 1979. - 208 б.
3. Назарова С. Бирикмаларда сўзларнинг эркин боғланиш омиллари: филол. фанлари номзоди... диссер. автореф. – Тошкент, 1997. – 21 б.
4. Назарова С.А. Сўз бирикмаси синтаксиси субстанциал талқинда. –Т.: Фан, 2015. – 112 б.
5. Неъматов Х., Сайфуллаева Р., Курбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари. – Т.: Университет, 1999.
6. Ўзбек тили грамматикаси. II том. – Тошкент: Фан, 1976. – 560 б.
7. Хojiyeva M.Y. Yoqubova Sh.Y. Language and speech expression of personal descriptions .TJE - Tematics journal of Education. -ISSN : 2249-9822.Vol-5-Issue-1- January -2021.
8. Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. –Т.: Ўқитувчи, 1987. - 256 б.
9. <https://www.shifoinfo.uz/article/GKL5qZ5lv0d46L8UwmR8>
10. <http://library.ziyonet.uz/ru/book/119111> Tilshunoslikka kirish
11. <http://library.ziyonet.uz/ru/book/119110> Hozirgi o‘zbek tili

Тишина и тон звука как медицинский эфемизм

Юлдашева Дилором Нигматовна *

Чуллиева Гулчехра Тошпулат кызы **

Аннотация. Сегодня в узбекском языкознании лингвокогнитология - это новое направление исследований, которое определяет когнитивные особенности языковых единиц. В связи с общностью языка и национального мышления основной задачей этого направления является изучение

* профессор кафедры узбекского языкознания Бухарского государственного университета, кандидат педагогических наук diloromxon.68@mail.ru

** преподаватель Бухарского государственного университета

когнитивных, экспрессивных, аккумулятивных аспектов каждого языкового явления. Действительно, и в узбекской среде этот период требует анализа языка с его владельцем при наличии таких факторов, как социальная среда, культура, национальность. В этой статье вербальный (синонимия, градуонимия, антонимия, перифраза, метафора, метонимия, синекдоха, ирония, фразеология, эвфемизм и т. д.) и невербальный (тон, безмолвная единица) язык служат для раскрытия медицинских эвфемистических значений как средства реализации лингвопрагматики.

Ключевые слова: *вербальная коммуникация, медицинское эвфемистическое значение, синонимия, градуонимия, антонимия, перифраза, метафора, эвфемизм, невербальные средства: тон, тишина*

В мире много специальностей. Одно из них - медицина. В то время, когда все население земного шара переживает пандемию, потребность в этих специалистах больше, чем когда-либо. Человеческий фактор стал серьезной проблемой. Ведь ни для кого не секрет, что человеческий фактор, прежде всего, связан с его физическим, психическим здоровьем. Не зря наши старшие говорят: «Здоровый человек –самая уникальная часть природы». Возможно, поэтому медицинские метафоры, медицинские аналогии, медицинские фразеологии или медицинские эвфемизмы, относящиеся к профессии врача, более распространены в узбекской речи, чем в других профессиях (например, преподавание, коучинг или инженерное дело). В конце концов, в жизни «опыт одного квалифицированного врача равен мастерству большинства солдат». (Гомер)

Метафоры движутся на основе взаимного сходства, то есть механизм речи – это использование обозначения лексемы для выражения другого значения на основе внешнего, кажущегося сходства. В каждой отрасли есть свои метафоры. Примеры медицинских метафор включают:

Ҳозирги пандемия шароитида метинирода шифокорларимиз кўринмас ёв олдига биринчилардан бўлиб курашга чиқдилар. (<http://uchildiz.uz/>)

Энг муҳими, азалқўрғон халқимиз соғ-саломат бўлиб, бу ҳаётдан мамнун яшасинлар. Шу эзгу мақсад йўлида энгилмас тоғ шифокорларимиз куну тун эл хизматида. (<http://uchildiz.uz/>)

Фразеологические единицы – это лексически и семантически устойчивые соединения в языке, и уместно привести пример медицинской фразеологии:

*Мен сиздан даво топдим, жонга жон шифокорлар,
Мақсади саломатлик, меҳрибон шифокорлар.*

*Инсоннинг ҳаётига чанг солса агар бир хавф,
Илмини қурол қилган посбон шифокорлар.* (П.Мўмин)

В узбекской речи чаще всего встречаются медицинские эвфемизмы. Без преувеличения можно сказать, что такие блоки могут быть адаптированы самими динамиками. Эвфемизмы – это единицы, которые придают речи чувствительность и приятность и служат для мягкого и вежливого выражения информации (мысли, комментария). В эвфемизмах грубые,

непристойные, запрещенные слова или фразы завуалированы культурно, что, с одной стороны, напрямую связано с культурой речи, а с другой – с национальной идентичностью узбекского народа.

Да, термин эвфемизм, который означает «хорошо говорить», «гладкая речь», относится к удержанию говорящего от использования грубых, нецивилизованных слов или использования неуклюжих слов, которые могут «оскорбить» слушателя, но эти эвфемизмы грубые, неудобные слов .. не означает, что не дает выраженной логики. Действительно, эвфемизм возникает из-за позитивного подхода к выражению [1; 2; 15].

Наши наблюдения показывают, что эвфемизмы чаще используются некоторыми профессионалами, особенно писателями и поэтами. Однако следует отметить, что каждый профессионал, работающий в нашей общественной жизни, а также любой, кто считает себя культурным, должен стараться использовать эвфемизмы правильно и уместно. И снова использование эвфемизмов в речи также является одной из норм, определяющих уровень интеллекта человека.

Это значит, что в любой круг человек входит, прежде всего, своим словом. Поэтому не только в узбекском языкознании, но и в мировом языкознании не теряют своей актуальности работы по взаимосвязи языка и культуры, национально-специфическим элементам языковой системы и изучению речи носителя языка. К ним относятся эвфемизмы и их профессиональная характеристика.

Один из профессионалов, который больше всего взаимодействует с людьми разных категорий, возрастов и точек зрения в повседневной жизни, - это врачи.

Есть человечество, голова которого лежит на подушке и смотрит в рот доктора, ища лечения. Одно слово врача либо строит, либо разрушает. Это означает, что речевые эвфемизмы нужны врачам больше, чем специалистам других профессий.

С незапамятных времен врачи с их теплым отношением и высокими знаниями были мазью от недугов пациентов, лечив их. Ибн Сина, ученый-медик, писал по этому поводу: «Врач должен быть спокойным, дотошным и, конечно же, милым. Если он сможет убедить своего пациента своими сладкими словами, что он его вылечит, пациент и врач будут сражаться бок о бок, и боль, несомненно, будет преодолена. Если врач не может убедить пациента, то боль делает его духовным партнером. Вместе они противостоят доктору. Конечно, это очень сложно лечить, а иногда и неэффективно».

Медицина XXI века полностью обосновала тот факт, что полагаться исключительно на научно обоснованные медицинские знания неэффективно в лечении болезни пациента, в этом отношении, прежде всего, важна вербальная обработка психики пациента, то есть ее лингвистическое влияние. В конце концов, знать правду сегодня недостаточно. Как донести правду до слушателя важнее самой правды. Свое мнение мы подтверждаем на основании древней легенды:

Во сне царя выпали все зубы. В конце концов, он был расстроен этим сном, поэтому рано утром он позвонил мудрецу и рассказал ему приснившийся сон.

Мудрец сказал:

- Все дети, жены и родственники короля умрут раньше него.

Это очень огорчило короля. По приказу царя все зубы мудреца были вырваны молотком и ему отрезан язык. Они позвали другого пророка и рассказали ему сон. Вторым пророком был очень мудрым и добрым человеком. Он сказал:

- О царь, этот сон – знак долголетия твоей жизни. Вы проживете дольше, чем все ваши дети, жена и близкие.

Королю это понравилось, и он дал ему тысячу монет с лошадью и одеждой, и я сказал:

- Хотя эти два предложения имеют одинаковое значение. Но первый мудрец бросился в яму разрушения, говоря со злом. Вторым мудрец, напротив, подал сигнал мягким словом и выиграл приз. (<http://xorazmiy.uz/>)

Мы живем в эпоху нервозности. Говорят, одного не хватает, двух больше. В такой ситуации человеку, особенно врачам, очень важно уметь «найти и поговорить». От каждого человека с высшим медицинским образованием до высококвалифицированного хорошего врача – все находится в постоянном контакте с пациентами. Следовательно, потребность в профессии требует от них не только серьезной специальной подготовки, но и обладания высокими идейно-нравственными качествами. Во всем мире медицина была и остается уважаемой профессией.

Доброта, тепло, гуманное отношение исцеляющих людей к пациенту, прежде всего, уравнивает духовный мир человека, нуждающегося в исцелении, что формирует правильное отношение пациента к своей боли. По словам Абу Али ибн Сины, *врач – друг, наставник и помощник пациента*. Для выполнения этой ответственной задачи, помимо профессиональных знаний и опыта, необходимы человеческие качества – сострадание, совесть, вера, словом, высокий уровень культуры и духовности.

Часто появление дефектов, болей в нежных органах пациента затрудняет общение между пациентом и врачом. Именно в такие моменты на помощь этому процессу приходят медицинские эфемеры. Мы видим это на некоторых примерах.

Ҳаво ўтказмайдиган ҳар қандай тагликлар эса ёрзоқнинг қизиб кетишига олиб келиб, ўғил болалар жинсий ривожига салбий таъсир этиши боис хатарли ҳисобланади. (“Шифо-инфо”, 2016. №13. –Б.34.)

Рўй берган авария қизнинг кўнайиши аъзосига қаттиқ таъсир кўрсатган. Биз уни зудлик билан жарроҳлик столига ётқизишимиз керак.

*Сочиқлардан фойдаланишида ҳам эътиборли бўлиши фойдадан холи бўлмайди. **Нозик соҳалар** учун сочиқлар ҳам тоза, юмшоқ ва, энг асосийси, шахсий бўлмоғи зарур. (“Шифо-инфо”, 2016.№20. –Б.34.)*

*Беморда пешоб тутилиши кузатилгани боис унга цистостома ўрнатилади. Шу усулда аденоманинг **пешоб чиқариши** каналини бевосита эзиб турувчи қисми олиб ташланади. (“Шифо-инфо”, 2016. №20. –Б. 47.)*

Бўқоқ касаллигини вақтида даволамасангиз, агар сиз тузруқ ёшида бўлсангиз, ҳомиладор бўлишингиз муаммога айланади, чунки йод танқислиги аёлнинг насл қолдирувчи хусусиятига ҳам таъсир кўрсатади. (“Doktor press”, 2016.№26. –Б. 7.)

Использование медицинских метафорических эвфемизмов в речевом процессе, таких как *ёрзоқ* (лоскут), *кўпайиши аъзоси* (репродуктивный орган), *нозик соҳалар* (нежные участки), *нешоб чиқариш канали* (мочевыводящие пути), *насл қолдирувчи хусусият* (наследственный признак), в примерах, приведенных в речевом процессе, не вызывает дискомфорта ни у пациента, ни у него. врач. Примеры показывают, что эвфемизмы играют ведущую роль в миграциях, когда национальное мировоззрение согласуется с метафорическими основами языка, вторичным механизмом номенклатуры и продуктом.

Здесь мы немного остановимся на метафорических эвфемизмах.

Метафорические эвфемизмы проявляются в отражении национально-ментальной взаимосвязи бытия, что показывает выражение культурных ценностей в языке, в метафоре, наряду с ясностью и выразительностью, наблюдается также привлекательность, абстрактная взаимосвязь. Важно отметить, что метафорические эвфемизмы возникают в зависимости от лингвокультурной среды, к которой принадлежит говорящий, способа мышления и языковых навыков. Метафорические эвфемистические выражения состоят из основного информационного содержания и наложенных на него коннотативного значения и отношения. Информация усложняется эвфемистическим коннотативным значением, когда одно из отрицательных или положительных установок, лежащих в основе метафорического образа, лидирует среди коннотативных значений. Увеличение коннотативного значения происходит с ослаблением денотативного и функционального значения.

Врач действительно должен быть хорошим оратором, психологом, педагогом. Правда, на самом деле врач тоже обычный человек. Он также отец, мать, чей-то супруг или родственник. Он переживает перипетии жизни, трудности выполнения служебных обязанностей, осложнения, связанные с постановкой диагноза пациенту, физическое истощение от работы с утра до ночи, а иногда и состояние стресса. Итак, в таких ситуациях врач должен сначала вывести себя из сложного психологического состояния. Это неразрывно связано с сильной волей врача, уровнем развития его духовной культуры.

Хотя медицинский дискурс также подчиняется требованиям других предписывающих и директивных дискурсов, не все его проявления всегда соблюдаются. Чтобы доказать, что критерии дискурса не всегда абсолютны и жестки, можно использовать следующие аргументы:

Беморнинг орқа чиқарув ёригидан чиққан гемрроидал тугунлар мустақил ўз жойига тушмайди ва уни фақат босим остида ўз жойига тушириши мумкин. (<http://tmatm.uz/>)

Гапирадиган касаллик (геморрой) тўғри ичак пастки қисмлари ва орқа чиқарув тешиги атрофидаги вена қон томирларининг кенгайиб, шиииии касаллиги ҳисобланади. (<https://daryo.uz>)

Следовательно, единицы речевой коммуникативной культуры в медицинском дискурсе создаются самим врачом в зависимости от состояния, пола, психики пациента в определенных условиях. Буквально медицинские эвфемизмы – это единицы, которые приводят к смущению, грубости или смущению (слова, фразы, фразы, предложения, иногда текст), используемые в диалоге между врачом и пациентом, а также медицинские термины, используемые для сохранения конфиденциальности болезни. как травма психики пациента – речевые продукты, которые обычно используются врачами для предотвращения передачи. То есть врач создает новый образ, связанный с его или ее профессией в метафорическом мышлении. Метафорические медицинские эвфемизмы - это искусство речи, творчества, необходимого поиска. В конце концов, сила интуиции говорящего, глубина его восприятия заключены в метафоре, и этот уровень силы и глубины проявляется в их метафорических находках. Ценность метафоры заключается в том, что она необычна и постоянно обновляется. Медицинские метафорические эвфемизмы означают воплощение голой правды о состоянии пациента в новых – мягких, плавных формах.

В общем, медицинские метафорические эвфемизмы – это способ мышления, который требует от врача подняться на более высокий уровень мышления, чтобы согласовать реальность и нереальность в выражении реальности, точнее, понять их соответствия.

Чем глубже проникаешь в сердце человека, тем больше открываешь новых граней. Это означает, что, прежде всего, медицинские работники должны проникнуть глубоко в сердце человека и найти к нему путь. Хотя врачи обязаны заботиться о здоровье и жизни населения, важно, чтобы они подходили к своей профессии с честным и высоким чувством ответственности и чтобы они были привержены своим духовным обязанностям и деонтологической культуре.

Однако в процессе исцеления это слово означает мощное оружие, бесподобную мазь, полу-лекарство. Ни для кого не секрет, что слова действуют на людей сильнее, чем любая мазь. Слово лечит душу. Как сказал судья Бухара, «монету нельзя вылечить, не исцелив человеческую душу».

Но одного использования медицинских эвфемизмов в дискурсе недостаточно. Тон речи врача, даже сохраняемое им молчание, должны соответствовать речевой ситуации. Если в тоне речи врача чувствуется небрежность, грубость, равнодушие или неискренность, любая эвфемистическая единица также теряет свое влияние.

Один из основных невербальных компонентов речи – тон. Помимо вербальных средств невербальные средства также играют важную роль в сложном и в то же время чрезвычайно красочном, уникальном речевом общении с точки зрения содержания, формы и объема предмета. Иногда форма речевого процесса также может быть просто невербальной. Конечно,

это зависит от ряда факторов, таких как условия речи, социальная среда, языковая чувствительность коммуникаторов.

Например,

Кечаси алламаҳалда Қодирали отанинг умр йўлдоши Ҳафиза аянинг аҳволи оғирлашиб қолди. Чақирилган "тез ёрдам"чилар анча кечикиб келишди. Қодирали ота оқ халатли врач билан хамширага йўл бошлар экан, йўл-йўлакай хотинининг ҳолатини тушунтиришига уринди...

*–Ваҳима қилманг, ота, қон босими кексаларнинг кўпида бор, – деди **бепарво оҳангда** врач. (<http://shifokorvahayot.uz/>)*

Из отрывка видно, что **бепарво оҳанг** (небрежный тон) говорящего (врача) в тон речи негативно влияет на слушателя (близкого к пациенту). Безответственность врача в своей профессии очевидна по тону его слов.

Например.

–Кеча нима овқат егандингиз?

Асабларим таранглашиб кетди. Яна шу саволми? Эрталабдан буён барча кўрган шифокор шу саволни берди. Аммо натижа бўлгани йўқ. Онамдан олдин жавобга шошдим.

–Илгари кун азорли салат билан ош еганлар. Кеча манти қилгандим.

*–Тушунарли, – деди шифокор менинг жаҳлимга қарши ўлароқ **самимият билан**. – Онахонни қабзият қийнапти. Манави доридан икки дона олиб чиқинг. Тузалиб кетадилар.*

... Кўп ўтмай онажонимнинг кўзлари порлаб, оёққа турдилар.

Шифокор:

*– Яхшиси, – деди шифокор менга **илтимос оҳангида** худди ўз онаси ҳақида қайгураётгандек, – онахонга тез-тез суюқ овқатлар тайёрлаб беринг. Саломат бўлинглар! (<http://fsh.uz/>)*

Из отрывка нетрудно понять, что спокойствие врача, его знание своей профессии, а главное, его отношение положительно сказались как на пациенте, так и на его близких.

В дискурсе говорящий использует стимулирующий тон, когда цель состоит в том, чтобы превратить идею, выраженную в речи, в базовую речевую реальность (чтобы спровоцировать, привлечь внимание, иногда получить через нее некоторую информацию). Например,

*–Эҳ, енгилгина дардга ҳам одам чўзилиб ётаверадими? – деди хона кириб келган шифокор **кўтаринки оҳангда** худди эски қадрдонлардек.*

Карим сўлгин жилмайди. Энди дардини борича айтмаса бўлмаслигини англади.

Другой важный невербальный компонент речи – тишина. Любая деятельность значима в своей практической ценности. Поскольку речь – это коммуникативная деятельность, ее эффективность также определяется результативностью речи, достижением конкретной цели. Взаимодействие говорящего и слушающего (коммуниканта), степень реализации той или иной цели – это практический результат коммуникативного процесса. Действительно, речевое общение – это ситуативное прагматическое целое, которое отличается от обычной речи (реализации языковых возможностей в определенной материальной форме) своей сложностью, вербальной и

невербальной, а также взаимосвязью национальных, этических, эстетических, этнографических, психологических и других. социальные компоненты.

Единство тишины следует рассматривать как один из ключевых компонентов речевого общения, которое представляет собой очень сложную, конкретную мгновенную ситуацию, прагматическую систему, возникающую в очень короткое время, неразрывно связанную с конкретными коммуникаторами, временем и пространством, условиями, целью. / причина и следствие.

По умолчанию беседа между врачом и пациентом является важным средством невербального общения. Гиппократ, отец медицины, писал: «... врач, принимая во внимание масштабность диагностики и лечения, должен учитывать не только текущее заболевание пациента, но также его предыдущие болезни и оставленные ими осложнения. . Не следует забывать, что правящий пациент - обычный человек, как и все другие люди, и чтобы понять его, нужно понимать и других. Для него даже молчание пациента должно служить ориентиром» [5;6;7].

Буквально молчание также следует рассматривать как невербальный прагматический феномен, который порождает медицинские эвфемистические значения, увеличивая силу медицинских эвфемизмов.

Вывод состоит в том, что, хотя богатство любого языка измеряется уровнем применимости этих языковых единиц, мы можем с уверенностью сказать, что масштаб социально-психологического влияния узбекского языка чрезвычайно широк и разнообразен. Важно, чтобы представители любой области, в том числе медицинские работники, которые работают в связи с человеческим телом, душой, духом, духовностью, просвещением, были способны синтезировать национальные языковые образы мира в терминах своих областей и привести их в соответствие. своей деятельностью.

Действительно, синтез национальных языковых образов мироздания формируется и развивается в сознании человека на основе всех его отношений с мирозданием. В связи с этим вербальные (синонимия, градуонимия, антонимия, перифраза, метафора, метонимия, синекдоха, аллегория, фразеология, эвфемизм и т. д.) и невербальные (тон, по умолчанию) единицы языка служат средством реализации лингвопрагматики.

Литературы:

1. [Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 2-жилд. – Тошкент: Маънавият, 2000. https://ziyouz.uz](https://ziyouz.uz)
2. Махмудов Н. Термин, образли сўз ва метафора// Ўзбек тили адабиёти.– Тошкент, 2013. – №4. – Б. 5.
3. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Raupova L., Qurbonova M., Abuzalova M., Yuldasheva D. Hozirgi o`zbek tili. Darslik. – Germaniya: “Globe Edit international Publishing Group” ISBN: 978-620-0-61410-0. – 2020.–555 b. <http://yuldasheva.buxdu.uz/>
4. R.K.Ashurbaeva. Ways of effective Implementation of Integration. Middle European Scientific Bulletin. Volume 10, March 2021. ISSN 2694-9970. Pag.45-51. <https://cejsr.academicjournal.io/index.php/journal/article/view/308>

Тиббий бирликлар тадқиқи

Наврўзова Муяссар Ғайбуллаевна*

Аннотация. Тиббиёт терминологиясида терминларнинг тушунча, мазмунига кенг қамровли ва мураккаб тизимлардан бири сифатида қаралади. Тиббиёт лексикаси тиббиёт фанида ишлатиладиган бошқа соҳа терминлари билан биргаликда бир неча юз минг сўз ва ибораларни ўз ичига олади. Бунга сабаб турли тиллардаги тиббиёт маълумотлари ҳажмининг доимий ўсиши орқали кўплаб янги терминларнинг пайдо бўлишидир. Маълумки, лексик қатлам тилнинг энг ўзгарувчан қисми ҳисобланиб, у мунтазам тарихий таъсирларни бошдан кечиради. Натижада, замонавий тил лексик системасида турли хил терминлар муомалага кириб келади. Уларни тадқиқ қилиш лингвистлар олдидаги муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Калит сўзлар: *термин, тиббиёт, лексика, доминанта, телеф, зотилжам, мигрен, Авиценна, сакта, ибрида*

Тиббиёт бирликларини тўплаш ва тартибга солишдан мақсад атамаларнинг луғавий маъносини тизимлаштириш ва аниқлаш, тиббиёт тилини мантиқий изчиллаштириш, ўхшаш шакллари таҳлил қилиш ҳамда танлашдан иборат. Жамиятда, илм-фан, маданият ва ахборот технологиялари ривожланаётган ҳозирги кунда ҳар бир тил захирасида улкан ўзгаришлар қайд этилмоқда. Зеро, барча соҳадаги янгилик дастлаб тилнинг лексик системасида, терминлар орқали ифода қилинади. Бошқа соҳалар қатори тиббиёт соҳаси ҳам жадал суратлар билан ривожланар экан, тиббий терминларга бўлган эҳтиёж ортиб боради. Тиббиёт - беморларни даволаш, касалликларнинг олдини олиш ва инсон жамиятида соғлом ҳамда ишлаш қобилиятини сақлаган ҳолда узоқ умр кўришга эришадиган амалий фаолият ва инсон саломатлигини сақлаш, мустахкамлаш бўйича илмий билимлар тизимини ташкил қилади. Ҳозирда тиббиёт фани билан туташган бошқа фанларнинг кўплаб «бириккан» соҳалари мавжудлиги доимий равишда тиббиёт терминологиясининг юзлаб янги тушунчалар билан бойиб боришига сабаб бўлмоқда.

Тиббиёт - инсоният фаолиятининг энг қадимги соҳаларидан бири бўлганлиги учун тиббий атамашунослик узоқ вақт олдин шаклланган лексика ҳисобланади, лекин шу билан бир каторда у тинимсиз ривожланадиган атамашунослик ҳамдир. Тиббий-биологик, тиббий-кимёвий, тиббий-техник билимларнинг қизгин ривожланаётганлиги боис махсус тиббий атамалар сони ортиб бормоқда. Шунингдек, замонавий тиббиёт терминологиясида терминларнинг тушунча, мазмунига кенг қамровли ва мураккаб тизимлардан бири сифатида қаралади. Тиббиёт лексикаси тиббиёт фанида ишлатиладиган бошқа соҳа терминлари билан биргаликда бир неча юз минг сўз ва

* Бухоро вилояти Халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ҳудудий маркази Педагогика, психология ва таълим технологиялари кафедраси ўқитувчиси

ибораларни ўз ичига олади. Бунга сабаб турли тиллардаги тиббиёт маълумотлари ҳажмининг доимий ўсиши орқали кўплаб янги терминларнинг пайдо бўлишидир. Маълумки, лексик қатлам тилнинг энг ўзгарувчан қисми ҳисобланиб, у мунтазам тарихий таъсирларни бошдан кечиради. Натижада, замонавий тил лексик системасида турли хил терминлар муомалага кириб келади. Уларни тадқиқ қилиш лингвистлар олдидаги муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Сўнгги йилларда замонавий тилшунослик ва терминшуносликда терминологик тизим, унинг таркибий қисмларини ўрганишга доир янгича ёндашув вужудга келди. Терминология ва махсус лексика масалалари билан шуғулланувчи тилшунослар бир неча ўн йиллардан буён мавжуд илмий адабиётлардаги тиббиёт терминологияси ва махсус birlikлари ҳолати, умуман, уларнинг луғат таркибидаги вазифаси ва ўрни борасида баҳс-мунозара олиб бормоқдалар. А.В.Осипов, Е.Н.Малыгина, С.А.Агаджанян, А.Н.Кудряшева, Г.А.Абрамова, Е.В.Пикалова тадқиқотларида тиббиёт лексикасининг турли қирралари ёритилган.

Қайд этиш керакки, тиббиётда микдор жиҳатдан, лотин тилидан ўзлашган терминлар доминант ҳисобланади. Тиббиётга оид янгиликлар, касалликлар, дориларнинг номи неча асрлар давомида лотин-юнон тилида берилган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади. Лотин тили “ҳалқаро тиббиёт” тили деб тан олинган. Бу эса тиббий олимларнинг ҳамкорликда ишлашларига янада ёрдамлашади. Жуда қадим замонларда ҳозирги Италия худудидаги Аппенин ярим оролида Лация деган вилоят бўлиб, у ерда лотин қабиласи яшаган. Бу қабила босқинчилик урушлари вақтида бутун Европа, Африканинг шимолий қисми ва Ўрта ер денгизида яшовчи қабилаларга ўз ҳукмронлигини ўтказган. Босиб олинган ерларда яшовчи қабилаларни ўз тилини, яъни лотин тилини давлат тили деб қабул қилишга мажбур қилган. Биринчи бор тиббий атамалар йиғмасини эрамиздан олдинги бешинчи асрда яшаган тиббий аллома Букрот (Гиппократ) ёзган. Кўп олимлар ўзларининг илмий ишларини лотин тилида ёзиб, илмий даражаларини ҳимоя қилганлар.

Ҳозирги кунда лотин тили ўлик тил бўлса-да, аммо барча шифокорлар учун бу тилни ўрганиш ва билиш жуда муҳим заруриятдир. Зеро, лотин тили бутун дунёда тиббиёт тили ҳисобланади. Тиббий терминларнинг аксарият қисми шу тилда эканлиги ҳамда улар байналмилал тизимни ташкил қилиши, дунёдаги барча тиб илми вакилларининг бир-бирларини осон тушунишига восита бўлиб хизмат қилади. Лотин тилининг умумжаҳон тиббиёт соҳасига таъсири жуда улкан бўлган бўлса ҳам, аммо шунга қарамадан, шарқ тиббиёт олимларининг ҳам бу фанга қўшган ҳиссаси салмоқлидир. Шарқ ҳаким ва табибларнинг илмий асарларида қўлланган терминлар маълум маънода ўзбек халқ табobati атамаларининг, замонавий тиббиёт терминологиясининг шаклланишига асос бўлган дейишимиз мумкин.

Терминшунос Г.О.Винокурнинг ёзишича: «Терминлар «пайдо бўлмайди», балки уларга эҳтиёж сезилганда «ўйлаб топилади», «ижод қилинади». Дарҳақиқат, жамият, давр ва тиббиёт соҳасининг таракқийлашуви билан мазкур ўзгаришларни ўзида ифода этувчи терминларга эҳтиёж сезилди ҳамда улар «ижод қилинди». Ҳозирги кунда ҳам

бу жараён давом этмоқда. Янгидан янги касалликлар кашф қилиниши билан уларга даъво чоралари изланмоқда. Мазкур ўзгаришлар нафақат тиббиётда, балки тилшуносликнинг ономасиология ҳамда лексикография соҳаларида ҳам ўз аксини топиб, уларни ҳам бойитиб бормоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати :

1. С.Якубова, Ф.Тўлаганов. Русча-лотинча-ўзбекча медицина луғати. –Т., 1978.
2. Усмонхўжаев А., Нажмиддинов О., Муродова М. Мўжаз тиббий луғат: тиббий атамалар русча-ўзбекча луғати. –Т., 1992.
3. Шарқ ҳикоят ва ривоятлари. Биринчи китоб. (Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Э.Очилов). – Тошкент, «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2015. – 525 б.
4. Эрназаров Т. Шифокор деонтологияси ва тиббий ахлоқ. (Электрон ресурс).

3-SHO`BA.

TIBBIYOT TA'LIMIDA LINGVOKULTUROLOGIYA VA PSIXOLINGVISTIKANING AHAMIYATI HAMDA DOLZARBLIGI

Тиббиёт соҳасида перифразалар

Аҳмадова Умидахон Шавкат қизи*
Бозорова Гулмира Зайниддиновна[†]
Миржонов Носир Нумонович[‡]

Аннотация. Мақолада жамиятнинг муҳим бўғини ҳисобланган шифокор, ушбу соҳа вакиллари, шу соҳа билан боғлиқ терминларга нисбатан қўлланувчи перифрастик бирликлар нутқий мулоқотни бойитувчи, муомала алоқа-аралашувини таъминловчи асосий восита ҳисобланиши тиббий бирликлар мисолида асосланган.

Калит сўзлар: *перифраза, нутқ, нутқий мулоқот, жамият, социал, муомала, маданият, касб, тил, тилшунослик, тиббий мулоқот, такрор қўллаш*

Тилда муқаддас туйғулар ўз ифодасини топар экан, ўзбек тилидаги ўзига хослик, миллийлик тиббиёт тилида ҳам ўзгариш ҳосил қилиб, касбий мулоқот жараёнида перифрастик бирликлардан фойдаланиш одат тусига айланмоқда. Дунёда турли-туман касблар, бир-биридан турфа ҳунарлар борки, уларнинг ҳар бири ўзига хос иш қуролларидан, ўз касби, ҳунари моҳиятидан келиб чиқадиган атамаю профессионализмлардан, касб-ҳунарига моҳиятан боғлиқ тил ҳамда нутқ бирликларидан фойдаланади. Масалан, деҳқоннинг асосий қуроли – кетмон, дурадгорники эса теша, арра.

** Бухоро давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедраси ўқитувчиси, ф.ф.ф.д. (PhD) u.s.ahmadova@buxdu.uz

[†] Бухоро давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедраси мустақил тадқиқотчиси; Бухоро давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедраси мустақил тадқиқотчиси.

Жарроҳники – тиф, қассобники – пичоқ, болта, тикувчиники – игна, ип. Дехқон кетмони билан тақир ерда бетакрор боғ барпо этади, гўзаллик яратади.

Айтиш жоизки, ҳар бир соҳа вакилларининг, ҳунар эгаларининг, ўзига хос социал қатламларнинг нутқини «танитиб турувчи» терминлари, атамалари билан бирга перифразалари ҳам бўлади. Масалан,

1. Дехқонлар нутқи перифразалари.
2. Ҳунармандлар нутқи перифразалари.
3. Чорвадорлар нутқи перифразалари.
4. Тиббиёт ходимлари нутқи перифразалари.
5. Педагоглар нутқи перифразалари.
6. Матбуотчилар нутқи перифразалари.
7. Диний соҳа вакиллари нутқи перифразалари.
8. Ижодкорлар нутқи перифразалари.
9. Қурувчилар нутқи перифразалари.
10. Олимлар нутқи перифразалари ва бошқалар.

Перифразаларнинг ижтимоий касбий таснифга кўра турлари хусусида мулоҳаза юритаётганда икки жиҳатни фарқлаб олиш муҳим деб ҳисоблаймиз. Биринчиси – муайян социал объект ҳақида айтилган перифразалар ҳамда иккинчиси – ижтимоий касб, ҳунар, соҳа вакилларининг нутқида кенг ёки алоҳида қўлланилувчи перифразалар. Масалан, *саломатлик посбонлари* – шифокорлар ҳақида айтилган перифраза бўлса, *ҳақиқий адреналин* – шифо маъносини берувчи касбий перифраза ҳисобланади.

Инсон саломатлигини сақлаш учун курашувчи соҳа вакиллари нутқида ўзига хос перифразалар борлиги тиббиёт ходимлари нутқида хос перифразаларни ажратишга асос бўлади. Негаки, соҳа вакилларига нисбатан *саломатлик посбонлари, оқ халат соҳиблари, Гипократ қасамини ичганлар, шифо соҳиблари, Ибн Сино издошлари* (шифокорлар) каби перифразалар нутқда фаол қўлланилади.

Бетакрор, гўзал, бой, тенгсиз хазина бўлган тилимиздаги тиббий перифразаларни куйидаги мисоллар орқали далиллашга ҳаракат қиламиз:

*Конференцияда ўрта асрлар Шарқ алломаларининг тиббиёт ривожига қўшган ҳиссасига оид маърузам билан қатнашдим. Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий каби алломалар илмий меросини катта қизиқиш билан ўрганганман ва **тиббиёт илмининг султони** – Абу Али ибн Сино жаҳон тиббиёти тараққиётига беқиёс ҳисса қўшгани «Тиб қонунлари» асари Европа ва дунёдаги бошқа қатор давлатларнинг тиббиёт олий ўқув юртларида абадий чашма бўлиб хизмат қилмоқда (Барбара Потрата, Кембриж университетининг Марказий Осиё бўйича форуми илмий ходими нутқидан (Буюк Биритания)).*

***Табиблар бобокалони** Абу Али ибн Сино баъзи касалликларни ёнгоқ билан даволаш ҳақида ёзади [Айтбоев, 2007: 28].*

***Табобат илмининг султони** Абу Али ибн Сино анор нўстлогини қон қусишда, милк ва ичакдан қон кетганда, шунингдек, пешоб ҳайдовчи, яра ва жароҳатларга малҳам сифатида ишлатган [«Postda», 2018. № 71].*

Буюк бобомиз, **тиб илмининг султони** Ибн Сино она сутини қуёшга қиёслаган. Алломанинг таъбирича, ер юзидаги мавжудотлар учун қуёш нури қанчалик зарур бўлса, бола учун она сутини шунчалик ҳаётбахидир [«Postda», 2018. № 70].

«COVID – 19» касаллигини енгиб ўтишида халқимиздан кучли ирода, сабр талаб этилар экан, **шифокорлар пири** Абу Али ибн Сино айтиб ўтганларидек, биринчи навбатда, руҳий хотиржамликка амал қилсаккина, ижобий натижаларга эриша оламиз [Ҳамшира Ирода Элназарова нуткидан].

Оқ халатли фидойилар шарофати билан биз бугун тузалдик, мамлакатимиз Президенти Шавкат Мирзиёевга ҳам миннатдорчилик билдирамиз [«Ахборот 24» дастуридан, 10.04.2020].

«Баркамол авлод – 2014» спорт мусобақаларида наманганлик **саломатлик посбонлари** зиммасига мусобақа иштирокчиларининг соғлигини муҳофаза этиши вазифаси юклатилган [«Маърифат», 2014. № 33].

Медицина фанлари кандидати Мурод Али саккиз ойдан бери ўлим тўшагида «ана кетди, мана кетди» бўлиб ётар, шаҳарнинг ман-ман деган **тиб арбоблари** унинг чиқай-чиқай деб турган жонини минг чора ва тадбир билан ҳалқумида зўрга тутиб туришар эди [Қаҳҳор. 2016: 3].

Юқоридаги мисоллар таркибидаги **тиббий илмининг султони, табиблар бобокалони, табобат илмининг султони, тиб илмининг султони, шифокорлар пири** перифразалари Абу Али ибн Сино, **оқ халатли фидойилар, саломатлик посбонлари, тиб арбоблари** эса шифокорлартавсифи билан боғлиқ бўлса, қуйидагилар тиббий ходимларининг касбий фаолияти билан алоқадордир. Чунончи:

Тана шундай **буюк устун** эканки, у бизни сақлаб туради [«Саломатлик сирлари» кўрсатувидан].

Тутқаноқ хуружидан икки-уч дақиқа олдин кузатиладиган **даракчи белгилар** тиббийётда аура деб аталади, унинг бир нечта турлари бор [«Postda», 2018. № 71].

Интернет оммавий хавотирлар сабабчиси бўлиб, бугун шифокорлар, интернет – **замонавий тиббийётнинг душмани** деган фикрни қайта-қайта таъкидлашиб, уларнинг фикрича, кўпчилик беморлар касаллик ҳақида интернет тармоғи маълумотлари асосида ўзларига таъхис қўйиб, мустақил равишда даволанишга уринишмоқда [«Давр», Эъзозахон Абдуллаева нуткидан].

Тузруқхоналарда чақалоқни туғилган заҳоти она бағрига босиши ва **қўкрак сутини** билан озиқлантириши йўлга қўйилди [«Postda», 2018. № 70].

Онага табиат томонидан тухфа этилган бу **мўъжизавий неъмат** миттивой вужудида енгил ҳазм бўлиб, унинг соғлом ривожланишида катта аҳамият касб этади [«Postda», 2018. № 70].

Тана қироли инсон бутун вужудини бошқарувчи вазифасини бажарибгина қолмай, ҳаёт йўлини белгилаб берувчи омил ҳисобланади [«Саломатлик сирлари» кўрсатувидан].

Бош врачнинг хонасида ўтирганида даволовчи доктор **тиб илмига** хос тилда хасталик сабабларини баён қилди. Унинг гаплари Асадбекнинг қулоғига кирмади [Малик, 2018: 339].

Бутун дунёни қамраб олган «COVID – 19» вирусини бугунги вақтга келиб мутахассислар **тождор вирус** деб аташмоқда [Ҳамшира Ҳанифа Ҳотамова нутқидан].

Қанча давом этишини билмадиму, бу **тушсиз уйқу** балки узоқ, балки қисқа вақтгача давом этар [Сўзлашувдан].

Ўпка инсон учун **ширин нафас соҳиби** бўлиб, у инсонни, танани тоза ҳаво билан тўйинтиради [«Пулс 11 41» кўрсатувидан].

Инсон учун бел **қадди-қомат тахти** ҳисобланади. Шу тахтни асраб, вақтида даволамасак, кўплаб дардларнинг юзага келишига сабаб бўлади [«Саломатлик сирлари» кўрсатувидан].

Қулоғи гуллаганлиги сабабли одатда баландроқ гапиришига тўғри келади [Сўзлашувдан].

Машаққат тортиб тўққиз ой вужудда эркалаб ва ниҳоят **ҳаёт нури** берилиши аёл кишидан катта ирода талаб этади [«Пулс 11 41» кўрсатувидан].

Биз ҳар бир вужуд, уриб турган ҳар бир **ҳаёт тимсоли** учун курашяпмиз [Ҳамшира Ирода Элназарова нутқидан].

Демак, буюк устун (тана), даракчи белгилар (аура), замонавий тиббиётнинг душмани (интернет), кўкрак сути (озуқа), мўъжизавий неъмат (она сути), тана қироли (юрак), тиб илми (тиббиёт), тождор вирус (касаллик), тушсиз уйқу (кома ҳолати), ширин нафас соҳиби (ўпка), қадди-қомат тахти (бел), қулоқ гуллаши (карлик), ҳаёт нури бериши (эмизиш), ҳаёт тимсоли (инсон) шифокорлар нутқи перифразаларидир.

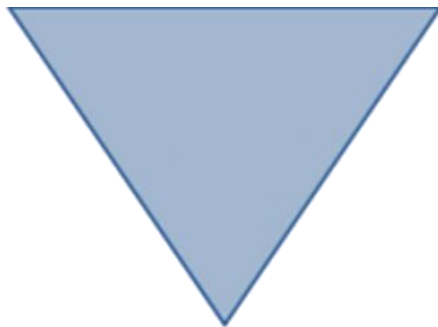
Бундан ташқари, шифокорлар нутқида перифразалар айтилиши уят саналган физиологик жараён ва ҳодисалар, жинсий аъзо номлари кабиларни нутқда очик ишлатиб бўлмаслиги боис уларни алмаштирувчи уят жой, аврат, нажас, ҳомиладор, жисмоний яқинлик каби (сиртдан қараганда перифразаларга ўхшаш, аммо улардан кескин фарқланувчи) эвфемизмлар билан баравар қўлланилади.

Перифраза лисон ва нутқ фарқланиши юзасидан таҳлил қилинса, перифразада ҳар иккала лисоний ва нутқий ўзига хослик хусусияти мавжуд эканлиги кўзга ташланади. Иккита хусусиятни ҳам бирлаштириб, ҳам алоҳида-алоҳида парадигмада таҳлилларини амалга оширса бўлади. Чунки, перифраза кунда нутқда, нутқий мулоқот жараёнида яратилади. Журналистлар, сиёсий шарҳловчилар, шифокорлар, деҳқонлар, педагоглар, ўқувчилар, талабалар каби жамиятнинг исталган барча ижтимоий-социал катламлари нутқида бунёд бўлади. Масалага перифразани кундалик мулоқот жараёнида қўлланиш хусусиятини ҳисобга олиб ёндашилса, нутқий босқичда туради. Масалан, кумуш пояндоз (қор), саховат момоси (ёмғир), тандир тафт (иссиқ, жазирама), бағри оташ мўжиза (тандир) каби бирликлар нутқдан тилга кўчиб, фаоллашса, лисон босқичига кўтарилади. Ўз-ўзидан маълум бўладиги, мана шу типдаги перифразалар кунда туғилади, бироқ мулоқот жараёнида доимий равишда ушбу перифразалардан фойдаланилмайди. Масалан, машҳур, буюк шахсларга нисбатан қўлланиладиган перифразалар борки, улар фаол қўлланилиши натижасида оммалашади. Масалан, тиббиёт илмининг султони, табиблар бобокалони – Абу Али ибн Сино мазмунидаги

Ўзига хос такрорийликни мужассамлаштирган бирликлар ўқувчилар орасида кенг қўлланилади ва лисон босқичига ўтади. Бироқ, шундай перифразалар борки, шахс, нарса, предмет, воситаларга нисбатан ишлатилади ва шу ерда туғилади-ю, шу ердан, шу нутқдан бошқа жойда қўлланилмайди, лисон босқичига кўтарилмайди. Агарда нутқдан тилга кўчиб оммалашса, лисоний босқичга киради. Аксинча, оммалашмаса нутқий босқичда қолади. Ваҳоланки, энг кўп перифразалар бугунги кунда нутқ босқичида турибди.

Мураккаб табиатли хусусиятга эга бўлган перифраза аташ хусусиятига кўра сўз варианты (мантиқий маънодоши) ёки муайян лексема парадигмасида турувчи ҳосила ҳисобланса-да, тузилишига кўра, воқеа-ҳодиса, белги, шахс ёки нарсани образли ифодалашига қараб, шунингдек, таркиби бирдан ортик сўздан иборатлигига кўра ўзига ёндош ҳодисалар таърифига мос келмайди. Перифраза уч аъзоли тузилишга эга бўлиб, унинг биринчи, энг муҳим аъзоси номинатив сўз – номинант, перифразаланаётган сўз. Иккинчи аъзо – бу перифразалаётган компонент; учинчи компонент – бу перифразаланган таркибий қисм. Унинг тузилиш моделини қуйидагича бериш мумкин: (Қаранг: 1.1-расм).

перифразаланаётган қисм (шифокорлар) перифразалаётган қисм (саломатлик)

перифразаланган қисм (посбонлари)

1.1-расм. Перифразаларнинг уч компонентли умумлашма образи

Шифокор билан бемор мулоқотини мустаҳкамлашда перифрастик бирликлар муҳим амалий аҳамият касб этади. Соғломлаштириш, соғлом турмуш тарзини ташкиллаштириш, такомиллаштириш ишларида муваффақиятга эришишда ёрдам беради. Юқорида келтирилган тиббий перифрастик бирликлар жамиятнинг муҳим бўғини ҳисобланган шифокорларнинг касбий фаолиятига алоқадордир.

Хулоса қилиб айтганда, перифраза (тасвирий ифода)лар битта тушунчани ифодалайдиган, бир сўзни иккинчи янги бир мос бирликка алмаштириш, матндаги сўзни лексик маъно қирраси асосида образли, баъзан пленастик тасвирлаш орқали унинг таъсир доирасини ошириш ва шу асосда нутқни услубан диққаттортар, жозибадор бутунлик даражасига кўтариш хусусиятига эга бўлган нутқий ҳодисадир.

Адабиётлар:

1. Айтбоев Д. Конкрет шахсларни англатувчи перифразаларда мотивлашув // Тил ва адабиёт таълими. 2007, № 4. – Б. 34-39.
2. Малик Т. Шайтанат. – Тошкент: О‘қитuvchi, 2018. 1-жилд. – 798 б.

3. Қаххор А. Мұхаббат. – Тошкент: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – 198 б.

4. Abuzalova M., Qobilova A. www.uzmuxabarlari.uz

Мұқағали Мақатаев әңгімелеріндегі психологизм Psychologism in the stories of mukagali Makatayev

Абдуллина Анар Борановна*

Annotation. The article discussed the problem of psychologism in the stories of the honored Kazakh poet Mukagali Makatayev. The writer's stories are based on the imagination, character, and fun of children and teenagers. Although the main characters of the work are children, the unity of theme and Idea, the relationship between content and form are studied in a realistic and psychological way.

Keywords: psychologism, character, subject, idea, plot, composition, story.

Қазақ топырағында ақын ретінде есімі талай жұртшылыққа аян Мұқағали Мақатаев – қазақ әдебиетіндегі сонау Жүсіпбек, Мағжан салған, өзімен тетелес Т.Әлімқұлов, О.Бөкей, Т.Жармағанбетов секілді жазушылар шығармашылығымен үндес болып келетін лирикалық прозаның айқын шебері. Жалпы, әдебиеттанудағы лирикалық проза – адам образын сомдаудағы нәзік лиризмге, асқақ психологияға, адами болмысқа, шынайы да боямасыз мінез-құлыққа негізделетін ерекше жанр. Осы ретте М.Мақатаевтың әңгімелеріндегі нәзіктік пен сыршылдыққа тоқталсақ. «Құлпытас» әңгімесі – бала-көңіл, сәби-жүрек Зияштың жасандылықтан ада, адамзат ауылынан алыс кеткен адалдыққа құштар, қым-қуыт арпалысқан өмірден гөрі тазалықты, минимализмді сүйетін шыншыл көңілге ынтық, адамдар арасындағы бәрінен де қымбат сыйластықты, сүйіспеншілікті көргісі келетін әдемі әлемге құрылған шығармасы. Автор бір ғана Зияш образы арқылы тазалықтың, пәк көңілдің, байлықтан да қымбат тек қана бақыттың дәмін, өмірдің мәнін көрсетеді. Балалар әдебиетіндегі ең басты критерий – балалар ойының ерексектерге қарағанда жүйріктігі, сезім жүйесінің ең жоғарғы дәрежедегі дамуы, тіпті үлкендерге «үлкендер» секілді қарауында. Міне, қанша жерден «бала ғой», «не біледі дейсің», «уақыт өте қояды» деген сықылды сөздермен алдаусыратып, «ақтап» алсақ та, бала жүректің сонау түкпірінде сақталып, жатталып қалып, үлкен өмір айдынында мәңгілікке жаңғырып тұрар ішкі дауыс екенін көп адам біле бермесе керек. Трамвайдың ішінде отырып, балалық шақтың тәтті мезетіне көз жүгіртуі – адами фактордың, рационалистік көзқарастың, шынайы сезімнің осы кезден бастап санаға іргетас болып қалатынын меңзейтін көрініс. Зияш арқылы автор өмірлік көзқарастың нәзік иірімін, ешкім сезе бермейтін, көп адам бағалай бермейтін ара қатынасты, өзара келісімді, табиғаттың үндесуін, адам мен өмір арасындағы философиялық тұжырымды бір жағынан жеңіл берген бе,

* Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті Филология магистрі

осындай кіп-кішкентай образға сыйдырып, шыбықтай қыздың бойына үймелетіп, керемет ойды «айтқызғанының» өзі – «үлкен» адамдардың ашкөз, дүбәра, сезімсіз, көңілі соқыр, көкірегі тар сүйкімсіз мінездеріне берілген жауабы еді. Бір ғана Смағұл ағайдың образы арқылы оқушы мен ұстаз арасындағы таудай байланысты, адам жанын кішкентайдан түсінудің ерекшелігін көрсетсе, Ақыл образы арқылы жақын танысып, біліспесе де, адам жанының үндестігін, ыммен, көзбен ұғынар шынайы байланыс, сөзсіз түсіністік секілді ерекше сезімдерді білдіріп отыр. Өйткені Зияштың Ақылды ойлауы тектен тек емес еді. Ал трамвай ішіндегі кәрі адам, кондуктор, міз бақпай отырған «ересектер» аппақ қағаздай тап-таза жүректі, риясыз көңіл иесіне дақ түсірген бейнелер еді. Осы тұстағы Зияштың әкесін кінәлауы – психологиялық параллелизм негізімен астасып жатты. Жас баланың психологиялық арпалысқа ұшырап, іштей ызаланып, арпалысып, өз ойымен әлек болып, айналасынан қуаныш таба алмай, күйзеліске түсуін адамдардың қолымен жасалған дүние екенін автор ерекше образдылықпен бейнелейді. «Бұлқынған кішкентай жүректің» бойы кішкентай болғанмен, ойы орасан екенін тіпті жалдамалы пәтердің ақысына қатысты диалогқа қатысты ойынан да байқаймыз. Ойлана берген адам сөйлеуден қалады, осылайша Зияш ешкімге сырын ақтармай, ауыр ой жетегінде жүрді, алайда өздігінше саралады, таразыға теңестірді. Шығармашылықпен, шабытпен арпалысқан әке, еріне ерегiскен, үйінің берекесін қашырған, адам жанын түсінбеген, ешкіммен санаспаған әйел, екі бетке жаутандаған кемпір – міне, осындай лирикалық-драмалық арпалысқа құрылған «үштік» жастың жүйкесіне сызат түсіреді. Әкенің де Зияштың ойын қолдап, іштей түсінгенін күнделіктегі бір ауыз сөзінен байқаймыз, себебі әке мен қыз ғана – шынайы сезімнің иелері ретінде көрінді. Зияштың бейнесіндегі ауыл, ауызынан түспеген «ауыл» - утопиялық мекен, жанның жерұйығы. «...Тіпті араларындағы дүрдараз сол Зияш қазасымен бірге жоғалғандай болып, босағалары беки түскен, бір-біріне деген сыйлары артқан» [Мақатаев, 2013:116], - деген ой – шығарманың басты айтар қазығы. Жалпы адам баласы қолда бардың қадірін жоқта білетіні секілді, қиыншылық, қайғы түскенде ғана, ойланатыны белгілі. Осылайша, ерлі-зайыптының бір-бірінен ұялатындай халге жетіп, арасы жақындап, барға қанағат етіп, тәубеге келуі үлкен өкінішпен ұласқанын автор осындай сюжеттік шешім арқылы көрсетіп отыр. Әңгіме шағын болса да, айтар ой қорғасындай салмақты, берер тәлімі бір қаралық.

М.Мақатаевтың әңгімелері шағын әрі санаулы болса да, лирикалық прозаның шырайын шығарып, адам жанының формулаларын дөп басқан, күйбең тірлік, саяси-элеуметтік талпыныс, философиялық байлам, көркемдік пафостан ада, таза адами қалыпты жырлауды, натуралистік, психологиялық ұстанымдар арқылы адам көңілінің пернесін нық басуды мақсат тұтқан, аз жазса да, саз жазған. Қаламгердің «Марусяның тауы» атты әңгімесінде де жас балаша қылжақтаған сүйкімсіздікті, белгілі нәрсеге көзі жетпей лық етіп айта салу, бос күлкі мен мазаққа тіреліп, арзан ойға бой ұрып, адам жанын жаралау мен қаралауды, адамның жақсы жағын көрмей, көлеңке тұсын бажайлап, көңілге тиер-ау, келер-ау деп емес, бойкүйездікке батқан пиғылды сынай отырып, Сағи шалдың әсерлі оқиғасы арқылы өрбітеді. Таудың

Маруся аталғанын тілге тиек ете отырып, Сағидың көңілі таза, ары мен абыройына сызат түспеген мінезін автор образды жеткізеді, қаламгердің айтары – көңілді кірлетпеу, көңілге қаяу түсірмеу, көңілмен ойнамау. Маруся тауының атауының қайдан шыққандығы жөніндегі топонимдік аңызды жазушы ерекше композициялық құрылыммен талдайды. «Қасиетті есімді қадірлей білу керек. Оны былапыт сөзбен былғамаса болар. ...Әудем жер ұзағаннан кейін, машина терезесінен артыма қарасам, қария қабір басынан кетпеген екен...» [Мақатаев, 2013: 127], - деген лирикалық толғаныстағы идея адам жанының тазалығын, мөлдірлігін, көңілге кірбің түспеген риясыздығын суреттейді. Осы бір әңгіме Оралхан Бөкейдің «Аспирант қыздың тракторист жігіті» атты шығармасындағы Есеннің образын елестетеді. Сірә, Есен де шынайы көңілдің адамы еді.

Жазушының «Өзгермепті» атты әңгімесі композициялық құрылымы жағынан шағын болғанмен, диалог арқылы образ берудегі ерекше тәсілді қолданған. Шығармадағы Әбен образы эпикалық тұрғыдан алғанда, толық ашылған, оның дарақылығы, даңғойлығы, көпсөзділігі, бір сөзбен айтқанда, сүйкімсіз бейнесін жан-жақты ашады, оның мектеп оқушыларын жерден алып жерге салуы, үй ішіне маза бермей, аяқтарынан тік тұрғызуы, ұсақтығы, білуге, үйренуге, өзін дамытуға құлықсыздығы, біреудің намысына тиюі, мазасыздығы, білгішсініп көлгірсуі, өзіне-өзі есеп беріп, сырттай бақыламауы, кез келген сәтсіз оқиғаны өзінен көрмей, біреуден көруі, өмірлік поэзияны материалдық тұрғыда бағалауы секілді адам бойындағы мінездеулерді қаламгер дөп басып бір Әбеннің басына типтік бейнелеу тұрғысынан әдемі келеді. Лирикалық қаһарманның позициялық ішкі ойларын беруде де сұмдық тактикаларға бой алдырады. Қаламгер образдарды конфликтіге жүгіндірмей, лиризммен, терең психологиямен өрнектейді. Лирикалық қаһарманның: «...Ауқатты отбасын құрып, соның айбынды әкімі бола білген, ал ақыл-парасат, ой-сезім ше? Өзгермепті...» [Мақатаев: 2013:133], - деген ойы осы әңгіменің түйінін бергендей.

Қаламгердің мейірімге, аялы алақанға, жылы құшаққа, ыстық ұяға толы шығармасы – «Әже» әңгімесі. Сюжеті типтік бейнелеуге құрылған секілді көрінгенмен, шығармадағы тақырып ерекше лирикаға құрылған. Әженің психологиясы көп шығармада көрініс бергенмен, суреткерлік көркемдікпен қабыспай, ұштаспай жатады. Ал бұл әңгімедегі әже біз бірінші талдап кеткен «Құлпытас» әңгімесіндегі образдың заңды жалғасындай. Оқу бітіргеннен кейінгі лирикалық қаһарманның пікіріне анасы қарсы болғанмен, осы мезеттегі әже сөз нанымды да шынайы шығып, әңгіменің түйінін шешкендей. Жалпы, қаламгер шығармашылығындағы әже бейнесі толық ашылады: аңғалдығы, мейірімділігі, бала-келінінің көңіліне қарауы, баланың бетінен қақпауы, немере үшін бәріне даяр болуы, жамандықты жуып-шаю, бейбіт өмірді қалауы, ұсақ-түйекпен миды қатырмауы, айналаға шуақ шашып жүру, айта берсек, көп енді, осындай қасиеттердің барлығын толық аша түскен.

Әдебиеттану ғылымында көркем шығармадағы психологизм мәселесін бірден-бір зерттеген ғалым Г.Пірәлиева бұл саладағы 3 басты ерекшелікті былай талдайды: «Біріншіден, психологиялық прозада оқиға, кейіпкер, кезең, уақыт, тақырып, идея т.б. деген мәселелер алдыңғы сапқа шыға қоймайды.

Ол талап та етілмейді. Екіншіден, мұнда ең бастысы – жеке адамның ішкі өмірі, өмір мен өлім арасындағы кезеңде адамзат бастан кешетін азапты тағдыр тәлкегі, кейіпкердің күрделі тұлғаға айналуы көркемдік назарға алынады. Шығармада шым-шытырық оқиғалар тізбегінен гөрі жеке адам санасындағы сапалы өзгеріс, рухани қопарылыс, ішкі сезімдік құбылыстар тереңдетіле талданады. Үшіншіден, психологиялық прозаның эстетикалық, көркемдік әлемі өзінің жанрлық, көркемдік, стильдік талабына сай жеке санада жүріп жатқан ой мен сезім қайшылықтарын, сөз бен іс сәйкессіздіктерін тереңдеп талдап, көркемдік жүйеде саралайды» [Пірәлиева, 2003: 10]. Міне, осы пікірдегі ғылыми тұжырым, келтірілген дәйек М.Мақатаев әңгімелеріндегі лиризм мен психологизмнің көрінісін талдаған ойымызды дәлелдей түскендей. Сайып келгенде, М.Мақатаев әңгімелеріндегі нәзік иірім, көңіл бостандығы, жан тыныштығы, адал түсіністік, өмірге мейірбандық көзқарас секілді философиялық иірімдер – адам жүрегіне жол табар шынайы құбылыстар.

Әдебиеттер

1. Мақатаев М. Шығармаларының толық жинағы. Көптомдық. 4-том. Аудармалар, шығармалар – Алматы: Жалын, 2013. – 320 б.
2. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері (Түс көру, бейвербальді ишараттар, заттық әлем). Монография. – Алматы: Алаш, 2003. – 328 бет.

Alisher Navoiyning tibbiy qarashlari

Adizova Nigora*

Adizova Nodira**

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning asarlarida salomatlikni saqlash va bunda tabiblarning roli haqidagi mulohazalari bayon etiladi. Bu maqola orqali Navoiy hazratlarining tib ilmiga ham befarq emasliklarini bilib olishimiz mumkin.

Kalit soʻzlar: *tibbiyot, mijoz, tib ilmi, sihat-salomatlik, moʻtadilik*

Respublikamiz va chet el matbuoti sahifalarida buyuk shoir, davlat arbobi Alisher Navoiyning serqirra ijodi va faoliyati haqida koʻplab bahs-munozaralar yuritilmoqda. Alloma haqidagi bilimlarimiz yildan-yilga boyib bormoqda.

Alisher Navoiy hazratlari tabiblar haqida fikr yuritar ekan shunday deydi: «Tabib uz fanini mohir bilimdoni boʻlishi bemorlarga mehr-shavqat bilan muamala qilishi, asil tib ilmiga tabiati kelishmogʻi, donishmandlar soʻziga rioya qilib ularga ergashmogʻi muloyim soʻz va bemor koʻnglini koʻtaruvchi andishali, xushfel boʻlmogʻi kerak»[1].

Navoiy tabiblar va tabobat ilmi haqida ham koʻplab gʻazal, tuyuq, ruboiy va hikmatlar bitgan. Bu bejiz emas. Chunki, oʻsha davrlarda inson salomatligini muhofaza qilish, bemorlarni davolash juda ogʻir ahvolda boʻlgan. Oqibatda odamlar arzimagan kasallik tufayli uzoq vaqt toʻshakka mixlanib yotgan yoki vafot etgan. Bobokalonimiz imkoni boricha xalqqa yordam berishga intilgan. Hirot

* Dotsent, BuxDU isomiddinovm70@gmail.com

** PhD, BuxDU shoxaamir2630sh@gmail.com

shahrida o‘z mablag‘i hisobiga “Dorushshifo” davolash uyini bunyod etgani fikrimizga dalil bo‘ladi. Unda o‘sha davrda tajribali tabiblar bemorlarni qabul qilib, muolaja bilan shug‘ullangan. Shuningdek, bu yerda ishlayotgan tabiblar vaqti-vaqti bilan Navoiy tomonidan moddiy va ma‘naviy rag‘batlantirib turilgan.

Alisher Navoiy tabobat ilmiga oid amaliy va nazariy masalalarni nihoyatda chuqur tushungan.

*Sarsab erur hamisha bu gulshanda sarvdek,
Ozodaiki bo‘lsa mijozida e’tidol.*

Bu misra orqali Navoiy kishida mijoz mo‘tadil bo‘lsa, u hamisha sarv daraxtidek nuqsonsiz va kamchiliksiz o‘sadi hamda salomat bo‘ladi. Bordi-yu, mo‘tadillik buzilsa, kasallik yuz berishi mumkin, demoqda.

*Har ta’bki zoti o‘lsa mahrur,
Oz hirkat etar tanini ranjur.*

Demak, kishining mijoz iyyiq bo‘lsa, ozgina iyyiq ovqat ham uni kasallikka chalintirishi va isitmasini oshirishi mumkin.

Navoiy bobomiz ba’zi shifobaxsh o‘simliklarning inson organizmi uchun foydasi haqida ham ko‘p misralar bitgan. Tarixiy manbalarga qaraganda, Navoiy o‘sha davrda dovrug‘i dunyoga ketgan Mavloni Abdulhay kabi tabiblar bilan mustahkam aloqa o‘rnatib, ularning tabobat ilmiga oid suhbatlaridan bahramand bo‘lib turgan. Mavloni Abdulhay Alisher Navoiy bunyod ettirgan “Dorushshifo”da faoliyat yuritgan va aynan shu yerda qontomirlar tuzilishi, ulardagi kasalliklarni davolash usullariga doir ilmiy kashfiyotlarni amalga oshirgan.

“Karam va muruvvat ota va onadurlar” degan maqolga amal qilgan Navoiy bor mol-mulkinii ilm-fan ravnaqiga sarflaganki, bu barcha zamonlarning badavlat insonlari uchun saboq bo‘lgan va hozirgi zamon uchun ham ibratdir.

Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” risolasi islom dini manbalariga asoslangan asar bo‘lib, payg‘ambarlar – rasul va nabiiylar hamda hakim zotlar – allomalar tarixiga bag‘ishlangan. Shu ma’noda asarni shartli ravishda ikki qismga bo‘lish mumkin:

1. Anbiyo-payg‘ambarlar tarixi.
2. Hukamo – hakim zotlar tarixi.

Mazkur qismda keltirilgan ma’lumotlarning bosh manbasi Qur’oni karim bo‘lib, muallif o‘z fikrlarini asoslash uchun muayyan oyatlarni havola qilib boradi. Yana bir e’tiborli jihati, Alisher Navoiy payg‘ambarlarning iymoni, sabri va yuksak fazilatlarini alohida tasvirlaydi. Masalan, Ayub (a.s.)ning boshiga tushgan tashvish va balolar ham uni Allohga ibodat qilishdan to‘smaganini aytarkan, bu bilan sevgi va do‘stlikning sobit bo‘lishi haqidagi g‘oyalarini bayon qiladi.

Asarda har bir payg‘ambar qissasidan so‘ng muayyan she’riy parchalar keltiriladi.

Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asarining ikkinchi qismi hukamolar tarixiga bag‘ishlangan bo‘lib, bu qism umumiy asarning taxminan to‘rtndan bir qismini tashkil etadi. Hukamolar tarixi anbiyolarnikiga nisbatan qisqa bo‘lib, umumiy ma’lumotlar bilan cheklanilgan. Alisher Navoiy Luqmoni hakim, Fishog‘ur (Pifagor), Jomosb, Buqrot (Gippokrat), Buqrotis, Suqrot (Sokrat), Aflotun (Platon), Aristotilis (Arastu), Balinos, Jolinus (Galen), Batlimus

(Ptolemey) kabi yunon faylasuflari va Sodiq, Buzurgmehr kabi fors hakimlarining, jami o'n uch nafar olimning tarixini qisqacha yoritadi. Har bir hikoyadan keyin an'anaviy tarzda bir bayt she'r ilova qilib boriladi.

Alisher Navoiyning tashabbusi bilan mamlakatda 300dan ortiq turli madaniy – maishiy binolar, kasalxonalar, dorixonalar, tibbiy maktablar barpo etildi. Ayniqsa, o'sha vaqtda Poytaxt rolini o'ynagan Hirotida juda ko'p qurilish ishlari amalga oshilgan.

Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, Alisher Navoiy o'sha zamondagi olimlar singari tibbiyotga oid kitoblarni mutolaa qilgan. O'sha vaqtdagi madrasalarda boshqa fanlar qatorida tibbiy bilimlardan ham dars berilar edi. Binobarin, Alisher Navoiy madrasada o'qir ekan, tibbiy bilimlarni ham o'rgangan. Bundan tashqari, Alisher Navoiy o'qigan madrasaning bosh mudarrisi – Fazlullox Abullaysiy – olim va tabib bo'lgan. Bu olim Alisher Navoiyning ustoz edi. U Alisher Navoiyga boshqa fanlar qatori tibbiy bilimlarni ham o'rgatgan bo'lishi ehtimoldan holi emas. Buni uning tibbiyot va tabiblar haqidagi fikrlari, mulohazalari va xikmatli so'zlardan bilsa bo'ladi.

Alisher Navoiyning tibbiyot, tabiblar va salomatlikni saqlash haqidagi fikr va mulohazalari uning mashhur «Mahbub ul qulub(qalblar sevgilisi) » nomli kitobidan bayon etilgan. Kitobda bu masalaga maxsus bob (15-bob) bag'ishlangan. Bu kitob olim hayotining so'ngi yillarida, katta ilmiy va hayotiy tajribaga ega bo'lgan davrida yozilgan. Kitobda asosan Navoiyning siyosiy, ijtimoiy, axloqiy va tarbiyaviy qarashlari bayon etilgan. Kitob olimning hayot hodisalarining ko'p yillar davomida ko'zdan kechirish, tekshirish va umumlashtirish maxsulidir. Kitobning asosiy g'oyasi xalq parvarlik haqonilik, adolat va fuqaro haqida g'amxo'rlik qilishdan iborat. Navoiyning fikricha bu g'oyalari ayniqsa, tibbiyotda o'z ifodasini topishi zarur. Shuning uchun kitobda tibbiyot va tabiblar haqidagi masala yetakchi o'rinlardan birini egallaydi.

Alisher Navoiy o'z asarlarida salomatlikni saqlash va bunda tabiblarni roli haqida fikr yuritir ekan, avvalo tabibning o'zi qanday odam bo'lishi kerak, degan masalaga to'xtaladi. Navoiyning fikricha, tabib birinchi galda o'z kasbini yaxshi egallagan mohir mutaxassis bo'lishi lozim, u raxm-shavqatli, insonparvar bo'lishi kerak. Unda tibbiyotga nisbatan layoqatlilik, yani iste'dod bo'lishi zarur. Tabib donishmandlarning maslaxat va tavsiyalariga amal qilishi lozim. U yoqimtoy, dilkash, xushmuomala, kamtarin bo'lishi darkor.

Tajribasiz, chalasavod, nodon tabibni Navoiy jallodga o'xshatadi. Navoiy bunday yozgan edi: «chalasavod tabib xuddi jallodning shogirdi kabidir. Jallod qilich bilan o'ldirsa, nodon tabib zahar bilan azoblaydi. Shubhasiz jallod bunday tabibdan yaxshiroqdir. Zero, u gunohkorni o'ldiradi, nodon tabib esa, begunohni hayotdan ko'z yumdiradi» [3].

Navoiy salomatlik va xastalik haqida so'z yuritir ekan, sharob masalasiga to'xtalib o'tadi. Sharobni u zaharga qiyos qiladi va ichkilikbozlikka berilish kishi tanasining zaiflashib, kasalga chalinishiga sabab bo'ladi, deydi. Bundan tashqari Navoiy boshqa zarali odatlardan (nashavandlik, qoradori iste'mol qilish, shaxvoniy ishga berilish va, x, k) ham saqlanishni tavsiya etadi. Salomatlikni saqlash borasida Navoiy birinchi o'ringa sifatli va to'g'ri ovqatlanishni qo'yadi. Badxo'rlik qilmaslikni tavsiya etadi. Shu bilan birga, och yurmaslik kerakligini ham ko'rsatib

o`tadi. U bunday deb yozadi: kimki salomatlik istasa, u mo`tdil ovqat iste`mol qilishi kerak».

Alisher Navoiy bazi mevalar va o`simliklarni masalan makkai sano, kanfora anor, bexi, limon va ko`katlarni shifobaxsh xususiyatlarini bilgan. O`zining bir she`rida u anor suvini siqib ichib, me`da xoli bo`lganini yozadi. Navoiy kishi salomatligida mizojning mutadil holatda bo`lishi muhim ahamiyatga ega ekanligini yaxshi bilgan. Shuningdek, ovqat rejimining ham katta rol o`ynashini ko`rsatgan. Bularning hammasi Navoiyning tib ilmini qunt bilan o`rgangandan guvoh beradi . Navoiy o`tmishning buyuk tabiblari haqida o`z fir mulohazalarini bildirgan. U Ibn Sinoga juda yuksak baho bergan. Uni aql idrok va tafakkur ramzi, deb atagan . Alisher Navoiy ilm ahillarini qadrlab, yuksaklarga ko`targan ularga Nuh payg`ambarning umirlarini tilagan. Navoiy yozadi: «Agar hikmatga bo`lsa iltifoting, ki bo`lsun Nuh umridek xayoting» Zamondoshlarning yozishicha, Navoiyning o`zi tabiblarga xos xususiyatga ega bo`lgan, uzi kelishgan, sarviqomat, zukko va nozik tabiatli odam bo`lgan doimo ozoda kiyinib yurgan. Zahiriddin Bobur bunday deb yozadi: «Alisherbek o`zining nozik tabiati bilan ajralib turardi, bu xususiyat unga naslidan o`tgandir» [1].

Shunday qilib, biz ko`rdikki, ulug` shoir tibbiyot masalalarida ham durustgina bilimdon kishi bo`lgan. Ammo Navoiyning amaliy tibbiyot bilan shug`ullangani ma`lum emas. Shunga qaramay, u Xuroson va Movarounnahrda tibbiyotning rivojlanishida juda katta rol o`ynagan. Navoiyning xizmati shundaki, u yirik davlat arbobi va insonparvar olim sifatida mamlakatda tibbiy muosasalar barpo etish, tib ilmini rivojlantirish tibbiy maktablar ochish, tib sohasida mutaxassislar tayorlash ishiga bosh-qosh bo`lgan, bu ishlarni amalga oshirishda o`z shaxsiy mablag`larini ham sarf qilgan.

Adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. To`la asarlar to`plami. 10 jildlik: 4-jild. – T.: G`.G`ulom, 2011.
2. Alisher Navoiy. To`la asarlar to`plami. 10 jildlik: 9-jild. – T.: G`.G`ulom, 2011.
3. Shuhrat Saidjonov “Alisher Navoiyning bolaligi”
4. Rustamov A “Alisher navoiyning badiiy mahorati”
5. Haqqulov I. Tasavvuf va she`riyat. – T., 1990.
6. Haqqulov I. Navoiyga qaytish. – Toshkent: Fan, 2007.

Значение языка в развитии высшего образования

Гафурова Н. Т.*

Хикматов Н. И.*

Аннотация. Целью статьи является обоснование социальных аспектов функционального развития узбекского языка как «государственного».

В статье на основе нового подхода определяется содержание и структура понятий «государственный язык» и «функции языка» и показана его связь с развитием национальной идентичности.

* Бухарский инженерно-технологический институт доцент кафедры Технология текстильных материалов +9936208323, gafurova140270@gmail.com

* Старший преподаватель кафедры Конструкции и технологии строительных материалов +998(93) 477 45 80, hikmatov_1971@mail.ru

Рост и обогащение существующих социальных функций узбекского языка как государственного - влияние на конкурентоспособность национальной экономики, а также социальное, политическое, экономическое и духовное значение перехода узбекской письменности на латинскую. алфавит в Узбекистане и критически проанализированы проблемы в этой области.

Ключевые слова: *государственный язык, языковая политика, медицинское образование, статус, медицинские термины, фразы, наука, исследование*

Социально-политические процессы, происходившие в мире в конце XX века, поставили серьезные проблемы для языковой политики стран, вступивших на путь независимого развития, в частности, выбора государственного языка. В этом подходе есть еще две тенденции:

придание своему национальному языку государственного конституционно-правового статуса;

юридическое оформление государственного статуса нескольких языков.

Сегодня нет моноэтнических стран. Такие причины, как многонациональность и необходимость развития многоконфессиональных, национальных отношений и межкультурного взаимодействия, создали проблемы с опытом и практикой государственного языка.

Документы ЮНЕСКО устанавливают стандарты развития национальных языков и поддержки многоязычия. Однако существуют разные подходы, концепции и противоречивые тенденции в реализации государственного языка в независимых государствах. В связи с этим большое значение приобретает вопрос изучения социально-философских, концептуальных основ развития государственного языка с сегодняшней точки зрения.

На протяжении многих лет становление национальных языков как государственного в мировой науке изучается в медицинском, философском, политическом, правовом, лингвистическом и других аспектах. Подобные исследования направлены на поиск эффективных механизмов решения проблемы. Однако на практике отношения между государственным языком и национальными языками основываются на принципе языкового разнообразия, в порядке предоставления государственного статуса одному или нескольким языкам в конкретном государстве или наоборот.

В результате научных исследований в медицинской сфере формируются концепции, программы, методические подходы к реализации и функциональному развитию государственного языка. Следовательно, необходимо проводить гармоничную языковую политику в независимом государстве, обеспечивать широкое использование государственного языка, изучать его роль в поддержании национальной идентичности и обеспечении межэтнической стабильности. Социально-исторический факт, что в 1989 году узбекский язык получил статус государственного и начал свой путь независимого развития в качестве суверенного государства [Мирзиёев, 2019:1]. В связи с этим необходимо найти эффективные пути функционального развития и расширения узбекского языка, не оказывая негативного влияния на развитие языка и национальной культуры других

национальностей, проживающих в стране. Для выполнения этой задачи необходимо сделать объектом исследования социальные факторы функционального развития узбекского языка как фактор развития медицинского образования.

Постановление Президента Республики Узбекистан от 7 февраля 2017 года № ПФ-4947 «О Стратегии дальнейшего развития Республики Узбекистан», №ПФ-5850 от 21 октября 2019 года «О мерах по кардинальному повышению престижа». и статус узбекского языка как государственного», Постановление № ПФ-6084 от 20 октября 2020 года « О мерах по дальнейшему развитию узбекского языка и совершенствованию языковой политики в нашей стране» и PQ-On «О широком праздновании 30-летие принятия Закона «О государственном языке» от 4 октября 2019 г. Целесообразно выполнять задачи, поставленные постановлением № 4479 и другими нормативными правовыми актами о государственном языке.

Фароби считал слово важным фактором в обеспечении беглости речи и мысли. Действительно, рациональное употребление слов, соблюдение нормы речи имеет большое значение в период медицинского образования и деятельности для обеспечения логической последовательности мысли.

В XVIII-XIX веках, по словам западного мыслителя Ж. Ж. Руссо, «сначала был создан образный язык, а затем слова имели свое собственное значение». Это признак того, что язык является ключевым фактором возникновения общества и развития образования. Согласно Гумбольдту, «язык - это член мысли; мышление определяется не только языком, но и в определенной степени каждым отдельным мышлением; языки являются средством выражения специфического мышления народов» [Руссо,2020:15],- идея о том, что возможности мышления выражаются посредством языка, показывает бесконечность. А.А.Потебня утверждает: «Язык - один из важнейших инструментов индивидуального мышления, потому что понимание формируется только с помощью слов, а без понимания невозможно настоящее мышление» [Потебня,1989:38], а Фердинанд де Соссюр утверждает: “Мысль в обоих взглядах представляет собой взаимное диалектическое единство языка и мысли. Г.Г. Гадамер вводит понятие «язык науки [Гадамер,1991:50]» и, таким образом, проводит различие между публичным языком, научным языком и официальными языками. В частности, Б.Н. Шлейтер утверждает, что языковую политику в Узбекистане «можно трактовать не только как вопрос государственного языка, но и как вопрос языка». По его мнению, тот факт, что русские морфемы не используются в процессе словообразования в узбекском языке и важен для сохранения его национального статуса в медицинской сфере.

Во многих странах термин «официальный язык» используется вместо «государственный язык». Однако статус государственного языка имеет более высокий статус, чем у термина «официальный язык». По мнению экспертов ЮНЕСКО, государственный язык - это язык, который выполняет интегративную функцию в политическом, социальном и культурном контексте конкретного государства и является его символом. Например, во многих странах, таких как Швеция, Норвегия, Англия, Канада, Япония,

Китай и США, ни один язык не был объявлен «государственным языком». Но испокон веков большинство населения этих стран - граждане государств, говорящих на «официальном языке». Обобщая все определения, был сделан вывод, что «Государственный язык - это официальный язык конкретного государства, его внутренней и внешней деятельности». На основании анализа отмечается, что придание языку статуса государственного имеет официальное политическое содержание и никаких жестких правил в мире не выработано.

Закон «О государственном языке Республики Узбекистан», принятый 21 октября 1989 года, сыграл важную роль в развитии национального самосознания нашего народа, укреплении независимости страны, восстановлении культурного наследия, духовном обновлении общества, развитии наук и научных исследований [Джураев, 2000:472].

Было отмечено, что процесс принятия и работы над законом был чрезвычайно сложным, а при подготовке статьей закона строго соблюдались принципы социальной справедливости и толерантности всех граждан Республики. Развитию и дальнейшему совершенствованию узбекского языка как государственного языка способствовал его переход к письменности на основе латинского алфавита. Переход на латиницу - один из важных шагов в эффективном изучении медицинского языка.

После обретения независимости использование узбекского языка в процессе медицинского образования расширилось, его оценили, повысились его практическая значимость и социальная ответственность, а его задачи приобрели новое качество. В частности, во времена бывшего Советского Союза большинство населения, особенно много талантливой молодежи из отдаленных деревень, столкнулось с препятствием на пути к получению высшего образования, а затем к полной реализации своего потенциала в науке и практике. Эта ситуация была не только эпистемологической и прагматической, но и огромной политической и аксиологической проблемой. Способен ли узбекский язык обеспечить современное научное, техническое и профессиональное развитие людей? Усилит ли его политическая независимость, языковая и научно-техническая независимость? Чем разнообразнее и интенсивнее диалог нашего народа с другими народами, тем выше темпы развития. Но отношения, обмен должны быть двусторонними и относительно равными. Правда, на родном языке легче познать мир, науку, различную информацию, но, с другой стороны, насколько он может удовлетворить все гносеологические потребности с точки зрения лексики, терминологии, методологии и функциональности? В связи с этим были созданы новые направления в медицинском образовании и исследованиях на узбекском языке, изучены социальные тенденции в этой сфере.

С первых лет нашего независимого развития мы осознали волю и национальную идентичность нашего народа, и было замечено, что национального единства достаточно для развития узбекского языка. Проведены реформы в сфере медицинского образования, преподавания на узбекском языке во всех сферах профессионального и высшего образования

по подготовки медицинских сотрудников. Таким образом, функциональное использование узбекского языка в медицинской образовательной сфере быстро расширилось. Это, в свою очередь, привело к обновлению и воссозданию его словаря, особенно терминов, а также появлению новых методологических и медицинских фраз, предложений и, в некоторых случаях, нового порядка слов. Таким образом, появление новых функциональных функций языка и дальнейшее углубление и расширение существующих функций увеличивает спрос на его повествовательный стиль, лексическую и синтаксическую структуру.

Принятие около 10 законодательных актов по развитию информационной системы в Узбекистане о свободном и демократическом функционировании СМИ, наряду с развитием информационной сферы, положительно сказывается на развитии информационной функции узбекского языка. Также была проанализирована функция научных знаний в изучении становления узбекского языка как государственного. Отмечается, что основная задача языка науки - хранить научную информацию в системе знаков, точно передавать содержание научной информации получателю. Прежде всего, специфические функции узбекского языка в области науки отражаются в следующем:

во-первых, в задаче в рамках конкретной дисциплины (восприятие, мышление, обмен идеями в данной области, создание новостей, проведение исследований и т. д.);

во-вторых, в терминологии, то есть в формировании понятий, терминов, терминов, словосочетаний, относящихся к области науки;

в-третьих, в устном и письменном методах научного исследования - в формировании научного метода языка [Бахритдинова, 2020:20].

Роль функции научного познания узбекского языка определялась с помощью наукометрии, которая является важным критерием развития науки. Критериями развития науки были также критерии развития языка. Каковы лингвистические аспекты наукометрии? Например, количество ученых, проводящих исследования на определенном языке с использованием статистического метода наукометрии, количество научных публикаций, статей, опубликованных на этом языке, количество заказов на литературу в библиотеках и информационных ресурсных центрах и т. д. [Гафурова, 2017:171]

Методика подсчета публикаций основана на том, сколько научных статей и монографий написано каждым сотрудником научного учреждения, учеными на определенном языке в течение года. Метод индекса цитирования используется для расчета количества цитирований, использованных в исследованиях, статьях, монографиях. Метод индекса цитирования используется для определения параметра научной публикации, созданной ученым и ученым на определенном языке [Gafurova, 2020:508]. В период независимости внимание к Интернет-материалам было уделено тому, чтобы определить место развития узбекской науки в мире. Например, Узбекистан стал участником Web of Science Core Collection¹ в 2016 году, и, согласно аналитическому анализу исследовательской группы Университета Гранады,

Испания, узбекская наука заняла 94-е место в рейтинге стран SCImago по развитию наук в мире [Gafurova,2020:4].

В результате исследования были сделаны следующие выводы:

- после обретения Узбекистаном независимости принятие новой редакции Закона «О государственном языке» приобрело большое общественно-политическое, правовое и духовное, научное и исследовательское значение:

- социальная значимость заключается в том, что в прошлом узбеки, которым приходилось изучать русский язык для получения квалифицированного медицинского образования, продвижения по службе, использования государственных услуг, во многих случаях даже квалифицированной медицинской помощи, могли удовлетворить свои потребности в все области на своем родном языке;

политическое значение состоит в том, что придание узбекскому языку статуса государственного языка на постсоветском пространстве подняла уровень национальной консолидации на новый уровень, укрепила понимание национальной идентичности;

духовное значение состоит в том, что понимание идентичности, развитие национального сознания и мышления, изучение профессионального образования между поколениями проявляется в основном через язык. Если этот язык является родным языком, процесс будет эффективным и относительно полным.

его юридическое значение состоит в том, что, прежде всего, он имеет гарантию комплексной защиты со стороны государства.

Литература:

1. Мирзиёев Ш.М. Узбекский язык - символ нашей национальной идентичности и независимой государственности, бесценное духовное богатство, огромная ценность для нашего народа//Газета Народное слово. – 22 октября, 2019 г. № 218, С.1.
2. Руссо Ж.Ж. Опыт о происхождении языков, а также о мелодии и музыкальном подражании. Глава III. //04.07.2020, С.15
3. Потебня А.А. Мысль и язык. Из книги: Потебня А.А. Слово и миф. М., Издательство «Правда», 1989, С.38
4. Гадамер Г.Г. Актуальность прекрасного. Язык и понимание М.: Искусство, 1991. – С.50//
5. Жўраев Н. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 3-китоб. Мустақил Ўзбекистон тарихи. –Т.: Шарқ, 2000. – Б. 472

Тиббий лингвистик бирликлар платформасининг амалий аҳамияти

Гайбуллаева Нафиса Изатуллаевна*

Аннотация

Мазкур мақолада тиббий лингвистик бирликлар платформасининг долзарблиги ҳамда амалий аҳамияти ҳақида фикр боради. Ушбу платформа

* Бухоро давлат университетининг Педагогика институти доценти, ф.ф.ф.(PhD)

Ўзбек атамашунослиги захирасини бойитишда, терминларнинг атамалар орқали ёритилишида, аниқ ва ихчам терминлар ўрнига мазмундор изоҳларнинг берилишида, айтилиши ноўрин бўлган тиббий терминларнинг ноёб тиббий атамалар билан тўлдирилишида хизмат қилади.

Калит сўзлар: *термин, атама, эвфемиз, перифраза, метафора, таянч бирлик*

Ўзбек тилининг барча лексик ресурсларида бўлгани каби тиббий лексик бирликларнинг ҳам ўз бойиш йўллари бор ва улар тилимиз тараққиётидаги умумий қонуниятларга мувофиқ келади. Дунёда четдан сўз ўзлаштирмаган бирорта ҳам тил йўқ. Ҳамма тилларда ҳам янги тушунчани ифодалаш учун ё бошқа тилдан тайёр термин қабул қилинади, ё шу тилнинг ўзида мавжуд бўлган сўз ёки терминдан фойдаланилади, ёки янги тасвирий, изоҳли атамалар ясалади. Шу жумладан, биз сўз юритмоқчи бўлган тил корпуси учун база бўладиган тиббий платформа ҳам ўзбек атамашунослиги захирасини бойитишда, терминларнинг атамалар орқали ёритилишида, аниқ ва ихчам терминлар ўрнига мазмундор изоҳларнинг берилишида, айтилиши ноўрин бўлган тиббий терминларнинг ноёб тиббий атамалар билан тўлдирилишида хизмат қилади. Терминшуносларнинг билдирган фикрига қараганда, метафора, эвфемизм, перифраза атамалар ҳосил қилишда асосий рол ўйнайди. Бунда умумадабий ёки жонли тилдаги сўзларнинг бирор хусусиятини шаклан ўхшашлигини, ранг тусидаги бир хилликни асос қилиб олиш туфайли мана шундай янги-янги атамалар вужудга келади. Ўзбек тилининг турли соҳа терминологик тизимларини ўрганишга бағишланган кўпгина ишларда семантик усул билан термин яшаш терминологияни бойитувчи муҳим бир манба сифатида эътироф этилади.

Биз яратаётган тиббий бирликлар платформасида ҳам айнан шу уч (метафора, перифраза, эвфемизм каби) тил ҳодисаларининг хизмати катта. Тиббиётда ишлатиладиган кўштомқ, ноғора парда, шох парда, қорасон, сувчечак, чечак, қоқшол, тўрпарда, кўз олмаси, балиқ тангачаси, қулоқ супачаси бурун супраси чиғаноғи, қулоқ супраси чиғаноғи, сийдик найи каби терминларнинг ишлатилиши ёки пандемия туфайли бир қанча бирликлар нутқимиздан мустаҳкам ўрин эгаллади. Биргина коронавирус билан боғлиқ ўндан ортиқ кўзга кўринмас ёв, тождор вирус, инсониятни иложсиз қолдирган вирус, тождор вируснинг тожи, хавфли ёв, тожли душман, кўзга кўринмас митти офат, тож кийган вирус, дунё иқтисодини емирувчи касаллик, инсон саломатлигининг кушандаси, чекинмаётган ёв, дунё ҳамжамиятига катта хавф солган вирус, инсонларнинг тиббий саломатлигини емираётган вирус, инсонларнинг руҳий саломатлигини емираётган вирус каби бирликларнинг фаол қўлланилиши бевосита тиббий нутқ билан боғлиқ. Маълум бир ўзга тилдан кириб келган тиббий термин албатта изоҳга эҳтиёжманд. Платформада айнан шундай терминларнинг изоҳлари учта электрон луғат орқали изоҳланиб берилади.

1.Тиббий метафоралар электрон луғати ўзида бир қанча сўз ва сўз бирикмаларини қамраб олиб, қуйидагича изоҳланилади:

- Тиббиётда тана қисмлари номлари метафора йўли билан бошқа орган номи сифатида ҳам қўлланилган қуйидаги қоринча, оёқ, бош, бошча, лаб, бел, тилча каби терминлар бирикмали ҳолатда ҳам ишлатилади. Суякнинг боши, буйрак бели, юрак қоринчаси, қон таначаси, бачадон бўйни, мушакнинг орқа қорин қисми, ўн икки бармоқ ичак, танглай тилчаси, мия оёқчаси, тўрт босли мускул, уч бошли мускул, сингари атамалар каби;

- Кийим-кечак ва уларнинг қисмларини англатувчи терминлар: мия тўни, мия чоки, эшитув ҳошияси, қорин бурмаси, елка камари каби;

- Кундалик ҳаётда ишлатиладиган рўзғор буюмлари, турли нарса-предмет номлари метафора йўли билан атамалар ҳосил қилишда иштирок этган: сийдик пуфаги, ўт пуфаги, мия ўроғи, кулоқ сақичи, жигар тугуни, ноғора парда, шох парда, калла гумбази, суяк қавати, тиш тоши, тўр парда қадахчалари, киндик тизимчаси, буйрак калаваси, сўрғич толалари, нерв толаси, товуш пардаси, буйрак тўпи, қорин чарвиси, кулоқ ойнаси, соч кепаси, касаллик ўчоғи, кўкрак қафаси, ичак сўрғичи, буйрак жоми каби;

- Зооморфик метафоралар ҳайвонларнинг номларини, уларнинг тана қисмларини ва уларнинг мавжудлиги билан боғлиқ бошқа исмларни бирлаштиради: мия чувалчанги, йўлбарс юраги, бўританглай, от думи, балиқ тангачаси, товуқ эти, товуқ касаллиги, куёнлаб, филоёқ, ғоз териси, кўйбурун, тери сили, бақача, денгиз оти, балиқ икриси синдроми каби;

- Ранг билан боғлиқ метафоралар: малинаранг тил, миянинг кулранг қобиғи, қорасон, қизилча, сариқ, сариқ иситма, сариқ тана, кўкйўтал, пушти ранг темиртки, қоражигар, тарғил тана, қорақўтир, қора оқсоқ, сариқдоғ, оқ касали каби мисоллар шулар жумласидандир.

2. Тиббий перифразалар электрон луғатида ҳам ҳар бир тиббий терминнинг муҳим хусусиятлар тасвирланиб, қиёсланиб, структурал гуруҳлар асосида изоҳланади.

- сўз сифатида шаклланган тиббий перифразалар;
- ибора сифатида шаклланган тиббий перифразалар;
- сўз бирикмаси асосида шаклланган тиббий перифразалар.

Сўз сифатида шаклланган тиббий перифразалар

1. Грипп *касoфaт* ёмон ёпишди, беш-олти кун ваража қилди. (Мурод Муҳаммад Дўст “Лолазор”)

2. Ўжар экан бу солдат, деб ташлаб қўймадилар. Кўп қатори ярамни *боқдилар*. (Н.Сафаров. “Оловли излар”)

Ибора сифатида шаклланган тиббий перифразалар

1. Эшон ўзини сал йўқотаёзди. *Тили ганга келмай* галдирайди. (С. Аҳмад “Ҳукм”)

2. Сал совуқ тушди дегунча, *жонини эговлайдиган бод касали* туфайли айвонга ҳам чиқолмай қоларди. (“Ёшлик”дан).

3. Мана, бугун ҳам *илигидан дармони қуриб* қайтди. Бурнига чертсанг, йиқилади. (Шуҳрат, “Умр пағоналари”)

Сўз бирикмаси асосида шаклланган тиббий перифразалар

1. Бу йил дори ўрнига далаларга *ҳашарот қушандасини* қўйиб юборишди.

2. *Бешафқат касал қизнинг хуснинигина эмас, ёшлик ғурурини ҳам олиб кетди.* (С.Шамсийева “Шифокор”)

3. Дард деган нарса анойи беморни топса, танасидан чиқмай ўтириб олади. Шунинг учун ҳам оғриғининг тайини йўқ беморларни “*бой касал*” дейишади. (“Муштум”)

3. Тиббий эвфемизмлар электрон луғатида ҳар айтилиши уят, номаъқул, ноўрин саналган тиббий атамалар семантик базаси шакллантирилади.

- Аёлларнинг узрли ҳолатлари (ҳайз пайти, ҳомиладорлик даври) билан боғлиқ тиббий эвфемизмлар;
- Биомоддани англатувчи тиббий эвфемизмлар;
- Давосиз ёки давоси узоқ кечадиган касаллик номлари билан боғлиқ тиббий эвфемизмлар;
- Жинслараро (эркак ва аёл) муносабатларига нисбатан қўлланиладиган тиббий эвфемизмлар;
- Жинсий аъзолар номи билан боғлиқ тиббий эвфемизмлар;
- Жинсий касаллик номи билан боғлиқ тиббий эвфемизмлар;
- Жинсларга боғлиқ тиббий эвфемизмлар;
- Инсон тана аъзоларини ифодаловчи тиббий эвфемизмлар;
- Инсоннинг айрим физиологик ёки жисмоний жараён/ҳолатини ифодаловчи тиббий эвфемизмлар;
- Соғаймоқ, касал бўлмоқ ва ўлим ҳолати кабилар билан боғлиқ тиббий эвфемизмлар. Масалан: инсоннинг айрим физиологик ёки жисмоний жараён/ҳолатини ифодаловчи тиббий эвфемизмлар:

Балоғатга етмоқ - таянч тиббий бирлик

Эвфемик бирликлари:

- *Барвақт етилмоқ (эвф).* Маълумки, жанубий мамлакатларда қизлар барвақт етилади ва улар 10 ёшдан бошлабоқ ҳайз кўришини бошлайдилар («*Ҳамшира*», 2016. №3. – Б.8).
- *Балогат ёшидаги қизлар (эвф).* Фоликуляр киста аёлларга қараганда балогат ёшидаги қизларда кузатилиб, гормонлар ажралишининг бузилиши оқибатида юз беради. Вақтида аниқланса, дори воситалари ёрдамида даволаш мумкин («*Сўғдиёна*», 2016. №23. – Б.32).
- *Биллур (эвф).* Қизларнинг ўсмирлик даврини гинекологлар биллурга таққослашади («*Ташхис*», 2018. №21. – Б.31).
- *Етилмоқ (эвф).* Маълумки, 16 – 17 ёшгача қизлар тўлишиб, бўйлари ўсиб қолади, аммо бу ҳали уларнинг она бўлиши учун етилганликларини билдирмайди («*Ҳамшира*», 2018. №3. – Б.11).
- *Етилиш палласи (эвф).* 9 ёшдан 18 ёшгача қиз бола жинсий жиҳатдан балогатга етади. Бу пайт етилиш палласи бўлиб, жинсий аъзолар ривожланади, қиз бола насл қолдиришга тайёр бўла бошлайди («*Шифоинфо*», 2017. №41. – Б.5).
- *Жиддий сакраш (эвф).* Организмдаги бундай жиддий сакраш ўсмир вужудига ўз таъсирини ўтказмай қўймайди («*Ҳамшира*», 2019. №7. – Б.18).

- Жинсий етилганлик даври (эвф). *Қизларда жинсий етилганлик даври хайз кунлари билан белгиланади* («Хамшира», 2016. №3. – Б.9).
- Нозик палла (эвф). *Балогат даври – нозик палла* («Хамшира», 2018. №31. – Б.9).
- Организм фаолиятининг заифлашуви (эвф). *Аслида, организм фаолиятининг заифлашуви жуда эрта, аниқроғи, инсон жинсий балогатга етгач, бошланар экан* («Шифо-инфо», 2016. №42. – Б.12).
- Оралиқдаги муддат (эвф). *Шуни унутмаслик керакки, ўсмирлик даврида одам катта ҳам, кичик ҳам ҳисобланмайди. У оралиқдаги муддат* («Ташхис», 2018. №1. – Б.32).
- Расида бўлиш даврида одимлаётган фарзанд (эвф). *Она расида бўлиш даврида одимлаётган фарзандининг айнан ўзига тегишли жинс вакиллари муҳитида ўсишига аҳамият бериши лозим* (www.muslima.uz).

Тиббиётга оид атамаларнинг эвфемистик, перифрастик, метафорик кўринишларини тавсифлаш ўзбек тили имкониятларининг кенглигини, бойлигини, вариантдорлигини, туркийзабон халқимизнинг тил маданияти юқорилигини тараннум этиш билан характерланади ҳамда таянч тиббий бирликларга ёндош номлар сифатида нутқда қўлланилади.

Француз ёзувчиси Антуан де Сент Экзюпери ёзганидек: «Мулоқот бу шундай неъматки, у орқали инсон лаззатланади [Экзюпери, 1963: 37]». Ширин суҳбат, ёқимли мулоқот ёки гўзал нутқнинг яратилишини бевосита тилнинг ранг-баранг имкониятлари таъминлайди. Бу имкониятлар, айниқса, шифокор ва бемор ўртасида юзага келиши мумкин бўлган ноқулай вазиятларнинг (айниқса, ўзбек мулоқотида) олдини олишда қўл келади.

Зеро, соҳа лингвистикасига киришиш жамият тараққиёти билан амалий боғлиқ. Чунки жамият саломатлиги шахснинг руҳий, жисмоний, маънавий соғломлигига боғлиқ. Демак, бу борада яратиладиган платформа аҳолининг турли тоифа ва қатлам вакиллари билан иш кўрадиган тиббиёт соҳаси мутахассис-ходимлари учун ўз фаолияти жараёнида юксак маданий нутқ кўникмаларига эга бўлишлари ҳамда тил захирасидаги ҳар бир сўздан эҳтиёткорона фойдаланишлари улар касбий маҳоратининг зарурий шarti бўлган лисоний воситаларга масъулиятли ёндашишини талаб қилади.

Ўзбек атамашунослиги захирасини бойитиш мақсадида биз тиббий бирликларнинг электрон платформасини яратмоқдамиз. Ушбу платформада терминларнинг атамалар орқали ёритилиши, аниқ ва ихчам терминлар ўрнига сермазмун изоҳларнинг берилиши, айтилиши ноўрин бўлган тиббий терминларнинг ноёб тиббий атамалар билан тўлдирилиши, уларни яратишда она тили имкониятларидан кенг фойдаланиши асос қилиб олинган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 7 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимини тубдан такомиллаштириш бўйича комплекс чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорида таъкидланган “соғлиқни сақлаш тизими... аҳолининг тиббий ёрдам сифатига доир истак ва талабларига жавоб бераётганлиги” тиббиётга оид атамалар электрон платформасини яратиш соҳавий терминлар – “Тиббий эвфемизмлар луғати”, “Тиббий перифразалар”, “Тиббий лексика метафоралари” луғати, электрон луғатлар, электрон дарсликлар, уларнинг

мобил иловаларини яратиш заруратини юзага келтирмоқдаки, бу яратилажак ўзбек тили миллий корпуси учун ҳам ғоят муҳим ва аҳамиятлидир.

АДАБИЁТЛАР:

1. Abuzalova M., Gaybullayeva N. (2021) Peculiarities Of The Integration Of Linguistics And Medicine. *Journal of Contemporary Issues in Business and Government*. Volume 27, Issue 1, Pages 828-832. https://cibg.org.au/article_7795.html.
2. Антуан де Сент-Экзюпери. *Планета людей* (Нора Галь таржимаси). 1963. – Б. 37.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 7 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимини тубдан такомиллаштириш бўйича комплекс чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори.
4. Қосимов А. Тиббий терминлар изоҳли луғати. Икки жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Абу Али ибн Сино, 2003. – 568 б.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 4-жилд. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2006. –671 б.

Алишер Навоий тиб илми ва табиблар ҳақида

Ҳайитов Шавкат Аҳмадович*

Аннотация. Алишер Навоий тиб илми ва табиблик касбига катта эҳтиром билан қараган. Улуғ мутафаккирнинг шифокорлик касбига қараши ўзининг замонавий мазмуни, барча даврларда ўз қимматини йўқотмаслиги, қўйилган масалага жиддий, холис, воқеий муносабати билан инсоният илмий-бадий тафаккури тарихида алоҳида ўрин эгаллаши мақолада асослаб берилган. Муаллиф Ҳазрат Алишер Навоий тиб илми ва шифокор ҳақида қарашларининг моҳиятини, ғоявий асосларини халқпарварлик, юртсеварлик, одамийлик тамойиллари ташкил қилишини ҳамда улуғ мутафаккир фикрлари ҳаётий ғоялар заминидан илдиз отганлигини теран далиллаган.

Таянч сўзлар: *тиб, илм, табиб, ҳақим, даво, образ, билим, тажриба, пок, раҳмдил, ҳаёли, хушфеъл, хушқилиқ, шафқат, марҳамат, футувват, Алишер Навоий, Ҳусайн Воиз Кошифий, Исо, Хизр, талмиҳ, ташбиҳ, ҳуқуқшунос, вазир, эл, мулк, ҳуқуқ*

Ҳазрат Алишер Навоий насрий асарларида ўз замонасининг машҳур ҳақимлари, моҳир табиблари номи юксак меҳр ва эъзоз билан тилга олинади. Мавлоно Қутбиддин, Мовлоно Алоул-мулк, Паҳлавон Муҳаммад Куштигир, Мавлоно Абдуссалом Шерозий, Мавлоно Абдулхай, Ғиёсиддин Азиз, Мавлоно Шамсуддин, Мавлоно Нуриддин улуғ мутафаккир назарига тушган ҳозик табиблардир.

Ўз вужудида дарвешлик, ҳофизлик, бастакорлик, шоирлик истеъдодини мужассам этган, Алишер Навоий замонасининг машҳур паҳлавони, XV аср Хуросон жавонмардларининг пешвоси Муҳаммад Куштигир ҳақида улуғ шоир ёзади: “Яна тибб ва ҳикматга кўп мулоямати бор эрди” [Навоий, 1999: 111]. Алишер Навоий талқинича, инсоннинг табиати ўзи шуғулланаётган

* Бухоро давлат университети ўзбек тили ва адабиёти кафедраси доценти, ф.ф.доктори s.a.hayitov@buxdu.uz

касбга уйғун бўлиши зарур. Хунарманднинг феълү атвори унинг кунлик машғулоти ички мазмуни билан мувофиқ келмас экан, нечоғлик мохир бўлмасин, у эл назарига тушмайди ва соҳасида муваффақият қозона олмайди. «Холоти Паҳлавон Муҳаммад»дан кўчирилган иқтибоснинг дастлабки сўзларидан аён бўлаётирки, куштигирнинг мизожида табиблик касбининг туб маъноси билан уйғунлик бор. Унинг таъби – «тибға мулойим». Шунинг учун ҳам замонасининг беназир шифокорлари табобат касбига оид баҳсу мунозараларда Паҳлавоннинг мулоҳазаларини сўзсиз қабул қилишган. Асрнинг ҳозик табиблари унинг даволаш усулларини васф қилганлар: «... ва доим бу фан баҳсида ва гуфту шунуфтида алар Паҳлавон сўзларин мусаллам тутиб, муолажаларин ҳам таъриф қилур эрди ва асҳобдин ҳар қайсиға мараз тори бўлса эрди, кўпи ул эрдиким, ўзи муолажа қилур эрди» [Навоий, 1999: 111].

Ватан ва халқ тақдирига кучли масъулият билан қараган улуғ мутафаккир тиб илми ва табиблик касбининг давлат ва жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамиятини ғоятда чуқур ҳис қилган. Шунинг учун ҳам ўз ижодидан ижтимоий тоифаларнинг таърифиға кенг миқёсда ўрин берган адиб “Маҳбубул-қулуб” асарида тиб илми ва табиб образи талқиниға алоҳида фасл бағишлаган. “Атиббо зикрида” деб номланган фасл сарлавҳаси остидаги дастлабки икки ихчам жумладаёқ табиблик касбининг туб моҳияти ва табиб шахсида кузатилиши зарур бўлганасосий хусусиятлар ёрқин, аниқ ифодасини топган: “Табибға ўз фанида ҳазоқат керак ва беморлар ҳолиға шафқат. Ва нафси тибға таъби мулойим ва ҳукамо қавлиға пайрав ва мулозим. Сўзида рифқу дилжўйлук ва ўзида озарму хушхўйлук” [Кўлөзма, 12 в.]. Ҳазрат Алишер Навоий талқинича, табиб, энг аввало, ўз соҳасини – тиб илминини мукамал билиши ва беморға чексиз меҳр назари, ачиниш, аяш кўзи билан қарай олиши зарур. Шунингдек, унинг табиати тиб илмиға мувофиқ, мутаносиб бўлиши даркор. Яна улуғ мутафаккир бу соҳа мутахассислари олдиға қуйидаги талабларни қўяди: улуғ ҳақимлар сўзи ва кўрсатмаларига қатъий риоя қилиш; соҳанинг ўзидан билимдонроқ, тажрибалироқ намояндалари ҳузурида хизмат мақомида туриш; ахлоқан пок, раҳмдил, кўнгил овловчи, кўнгилға тасалли берувчи, ҳаёли, меҳр-муҳаббатли, хушфеъл, хушқилиқли бўлиш... “Табибға ўз фанида ҳазоқат керак ва беморлар ҳолиға шафқат” жумласининг маъно қамрови ғоятда кенг. Ихчам жумлада бадий етуклик намунаси мусажжаъ “ҳазоқат” ва “шафқат” калималари воситасида ҳосил қилинган. Буюк адиб бадий матнда “ҳазоқат” сўзининг ҳар иккала маъносидан моҳирона фойдаланган: 1. Табиблик; 2. Моҳирлик; билимдонлик [Навоий асарлари луғати, 1972: 761]. Сажъ унсури “шафқат” калимаси “марҳамат” сўзи билан маъно ўзанида тенгдир. Шунинг учун ҳам Алишер Навоий пандномасининг айрим кўлөзма нусхаларида котиблар юқорида асардан келтирилган жумлани маънони кучайтириш мақсадида “шафқат ва марҳамат керак” ифодаси билан якунлаганлар. Худди шундай ҳолат “Маҳбубул-қулуб”нинг жорий имломиздаги нашрларида ҳам кузатилади. Улуғ мутафаккир асарларининг 20 жилдлик мукамал тўпламида ҳам “Атиббо зикрида”ги фаслдан келтирилган иқтибос “шафқат ва марҳамат керак” тарзида интиҳо топган [Навоий, 1998: 23]. Шарқда элга шафқат

кўргизиш, мурувват тушунчалари жавонммардлик, футувват маслагининг маънодоши сифатида қўлланиб келинган. Руҳий-ахлоқий етуклик тимсоли бўлган футувват аҳли тамаъ ва ғараздан мутлақо ҳоли бўлиб, энг оғир вазиятда ҳам иймон-эътиқодларида собит турганлар. Мазкур тариқат одоб-қоидалари, расм-русумлари, талаб-тамойиллари ҳақида махсус китоб ёзган Ҳазрат Алишер Навоий замонасининг машҳур олими Ҳусайн Воиз Кошифий футувватни ҳосилдор дарахтга ташбиҳ қилади. Улуғ аллома талқинича бу сермева дарахтнинг илдизи пок муҳаббат, танаси тавозуъ, шоҳлари сабру тоқат, япроклари парҳез, пўслоғи одоб ва ҳаё, гуллари хушфеъллик ва марҳамат, меваси карам билан саховатдир [Кошифий, 1994: 12-13]. Кўнинадики, буюк Навоий шифокорда Ҳақнинг назари тушган футувват аҳлига хос олий фазилатлар мужассам бўлишини истаган.

Инсон ва инсонийликни, ижтимоий ҳаёт, таълим-тарбия ва ахлоқ мезонларини ҳамда ўз касбини юксак даражада эгаллаган ҳозик табибни улуғ Навоий Исо пайғамбарга тенглаштиради. Исо пайғамбар билан моҳир табиб ўртисидаги нисбат муносабат ҳам асарда чиройли асосланган. Зеро, Исои Рухуллоҳнинг мўъжизаси чиққан жонни ўз нафаси билан танга киритиш бўлса, ўткир табиб ўз муолажаси билан жисмдан чиқмоқчи бўлган жонни сақлаб қолади: “Ҳозик табибки шафқати бўлғай – Исои Рухуллоҳга нисбати бўлғай. Исо иши чиққон жонни танга кивурмак дуо била, мунунг иши тандин чиқадурғон жонга монеъ бўлмоқ даво била” [Кўлөзма, 12 в.]. Кўзи ва кўнгли тоза, қўли ва тили пок, меҳрли, ҳаёли, хушфеъл, моҳир табибнинг чехраси беморлар қалбига суюкли, ширин сўзи касаллар вужудига малҳамдир. Нафаси хасталарга шифо, ҳар бир босган қадами шифо истаганларга даводир: “Мундоқ табибнинг юзи мариз кўнглига маҳбубдур ва сўзи бемор жонига марғубдур. Дами алилларга даво ва қадами хасталарга шифо” [Навоий, 1999: 24].

Ривоятга кўра, Искандар ва Хизр зулмат қаъридан абадий тириклик сувини излашган. Ва уни топиш Хизр алайҳиссаломга насиб этган. Шунинг учун ҳам оғзаки ва ёзма адабий манбаларда Хизр доимий тирик юрган, одамларга ҳамиша ҳамдам, хайрли ишларга мададкор оқил йўлбошчи, эзгулик тимсоли сифатида талқин қилинади. Улуғ Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонида Хизр пири комил сари интилаётган Фарҳодга ғайбдан етган мададкор сифатида бадиий инкишоф этилган. У Фарҳодга поёнсиз водий билан Суқрот ҳаким яшайдиган тоғ оралиғидаги машаққатларни, мушкilotларни енгишда, тилсимотларни ечишда ёрдам беради, йўлбошчилик қилади. Ҳазрат Алишер Навоий комил табиб талқинида ҳам талмиҳ санъатини моҳирона қўллаб, ғоявий-бадиий мақсад ифодасида Хизр тимсолидан санъаткорона фойдаланган. Алишер Навоий талқинича, комил табиб сиймоси бемор учун нажоткор, халоскор Хизрдир, касални даволаш учун берадиган суюқ дориси эса Хизр алайҳиссалом зулмат қаъридан топган ноёб тириклик сувига тенгдир: “Хизри нажот анинг талъати ва оби ҳаёт анинг шарбати” [Навоий, 1998: 24].

Бутун ҳаёти, ижодий ва амалий фаолиятида одам ва унинг тақдири, соғлом, эркин ва фаровон ҳаёти ҳақида қайғуриш руҳи етакчилик қилган Ҳазрат Алишер Навоий табиб агар қанчалик ўз соҳасининг моҳир билимдони

бўлмасин, унда агар ўз касби одобига хос инсоний фазилатлар бўлмаса, у ҳеч қачон беморга рисоладагидек шифо етказа олмаслигини қуюниб ёзади: “Агар фанида моҳир бўлса, аммо бадхўй ва бепарво ва дуруштгўй, маризга, агарчи бир жонибдин илож еткурур, аммо неча жонибдин тағйири миждоз еткурур” [Навоий, 1998: 24].

Алишер Навоий фикрича, бирор ишни кўр-кўрона бажариш қабиҳликдир. Ўз хатти-ҳаракатининг қабоҳат эканлигини англамасдан яна ўша фаолиятда давом этиш гумроҳлик, ярамас қилмишининг зарарли оқибатини тушуниб етишни истамаслик эса ундан бадтар разиллик ҳисобланади. Ана шу маънода улуғ мутафаккир ўз касбини мукамал эгалламаган, тирикчилик ўтказиш, обрўпарастлик, шуҳратпарастлик тақозоси билан бу нозик соҳага кириб қолган савияси паст табибни жаллод билан тенг кўради.

Алишер Навоийнинг барча асарларида халқчил ғоялар ғоятда кенг ишланган. Улуғ мутафаккирнинг халқ ҳаёти, мамлакат тақдири билан чуқур қизиққани, юрт истиқболи учун қаттиқ курашгани ҳақида бир асаридан ёрқин, аниқ ва тиниқ назарга ташланиб туради. “Маҳбубул-қулуб”да Алишер Навоий замонасидаги барча касб эгалари ва ижтимоий тоифалар чуқур таҳлил қилинган. Ҳар бир касб соҳибига элга етказадиган фойда-зарарига қараб баҳо берилган. Асарнинг “Халойиқ аҳвол ва афъол ва ақволининг кайфияти” деб номланган биринчи бўлими 40 фаслдан иборат бўлиб, унинг уч фаслида тасвир ва ташбиҳ учун жоҳил табиб асос бўлган [Ҳайитов, 2000: 59].

Ҳозирги даврда ҳуқуқ-тартибот органлари ўз мақсади-вазифасига кўра суд, прокуратура, ички ишлар ва ҳ.к. тоифаларга бўлиниб фаолият кўрсатгани сингари Навоий яшаган XV асрда ҳам инсон ҳуқуқлари билан шуғулланувчи шайхул-ислом, қози, муфти каби ижтимоий тоифалар бўлган. Улуғ мутафаккир “Муфтийи фақиҳлар зикрида” (13-фасл) қалам юритар экан, фосиқ, шафқатсиз, порахўр ҳуқуқшунос муфтини одам ўлдирувчи жоҳил табибга тенглаштиради: “Муфтиеки, ҳийла била фатво тузар, қалами нўғи била шариат юзин бузар. Музд учун сийм олибки, молига қотар – динини дунёга сотар. Мундоқ муфти одамийкуш табибдур, бирига ислом қатли, бирига мусулмонлар қатли насибдур” [Навоий, 1998: 22]. Ўз манфаатини кўзлаб, кишиларнинг мансабига, молу мулкига қараб муомала қиладиган муфти одамларнинг тенг ҳуқуқлик ҳақини поймол этади. Алишер Навоий талқинича, элнинг яхшию ёмон ишлари юзасидан фатво берувчи, ҳукм чиқарувчи муфтию қозиларнинг қалби қонун илми билан тўлиқ бўлиши зарур. Улар қаноатли, қонун йўлида қатъий ва барқарор турувчи бўлмоқлари шарт. Бою канбағалга бир хил назар билан қарашлари, ўз вазифаларини суиистеъмол қилмасликлари, иккиюзламачилик, шаръий ҳийлалар тўқиш иллатларидан холи бўлмоқлари даркор: “Майлдин кўнгли беқусур ва ҳийладин замири бефутур. Қалами ривоётқа содиқ, рақами мужтаҳид сўзи била мувофиқ” [Навоий, 1998: 22]. 13-фаслда табиати юқорида келтирилган иллатлардан холи бўлмаган ҳуқуқшунос муфти “одамийкуш табиб”га тенглаштирилади. Чунки улардан бири муқаддас ислом динининг қонун-қоидаларини поймол этади, бири эса одамларнинг азиз умрига зомин бўлади.

“Атиббо зикрида”ги 15-фаслда эса жоҳил табиб жаллод шогирдига қиёс қилиниб, ҳукм бўйича гуноҳкорларни ўлдирувчи жаллод саводсиз табибдан устун қўйилади. Чунки савияси паст табиб бегуноҳ одамларнинг умрига зомин бўлади: “Ва лекин омий табибким, эрур шогирди жаллод, ул тиф била, бу заҳр била қилғучи бедод. Ул мундин яхшироқдур, беиштибоҳким, анинг қатли гунаҳқордир ва мунунг – бегунаҳки, ҳеч гунаҳқор анга залил бўлмасун ва ҳеч бегунаҳ мунга алил бўлмасун” [Навоий, 1998: 24].

“Вузаро зикрида”ги 5-фаслда эл меҳнатини елга совуриб, мамлакатни хароб қилувчи вазир саводсизлиги туфайли беморларни ноҳақ ўлдирувчи табибга ўхшатилади ва бу икки ижтимоий тоифадан (золим вазир ва жоҳил табиб) жаллод афзалроқ эканлиги уқтирилади: “Бу золимлар – мулкни барбод бергувчилардур ва мулк аҳли йиғиштурғонларин битиргувчилардур... Заҳр бериб бемор ўлтургувчи табиб, буларнинг ҳолига мушобехдур ва қариб” [Навоий, 1998: 16].

Сиртдан қараганда, назардан ўтказилган ҳаёт лавҳаларида фақат касб масъулияти, касб одоби хусусида жиддий мулоҳаза юритилгандек кўринади. Аслида эса жоҳил табиб танқиди воситасида инсоннинг яшаш қуқукига асосий эътибор тортилган. Жоҳил табиб беморнинг ҳаётига хавф солади ҳамда унинг яшаш ҳуқуқини поймол этади. Ҳолбуки, шифокорнинг вазифаси инсоннинг ҳаётини қўриқлаб, униасраб қолишдир, демоқчи улуғ адиб. Айни ҳақиқат 15-фаслда талмеҳу ташбиҳ санъатлари кўзгусида ғоят тиниқ акс этган [Навоий, 1998: 24].

Қалби инсоф гавҳаридан мосуво вазир мулку мамлакатни барбод қилади. Мулк ва мамлакат эса халқникидир. Демак, у жоҳилона хатти-ҳаракати билан миллионлаб жафокашнинг мулкчилик ҳуқуқини поймол этади. Шу боис адолатли ва кучли ижтимоий сиёсат юргиза олмайдиган вазирнинг юзига салтанат дарвозасини ёпмоқ зарур. Алишер Навоийнинг эл мулкни ва мулкчилик ҳуқуқини яқсон этадиган, халққа иқтисодий зарар етказадиган амалдорга ҳамда инсоннинг яшаш ҳуқуқини поймол этадиган саводсиз табибга нисбатан қаҳри бениҳоя қаттиқ. Бадиий ифода, ташбиҳу тамсиллар ҳам ижодкор руҳиятининг айни вазиятдаги мантиғидан келиб чиқади: “Бу икки хайлдин (ноинсоф вазир ва жоҳил табиб) ҳар бири бир афъи (илондир), шоҳға вожибдур буларнинг дафъи. Булар, жумласи чиёнлар, халойиққа еткурур зиёнлар. Килклари нўғи (қаламининг учи) ақраб (чиён) ниши, раият жониға ул ниш ташвиши. Неча бу ниш мазлумларға санчилғай, умид улки, бошлари ажал тоши била янчилғай” [Навоий, 1998: 16].

Юқоридаги ташбиҳу қиёсу тасвиру талқинлардан келиб чиқадиган қатъий хулоса шуки, Ҳазрат Алишер Навоий шифокорлик касбини ноҳоятда улуғлаганлар ва шу билан бирга ҳар бир касб соҳибини ўз нонини ҳалоллаб ейишга даъват этганлар.

Адабиётлар:

1. محبوب القلوب علي شير النوائي. Бухоро санъат музейи хазинасидаги 27780-рақамли қўлёзма. – 121 в.

2. Алишер Навоий Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 14-жилд. – Тошкент: Фан, 1998. – Б. 304.

3. Алишер Навоий Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 15-жилд. – Тошкент: Фан, 1999. – Б. 236.
4. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б. 784.
5. Ҳайитов Ш. Алишер Навоийнинг кўнгил гулшани. – Бухоро: Бухоро давлат университети нашриёти, 2000. – Б. 166.
6. Ҳусайн Воиз Кошифий Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. – Б. 112.

THE IMPORTANCE OF METAPHORS USAGE IN MEDICAL DISCOURSE.

Haydarova Nodirabegim Ahtamjon qizi*

Annotation: This article discusses the general concept of medical discourse and the importance of using metaphors effectively in this process.

Keywords: *medical language, medical discourse, cognitive metaphor, anthropocentrism, pragma linguistics*

Medical discourse is the sphere of professional and communicative interaction between medical workers and a sick person. There is a growing interest in medical discourse in the modern world. The number of medical publications, websites and forums filled with medical terminology and concepts is increasing. Patients interested in their own health are more likely to turn to various sources for help, where they try to find answers to pressing questions. They do not always understand a specific medical text, while patients do not always trust the doctor, more often this happens due to a misunderstanding of each other.

Communication between a doctor and a patient requires a special approach and speech technological methods that deliberately affect a person for therapeutic purposes. Therefore, I would like to dwell on the features of medical discourse. Medical discourse, both written and verbal, has its own characteristics.

- First, a medical discourse is a medical text, more often a specialized medical publication that talks about a disease, its diagnosis, treatment, prevention, etc.

medical literature is subdivided into popular science (for those not versed in medicine, scientific (for specialists in the field of medicine). Popular science medicine is readily read by a wide range of readers, of various ages and professions.

Scientific medical texts are characterized by a strict, monotonous, practically devoid of any expressiveness style of scientific presentation using terminology and abbreviations.

The purpose of medical discourse: exchange of experience in the medical world; disclosure of research data of certain specialists.

* Lecturer of translation studies and language education department Bukhara state university

Participants of scientific medical discourse - specialists, medical practitioners, medical professionals, students of medical institutions,
The participants in the popular scientific medical discourse are doctors and patients.

➤ Secondly, in scientific and popular science medical discourse highlight

- speech genres:
- scientific article,
- monograph,
- overview,
- report,
- lecture.

All of them are aimed at providing professional medical care to the patient. Popular science medical discourse: medical booklets, articles, reviews, interviews with practitioners in popular scientific journals on medicine, designed for a wide readership, to inform the patient about the prevention, treatment of diseases and preservation of health. The presentation of medical issues is simple, accessible, understandable.

➤ Thirdly, medical discourse has a special style of presentation of special medical terminology, a special form of dialogue with the patient, where the doctor explains in an accessible language a particular problem related to the patient's health.

It should be noted from the outset that cognitive science, based on interdisciplinary research in the field of the theory of knowledge, cognitive psychology, neurophysiology, cognitive linguistics, non-verbal communication and the theory of artificial intelligence, is characterized by a tendency towards an anthropocentric orientation, where a person is in the center of attention and activity as the owner. consciousness, thinking and language, as well as a source of formation, processing and transmission of information. In this regard, it should be noted that the role of the researcher using cognitive analysis in the research process is increasing and becoming more and more significant, since the researcher plays an active role in the experimental process as an active observer and inventor.

As G. Fauconnier notes: “When language, mind and culture are the object of scientific study, the researcher is no longer just a spectator [Fauconnier, 2003, pp. XVIII]. He or she acts as one of the actors as part of the phenomenon being studied: the thinking and talking that needs to be demystified are also the thinking and talking used to bring about the demystification. An investigation that will uncover secrets behind the scenes is also part of the mainstream show, and we are clearly on intellectually dangerous ground.

The language, which should be the object of research, is both a means and an instrument of cognitive processes. During the study of medical discourse, one should take into account the importance of the anthropocentric factor, which has a special effect on the implementation of the language of the specialty according to certain discourse indicators, as well as linguistic and extra linguistic factors. In this regard, it should always be borne in mind that medicine is a special area of human activity that is directly related to the preservation and improvement of human

health and life. Therefore the main ontological concepts of this area at the cognitive level are the concepts of "treatment (cure)" and "prevention" , which represent the main areas of a more general concept of a universal nature, that is, medicine, which is a vast conceptual field containing a large number of components that exist at different levels of the hierarchy.

One of the most important points to emphasize in this regard is that discursive factors, and to a large extent extra linguistic ones, can play a significant role in terms of the dynamic nature of the linguistic representation of these conceptual structures, on the one hand, and how the professional language used on the other. This situation was reflected at different levels of linguistic representation, characterized by a specific choice of linguistic means, including specific methods and strategies of lexicographic fixation. Consideration of discourse as a dynamic phenomenon allows us to assert that discursive activity includes the constant processing of information emanating from the discourse itself, the internal cognitive reserves of communicants and the external situation of communication, including implied, implicit information presented by the same linguistic units, at the same time accompanied by some other, non-linguistic conditioned intentions of the speaker (or writer), "hidden" meanings, which also presupposes adequate interpretation and understanding of the listener (or reader). Thus, in this case, the connection between linguistic meanings and the speaker's intentions with the communicative goals of speech activity should be taken into account.

Speaking about the intentionality of discourse, it should be borne in mind that the pragmatics of discourse correlates with the concept of understanding as an adequate interpretation of the transmitted values, which is focused on the creation and reflection of the hierarchy of different types and formats of knowledge. The medical language is reflected in real speech implementations, as well as in a systematic way of design, lexicography, and dictionaries. As in any other vocational language registry, linguistic units in medical English belong to different semantic layers of the language, that is, words of a general vocabulary, words of a scientific vocabulary, medical terms and, of course, medical slang or jargon, which is a peculiar phenomenon in professional languages. The use of allegory (paraphrase), euphemisms and metaphorical expressions is extremely common in medicine, since medical discourse deals with both professional communication between specialists (staff) and communicative situations between a doctor and a patient. It is well known that in professional communication two main types of knowledge are realized - professional knowledge concerning the subject of a certain area of knowledge, and linguistic knowledge, which relate to a certain repertoire of linguistic means used to convey professional information.

From a communicative and cognitive-pragmatic point of view, a patient-oriented approach, which, first of all, is based on patient orientation and considers him as an active participant in preventive and therapeutic processes and as a subject of medical care, became a new direction in the field of interaction between doctor and patient and was extrapolated to the areas of presentation of scientific, popular science and lexicographic materials [Новодранова, 2009]. In other words, in relation to medical dictionaries, one can find the user's approach, which, apparently, refers to the concept of anthropocentric orientation in the field of

modern linguistic preferences and helps to satisfy the requirements of the addressee, that is, to take into account the level of his or her knowledge in a certain area of knowledge, the goal referring to the material of the dictionary, a way of using the information obtained to transform it into a pragmatically significant part of knowledge.

The dynamic nature of the language is reflected at the level of both terminological units and words (or phrases) of general linguistic functioning. Thus, a certain kind of homonymy in the establishment of some cognitive linguistic formations presented in medical discourse, conceptual status, turns out to be associated with intricate internal processes within units that find their realization as scientific concepts, on the one hand, and concepts proper, on the other.

The functional approach helps to define their extremely important characteristics within this framework. It should be noted that discursive factors play a decisive role in the research process.

As mentioned above, one of the most important features of medical discourse is the area of nomination, where almost all linguistic units that represent a medical phenomenon have analogs in Latin or Greek, and also some of them have synonyms used in ordinary speech or metaphorical linguistic representation [Вишнякова, Маргания, 2011].

The usage of cognitive metaphors in medical language has several functions. They operate in various fields of science for the purpose of creating and accumulating new knowledge and skills, as well as interpreting some complicated effects. They can also serve to develop new approaches in medical areas related to human life and health. In medical discourse, metaphors are used to describe a patient's condition in terms of certain disease syndromes that are difficult to explain in any other way, especially in emergency situations where urgent action is taken.

Cognitive metaphors can be used for communicative pragmatic purposes in medical discourse, including ethical issues of communication. At the same time, there are situations in which the use of metaphors does not have any positive effect on patients and can be detrimental in the process of establishing mutual understanding between the interlocutors. As already noted, a lot depends on the factors of discourse, which include elements such as linguistic features, characteristics of the communication situation, conceptual and linguistic relationships of the communicant's worldview.

Metaphors play an important role in some situations of decision making using specific linguistic means, which are especially important from the point of view of medical communication.

References:

1. Касымова О.П., Линник Л.А. Медицинский дискурс в современной лингвистике // Вестник Башкирск. ун-та. 2017. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/meditsinskiy-diskurs-v-sovremennoy-lingvistike>
2. Вишнякова Е. А., Вишнякова О. Д., Киселева А. В. Медицинский профессиональный дискурс в контексте когнитивно-лингвистического

- анализа //Дискурс профессиональной коммуникации. – 2019. – Т. 1. – №. 1. – С. 55-69.
3. Fauconnier G. Mental Spaces. Cambridge University Press, 2003.
 4. Новодранова В.Ф. Когнитивные основы распространения информации в научном тексте. Горизонты современной лингвистики: традиции и инновации: Сб. в честь Е.С. Кубряковой. Москва: Языки славянских культур, 2009. С. 194-198.
 5. Khaydarova Nodirabegim Ahtamjonovna. (2021). Significance of Phraseological Units application in Medical Discourse of English and Uzbek Language. *Middle European Scientific Bulletin*, 11. <https://doi.org/10.47494/mesb.2021.11.471>

О‘zbek xalq maqollarida tibbiy birliklarning qo‘llanilishi

Jumayeva Marjona*

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek xalq maqollarida mavjud bo‘lgan kasallik nomlari va ularga aloqador turli semalar tahlilga tortilgan. Har bir maqol alohida keltirilib, ularning ma‘nosi izohlangan va unga bog‘liq tushunchalar bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: *sema, tahlil, analiz, “og‘riq”, “dard”, “anqov”, “pes”, “moxov”, kasallik nomlari*

Bugungi kunda tibbiy birliklardan kundalik axborot almashinuvida tez-tez foydalanamiz. Insoniyat bor ekan, uning issiq-sovug‘i bo‘lgani kabi vujudini azoblaydigan, halovatini o‘g‘iraydigan kasalliklarning ham bo‘lishi tabiiy hol. O‘zbek xalq maqollarida ham qator tibbiy birliklarni uchratishimiz mumkin.

“Og‘riq” semasini birlashtiradigan o‘zbek xalq maqollari:

Og‘riqsiz bosh yer ostida kerak

Ushbu maqolda toki inson tirik ekan, unda ma‘lum bir og‘riqlar bo‘lishi, tanasini azoblashi tabiiy holligi haqida fikr aytilgan. Inson vafot etgandagina dard-u og‘riqlardan forig‘ bo‘lishi haqida bayon etilgan. Mazkur maqol orqali har dardga qarshi kurashib, sabr qilib, yashayotganligi uchun shukur qilib yashash kerakligi haqidagi fikrga ishora bor.

Og‘riq-og‘riq — ko‘z og‘rig‘i, Har kimsaning o‘z og‘rig‘i.

Ushbu maqolda “og‘riq” leksemasi “ko‘z og‘rig‘iga” nisbatan ishlatilgan. ”Har kim jonidan o‘tganini o‘zi biladi” qabilidagi fikr bayon etilgan.

Og‘riq qayerda bo‘lsa, jon o‘sha yerda.

Bu maqolda insonda dard, og‘riq bor ekan, demak uning joni bor, demak u yashayapti, degan fikr aytilmoqda.

Og‘riq tishning davosi — ombir.

Ushbu maqolda insonga eng ko‘p azob beradigan dard – tish og‘rig‘i haqidagi fikr mavjud. Har qanday kasalni davolash mumkin, ammo vaqtida davolanmagan tish og‘rig‘iga davolash faqat ombir ekanligi aytilgan.

Og‘riq ko‘paysa, emchi ko‘payar.

Hayotda shunday insonlar borki, ular vaziyatga qarab o‘z kasblarini

* BuxDU filologiya fakulteti Lingvistika 2-bosqich magistranti jumayeva7@mail.ru

o'zgartirishadi, o'z manfaatlaridan kelib chiqib ish qilishadi. Ushbu maqolda foyda evaziga mutaxassis bo'masa ham u singari tuzatishga harakat qiladigan "tadbirkor" insonlar haqida aytilgan.

**Qattiq qishdan mol qolsa — o'lja,
Qattiq og'riqdan jon qolsa — o'lja.**

Ushbu maqolda "qattiq og'riq" birikmasi "bedavo dard" ma'nosida kelgan. Sizga kelgan og'ir dardni yenga oldingizmi, joningiz omon qoldimi, demak, siz katta o'ljani qo'lga kiritdingiz, bu sizning yutug'ingiz, deya aytilmoqda.

**Og'riqsiz bosh bosh emas.
Oh tortmasang, soch oqarmas.**

Ushbu maqolda qarilik darakchisi hisoblangan soch oqarishiga faqat yillar zarbi sabab emas, balki bosh og'rigiga sababchi bo'ladigan turli omillar ham sabab ekanligi juda go'zal tarzda ifodalangan.

Xalq donishmandligi mahsuli bo'lmish maqollarda "**dard**" semasini birlashtirgan tibbiy birliklar ham talaygina. Ular sirasiga quyidagilarni kiritishimiz mumkin.

Toza havo – dardga davo

Har kuni o'z ustida ishlash, badantarbiya qilish, toza havodan nafas olish har bir insonning salomatligi uchun garovdir. Ushbu maqolda ham toza havodan nafas olish turli dardlarga davoligi aytilgan.

**Asrayman desa balo yo'q,
O'laman desa – davo.**

Dardni ham, davosini ham Olloh beradi. Har kim peshanasidagini ko'radi. Taqdirimizga bari yozilgan. Ushbu maqolda ham shu falsafa aks etgan holda ba'zi kasalliklarga faqatgina o'lim davo bo'lishi aytilgan.

O'zbek xalqi – dono xalq. Har ishda ziyraklikni, hushyorlikni qadrlaydi. Dangasa, gap uqmaydigan, anqov insonlarni esa xush ko'rmaydi. Quyidagi maqollarda "**Anqov**" semasi qatnashgan xalq maqollari tahlilga tortilgan.

**Kasalga davo topilsa ham,
Anqovga davo topilmas.**

Xalqimizda Olloh bergan har qanday kasallikka davo topish mumkin, ammo farosatdan qisgan bo'lsa bedavo, degan gap ham mavjud. Odamlar orasida shunday insonlar borki, ularga qancha tarbiya bersang ham, gap uqtirsang ham befoyda, baribir yuzingga qarab angrayib, nima qilishini bilmay turadi. Ushbu maqol shu kabi kimsalarga atab aytilgan.

**Anqov o'yin buzar,
Tentak – uyin.**

Hech narsani tushunmay "qovun" tushiradigan insonlar yaxshigina ketayotgan o'yinni buzishlari, tentak esa axmoqligidan uyini ham buzib yuborishi mumkinligi mazkur maqolda aks etgan.

**Yer yuzini baxmal olsa ham,
Anqovga taqiyalik tegmas.**

Anqov, tentak kabi insonlar oldida turgan bir dunyo imkoniyatlardan ham foydalana olmaydi. Go'yoki, yer yuzini baxmal olsa ham u kabi insonlar tangadek joyini ololmasligi kabi. Ushbu maqolda sergak bo'l, imkoniyatlardan foydalan, anqovga o'xshab qolma, degan fikr yoritilgan.

**Yolg‘onga yo yalqov inonar,
Yo – anqov.**

Xalqimizda “yolg‘onga bola ishonadi”, “aldagani bola yaxshi” kabi iboralar mavjud. Yana shunday toifadagi insonlar borki, ularni aldash oson. Ular anqov va tentaklardir. Maqolda ehtiyotkor bo‘lish lozimligi, har narsaga ishonish kerak emasligi aytilgan.

Quyidagi maqollarda “Pes” kasalligi qatnashgan xalq maqollari tahlil etilgan.

Pes pes bilan qorong‘uda topishar

Ushbu maqolda “Ko‘r ko‘rni qorong‘uda topadi” degan mazmun ham bor. Har kim o‘ziga mos odam bilan do‘stlashadi. Ularning, nafaqat dunyoqarashlari, balki ko‘rinishlari ham birxillik kasb etishi haqida so‘z boradi.

**Pes pesni topar,
Suv – pastni**

Ushbu maqolda ham yuqoridagi fikr o‘z ifodasini topgan. Insonning qanday do‘st tanlashi uning o‘z xarakter-xususiyatidan kelib chiqib amalga oshishi haqida aytilgan.

O‘zbek xalqi kamdan-kam tilga oladigan kasallik nomlaridan biri bo‘lgan “moxov” kasalligi ham xalq maqollarida uchraydi.

Pesning chekiga moxov tushibdi

Ushbu maqolda har kim o‘ziga o‘xshagan inson bilan do‘st tutinadi, u bilan munosabatga kirishishni hayotning o‘zi taqazo etadi, degan fikr o‘z ifodasini topgan.

**Moxov qoshdan gapirar,
Mechkay oshdan gapirar**

Har bir inson bu dunyoni o‘z qarichi bilan o‘lchaydi. Tabiiyki, u aytayotgan fikrda ham uning tafakkuri aks etadi. Yuqoridagi maqolda ham shu fikr aks etgan.

Nutqda maqollardan foydalanish so‘zlovchining yuksak tafakkuridan dalolat beradi. O‘zining boy tarixi va yuzlab maqollariga ega o‘zbek xalqi ilm-ma‘rifatda benazir ekanligini bundan bir necha asr oldin isbotlagan. Yuqoridagi maqollar ham xalqimizning o‘z turmush tarzi va boshidan kechirgan voqealarga asoslanib yaratilgan. Yuqorida zikr qilingan maqollardagi tibbiy birliklar bugungi kunda yaratilgan yangiliklar emas, balki avvaldan mavjud bo‘lgan kasalliklar va ularga aloqador semalar ekanligini bilib olishimiz mumkin.

Adabiyotlar:

1. Этимологический словарь русского языка. 4 тома. Москва: Прогресс, 1986-1987. 305с
2. Жўраева Б. Мақолларда синонимия ҳодисаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 2000. № 5. Б. 58-61.
3. Ўзбек халқ мақоллари. Тошкент: Фафур Ғулом, 1989. –510 б.
4. О‘zbek xalq maqollari. T., 2009. –127 b.
5. О‘zbek xalq maqollari. Toshkent: Sharq, 2013.–509 b.
6. Юлдашева М.Д. Ўзбек болалар фольклори тилида зоонимлар: филол. фанлари номзоди.... дисс. –Тошкент, 2007. –124 б.
- 7.Шомақсудов Ш. ва б. Ҳикматнома.–Т., 1990. –524 б.

The problems of research on methods of foreign filology teaching with innovative approach

Kobilova F.T.*

The independent work of students of all forms and types of educational activity. The purpose of independent work: expanding the scientific outlook, mastering methods of theoretical research, development of students independence of thinking. Student and graduater of a higher educational institution should not only acquire knowledge on the subject of the program, master the skills and abilities of using this knowledge, methods of research work, but also be able to independently aquire new scientific knowledge.

Many students independently read additional literature in a foreign language. The survey we conducted showed that, in general, the chairmen read books for additional readings, magazine and newspaper articles. But all of these students noted that they read sporadically, from time to time. Only a few read systematically and purposefully.

One of the main reasons for this is lack of motivation. Most of the students relate to reading as learning classroom task. For most of them, reading in a foreign language has lost its main meaning: obtaining information, broadening horizons, raising the cultural level. Interest in reading falls and students in their free time from classes are interested in telegram information from internet other reason is closely related to the first and consists in the fact that when reading a foreign language text, students are faced with difficulties they do not know the meaning of many words, they often have to communicate with the dictionary that they enjoy reading tiresome boring. In addition, many students, especially weak and partly average students tend to understand the meaning of every word, not being able to separate the main word from the secondary, which has no semantic meaning load.

There are other difficulties associated with finding literature to read. Students note it's difficult: to find interesting reading materials, pick them out in the mass of literature in foreign language parents great difficulty for students.

There is, however, another side to the problem. While reading in a foreign language to the first, second year does not cause positive emotions in the majority of students, nevertheless, they realize the importance of this type of speech activity and would like to learn how to read well in foreign language. Here now the students argue this desire: "I want to read fiction in a foreign language". I would like to read newspapers and magazines in a foreign language in order to better know what is happening abroad I am interested in pedagogy (modern psychology, etc.)," It'll be useful".

Undoubtedly, the certain reading material is provided by a book for reading in a foreign language. Including in the Modle and Hemis platforms, including teaching materials on the subject of a foreign language. But it will not solve all the problems. First, the initiative in reading a book comes from the teacher, reading acquires mandatory. This element of coercion negatively affects students' attitudes towards reading.

Secondly, students note that not all texts are interesting to them. It is natural, so as it is practically impossible to compose a book to read that would suit

* ESP teacher of Bukhara State University

everyone's taste. It is difficult for students to navigate the book, to choose the text they are interested in. An important factor there are also musical difficulties that make it difficult to understand, the reading process does not bring feeling of satisfaction to teach students to read independently in a foreign language. We see two directions to solve this problem.

To form the motivation of the given type of speech activity, to instill an interest in reading, to teach students to overcome language difficulties in reading, to extract information from the text.

The formed motivation for reading in a foreign language is closely related to the activity itself. At the heart of motivation for reading lies in the students' awareness of usefulness and necessity, and thing of satisfaction, which the process of reading itself or obtaining the purpose of reading. If the student gets satisfaction from the reading, the reading process is successful, its turn will increase the motivation for reading, since there is a tendency to switch all motivational attitudes towards the most successful activities. Motivation for reading has an impact on the activities of students. Feedback also exists. In the process of personality formation, there is another mechanism change in motivation under the influence of gradual or a rapid change in the sphere and conditions activities. An important factor here is the activities that first goes beyond existing needs, interests and then forms new needs, interests and thereby changes the motivation. In other words, at first student may not have a certain need, stable interest in reading in a foreign language, but he reads due to some circumstances. Then in the process of reading more stable motives appear that are adequate in relation to this activity: interest in reading process, the need for reading, the desire to obtain information. This process allows the shift motive on purpose. Thus the more actively the student is involved in reading in a foreign language, the more he needs to read. In this case it is very important that the student reads looking for the interesting materials available in language, by reading which students could fulfill their need for reading and getting the necessary information. Skillfully selected and well-processed interesting texts will contribute to the development of students' interest in the type of speech activity represented in a certain system, they can be included in a book of reading according to interest.

These texts should correspond to the age interests of students, reflect interdisciplinary communication. It is advisable to equip them an apparatus that helps students to navigate themselves in texts from a point of semantic side of what is being read, as well as a commentary that partially removes language difficulties and making it easier to understand when reading on your own.

The age characteristics of students are widely covered in the methodological literature. It is noted that senior students give more preference to literature that everyone reads. The book becomes for them a means of knowing life, people. The survey showed how the interests of the students were distributed: scientific and fiction literature, adventure and military topics; books that tell about the life of peers, about education; works on the theme of love, animal life, sports, etc. The students, as a rule, gives preference to one or another subject of the university cycle, reads additional literature on subjects. Reading texts should be selected so

that each student could find in books for reading, materials of interest. It would be to combine the texts into thematic sections.

For the student to be able to navigate the section, it is advisable to give a summary at the beginning of each text. The resume form can be different:

- In a few sentences the main content of the text will be shortly summarized.
- In an abbreviated version of the beginning of the story in the native language will be given.
- With the help of a few sentences, the situation is described, the reader will be taken up to date.
- One or two sentences from the text reflecting the main idea of the story, or the most important episode.
- The main idea of the text will be given in a few sentences.

Text can be compiled. It is desirable that they include the element of fun. Reading and doing assignments should certainly bring students a sense of satisfaction.

Assignment for text will help students to better comprehend the reading highlight the main thing in the content, understand the main idea, will stimulate mental activity.

Tasks can be given at the beginning of the text, in the middle or at the end.

The second task is important – teaching students to overcome language difficulties in self-reading in English.

It is no secret that we almost do not teach the techniques for reading to ourselves, introductory reading, to which we often use our native language to extract the necessary information. During introductory reading full accurate understanding is required. The level of understanding may vary (from 70 to 100%, including all basic information). It is necessary to teach students to highlight “semantic terms” in the texts, words and group of words that include:

- Main content:
- To classify information as important or secondary;
- To understand the general logical outline of the presentation;
- To establish semantic relationships between parts of the text;
- To combine isolated facts into a semantic whole;
- To develop the skills of probabilistic forecasting, etc.

Equally important is the task of teaching students viewing reading in a foreign language, so that they can navigate the flow of foreign language literature, choose those articles, books that correspond to their interests.

It seems to us that the task of teaching various types of reading in a foreign language should be solved in unity with teaching types of reading in their native language and can become the subject of a separate research.

Great help can be provided by the apparatus for removing lexical and grammatical difficulties.

In existing books for reading, the word, regardless of its repetition, is emphasized in the text and is given with translation after the text once, when it is first encountered. But hardly a student remember this word for the first time and, having met through several pages, will recognize and remember the meaning.

After all of sequences with the word could pass more than one week. Naturally, the student will refer to the dictionary.

Thus, the student cannot negative new words in terms of their repeatability. In this text or section and, accordingly, cannot determine which words should be memorized as they will often be found on subsequent reading.

In addition, in existing reading book, all new words are represented in the same way. In the text there are words whose meaning cannot be guessed and words, the meaning of which is determined by analogy with the words of the native language or through analyses word- forming elements.

The unfamiliar word (and derivatives from it), which is often found in a given text or section. We suggest adding it to the glossary, with translation and transcription before the text. A word that only means once. We also recommend putting it in the it the glossary.

Each word (and all its derivatives) of the first group should be analyzed from the point of view its repeatability in this text (in a thematic section). We consider it inappropriate to take into account the repetition of vocabulary in all books for reading, as students will select only separate sections for self-reading.

We do not recommend adding the words of the second group (the meaning of which is easy to add) to the list new words and comment. Words, the meaning of which will be defined with some difficulty, it is advisable to give with translation and transcription at the end of the text into the glossary.

When presenting a new vocabulary at the beginning and end of the text, it is necessary to include its repetition (by the number in brackets) within the text and the entire section. Students' will be able to play more attention most often occurring word.

When creating an apparatus that makes it easier to understand the content while reading independently into account the fact that not all words and sentences in the text carry an equal informative load, not understanding the meaning of several sentences, and this, however, does not interfere with understanding the content as a whole, retrieving the necessary information. Sometimes the misinterpretation of just one word or one phrase can lead to the fact that further reading becomes meaningless, when self-reading there is no one correct these mistakes, it would be advisable to highlight in the text (possibly in italics) semantic terms containing basic information. When reading, students concentrate their attention.

This is especially helpful for medium and weak learner, for whom independent reading in foreign language presents difficulty.

Conclusion. So, we looked at several aspects of independent work and we hope that such a system of texts, from which the student can choose the section of interest to him an apparatus to facilitate understanding of reading will help to some extent solve the problem of reading independently in a foreign language.

Literatures:

1. Grechukhnia T.I. Merenkov A.V. Independent work of students: types, forms, assessment criteria. Ekaterinburg Publishing of the University. 2016. Since 16.
2. Pozdeeva E.K. About independent reading of students in a foreign language. Foreign languages at school. 1992. №4

3. Shcherbakova E.V. Independent work of Students as the most important component of the organization of educational process at the University, Young scientists. 2010. №8 188-190

4. Юлдашева Д. Профессиональные фразеология (Professional Phraseology). International conference on academic studies in philology (BICOASP) 26-28 September 2019 Bandırma

Linguotherapy as the method of treatment

Raximov Mubin Muradovich*

Abstract. This article is dedicated to the treatment of psychological disease by linguotherapy. By the way it was distinguished the role of words in order to influence to the psychology of patients. We also learned the linguodidactical aspect of poems by Avicenna. So with the help of new foreign language it is possible to form new, healthy reflexes, providing not only the mastering of a foreign language, but also improves the physiological indicators of the functioning of the body.

Key words: *linguotherapy, linguodidactical, hypnosis, psychology, spirit, treatment, neurological system*

Introduction. Scientists research many methods of treatment during the periods. In many cases, scientists of all over the world try to overcome the beginning stages of disease. Therefore, why there are many patients with high blood pressure, heart disease and psychiatric illnesses nowadays? These is a huge unsolved problem that should be invented by specialists of that sphere. Development of the technology, science and engineering makes a lot of fuss for the health whenever destroying neurological system of humanity.

The history of formation of humans' society helped to overcome many difficulties in any sphere, mostly it provided the stability of neuroses system. Fear of natural disasters called them serious psychiatric unevenness. Language is the main source that helped to fight the fears according to prayers (linguistic religious rites).

As the first president of Uzbekistan Islam Karimov mentioned, spiritual healthy generation is the main power of society and it controlled the physical health. In another case, keeping of spiritual health is primary question of society. Treating any ill persons according to the influence on his psychology by the means of linguistic skills is more effective, which has been learned by scientists.

Method and materials: Linguotherapy is broadly distinguished as any treatment with the use of language and usually implies intellectual/spiritual development through the intense usage of mother tongue or foreign languages¹. From early ages, linguistic approach to the treatment of humans' spirit was the weapon of shamans, voodooists, with-doctors and physician. In Central Asia the period of renaissance.

Mainly every word has a special irritant which is researched by the Russian scientist A. P. Chekhov. "The word for a person is the same real conditioned irritant, like all the others that he has in common with animals, but at the same

* teacher of Bukhara state university foreign languages faculty

time it is as comprehensive as no others.” I. P. Pavlov^[б.И. П. П а в л о в. Изд. Академии наук СССР, т. III, стр. 10.]. His student M. Bikov gave the widest explanation of this idea. He mentioned ability of conditioned reflexive connection of cerebral cortex with the internal organs and systems. Therefore, we conclude that all the verbal reflections helps to arise or to stop the foci of nerve excitation of all organs.

In a narrower sense, used in most cases at this site, linguotherapy is a practice of improving psychological and, consequently, physical conditions of a person through studying a foreign language.

Totally, linguotherapy can be used as a valuable element in a comprehensive psychotherapeutic program aimed at handling such things as psycho-traumatic situations and/or depression. On the other hand, linguotherapy can be used separately to help find new interests in life and obtain positive experience^[7.http://www.linguotherapia.com.]. The Russian scientist Anatoliy Solnsev mentioned the following about linguotherapy. Linguotherapy in his understanding is the study of words, both sounds and hieroglyphs. It is worth getting carried away with solving this linguistic puzzle - and all the sores will fade into the background. There will be no time left for them

Avicenna mentioned three main aspects that helps to treat the illness. They are word, herb and edge.^[Abu Ali ibn Sina.T.,-1990;38] According to this thought of Avicenna word is the primary resource of treatment. It motivates us to overcome all the difficulties, which comes from the result of illness. That’s why Avicenna wrote “Urjuza-fit-tib” (Poetry of medicine) in which he tried to give definition to the diseases and the way of their treatment^[Abu Ali ibn Sina. Urjuza –fit-tib. T.,-1998;67]. Avicenna understood that influencing to the mind of humanity by logically concentrated poems.

Linguotherapy broadly researched in Islam and other religions. According to Islam the ayahs (sayings) of Holy Koran have a strong power which can not only treat diseases of the body but also the spirit^[Koran]. It means linguotherapy has old roots and therefore humanity needs immixture to the communication issuers. Tabibs (physicians) tried to make influence to the spirit of patients with words or holy ayahs from Koran; moreover, they ask treatment to addresser from Allah making blessings.

Whenever we talk about linguotherapy, it is important to mention about hypnosis. In 1980 it was important to treat patients in a distance by hypnosis. Hypnosis for pain management “is likely to decrease acute and chronic pain is most individuals^[5]” but for some other problems, for example smoking and so on.

Hypnosis is usually done with the help of the therapist using verbal repetition and mental images. Hypnosis may help with the pain due to burns, cancer, childbirth, irritable bowel syndrome, fibromyalgia, dental procedures and headaches. Every word has it’s own signal that makes influence to neurologic system. It appears during the hypnosis process. It must be pointed out that any word as an irritant is indifferent to a person until a conditioned reflex connection between this word has arisen in the cortex of his brain. This experiment by I. Pavlov shows that the word “painful injection” expressed more senses rather than injection made during the hypnosis.

Here we showed an experiment of 1926 by I. Pavlov. The investigator, who is in a hypnotic state, is injected with a pin. In response to the sensation of pain, a respiratory reaction occurs.

Pic 2. Change in breathing with just one pronunciation of the words: "A pin prick, it hurts a lot!" (1), "There is no pain with the injection!" and the subsequent prick with a pin (2) and, finally, with vigorous pronouncing of the words "The prick is very painful!" accompanied by the prick safety pin (3)

Emotive sense are closely connected with the hormones of organism so that it makes creation of powerful immune.

Investigation. The main purposes of treating by linguotherapy helps to have cure without operations, pain, troubles etc. From early ages, humanity tries to control spiritual health rather than physical health. The effect of linguotherapy is powerful in treatment of psychiatric diseases. In many dishes of medieval Central Asia, it was written many advices to keep healthy lifestyle that shows the importance word influence to the psychology. In many cases the linguotherapy is an innovative teaching method in universities. The method tested and used by scientists in the classroom is linguotherapy - a new unconventional method of modern lesson, which gives positive results in formation and development of language and professional competencies of students. A narrower definition is as follows: linguistic therapy is improvement of psychological, and as a possible consequence, physical the state of a person when he/she learns his/her native or foreign language. The impact is not mechanical, but semantic or humanitarian on the motor function of the brain of university students should be optimized positive result. The essence of linguotherapy is that on the raised debatable question should be obtained the greatest number of options for positive answers and instill the most positive option in the thinking of students and thus simultaneously teach and to bring up them independent, critical and creative types of thinking^{[Материалы Международной научно-практической конференции (Узбекистан, г. Андижан, 25 мая 2021 г;}

^{4]}. So linguotherapy is both a closely psychological and linguistic aspect which deals with emotional senses influenced on the neurological system. It makes to develop the hormones. Hormones helps to revise immune system of organs. According to the philosophical point of view the word which pronounced by mankind has a powerful reaction to the perception of once mind.

Conclusion. In one word linguotherapy is the method which helps in treatment both sick people and their spirit. It also helps to overcome difficulties in educational system, however, this sphere is not researched both linguists and medical scientists so clearly. Our task in future will be the followings: - to analyze the linguistic phenomena of word psychological influence; - to connect in one system all the words of linguotherapy colored; - to make experiments of linguotherapy to the psychological depressed patients. We come to conclusion that good communication and learning foreign language affects the psychological

system making emotional senses in our mind. Mind is the essential organ that controls all the other organs.

References:

1. Abu Ali ibn Sina. Donishnoma. T.,-1990;
2. Abu Ali ibn Sina. Urjuza –fit-tib. T.,-1998;
3. Koran.
4. American Psychological association (2 July 2004) “Hypnosis for the relief and control of Pain
5. Языкилитературавполикультурном пространстве. Материалы Международной научно-практической конференции (Узбекистан, г. Андижан, 25 мая 2021 г.)
6. Павлов И.П. Павловские среды. Изд. Академии наук, т. III, стр. 10.
7. <http://www.linguootherapia.com>

Shoshiyning tibbiyot ilmiga bag‘ishlangan “qonuni bositiy” asarida mavjud ayrim tibbiy atamalarning lingvistik tahlili

Xalikova Moxigul Xalimjanovna*

Teshayeva Marjona Shuhrat qizi**

Annotatsiya. Ushbu maqolada bugungi kun tilshunoslik tizimida tobora rivoj topib borayotgan soha lingvistikasining tibbiyot yo‘nalishidagi atamalar lingvistik tahliliga alohida e‘tibor qaratilgan. O‘rganish yetuk tabib, shoir, faqih, rassom, mohir tarjimon, lug‘atshunos va noshir sifatida faoliyat ko‘rsatgan Bositxon ibn Zohidxon Shoshiyning (1877- 1959) tib qonunlariga bag‘ishlangan “Qonuni Bositiy” asarida keltirib o‘tilgan tibbiy birliklarni lingvistik jihatidan tahliliga asoslanadi.

Kalit so‘zlar: *soha lingvistikasi, sotsiolingvistik, ilmiy-texnik revolutsiya, terminologiya, tibbiyot lingvistikasi*

Tilimiz sofligini, uning milliy andozalarga asoslangan xususiyatini avlodlarga borligicha saqlab qolish bugungi kunning o‘ta dolzarb masalalaridan biriga aylanib bormoqda. Darhaqiqat, har bir millatning o‘zi tug‘ilib o‘sgan yurti, muqaddas oilasi bo‘lgani kabi yana bir buyuk boyligi bor. Bu ham bo‘lsa uning tili. Ayni til bu- xalqni-xalq qiladigan vositadir. Uning butun ongu-tafakkurini, milliyligni, urf-odat, an‘analarini o‘zida mujassam etgan ham bu til. U shundayin bir mo‘jizaki, uni ishlatganingiz sayin sayqallanib, boyib boradigan ne‘matdir.

Til haqida yozar ekan, ulug‘ mavlono Alisher Navoiy “Layli va Majnun” dostonida shunday degan:

Aytib sovumas taronasen sen,

Olib qurumas xizonasen sen.

Satrlar ma‘nosidan shu anglashiladiki, til millatning tarixi, buguni hamda kelajagidir. Til tinglovchiga ta’sir qiladigan qudratli kuchga ega vosita sanaladi. Bugun fan-texnika rivojlangani sayin ilmiy, badiiy asarlar yoki suhbat, muloqotda qo‘llangan lingvistik birliklarning mohiyatini to‘g‘ri anglash, badiiy-estetik vazifalarini, ularning konnotativ funksiyalarini to‘liq tushunib yetishga har doim

* Alisher Navoiy nomidagi o‘zbek tili va adabiyoti universiteti tadqiqotchisi,

** Buxoro davlat universiteti filologiya fakulteti 3-bosqich talabasi marjonshuhratovna@gmail.com

ham qodir emasmiz. Ayniqsa, zamonaviy ijtimoiy rivojlanish hamda ilmiy-texnik revolutsiya tilning sotsiolingvistik va struktur o'rganish muammolarini chuqur tahlil qilishni oldimizga asosiy e'tibor nuqtasiga aylantirmoqda [Bositxon ibn Zohidxon Shoshiy. 2000.].

Tilshunosligimizning bugungi mutaxassislaridan talab qilinayotgan vazifalaridan biri sifatda biz soha lingvistikasini har tomonlama rivojlantirish, jamiyatimizda mavjud har bir tarmoq, har bir yo'nalishda mavjud lingvistik tamoyillarning bugungi kun nuqtayi nazaridan mukammallashtirilishi, undagi mavjud muammolar yechim topishida "til posbonlari" shay turishi kerak, deb o'ylaymiz. Xususan, biz so'z yuritayotgan tibbiyot lingvistikasining qadimiy "o'zbekona birliklari" mohiyati umumiy amaliyot vrachlari, farmasevtlar, tarjimonlar, tibbiyot muassasalari xodimlari hamda tibbiyot institutlari va kollejlari o'qituvchilari, talabalari uchun terminlarni o'zlashtirishda bebaho yordam ko'rsatishi shart.

Agarda aynan mana shu tizim puxta, sinchkovlik bilan o'rganib chiqilsa, soha mutaxassislari uchun ham muhim manba bo'lar edi.

Birgina bu emas, klinik terminlar va tibbiy tushunchalar bilan bir qatorda anatomiya, fiziologiya, xirurgiya, tibbiy psixologiya, psixoterapiya, stomatologiya, biokimyo, farmakologiya, psixiatriya, hamshiralik ishi hamda sog'liqni saqlash muassasalari va boshqa jabhalarda keng qo'llaniladigan yangi atamalarni izlab topish, ularning lug'atlari, mobil ilovalari, elektron platformalarini yaratish ham bizning oldimizda turgan eng dolzarb masaladir.[3]

Quyida yetuk tabib, shoir, faqih, rassom, mohir tarjimon, lug'atshunos va noshir sifatida faoliyat ko'rsatgan Bositxon ibn Zohidxon Shoshiyning(1877-1959) tib qonunlariga bag'ishlangan "Qonuni Bositxiy" asarida keltirib o'tilgan ayrim tibbiy atamalarning qadimiy o'zbekona, xaqlichil variantda qaysi o'rindosh so'zlar orqali qo'llanilgani to'g'risida misollar lingvistik tahlil qilinadi:

1. Al-fasl us-sobi fi tadbiris sibyon vash-shubbon val-mashoyix, ya'ni yettinchi faslda go'daklar, balog'atga yetganlar, **qarishga o'tib**, soch-soqoli oqara boshlaganlar va juda qarib qolgan kishilarning tadbirlari bayon qilinadi.(3-bet)

Izoh: Qarimoq, keksaymoq so'zlaridagi ma'noviy xususiyatning "qarishga o'tmoq" shaklidagi mazkur so'z birikmasida qo'llanishi kuzatilgan.

2. Bilmoq kerakki, yoshi qaytgan mo'ysafidlar va juda qari keksalarga **bo'shanish(Istifrog')** lozim bo'lsa, mumkin qadar qon olmaslik, xususan, qortiq va zuluk qo'ymaslik zarur.(4-bet)

Izoh: Istifrog' - organizmning bo'shatilishi, tanani tozalash. Mazkur gapda "Bo'shanish" so'zi qadimgi tibbiyotda "istifrog' qilish" so'zi orqali ifodalanganiga ishora mavjud. Ba'zi bir o'rinda, "tanqiya" atamasi orqali ham bu ma'no anglashilgan.

3. Hammasidan yaxshi tadbir ko'p uxlashdir. Ularning uxlash foydalari va bu haqidagi Hakim Jolinusning so'zlari bilan hammasi "**Uyqu va bedorlik**" (**tadbiri navm va yaqza**) bobida aytib o'tildi.(4-bet)

Izoh: Mazkur gap butunligida "Uyqu" va "Bedorlik" so'zlarining qadimgi tibbiyot tilida "Uyqu- navm", "Bedorlik- yaqza" tarzida qo'llanilgani ifodalangan.

4. Me'dada faqat suvi yo'q balg'am chiqindisi xolis va tanho qolgan bo'ladi. Demak uni so'nggi yeyilgan yumshatuvchi narsa yo'q qiladi va me'dada balg'am chiqindisidan **tanqiya(tozalanish)** hosil bo'ladi.(5-bet)

Izoh: Ushbu gapni o'qish orqali biz organizmni keraksiz gaz va toksin yoki chiqindilardan tozalash qadimiy tibbiyot tilida- "tanqiya" deb yuritilganiga guvoh bo'lamiz.

5. Yumshoq tabiatga yumshoq narsa iste'moli zaiflikka sabab bo'lib, natijada **tabiiy rutubat zavol topadi** va quvvatning tushib ketishi yuz beradi.(5-bet)

Izoh: "Tabiiy rutubat zavol topadi" kabi butunlik- salomatlikka zarar yetadi degan ma'noda qo'llangan, 5-bet)

6...Masalan, suvda qaynatib pishiriladigan xamir, qoviy oshi, guruch, barcha nordon taomlar, pomidor, **kohu(salat)**, ismaloq, kashnich va semizo'tlardan bo'lgan taom, bularning hammasi **balg'am tug'diruvchidir.**(6-bet)

Izoh: Mazkur gapdagi "balg'am tug'diruvchi" so'z birikmasi kontekstual parafraza bo'lib, inson organizmida balg'amning paydo bo'lishiga suvda qaynatib pishiriladigan xamir, qoviy oshi, guruch, barcha nordon taomlar, pomidor, kohu(salat), ismaloq, kashnich va semizo'tlardan bo'lgan taom sabab bo'ladi, degan ma'no mujassam."Balg'am tug'diruvchi"- tasviriy ifoda bo'lib ham hisoblanadi.

7. Quritilgan eski go'sht, xususan, eski ov go'shti, mosh, karam va baqlajon kabi yemishlar va yasmiq kabilarning hammasi **savdo tug'duruvchilar** bo'lib, qari kishilar bulardan parhez qilishlari zarur.(6-bet)

Izoh: "Savdo tug'duruvchi"(tasviriy ifoda) so'z birikmasi - kasallik qo'zg'atuvchilar ma'nosini anglatadi. Mazkur birikma faqat matndagina (kontekstual) parafraza bo'lib hisoblanadi. Ya'ni, ushbu gapda qo'llangan quritilgan eski go'sht, xususan, eski ov go'shti, mosh, karam va baqlajon kabi yemishlar va yasmiq kabilar kishi organizmiga zarar yetkazuvchi, kasallik chaqiruvchi ozuqalardir, degan mazmun anglashiladi.

8. Bilmoq kerakki, qari odamlarning **ta'blari (ichi)** ikki kunda bir marta kelishi tabiiy mo'tadil hol bo'lib, bunda yumshatuvchi narsa iste'mol qilmaslik kerak.(9-bet)

Izoh: Mazkur gapda qo'llangan "ta'bi" so'zi "kishining ich ketishi" degan ma'noni anglatadi. Bundan ko'rinib turibdiki, bu tushuncha hozirda iste'molda kam qo'llanilayotgan leksika bo'lib hisoblanadi.

9. Bilmoq kerakki, juda qari kishilar uchun **dalk, ya'ni badanni uqalash** mo'tadil bo'lishi shartdir.(9 bet)

Izoh: "Dalk" so'zining qadimgi tibbiyotda "badanni uqalash" ma'nosi bilan teng ekalingini va shu so'z o'rnida qo'llangani mazkur gapda aks etgan. Hozirgi zamonaviy tibbiyot tilida rus tilidan tilimizga o'zlashgan "Massaj" so'zi tarjimada - badanni uqalash ma'nosini beradi. Massaj(arab.-qo'l tegizmoq)-davolash usuli; tana yoki biror a'zoga maxsus usulda ta'sir etish.

10. Yana riyozat bilan shug'ullanish tadrijiy bo'lishi lozim. Badaniga odatlanilmagan ko'p riyozatni amalga oshirish mumkin emas. Bu narsalarning hammasi **"Dalk va riyozat"(uqalash va riyozat)** bobida mufassal aytib o'tilganki, agar bu yerda tushunmovchilik bo'lsa, o'sha faslga murojaat qilinsin.(11 bet)

11. Bemor quvvatsiz va zaif bo'lsa, garchi badanni **bo'shatishga (istifrog'ga)** hojat bo'lsa ham, bo'shatishga kirishilmaydi.(12- bet)

12. Har vaqt semizo't urug'ining shirasidan ichsa, a'zosida **xorish (qichish)** paydo bo'lib, betoqat bo'lar edi.(14-bet)

Izoh: "Xorish" so'zi qadimgi tibbiyot tilida "qichish" ma'nosini anglatadi. Hozirda esa bu tibbiyotning dermatologic yo'nalishiga tegishli atama hisoblanadi.

13. Unga bir necha kun **munzij (pishiruvchi)** yedirgandan so'ng, devpechak saqamuniyo, sano va turoutdan qo'shma surgi dori berdim, hech biri ta'sir qilmadi.(15-bet)

14. Badanni tozalashga va to'liq **sihat topishga** Xazrati Hakimi mutlaq(Alloh) faqat habbi tanakorni sabab qildi.(15-bet)

Izoh: Ushbu gapdagi "sihat topmoq" so'z birikmasi "sog'aymoq" ma'nosida qo'llanilyapti, 15-bet)

Sihat topmoq- qo'shma fe'l.

Sinonimik qator: sog'aymoq(bosh, dominant so'z), sihat topmoq, tuzalmoq, o'z holiga kelmoq.

15. Qon chiqarishga mumkin qadar jur'at qilinmasligi lozim. Agar chiqarish zarur bo'lsa, bu yerda qortiqdan ko'ra **fasd afzal, ya'ni tomirdan qon olish** afzal.(16-bet)

Izoh: Mazkur gapda qo'llangan arxaik "fasd" so'zi orqali – organizmdagi tomirlardan qon olish ma'nosi anglashilgan. Demak, tibbiyotning gemotologik yo'nalishiga tegishli "qon olish" birikmasi qadimgi tibbiyot tilida "fasd" sozi orqali qo'llangan.

16. Masalan, issiq shish kasalligining chiqayotgan payti faqat qaytaruvchi davoning vaqti bo'lib, **zimod (bog'lanuvchi) dori** ishlatiladi. Oxirida esa, faqat tarqatuvchi davoni ishlatish kerakki, **unga qaytaruvchi(radi) dori** zarar qiladi.(18-bet)

Hozirda iste'molda bo'lmagan tibbiy atama: "zimod dori", "qaytaruvchi dori"

17. Shuningdek, **issiq kasallikning** chiqishi boshida moddani biroz yumshatadigan davo ishlatishning vaqtidir.(isitma kasalligi boshqa nim bilan atalgan, 18-bet)

Izoh: Inson organizmida yuz beradigan isitma jarayoni- "issiq kasallik" tarzida qo'llanilgan. Isitma- bu odam va issiq qonli hayvonlar organizmining qo'zg'atuvchi omillar (xususan, mikroblar) ga nisbatan maxsus reaksiyasi. Tibbiyot lingvistikasida bu jarayon "Gavda temperaturasi", "Isitma" tarzida qo'llaniladi. "Issiq kasallik" esa qadimgi tibbiy atama bo'lib hisoblanadi va u hozir tilimiz iste'molida emas.

18. Chunonchi, "**Tashrihi murakkaba**"(murakkab a'zolar tashrihi) bobida aytilniki, barhca a'zolarining mizoji bir-biridan farq qiladi.(20- bet)

Hozirda iste'molda bo'lmagan hamda ma'nosi saqlanib qolinmagan atama(istorizm) – "Tashrihi murakkaba"

19. Chunki, **o'ngach o'zi yeyiladigan va ichiladigan narsaning o'tish yo'lidirki**, unga ichiladigan davo bir onda yetadi.(o'ngachga berilgan ta'rif tasviriy ifoda sifatida qaraladi, 2- bet)

Izoh: Tasviriy ifoda: O'ngach- "o'zi yeyiladigan va ichiladigan narsaning o'tish yo'li"

20. Shuningdek, **usr ul-bal kasalligining turk istilohida qiltomoq deyiladi** va ungacha yuz bergan **falajlikdan** iboratdir.(21-bet)

Izoh: "Qiltomoq" kasalligi- tomoqdagi noqulaylik, ovqatni chaynash va yutish paytidagi qiyinchilikdan boshlanadi. Bu atama hozirgi davr tibbiyot ilmidagi ham ishlatiladi. Uning sinonimi tarzida "Qizilo'ngach o'smasi" birikmasi qo'llaniladi.

Asarda keltirilgan lug'atdagi tibbiyotga oid ayrim misollar(izohi bilan)

- Anzirati go'shtxo'r- anzarut- xalq orasida u anzirati go'shtxo'r va go'sht baror(ortiqcha go'shtni yeydigan va yangi go'sht o'stiradigan yelim) ham deyiladi.- kamed astragala- Astragalla Sarcolla Dun
- Za'faron- shafran
- Novshadil- nushodir- Ammonium chioratum.
- Sabal- ko'z pardasining qizarishi.
- Sofin tomuri- oyoq osti teri vannasi- Vena sophe mogna.
- Shiyof yoki shof- shamcha yoki pilta dorilar [2].

Demak, jamiyat lingvistik hayotiga ilmiy-texnik revolutsiyasi ta'sirining xarakteri, tempi, ko'lami, sohalari va xususiylikni aniqlash sotsiolingvistikaning eng dolzarb vazifasidir. Biz yuqorida ko'rib chiqqan tibbiyot lingvistikasiga oid atamalar misoli ayni shu tilshunoslik masalasiga bag'ishlanadi. Har bir soha bo'yicha lug'atchilik lingvistik asosda taraqqiy etishi lozim. Soha lingvistikasidagi har bir yo'nalish terminologiyasining ilmiy, ommabop variantlari xalqqa tushunarli bo'lib, asosli farqlansagina, olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar muhim ahamiyatli.

Adabiyotlar:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-5850-сон Фармони.
2. Bositxon ibn Zohidxon Shoshiy. Qonuni Bosutiy.- T., 2000.
3. Azimjon Qosimov. Tibbiy terminlar izohli lug'ati.- T., 2003.
4. Baskakov N.A va b. Umumiy tilshunoslik.-Toshkent, 1979.
5. Abuzalova M. /<https://www.psychosocial.com/article-category/issue-3-volume-24/>

Davriy nashrlarda tibbiyotga oid tasviriy vositalarning qo'llanilishi

Niyozova Mehribon Furqat qizi*

Abstract. This article discusses the use and function of visual aids in medical texts. Visual aids used in medical texts have been analyzed their texture in medical periodicals. The descriptive means in the medical texts are based on the fact that the richness of the Uzbek language is a factor that shows the breadth of its spiritual potential.

*Buxoro davlat universiteti Lingvistika (o'zbek tili) mutaxassisligi magistranti
niyozovamehribonu@gmail.com

Key words: *medicine, speech culture, visual medium, medical metaphor, periphrases.*

Nutq madaniyati, nutq odobi, tilning qudrati kabi masalalar tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biridir. Chunki nutq madaniyati jamiyat madaniy-ma'rifiy taraqqiyotining, millat ma'naviy kamolotining muhim belgisi hisoblanadi. Mamlakatimizda til sohasidagi islohotlar davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi deb e'tirof etilgan. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning o'zbek tilining nufuzini oshirish to'g'risidagi ma'ruzasida shunday fikrlar aytib o'tilgan: "Globallashuv sharoitida milliy tilimizning sofligini saqlash, uning lug'at boyligini oshirish, turli sohalarda zamonaviy atamalarning o'zbekcha muqobilini yaratish, ularning bir xil qo'llanilishini ta'minlash dolzarb vazifa bo'lib turibdi." [Mirziyoyev, 2019:1] Tibbiyot sohasida qo'llaniluvchi yangi so'z va atamalarni rasmiy iste'molga kiritish borasidagi ishlarni tartibga solish hozirgi kunda tilshunoslikning muhim vazifalaridan biridir.

Tibbiyotga oid atamalarning o'zbekcha muqobilini yaratishda tilning tasviriy vositalaridan o'rinli foydalanish zarur, ayni paytda, bu davlatimizning til siyosati bilan bog'liq maqsad va vazifalarga muvofiq. Nutq madaniyati og'zaki va yozma adabiy til me'yorlarini egallash, turli kommunikativ sharoitlarda tilning tasviriy vositalaridan nutqning maqsad va mazmuniga mos ravishda foydalanish mahorati demakdir. Tilning tasviriy vositalari faqatgina badiiy adabiyotda emas, balki tibbiyotga oid matnlarda ham qo'llaniladi. Zero, tasviriy ifoda va metaforalardan foydalanish bunday matnlarning ta'sirchanligini, ifodaliligini oshirishga xizmat qiladi.

Jamiyatimizdagi har bir shaxs, har qanday mutaxassis, bugungi kun bilan hamnafas har qanday kadr o'z ona tilini mukammal egallashi, fikrini mustaqil, ravon, lo'nda va go'zal ifoda eta olmog'i lozim. Ayniqsa, shifokorlarning nutq madaniyatini rivojlantirish va nutqiy muloqot mahoratini oshirish zamonaviy tilshunoslikda tibbiy lingvistikaning dolzarb masalalaridan hisoblanadi. Yunon hakimi Buqrot aytganidek, "Inson ruhini davolamay, tanga shifo berib bo'lmaydi". Bu fikr nafaqat o'tmishda, balki hozirgi kunda ham o'z qimmatini yo'qotmagan. Chunki tibbiyotda davolash omillari sirasida so'zning shifobaxsh omil sifatidagi ahamiyati yanada ortganligidan dalolat beradi.

Shifokor bemor bilan doimiy muloqotda bo'lishi va bunda asosiy rolni til vositalari bajarishi alohida isbot talab etmaydi. Ammo suhbatdoshiga fikri tushunarli va ta'sirchan bo'lishiga intilganligi bois oddiy so'zlar, odatiy ifodalardan tashqari metaforalardan ham foydalanadi. Metafora narsa, belgi va harakatga xos atamaning o'zaro o'xshashligi bo'lgan boshqa belgi, narsa, harakat haqidagi tushuncha uchun ham qo'llanilishi va shu tushunchani nomlashidir. Shuningdek, bu vositadan foydalanish faqat ana shu ehtiyojgagina bog'liq emasligini, u inson tabiatidagi obrazli ifodaga o'chlik bilan aloqadorligini, nomi bor narsalarni ham metaforik yo'l bilan ifodalashga insonda ichki bir tabiiy intilish mavjudligini kuzatish mumkin. Tibbiy davriy nashrlarda keltirilgan metaforalarni kuzatar ekanmiz, o'zbek tilida fikrni butun nozikligi bilan ifodalash imkoniyati mavjudligiga guvoh bo'lamiz.

Chunonchi, tibbiy davriy nashrlarda quyidagi metaforalarni kuzatdik.

Og‘iz bo‘shlig‘i bilan bog‘liq metaforalar. Vaqt o‘tishi bilan milkning cheti yemiriladi va tish-milk **cho‘ntak** (tish va milk orasidagi chuqurcha)lari paydo bo‘ladi, u yerda ovqat qoldiqlari to‘planib qoladi. [“Hamshira”, 2012.-№1(57): 31] Og‘iz bo‘shlig‘ining eng keng tarqalgan kasalliklaridan biri kariyesdir. Kariyes paydo bo‘lganda, avvalo, tish emali shikastlanadi. Agar davolanmasa, u tishning qattiq to‘qimalarini shikastlaydi. Masalan, kariyesning quyidagi turlari mavjud: **Sut solinadigan shisha sindromi** bolani kechasi shishadagi shirin ovqat bilan boqish natijasida kariyes paydo bo‘ladi. **Qarovsiz qolgan kariyes** og‘iz bo‘shlig‘i gigiyenasiga ahamiyat bermaslik va o‘z vaqtida sanatsiya qilmaslik natijasida paydo bo‘ladi. [“Hamshira”, 2012.-№1(57): 31]

Enurez kasalligi bilan bog‘liq metafora. Odamlarda peshob yoxud siydik tuta olmaslik bilan xarakterlanadigan kasallik enurez deb ataladi. Ko‘pgina hollarda enurezdanda aziyat chekuvchilar bolalar sanaladi. Aksariyat mutaxassislar olti oy va undan ko‘p vaqt davomida uyqu paytida siyish jarayoni ustidan nazoratning o‘rnatilishini **“quruq davr”** hisoblashadi. [“Hamshira”, 2012.-№1(57):31] Siydik tuta olmaslikning etiologik mexanizmlaridan biri shartli **“soqchilik” refleksi**dir. [“Hamshira”, 2011.-№1(53):19]

Ko‘z bilan bog‘liq metafora. Ko‘z **shox pardasi**, qizarsa yoki og‘risa, tavsiyadan foydalanib, darddan xalos bo‘lish mumkin: kechqurun uyqu oldidan ko‘zlarni yumib **ko‘z kosasiga** yaxshilab yuvilgan regan barglari ikki qavat qilib qo‘yiladi. [“Shifo-info”, 2020.-№20:35]

Shu sababli ko‘zni ho‘llab turadigan **ko‘z yoshi pardasi** qisman quriydi va **quruq ko‘z** sindromi yuzaga keladi. Ko‘z atrofi buyrak va buyrak usti bezining ahvolidan **“gapiradi”**. **Ko‘z ostidagi xaltachalar**, pastki qovoq rangining o‘zgarishi, mayda toshmalar buyrakdan xabar olish kerakligini ta’kidlaydi. [“Hamshira”, 2012.№1(57):22]

Yurak bilan bog‘liq metafora. To‘sh suyagi uqalagandan so‘ng **ko‘krak qafasi** qayta ko‘tariladi va yurak qon bilan to‘ladi. Mazkur uqalash usuli ikkita mexanizm bo‘yicha qon aylanishini ta‘minlaydi: yurak kompressiyasi natijasida; ko‘krak ichi bosimining o‘zgarishi hisobiga (**ko‘krak nasosi**). [“Shifo-info”, 2021.-№4: 8-11]

Tibbiy tekshuruv bilan bog‘liq metafora. Barmoqlar bilan urib ko‘rilganda tanadan chiqadigan tovushlarning turli xil ekanidan o‘pka, jigar, o‘t pufagi va boshqa a‘zoldagi xastaliklarni aniqlash mumkin. Masalan, barmoq bilan urib ko‘rilganda **to‘mtoq tovush** (zich a‘zolar, ya‘ni jigar, **o‘t pufagi** usti, o‘pka to‘qimalarining zichligi oshganda eshitiladigan yuqori tonli qisqa tovush) chiqishi mumkin.

Nutq madaniyatining yuksakligi undagi tasviriy vositalarga bog‘liq. Shirin suhbat, yoqimli muloqot yoki go‘zal nutqning yuzaga kelishini bevosita tilning rang-barang imkoniyatlari ta‘minlaydi. Shunday imkoniyatlardan biri tasviriy vositalardir. Shifokor fikrining bemorga ta‘sirchan, aniq, tushunarli yetkazilishida tasviriy ifodaning o‘rni beqiyos. Xususan, tasviriy ifodadan unumli va o‘z o‘rnida foydalana olgan shifokorning so‘zi shirali, ta‘sirchan va yodda qoluvchan bo‘ladi. Kishilarning otlarini yoki boshqa predmetlarning nomini to‘g‘ridan to‘g‘ri gapirmasdan, ularni turli xil so‘z yoki tasviriy iboralar vositasida bayon qilish perifrastik deyiladi. [Qo‘ng‘urov, 1977: 48]

Taloq bilan bog‘liq tasviriy ifoda. Taloq – odam va umurtqali hayvonlarning qorin bo‘shlig‘idagi toq parenximatoz organ. Asosiy qon rezervuarlaridan biri. Xususan, taloq qon oqimidan o‘z umrini yashab bo‘lgan qizil qon hujayralarini “tutib” oladi, neytrallaydi, shuning uchun taloqni **“eritrotsitlar qabristoni”** deb ham ataydilar. Taloqni ushlab turuvchi bog‘lamlar kuchsiz bo‘lsa, u qorin bo‘shlig‘ida o‘z joyini o‘zgartirib qo‘yishi mumkin, bunday **“adashgan” taloq** ko‘pincha ayollarda uchraydi. [“Hamshira”, 2012.-№3:26]

Intuitsiya bilan bog‘liq tasviriy ifoda. Intuitsiya – haqiqatni dalil bilan isbotlamasdan, bevosita fahm-farosat bilan anglab olish qobiliyati. Jismoniy olam hududlaridan chetga chiqib ketgan intuitsiyani odamlar har xil nom bilan ataydilar. Kimlardir buni **“g‘oyibdan bilish”**, deydilar, kimdir **“oltinchi sezgi”**, deydi. Biz esa uni **“ichki hissiyot”** yoki **“ichki tovush”**, deb yuritamiz. Afsuslar bo‘lsinki, inson o‘z ichidagi bu **ogohlantiruvchi ovozga** quloq solmaydi. [“Hamshira”, 2011.-№1:31]

Parazitlar bilan bog‘liq metaforalar va tasviriy ifodalar. Parazitlar boshqa organizmlarning tanasida yoki ichida yashab, uning hisobiga oziqlanuvchi jonivor yoki o‘simlik sanaladi. Ko‘pchilik qorindagi **“hayvonot bog‘i”**, **“zoopark”** dan bezor bo‘lib, davo choralarini izlashga tushadi. Gijjalarni zoopark deb atashimizga sabab kishi organizmida ularning 250 dan ortiq turi parazitlaricha hayot kechiradi. [“Shifo-info”, 2021.-№20:11]

Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti ma‘lumotiga ko‘ra, sayyoramizning 90 foiz aholisiga noahil organizmlar joylashib olgan. Bu **“qo‘shni”**ni orttirib olishdan osoni yo‘q ekan. Ostritsa – **yo‘g‘on ichak “ijarachisi”** bo‘lib, uni ko‘pincha yetarli gigiyenik ko‘nikmalarga ega bo‘lmagan kichik yoshdagi bolalar yuqtirib olishadi. Oxirgi paytlarda odamlar aqldan ozib qolishdi – ommaviy ravishda organizmdan parazitlarni haydashmoqda. Emishki, tanamiz **“so‘rg‘ichlar”** bilan zararlangan. It parazitdan tashqari jigarga uning yovvoyi hayvonlarda yashaydigan **“qarindoshi”** joylashib olishi mumkin. Uni **“jigar qotili”** deyishadi. Ichakdagi **“tekinxo‘rlar”** ko‘p jihatdan beozor bo‘lib, organizmdan birdan sakrab chiqqandagina ruhiy jarohat yetkazishi mumkin. [“Shifo-info”, 2021.-№29:24-29]

Tilshunos olim A.N.Kojin perifrasi “hodisaning ikkinchi nomi” deb ataydi va perifrazalar nutqning ekspressivligini oshirish vositasi ekanligiga ko‘proq e‘tibor qaratadi. U perifraza masalasiga publisistik nutqning stilistik birligi sifatida yondashish kerak, deb hisoblaydi. [Kojin, 1977:89-94.]

Ko‘z atrofi buyrak va buyrakusti bezining ahvolidan **“gapiradi”**. Ko‘z ostidagi xaltachalar, pastki qovoq rangining o‘zgarishi, mayda toshmalar buyrakdan xabar olish kerakligini ta‘kidlaydi. Og‘iz suti bolaning steril ichaklariga muhim foydali bakteriyalar **ekadi** va bu juda muhim jarayon hisoblanadi. Yuqorida keltirilgan misollarda jonlantirish vositasidan foydalanilgan. [“Shifo-info”, 2021.-№20:11]

Demak, **“gapiradi”**, **“ekadi”**, so‘zlari jonlantirish vositasi orqali shakllantirilgan. Jonlantirishda jonsiz ashyolar go‘yo jonlidek harakat qiladi, so‘zlaydi va his etadi. Tibbiyotga oid matnlarda jonlantirish vositasida shakllangan birliklar axborotni ta‘sirchan va yorqin ifodalash maqsadida qo‘llaniladi. Jonlantirilgan narsa-hodisa axborotni qabul qiluvchi (o‘quvchi, kitobxon) ongiga tez yetib borishi, aniq va obrazli tasavvurni shakllantirish uchun xizmat qiladi.

Masalan, Gansni odam va hayvonlar organizmida behad kuchli yoki patologik ta'sirlar natijasida ro'y beradigan asabiylik omillarini, ular **doyalik qiladigan** kasalliklarning urchishi, rivojlanishi, kechish bosqichlari va asoratlarini jiddiy o'rganishga kirishdi. ["Salomat bo'ling", 2021.-№7:12] Doya – to'lg'oq tutgan ayollarni tug'diruvchi xotin. Yuqorida asabiylashish va siqilish inson organizmida tur xil kasallikning paydo bo'lishiga sababchi bo'lganligi uchun doyaga o'xshatilgan. Ya'ni doya va asabiylikning vazifasi bir – tug'dirish.

Davriy nashrlarda kuzatilgan tibbiyotga oid tasviriy ifodalar so'zlarning uslubiy qo'llanish doirasi, asosiysi, inson salomatligi, kasalliklar va ularga xos xususiyatlarni, umuman, tibbiy tushunchalarni nomlash, tasvirlash imkoniyatining kengligi haqida yetarlicha ma'lumot bera oladi. Axborotlashgan va axborotlar ko'lami kengaygan davrda jamiyat ahliga zaruriy ma'lumotlarni aniq, ishonchli, tez, ta'sirchan, qulay shaklda yetkazib berish bilan bog'liq masalalar tibbiy matbuot matnini yaratuvchilar yoki tibbiyot mutaxassislarinigina emas, balki tilshunoslarni ham birday qiziqtiradi.

XXI asr tibbiyoti va tibbiy madaniyati jadal rivojlanayotgan ekan, soha lingvistikasining alohida ko'rinishi sifatida tibbiy lingvistika ham o'sishda davom etadi. Bugungi kunda shifokor nutqini o'rganish, tibbiy muolaja jarayonida qo'llaniladigan so'z va iboralar, dori-darmon nomlari, inson tana a'zolarini o'zbek adabiy tili va nutq madaniyatiga mos ravishda tartibga solish tilshunoslikning tibbiyot bilan aloqadorlikda ish ko'rishini belgilaydi. Tibbiy terminlarning shakllanishida tasviriy vositalarning o'rni beqiyos. Metafora, tasviriy ifoda, jonlantirish badiiy adabiyotning asosiy mexanizmi bo'lishiga qaramay, tibbiyotga oid nutqda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar:

1. Sh.M.Mirziyoyevning o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan marosimdagi nutqi//<https://xs.uz/uz/post/prezident-shavkat-mirziyoevning-ozbek-tiliga-davlat-tili-maqomi-berilganining-ottiz-jilligiga-bag'ishlangan-tantanali-marosimdagi-nutqi>
2. Кожин А.Н. Перифрастические построения в языке советской эпохи// Русский язык в школе.1977.-№4. – С.89-94.
3. Қўнғуров Р.Қ. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Тошкент: Фан, 1977. – 172 б.
4. "Hamshira" jurnali, 2011.-№1(53). –В.19-20.

4-SHO`BA

TIBBIY BIRLIKLARNING LINGVOPOETIK TADQIQI

Тилшуносликда эвфемизм ҳодисаси талқини

(Х.Худойбердиева шеърлари асосида)

Юсунова Дилдора Юнус қизи *

Аннотация. Маънавий камолотга эришишда маданий мерос бўлмиш тилдан ўринли, оқилона ва самарали фойдаланиш, уни чуқур ўрганиш ва

* * Бухоро давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедраси докторанти

ундан баҳраманд бўлиш зарур. Зеро, исталган кишининг ўзи яшаб турган муҳитидаги одамлар билан алоқа-аралашуви, эътиқоди, урф-одатларга риоя этиши, интилишлари, миллий қадриятлари унинг шахс сифатида шаклланишини таъминлайди. Бу жараённинг ҳар бир жиҳати тил билан боғланади ёки тил ҳар қандай вазиятда восита вазифасини бажаради.

Тил тизимларининг турли тавсифларини фақат назарий жиҳатдан аниқлаш кифоя эмас. Лисоний бирликларнинг нутқий воқеланишини мулоқот системаси таркибида ўрганиш инсон омилига эътиборни кучайтиришини инобатга олиб, куйида ўзбекона нутқий эвфемизмларнинг хусусиятлари ҳақида мулоҳаза юритамиз. Чунки миллий, маданий ўзига хослик ўша халқнинг хулқи, маданияти ва мулоқот жараёнида ўз аксини топади.

Калит сўзлар: *эвфемик маъно, умумистеъмол эвфемизмлари, тиббий эвфемизмлар, Ҳалима Худойбердиева шеърларида окказионал ҳамда тиббий эвфемизмлар*

Жаҳон тилшунослигида ҳам, ўзбек тилшунослигида ҳам эвфемизм ҳодисасини ўрганишга қизиқиш кучли. Жаҳон тилшунослигида эвфемизмлар тадқиқи, асосан, В.З.Санников, В.П.Москвин, Е.П.Сеничкина, Л.А.Булаховский, Б.А.Ларын, Л.П.Крысин, Ж.С.Нимен, Ж.Сильвер, А.В.Осипов, Е.Н.Малыгина, С.А.Агаджанян, А.Н.Кудряшова, Г.А.Абрамова, Е.В.Пикаловалар тадқиқотлари билан боғлиқ [2].

Ўзбек тилшунослигида Н.Исматуллаев эвфемизмларни 7 турга бўлиб ўрганган. ўзининг номзодлик диссертациясида масаланинг қўйилиши даражасида, А.Омонтурдиев эвфемик ифодаларнинг услубий хусусиятларини чорвадор нутқи асосида тадқиқ этган. Э.Қиличев эвфемизмларнинг дисфемизмга қарама-қарши турувчи ҳодиса сифатида мавжудлигини эътироф этган. Тилшунос М.Миртожиев эвфемик маънонинг ҳосила маъно сифатида вужудга келиш усулларига эътибор қаратади.

Шунингдек, А.Э.Маматов эвфемизмларга ибораларнинг юзага келиш усули сифатида қарайди. Ҳ.Шамсиддинов эвфемизмни функционал-семантик синонимларни юзага келтирувчи ҳодиса сифатида баҳолайди. Олима З.Холманова асарда қўлланган эвфемизмларни 2 турга ажратиб тадқиқ этади. Х.Қодирова эвфемизмларни ижодкор нутқи асосида таҳлилга торади [5]. Бу тадқиқотларда эвфемизмлар тилнинг муайян бир сатҳига тегишли бирлик сифатида ўрганилди.

“Ўзбек тили стилистикаси” ўқув қўлланмасида муаллифлар жамоаси томонидан эвфемизм ҳамда кокофемизм (дисфемизм) хусусида айрим умумий маълумотлар берилган. Мазкур қўлланмада, хусусан, эвфемизмлар ва уларнинг стилистик роли ҳақида алоҳида тўхтаб ўтилган. Қўлланмада айтиш ноқулай ёки ноўрин бўлган сўз ёки ибора ўрнига ишлатиладиган “пардали” сўз ёки ибора эвфемизм сифатида баҳоланган. Эвфемизмлар бадиий адабиётда, асосан, айтиш уят, ноқулай ва похуш вазиятлардан қутулишнинг бирдан-бир стилистик воситаси сифатида ишлатилиши, бундан ташқари, бадиий асарда образ ва персонажлар путқида ишлатилган эвфемизмлар ҳар бир образ ҳамда персонажнинг мақсади, дунёқараши ва савиясини ифодалашдек муайян стилистик мақсадни ҳам кўзда тутиши таъкидланган

[4].

Лингвистик адабиётларда эвфемизмнинг антоними сифатида дисфемизм, какофемизм ва кучли сўзлар деб берилмоқда [1]. Биринчи ва иккинчи термин ҳақоратомуз ва озроқ юмористик мазмунга эга, улардан бирон нарса мақсад қилинганда олдиндан режалаштирилган ҳақоратли сўз сифатида фойдаланилади. Охиргиси эса, асосан, баҳс-мунозара, тортишувларда қўлланилади.

Тилшунос М.Миртожиевнинг “Ўзбек тили семасиологияси” монографиясида эвфемизмга махсус ўрин ажратилган. Олим монографиясида табу ва эвфемизм ҳодисаси муносабати, ўрганилиш тарихи масалаларига алоҳида эътибор қаратади. Олим эвфемик маънонинг ҳосила маъно эканлигини, бу ҳосила маъно метафорик, метонимик усулда вужудга келишини, улардан, айниқса, метафора эвфемик маъно ҳосил бўлишида катта аҳамият касб этишини таъкидлайди. Масалан, *чаён* сўзи лексик маъноси *эшак* сўзи билан вокеланган. Чунки чаён думини гажак қилиб туриши жиҳатидан эшакка ўхшайди. Мана шу ўхшашлик *эшак* сўзида эвфемистик метафорик маъно ҳосил бўлиши учун сабаб бўлади. Метафора ҳосил қилувчи ва ҳосила маъно референти ўхшаш бўлиши билан боғлиқ ҳолда содир бўлади. Олим синекдохик ва вазифадошлик асосида эвфемик маъно пайдо бўлмаслигини таъкидлайди [1].

Н.Ғайбуллаева эса тиббий эвфемизмларни даврий нашр материаллари асосида ўрганган бўлса [5], Ш.Ғуломова эътиборни эвфемизмларнинг гендер ҳосланишига қаратди [2]. Мазкур ишларда эвфемик ҳодиса инсон омили билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этилганлигини алоҳида эътироф этиш жоиз.

Эвфемизмлар миллий-ментал муносабатнинг борлиқни акс эттиришида намоён бўлади, у маданий қадриятларнинг тилда намоён бўлишини кўрсатади, эвфемизмда аниқлик ва таъсирчанлик, жозибadorлик билан бирга мавҳум муносабат ҳам кузатилади. Шуниси муҳимки, нутқий эвфемизмлар шахснинг қандай лингвомаданий муҳитга дахлдорлиги, тафаккур тарзи, дунёқараши, сўзнинг нозик қирраларини ҳис этиши ва тилдан фойдалана олиш маҳоратига боғлиқ ҳолда содир бўлади. Эвфемистик ифодалар асосий ахборот мазмуни ва унинг устида қаватланган коннотатив маъно ҳамда муносабатдан ташкил топади. Ахборот эвфемистик коннотатив маъно билан мураккаблашади, коннотатив маънолар сирасида метафорик образга асос бўлган салбий ёки ижобий муносабатдан бири етакчилик қилади. «Коннотатив маънонинг кучайиши денотатив ва функционал маънонинг кучсизланишига кўра вужудга келади» [1;3].

Айтиш мумкинки, ахлоқий ва маданий жиҳатдан қўлланилиши мумкин бўлмаган ёки ноқулай деб топилган тушунчаларни анча юмшоқ тарздаги баъзан сўз ёрдамида, кўпроқ бирикмалар билан ифодалаш эҳтиёжи эвфемизмларни юзага келтиради ва ижтимоий қатлам эгаларининг ҳар бири нутқида ҳар доим нутқий шароитга мос янги топилма сифатида яратилаверади. Нутқда эвфемизмларнинг қийматини уларнинг ноодатийлиги, фавқулоддалиги, инсон тафаккури ифодаланиши зарур бўлган нарса ва ҳодисалар орасидаги уйғунликларни метафорик тарзда кўра олиши, тил

сезгирлиги, ички сезимнинг кучи билан характерлаш мумкин. Демак, эвфемизм – идрокий топилма.

Умумхалқ тафаккурига мос эвфемистик бирликлар тезда сийқалашади, оммалашади ва кўпчиликнинг нутқидан ўрин олади. Аслида эвфемизм анъанавий семантик-синтактик қолипларга мос тушмаслиги билан ҳам алоҳидалик касб этади. У нутқда қўллаш ноқулайлик туғдирувчи воқеликка (предмет, ҳаракат, белги, хусусият кабиларга) тўғридан-тўғри боғланмайди, балки айланма йўллар билан келади. Ана шу “айланма йўл” эвфемистик нутқ эгасининг идроки ҳамда эвфемаланувчи ҳодисанинг тегишли сифатини қай даражада илғай олиши билан боғлиқ бўлади. Масалан, ўзбек нутқидаги кўйидаги эвфемизмлар аллақачон умумистеъмол эвфемизмларига айланган:

феъл сўз туркуми доирасида: *ҳақиқатдан узоқлашмоқ* (ёлғон гапирмоқ), *оламдан ўтмоқ* (ўлмоқ), *енгил бўлмоқ* (туғмоқ), *бегона бўлмоқ* (ажрашмоқ), *номусига тегмоқ* (зўрламоқ), *уйли бўлмоқ*, *бошини иккита қилмоқ*, *турмуш қурмоқ* (уйланмоқ) ва б.;

от сўз туркуми доирасида: *умр йўлдоши*, *жуфти ҳалол* (эр ёки хотин), *олий жазо* (ўлим), *белдан паст* (аврат), *қўш кабутар* (сийна) ва б.;

сифат сўз туркуми доирасида: *ёши улуг* (қари), *ўйламай гапирадиган* (бефаросат), *ақли ноқис* (жинни), *имконияти чекланган* (мажруҳ), *кўзи ожиз* (кўр), *айби бор* (хезалак), *суюқоёқ* (фоҳиша) ва б.

Нутқий (динамик) эвфемизм турғунлашмаган ва ижтимоийлашмаган, вужудга келишидан жараён билан боғланган, бунда унинг ҳосил қилиниши ва қўлланиши фақат якка шахс билан боғлиқ, статиклашмаганлиги эса унинг асосий белгиловчи хусусияти ҳисобланади. Бундай эвфемизмларнинг энг гўзал намуналарини сўз санъаткорлари, сўз усталари, ёзувчи, шоирлар, нотиклар нутқида тез-тез учратиш мумкин. Масалан,

Ел бўлиб бетоқат қоқдим, лекин

Дил хонангни мутлақ очолмадим мен. (Ҳалима Худойбердиева)

Шеърнинг “*Дил хонангни мутлоқ очолмадим*” эвфемик сатри “севилмадим” бирлиги ўрнида қўлланилган. Ҳа, севиш, албатта, севилиш билан тўлақонли. Севилмаслик, ҳамиша инсон қалбига битмас армон, улкан дард, баъзан чексиз нафрат ҳам солади. Ўзбек шоираси Ҳалима Худойбердиева қўллаган “*Дил хонангни мутлоқ очолмадим*” эвфемизми жуда гўзал. Ўз ўрнида ишлатилган. Аммо у ўзбек умумнутқида турғунлашмаган, яъни ижтимоийлашмаган. Ижодкорнинг поэтик нутқидагина хос, умумнутқида турғунлашмаган, ижтимоийлашмаган эвфемик бирликларни окказионал эвфемизмлар сифатида баҳолаш ўринли.

Ўзбек шоираси Ҳалима Худойбердиева ижодида окказионал эвфемизмларнинг ранг-баранг ва бетакрор кўринишлари мавжудлигини кузатиш мумкин. Масалан,

Номард голиб келса мард дилтангу зор

Бош эгиб турганда қанча куч сарфлар.

...Айтинг, яна неча аср солиб из

Бу дўзахий сўздан қуяр тилимиз?!

Шоира эл ҳам, миллат ёки элат ҳам, макон ёки замон ҳам танламайдиган “*айрилиқ*”ни, яъни яқинларимиздан жудо бўлишни англатувчи сўз ўрнида

дўзахий сўз эвфемизмини кўллайди ва ўзига хос оригиналликни юзага келтиради. Ёки

*Сиз, эй, бу дунёнинг ҳисобдонлари,
Тахминан бўлса ҳам қилингиз ҳисоб:
Қанчалик умри бор **сунъий шонларнинг**;
Сунъий кўрк қанчада бўлгуси хароб;
Қанча даволангач паст тушиб ҳар кас
Ўзин алломаи замон санамас*

мисраларида **сунъий шон**, **сунъий кўрк** деганда баъзи инсонларга тегишли манманлик, кибру ҳавони назарда тутлади. Инсон зотига хос иллатлар номини пардалашда эфемик бирликлардан фойдаланади.

Шоира ижодида анъанавий умумистеъмол эвфемизмларидан ҳам жуда ўринли фойдаланилган мисоллар кўп учрайди. Айниқса, тиббий эвфемизмлардан баъзан ўз маъносида, баъзан кўчма маънода фойдаланилган мисоллар эътиборимизни тортади. (Шу ўринда эслатиб ўтишимиз зарурки, биз инсон саломатлиги билан боғлиқ барча эвфемик бирликларни тиббий эвфемизмлар сирасига киритдик):

***Минг дард чеккан** ўзимиз силлиқ,
Минг тош теккан сўзимиз силлиқ,
Қирқ қиррали сўзларимизни
Шудгор қилиб текисладилар.*

Минг дард чеккан тиббий эвфемизми қийналган, азобланган сўзлари ўрнида кўлланилмоқда.

*Йўқ, йўқ, беҳудага ҳеч кўкракларга тушмас доғ,
Шигил мевасин ахир кўтаролмай синар шох.*

*Қатор ўгил-қизини ўстиргунча тик қилиб
Отанинг тик қомати қолгай ахир букилиб.*

Ёки

*Бизнинг **юрак доғлидир**, ким учундир куйдик биз,
Ким учундир **кўкракда оғриқ**, **дардни туйдик** биз.*

*Соғлом, бўм-бўш қалб билан яшамадик бекорга,
Яраланиб бўлса ҳам **малҳам бўлдик беморга!***

***Сўнгги йўлга кетармиз**, шафқатни тишда тишлаб,
Доғли, ярадор, лекин **тоза юракни ушлаб...***

Танланган мисоллардаги **шигил мевасин ахир кўтаролмай синар шох**, **сўнгги йўлга кетмоқ** эвфемалари “ўлмоқ”, **отанинг тик қомати қолгай ахир букилиб** бирлиги “қаримоқ”, **доғли юрак**, **кўкракда оғриқ**, **кўкракда дардни туймоқ** тиббий эвфемизмлари эса юрак касалликлари (масалан, инфаркт ёки ҳ.) номларини атаб келмоқда.

Ҳалима Худойбердиева “Энг тоза мева” шеърида фарзандни **енг тоза мева** деб атайди ва шу шеърнинг шарҳида шундай изоҳ ёзади: “*Бир келинчак тўрт ойлик **хаста чақалогини қайтиб олмаслик шарт**и билан касалхонага*

ташлаб кетди”. Изоҳдаги *хаста чақалоқ* эвфемизми *ногирон* сўзи ўрнида ишлатилган.

Мазкур шеърда яна шундай тиббий эвфемизмлар учрайди:

*Гуноҳ маҳсулидир балки жаҳонда,
Дунёга келтирмиш балки хатолар...
Улар кўкрагига босар қаттиқроқ
Совуган гўдаклар таналарини!*

Гуноҳ маҳсули (ташландик бола), *совуган гўдаклар* (ўлик), *дунёга келтирмиш* (боласидан воз кечган аёл)...

Жаҳон тилшунослари эвфемизмларнинг юзага келиши учун бир қатор, масалан, хушмуомалалик (Г.Грайс, Ж.Лич, Г.А.Вильданова, С.Левинсон, Н.И.Формановская ва б.), назокатлилик (Лакофф, П.Браун ва б.), инжиқлик (Ю.В.Горшунов), хушхулқлик (Ю.В.Горшунов, Е.П.Сеничкина ва б.), нутқ маданиятининг юксак даражага кўтарилиши (В.И.Красик, Е.А.Земская, Ж.Коаст ва б.) каби прагматик сабаблар мавжудлигини санаб ўтадилар.

Таниқли тилшуносларнинг фикрларини қувватлаган ҳолда айтишимиз керакки, жамиятда ўзини билган, ўзлигига интилган ҳар бир шахс, одатда, маданиятий сўзлашга интилади, чиройли нутқи билан суҳбатдошларида яхши таассурот қолдиришга ҳаракат қилади. Демак, мулойим, таъсирли нутқ асоси бўлган эвфемизмлар жамиятда шахс мавқеини оширишга хизмат қилувчи лингвистик восита ҳамдир.

Азалдан ўзбек миллатида ўз фикрини одоб доирасида ифодалаш мерос ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, кўпчилик одамлар билан мунтазам нутқий мулоқотда бўладиган касб эгалари нутқида касбий этикетни сақлаш ва эътиборни қозониш мақсадида ҳам эвфемик бирликлардан кенг фойдаланилади. Айниқса, инсоннинг жисми жони, руҳияти, ҳаёти билан иш кўрувчи шифокорлар мулоқотида эвфемизмлар бошқа касб эгалари нутқидан кўра кўпроқ қўлланилади.

Айтиш мумкинки, эвфемик бирликлар, масалан, тиббий эвфемизмлар соҳа вакиллари нутқидан умумистеъмолга ёки умумистеъмолдан соҳа вакиллари нутқида кўчиб туради. Масалан, *гумона*, *қорнида бори* (ҳомила), *иккиқат*, *огироёқ*, *бўйида бор*, *юкли* (бўғоз, ҳомиладор), *гўдак йиғисига маҳтал*, *бўйида бўлмас*, *бола кўрмаган аёл*, *тирноққа зор* (туғмас) каби эвфемик бирликлар халқ умумистеъмол нутқидан тиббийёт ходимларининг нутқий мулоқотига кўчган бўлса, *дунёга келажак учинчи одам* (ҳомила), *бўлажак она* (ҳомиладор), *бепошт*, *она бўлишдан маҳрум*, *ҳомиладор бўлиши қобилияти йўқ* (туғмас) каби тиббий эвфемизмлар аллақачон шифокорлар нутқидан халқ мулоқот нутқида кўчиб улгурган.

Ўзбекларнинг мулоқот нутқида бу каби мисоллар кўп учрайди.

Адабиётлар:

1. Миртожиев М.М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2010. – 288 б. <https://www.twirpx.com/file/3052388/>
2. Гулямова Ш.К. Ўзбек тили эвфемизмларининг гендер хусусиятлари: филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Бухоро, 2020. <http://213.230.96.51:8090/files/ebooks>

3. Дилором Юлдашева (Dilorom YULDASHEVA). Профессиональные фразеология (Professional Phraseology). International conference on academic studies in philology (BICOASP) 26-28 September 2019 Bandırma <https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/60539392/>
4. Шомаксудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов А. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – 248 б. <https://www.twirpx.com/file/1070737/>
5. Ғайбуллаева Н.И. Ўзбек тилида тиббий эвфемизмлар (тиббий даврий нашр материаллари асосида): Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати.– Бухоро, 2019. –50 б. <http://library.ziyonet.uz/uzc/book/108708>

«Ант» драмалық дастанының тарихи және фольклорлық негізі
Historical and folklore basis of the dramatic saga "The Oath"

Қалиев Еркін Мұратұлы*

Annotation. In this article, the drama "The Oath" by the writer-playwright T. Akhtanov was the core of the study. The problems of folklore heritage, patterns in drama, historical searches, and the transformation of historical reality into an artistic solution are studied.

Keywords: *drama, historical reality, artistic solution, historicity, folklore*

Т.Ахтанов драматургиясында «Анттың» орны өзгеше. Шығарма тарихи кезең шындығын тартыс үстінде ашуға жасалған батыл қадам, іргелі ізденіс болды. «Шынында «Ана дауысындағы» драмалық сарын мынау «Антта» анық ауыр трагедияға соғады. Сөз саптау, тілдік ізденіс жөнінен де, тақырып тереңдігі мен кейіпкердің кесек ірілігімен де бұл пьеса өміршең туындылар қатарына жатады», - деп жазды сыншы Т.Тоқбергенов [Тоқбергенов, 191: 29]. «Дағдарған елді тар қиядан алып шығар ұл бар ма? Қайдасың, азамат...» деп аяқталатын трагедияның айтар ойы, меңзер тұсы әріде. Қазақ елі ХVIII ғасырдың басында бодандыққа қандай жағдайда келді? Ата-бабаларымыздың жеке мықты мемлекет болып қалыптасуына ықпал болған қандай жайлар? Міне, осы тәрізді уақыт шындығын ашуға ұмтылыс – «Анттың» негізі.

Халықтық бірлік- шығарманың басты ой қазығы. Мұнда ынтымағы жетпеген елдің ауыр қайғысы, жеке мемлекет бола алмау қасіреті бар. Бұл – өткеннің бүгінге сабағы. Әсіресе, тәуелсіз мемлекет боламыз деген қазіргі кезеңге тарих тағылымы болса керек. Шығармаға уақыттың, қоғамның қатыстылығы туралы кейін жазушы «Егемен Қазақстан» газетіндегі сұхбатында былай дейді: «Мен «Антты» жазғанда оны бір мерекеге арнағаным жоқ. Баяғыдан көңілімде, іште пісіп жүретін 1956-1957 жылдары болу керек бір кітаптарда Әбілқайыр Ресейге қосылып, той жасады дегенді оқығанда Әбілқайырдың кешке қарай төбе басына шығып, осының арты не болар екен- деп жалғыз ойланып қалған бейнесі көз алдыма келеді. Бұл «апырай, сонда не ойлады екен?» деген образ болатын. Жазушының көркем

* ЖОББ «Білім» мектеп-гимназиясының қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі

туынды жазғанда өз ойы, ұсынған түп қазығы болады. Бұл ойды айтып жеткізуді мұрат тұтпай, қолға қалам алмайды. Ал тарихи туындының жөні бүлек. Әбілқайырды алғанда қазақ баласының бірлігі үшін бір ауыз сөз айтқым келеді. Ол кезде атын атап тұрып ұлттық бірлікке шақырсаң ұлтшыл атануың қиын емес. Сол пікірді мен Әбілқайыр, оның ар жағында тұрған халық арқылы айтсам керек. Бұл өзі жай пьеса емес, трагедия ғой. Трагедия деуге болмаған соң драмалық пьеса деп айдар тағуға мәжбүр болдым. Егер уақытында байқай алған, терең мән берген адам болса трагедияның түп қазығы-Төле бидің монологы, толғанысы» [Ахтанов, 1984: 6].

«Бір-біріңе қотыр тушанды қиыспаған ағайын(қотыр туша-малдың ең нашары) ырғын дәулетің жауда қалды. «Жаның шықса да жақынына берме, жиған-тергенің жатқа бұйырсын», -деп құдай тағала қарғап па еді бұл қазақты»-дейді [Ахтанов, 1984: 393]. Бұл трагедияны ұстап тұрған дінгек осы. Бұдан артық қалай айту керек. Ол кезде осылай түсіндірмесең басқа жолы жоқ еді, басты мәселе халық трагедиясын көрсету еді.

Т.Ахтановтың «Ант» трагедиялық дастаны - қазақ халқының XVIII ғасыр басындағы тарихи- әлеуметтік шындығын көрсетуге құрылған. Соның ішінде осы пьесаны жазуына үлкен екі оқиға негіз болды. Біріншісі- Ресей патшалығына Кіші жүз хандығының ант беріп, қол астына кіруі. Екіншісі- осы ірі тарихи актінің зор қиындықпен шешілуі, тіпті шиеленіскен қанды оқиғаға соқтыруы. Мұның түпкі себебі жоңғар мен қазақтың небір замандарға созылған соғысының зардабы. Қазақ халқының бірігіп ел болып, хандық құрғаны 1465 жылдан, Ресейге қосылуы 1731 жылға дейінгі 275 жыл ішінде төңірегіндегі жұртпен әр кез ірілі-уақты қағыс – соғыспен өмір өткізді. Бұл феодалдық қоғамның тағылық заңының салдары.

Үш бөлімнен тұратын драма-дастанда (автор осылай атаған) «Түнгі сыр», «Бопай қыз», «Ақтабан шұбырынды», «Сардар сайлау», «Аңрақай», «Бдырау», «Арпалыс», «Ант» тақырыптарына бөлініп пьесаның композициясы айқындалған. Шығарма нақтылы бір жұмыр сюжетке құрылмағандықтан автор уақыт пен оқиғаны кең қамту ниетінде осындай тәсілге барған. Бұл әдіс жалпы драматургияда жат болмағанымен, қазақта тың. Әр тақырып тарихи жайға жанасып, драманың түпкі идеясына саяды және негізгі қаһарман Әбілқайыр ісінен ажырамай оның характерін толыстыруға септігі тиеді.

Пьесадағы басты тұлға Әбілқайырға автор ел басына күн туып тұрған қиын- қыстау шақтың ауыр жүгін артқан. 1723 жылғы жоңғардың ауыр соққысынан ойсырай жеңілген, бет- бетіне бытырай босып кеткен халықтың есін жиюы оңай болмады. Қазақ жерінің шығысы мен оңтүстігі жау қолында қалды. Жоңғарлар ілгері ентелеп, үнемі шабуылдаумен болды. Әбілқайырдың хандық еткені осындай қиын кез еді. Өз Тәуке дәуіріндегідей емес, елді бөлшектеп әлденеше хан мен сұлтандар биледі. Әбілқайыр бір-ақ жүздің, Кіші жүздің ханы еді. Әр хандық өз бетімен өз тұсына келген жаумен ұрыс жүргізіп отырды. Қазақ елі мен жері бір орталыққа бірікпеді. Осы бытыраңқылық жоңғарға да, басқаға да қолайлы жағдай жасап, қазақты арадай талап, үнемі шығынға ұшырата берді. Халық қасарысып қарсы тұра білді.

Міне, осындай ірі зардаптар сайып келіп халықтың ашу-кегін бір арнаға құюға тиіс еді. Ол солай болды да, қазақ елі «Аңырақай» аталған зор майданда жоңғардың бетін қайтарып, қайрат жасады. Үш жүздің ел болып бас қосып Әбілқайырды қол басы сайлады. Бұл бірігу де оңайға түспей талас-тартыспен шешілген еді. Қайып хан, Сәмеке хан, Барақ сұлтандар Әбілқайырдың бағын арттырып, дәрежесін көтергісі келмеді. Ел қамын ойлаудан гөрі әрқайсысы өз мәртебесінің биік болуына тырысты. Елдің бірігіп жоңғар бетін қайтаруына мұрындық болғандар халықтан шыққан батырлар мен билер еді.

Т.Ахтанов осы бір үлкен істегі қаһарманының қайраткерлігін, өзге хан-сұлтаннан ойының озығын, ел бірлігін тілейтін және билігінің де биік болуын арман ететін құлқын Әбілқайыр образы етіп көрсетеді. Өзге хан-сұлтандарды бұдан қораш, таяз, бақталас етіп суреттейді. Әбілқайырдың түп есебін, ірі есебін Сауран сұлтан жетік білмейді. Сауран мен Керей Бөкенбай батыр Әбілқайырдың ел бірлігін сақтағысы келетін ниетін қолдайды. «Пьесадағы Әбілқайыр, Қайып, Сәмеке, Барақ, Төле би, Бәтимә (Бопай), Бөкенбайлар тарихи белгілі адамдар. Сауран сұлтан автор қосқан персонаж. Біздің ойымызша, Сауранның прототиптері: тарихқа мағлұм Барақ сұлтан мен Жәнібек батыр болса керек- ті. Барақ сұлтан Әбілқайырмен бақталас, бітіспес дұшпан, ал Шашақ Жәнібек ханға жекжат, жаһаттасы, оның жолын қолдаушының бірі. Жазушыға осы екі кереғар характерді өз қалпында пьесасына қабылдауына болатын да еді» [Тебегенов, 2011: 46].

Бұл —«Ант» драмасының тарихи негізі, ал фольклорлық негізі драмада басы ашық тұрған мәселе. Алдымен, драма оқиғасының болған кезеңі тарихи нақты болғанмен, кейінгі дәуірге ауызша дәстүрлер арқылы да жетті. **Кезінде әйгілі Мұхтар Әуезов бір ой сабақтапты: «Қазақ театр өнері біздің заманымызда басталғанына біз қуаныштымыз. Бірақ сол қуанышпен бірге, біз ірі өнердің келешегі үшін жауапты екендігімізді де ұмытпауымыз керек»[80].** Ұлы жазушының осы аманатына адалдық танытқан Тахауи Ахтанов ұлттық драматургияның жанрлық сипатының қанат жаюына аса пейілді болып, әлемдік сахна туындыларының заңдылығына жауап бере алатындай дүниелер жазды. Әрине, бұл ретте біз Т.Ахтановтың ұлттық драматургиямыздың негізін қалаушылардың көш басында тұрған осы Мұхтар Әуезов, Жүсіпбек Аймауытов, Бейімбет Майлин, Ғабит Мүсірепов сынды алыптар шоғырының заңды жалғасы екенін үнемі ескеріп отырамыз.

Жалпы, Т.Ахтанов қаламынан туған дүниелердің барлығына да биіктік пен тереңдік тән екенін айтар едік. Ол өмір-өнерге әкелген жүздеген кейіпкерлер, алуан бейнелер бұл күнде ұлтымыздың асыл қазынасына айналды. Т.Ахтанов есімі бүгінгі ұрпақ үшін әдебиеттегі шыншылдық пен әділдіктің синонимі іспеттес. Тахауи Ахтановтың драматургиядағы алғашқы қадамы өткен ғасырдың алпысыншы жылдарымен тұспа-тұс келді. Бұл кезең — сталиндік тоталитаризмнің солақай саясатының қатаң сынға алынып жатқан жылдары болатын-ды. Сонда да болса, сол кезде де, кейін де кеңестік өнер саласы кеңестік уақыттың идеологиясымен һәм саясатымен тығыз қарым-қатынасын еш үзген жоқ. Өйткені өз уысынан еш нәрсені шығармау,

әр нәрсені «цензуралық» көзбен жіті бақылау идеологияның басты ұстанымы еді.

Алайда қайсар қаламгер Т.Ахтанов өз шығармаларында сол кеңестік идеология айтқызбаған дүниелерді астарлап жеткізді. Оның драмаларында ұлттық құндылықтар мен елдік рухқа қатысты толғамдар ерекше көрініс тапты. Тахауи Ахтанов — шебер драматург. Т.Ахтановтың драматург ретіндегі қарым-қабілеті мен суреткерлік эстетикасын айрықша танытқан сахналық шығармалары ұлттық театрымызды көркемдік пен әлеуметшілдіктің жаңа биіктеріне жеткізді. Т.Ахтановтың «Ант» драмасындағы фольклорлық сарындарды саралау барысында, алдымен, көркем әдебиеттің үш тегінен тарап, өзектесіп жатқандығын байқаймыз. Әдебиеттің эпос, лирика, драма-сынды үш тегіне тән дәстүрлер драманың өн бойында да тұнып тұр. «Эпостық дәстүр – эпикалық шығармалардың басты өзегі. Оларда өмір шындығы көркем тұлғалардың бойына жинақталып, солардың басында болатын қым-қуыт оқиғалар толқыны арқылы ашылады» [Молдаханов, 1999: 18]. Драматург тарихи оқиғаны басты желі етіп ала отырып, фольклорлық сарынының бірегейі эпостық баянның өзіндік үлгісін жасайды. Жырдың драмалық шешім табуында Сауран сұлтан сияқты образдардың енгізілуі де жазушының ескі әдебиетіміздің тұнық бұлағын қана ішіп, жақсы дәстүрлерін игере білгендігі. Халқымыздың бүкіл арман-тілегіне негіз болған қиял дүниесі небір ертек, аңыз, жырларды дүниеге әкелген ғой. Сол кең ойлылық драматург қаламын кең тыныс беріп, эпостық сарынның жаңа түрге ие болуына мол мүмкіндік жасаған.

Қазақ елі «Аңырақай» аталған зор майданда жоңғардың бетін қайтарып, қайрат жасады. Үш жүздің ел болып бас қосып Әбілқайырды қол басы сайлады. Бұл бірігу де оңайға түспей талас- тартыспен шешілген еді. Қайып хан, Сәмеке хан, Барақ сұлтандар Әбілқайырдың бағын арттырып, дәрежесін көтергісі келмеді. Ел қамын ойлаудан гөрі әрқайсысы өз мәртебесінің биік болуына тырысты. Елдің бірігіп жоңғар бетін қайтаруына мұрындық болғандар халықтан шыққан батырлар мен билер еді. Драманың бастан-аяқ сюжеті фольклордағы эпикалық баяндау тәсілімен өрілген.

Ал лирикалық толғаныс фольклордағы басты сарындардың бірі десек, «Ант» драмасында бұл–басы ашық тұрған мәселе. «Лирика –нәзік сезімнің, жан-дүниеде болып жатқан көңіл-күй тебіреністердің көрінісі болғандықтан, кейіпкердің рухани әлемін барлауға, оның ішкі дүниесін танытуға мол мүмкіндік беретін жанр». Сол сияқты аталған драмада екі жастың бір-біріне деген ынтық сезімі, олардың алғаш аттарын естіген, одан кейін кездескен, тіпті мәңгілік ажырасқанға дейінгі барлық сәттері – тұнып тұрған лиризм.

Драмадағы ақ өлеңмен төгілген үзінділерге назар аударсақ, Сауран сұлтан мен Бопай қыздың, Әбілқайыр мен Бопай ханымның махаббат атты аңсардың қай тұстарынан көрініп тұрғаны, олардың сол құдіретке жеткені бар, жетіспей жүргені бар, жетіп айрылғаны бар, әлі дәмеленіп жүргені бар, әлі өкініп жүргені бар, өкінбей жүргені бар екендігі көркем берілген.

Қорыта айтқанда, фольклор қазынасын Ахтановтың пайдалануы түрліше сипатта көрінеді. Кейде түрлендіріп, жаңғыртып, фольклор ұғымының мәнін тереңдете, кеңейтіп алса, кейде бастапқы мағынасының аясында шектеледі.

Бұл ретте мына пікір ойымызды тұғырлай түседі: «Фольклорлық элемент кашан да болсын ақынның шығармашылық мақсатына лайық алынады. Егер автор фольклорлық материалды, фольклорлық форманы шығармашылық електен өткізіп, жаңа шығармасының бойына біте қайнастырып пайдаланбаса, шығарма биік, идеялық көркемдік дәрежеге жете алмайды» [Молдаханов: 1999, 80]. Расымен де, фольклорлық элементтер ақын-жазушылар шығармасымен біте қайнасып, бір жүйеден табылып жатпаса, оның көркемдігі кемшін болар еді. Тахауи Ахтановтың «Ант» драмасы да осындай фольклорлық элементтерге толы және олар драманың көркемдігін одан сайын толыстырып тұрғанына куә боламыз.

Әдебиеттер

1. [Токбергенов Т.](#) Қос қағыс: мақалалар мен портреттер . – Алматы : Жазушы, 1981. - 281 б.
2. Ахтанов Т. Бес томдық шығармалар жинағы . – Алматы: Жазушы, 1984. Т.3 : Пьесалар. - 448 б.
3. [Тебегенов Т.](#) Қазіргі қазақ әдебиетіндегі драматургия// Ақиқат . - 2011. - №10.
4. Молдаханов.Ә. Мұхтар Әуезовтің көркем шығармаларындағы фольклорлық дәстүрлер // Оқу құралы. –Ақтөбе, 1999. - 128 б.

Tibbiy pedagogik yo‘nalish talabalarida milliy an’analar asosida bag‘rikenglikni rivojlantirish

Yuldasheva Mashxura Muzafarovna*

Annotation. The article describes the content of the process aimed at developing tolerance in medical pedagogical students on the basis of national traditions, ie in the context of the society of Uzbekistan, each student is born in a cultural and national environment with many positive aspects. It is emphasized that the definition of the content of education based on the socio-cultural, religious, national experience and centuries-old civilization of the Uzbek people is important in terms of forming the concept of tolerance in students.

Keywords: *group hostility, educational process, pedagogical situation, national wealth, cultural attitudes, communication skills, interfaith spiritual differentiation, school, family, neighborhood, national*

O‘quv muassasalarida bag‘rikenglik tarbiyasini rivojlantirishning yangidan yangi imkoniyatlarini izlab topish choralari ko‘rilmoqda. Buning uchun barcha o‘quv muassasalari yagona pedagogik majmua sifatida, shu maqsad atrofida birlashishi kerak. 2020 yilgacha bo‘lgan davrda ta'lim mazmunini modernizatsiyalashning konseptual asoslarida ham bag‘rikenglik tarbiyasini jadallashtirishga erishish ustuvor maqsad sifatida nazarda tutilishi lozim. Ta'lim-

* BuxDU o‘qituvchi, mashhuravuldasheva1973@gmail.com

tarbiya sohasida kirib kelayotgan innovasion texnologiyalardan kichik maktab yoshidagi talabalarda bag'rikenglikka oid tushunchalarni shakllantirishda oqilona foydalanish yo'llarini izlash muhim ahamiyatga ega. Borliqqa nisbatan o'xshash munosabatlar, nuqtai nazarlarning shakllanishi hamda axloqiy jihatdan yo'naltirilgan ijtimoiy xulq-atvorning tarkib topishi natijasida bag'rikenglik ko'nikmalari shakllanib mustahkamlanadi va kengayib boradi. Xuddi shu tarzda ijtimoiy xulq-atvor va ongli xatti-harakatlarning asoslari va tamoyillari yoshlar ongida tarkib topa boshlaydi. Bag'rikenglik ko'nikmalarini egallashga yo'naltirilgan intellektual kuch va intilish ortib boradi. Bu davrda talabalar haqqoniy ong deganda o'zlarini o'rab turgan muhitni tushunishadi. Ularni o'rab turgan muhitda bag'rikenglik tarbiyasining hisobga olinishi muhim ahamiyatga ega. Buning natijasida shaxs o'z xulq-atvoridagi xato- kamchiliklarni sezib, his etib, imkon darajasida bartaraf qilib boradi. Bolalar ulg'aygan sari ularda tez-tez injiqlik, qaysarlik, salbiy hamda noaniq kayfiyat va holatlar kuzatiladi. Bunday paytlarda ularda hosil qilingan atrof-muhitdagilarga nisbatan sabr-toqatli bo'lish, bardoshlilik ko'nikmalari muhim ahamiyatga ega. Aks holda bunday vaziyatlarda qarama- qarshiliklar, kelishmovchiliklar kelib chiqib, ba'zan ular hatto kengroq ko'lam kasb etishi mumkin. Shuning uchun ham talabalarda ilk maktab ta'limi davridayoq bunday kayfiyatlarni bartaraf etishga qaratilgan ta'limiy choralarni ko'rish kerak.

Kuzatishlarimiz natijasida aniqlangan bunday qarama-qarshiliklar talabalarni ilk maktab davridan boshlab bag'rikenglikka oid tushunchalar bilan qurollantirish, bu siradagi tushunchalarni ular ongiga singdirishning qulay shakl, vosita, usul va metodlarini izlab topish, ilmiy jihatdan asoslash zaruriyatini vujudga keltirmoqda.

Albatta taklif qilinayotgan shakl, vosita, usul va metodlar ta'lim jarayoni, uning mazmunini chuqur tahlil qilishni taqozo qiladi.

Birinchi navbatda bag'rikenglik tarbiyasini amalga oshirish prinsiplari va vositalari ilmiy jihatdan asoslanishi lozim. Bag'rikenglik tarbiyasini amalga oshirish jarayonining tahlili shuni ko'rsatdiki, bu dolzarb masalaga talabalar va o'qituvchilar e'tiborini jalb etish maqsadida bag'rikenglik tarbiyasining samarali metod va vositalarini izlab topish lozim. Shuningdek, bag'rikenglik tarbiyasining shakllari va texnologik o'ziga xosliklarini ham aniqlash talab etilmoqda.

Bag'rikenglik tuyg'usini tarbiyalash shuning uchun ham dolzarbki, bugungi kunda jamiyat hayoti va kishilarning turmush tarzini yaxshilash va mustaqil rivojlanishni ta'minlash uchun zarur bo'lgan iqtisodiy, ma'naviy tushuncha va qadriyatlarni talabalarga ta'limning dastlabki bosqichlaridan boshlab singdirish mumkin. U quyidagilardan iboratdir:

- talabani u yoki bu tushuncha, qarash, qadriyatlarni egallashga majburlamaslik axloqini o'zlashtirishga;

- boshqa xalqlar madaniyati, dini, qadriyatlariga nisbatan bardoshli, oqilona munosabatda bo'lishni qaror toptirish;

- talabani ta'limning ilk bosqichlaridan boshlab atrofdagilar bilan o'zaro ongli bir-birini tushunuvchanlik shartlariga asoslangan muloqotga o'rgatishga erishish;

- talabalarda o'zgaralar fikrini bardosh bilan tinglash, muammolarni o'zaro murosa asosida hal qilishga undash ko'nikmasini tarkib toptirish.

Talabalarda bag'rikenglik tushunchalarini shakllantirishda tinchliksevarlik, etnik, diniy, siyosiy, konfessional (izohi) va shaxslararo kelishmovchiliklarga nisbatan chidamlilik, tenghuquqlilik kabilarning tub mohiyatini o'rgatish.

Bag'rikenglik oliy darajadagi insoniy fazilat ekanligini ta'limning ilk bosqichlaridan boshlab talaba ongiga singdirishga erishish lozim. Talabani jamiyat hayotiga tayyorlash maqsadida ko'p millatli xalqlar turmush tarzi mavjud bo'lgan O'zbekiston Respublikasida turlicha kishi va g'oyalar dunyosida yashash mahorati, boshqa kishilarning huquq va erkinliklarini buzmaganda o'z huquq va erkinliklariga ega bo'lishga odatlantirish nihoyatda zarurdir.

Bag'rikenglik insonning ortga chekinishi, ikkiyuzlamachiligi, laganbardorlikka qarama-qarshi qo'yiladigan tushuncha ekanligini talabalar tushunib yetishlariga erishish kerak. Bolalar o'zgalarning mavjudligini tan olishdek, ob'ektiv nuqtai nazarni egallashlari lozim. Yuqoridagilar asosida shuni ta'kidlash kerakki, bag'rikenglik ta'lim jarayonida shakllantiriladigan tarbiyaviy hodisadir.

Bag'rikenglikni shakllantirishda muomala madaniyatini qaror toptirish birinchi darajali ahamiyatga ega. Jamiyatdagi ko'pgina kelishmovchilik- larning asosini kishilarda madaniy muomalaning shakllanmaganligi tashkil etadi. Ko'pincha kishilar bir-birlarini tabiiy tarzda qabul qilish o'rniga o'zlarini noto'g'ri tutadilar. Bir-birlari bilan qo'pol muomalada bo'ladilar. Aksariyat hollarda bunday muomala diniy va milliy nizolarga sabab bo'ladi. Talabalarda maktabdayoq bir-birlariga nisbatan chidamli bo'lish ko'nikmasini izchil shakllantirib borish kerak.

O'qituvchi bilan talaba orasidagi «Hamkorlik pedagogikasi» va bag'rikenglik tushunchalarini qo'llamay turib, ta'lim tizimida islohotlarni amalga oshirish, har tomonlama rivojlangan shaxsni kamol toptirish mumkin emas.

Ta'lim tizimi jamiyatda nafaqat texnologik va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot omili, balki ma'naviy va iqtisodiy rivojlanishning muhim strategik vositasi sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Shu bois mustaqil mamlakatimizda ta'lim sohasiga yil sayin katta e'tibor qaratilmoqda. Mazkur vazifa ta'lim tizimining barcha bosqichlari: maktabgacha ta'lim muassasalaridan tortib oliy ta'limning yuqori bosqichlarigacha bo'lgan bo'g'inlar zimmasiga yuklatilgan.

Mazkur maqsadni amalga oshirish jarayonida mavjud o'quv dasturlarini yangi pedagogik texnologiya va zamonaviy usullarni qo'llagan holda takomillashtirish eng birinchi vazifa hisoblanadi. Takomillashtirilgan o'quv dasturlarida o'g'il va qiz bolalar tengligi, qolaversa, barcha fanlar bo'yicha o'quv materiallarining gender tenglik va farqlar asosida belgilab berilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Shuni ta'kidlash lozimki, istiqbolda talabalarning bilim,

ko'nikma va malakalarini nazorat qilish nafaqat o'zlashtirish, balki o'g'il va qiz bolalarning har biriga xos bo'lgan tushunish, bilimlarni amaliy qo'llash va ijod ko'nikmalarini aniqlash asosida ham amalga oshirilishi lozim. Bu holat talabalarning bilim darajasiga ijobiy ta'sir ko'rsatibgina qolmay, yangi sifatga ega bo'lgan aql-zakovat egasini tarbiyalaydi, ya'ni u o'ziga xos shaxsni shakllantirib, ular ongini o'stirish, shuningdek, dunyoning ijtimoiy, informasion, texnologik va iqtisodiy o'zgarishlariga moslashishlariga katta yordam beradi.

Talabalarni tarbiyalash va ularni bo'lajak amaliy faoliyatga tayyorlashda umummehnat ko'nikmalari katta o'rin tutadi, tibbiy pedagogik yo'nalish talabalariga mehnat ta'limi berishning asosiy maqsadi, ularni bo'lajak hayotga tayyorlashdan iboratdir.

Keng ma'noda bag'rikenglik tushunchalarining poydevori individual darajadan tashkil topgan. Zero, individual fazilatlar o'z ichiga bag'rikenglikning barcha qirralarini oladi.

Bizningcha, har bir kishida «o'zga»ni hurmat qilish hissini tarbiyalash bag'rikenglik muammosini yechishni osonlashtiradi.

O'zga millat vakilini tan olish unda o'zi uchun aziz bo'lgan boshqacha qadriyat, mantiqiy fikrlash, turmush tarzi, madaniyat mavjudligini anglab yetishdan iboratdir.

qabul qilish – bu o'zga din va millat vakilining bizga nisbatan farqli jihatlariga ijobiy munosabatda bo'lish demakdir.

Tushunish esa o'zga din va millat vakilining ichki dunyosini ko'ra olish, unga o'zi va o'zgalar nuqtai nazaridan yondashish demakdir.

O'qituvchi va talaba orasidagi sub'ekt- sub'ekt darajasidagi munosabatning asosini bag'rikenglik tashkil qiladi. Mazkur munosabat orqali talabalarda o'zining «men»i, g'urur va shaxsiyat madaniyati qaror topa boshlaydi.

Noto'g'ri javob berishdan qo'rqish hissi yo'qolib, tushunish, anglab yetish hissi paydo bo'la boshlaydi.

XXI asrda turli millat va dinlarga mansub shaxslararo bag'rikenglik– bu, insoniyatning tinch-totuv yashashi uchun asosiy vosita, insonparvar jamiyat va turmush tarzini barpo etishning muhim shartidir.

Bag'rikenglikni ifodalovchi muhim vositalardan biri o'zaro dialog, ya'ni muloqotdir. Bunday muloqot asosan ikki kishi, ya'ni o'qituvchi va talaba orasida amalga oshiriladi.

Bag'rikenglik tarbiyasi talabalarni ijtimoiy hayotda chidamlilik, bardosh, o'zaro muloqot, toqatli bo'lish kabilarga o'rgatadi.

tibbiy pedagogik yo'nalish talabalarida bag'rikenglik tushunchalarini shakllantirish chora-tadbirlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- talabalarni jamiyatdagi barcha din va millat vakillarining qadr- qimmatini himoya qilish tamoyillari bilan tanishtirish;

- har bir shaxs tabiat va jamiyatning noyob takrorlanmas mo'jizasi ekanligini anglab yetishiga pedagogik ko'mak berish;

- millatlar va dinlararo ma'naviy va madaniy farqlanishning asosini o'zaro uyg'unlashtiruvchi tamoyildan iborat ekanligini anglash;

- hamkorlik harakatining asosi sub'ekt- sub'ekt munosabatlarini tashkil etishga ko'maklashish. Bu o'rinda talaba topshiriq bajarayotgan paytda yuzaga keladigan muammolarni birgalikda hal etish va mehnatni to'g'ri taqsimlashga o'rgatish kerak. Talabalar bir-birlarini to'ldiruvchi element ekanligi, ularning har biri ushbu guruh uchun o'ziga xos topilma ekanligini to'la-to'kis his etishlari maqsadga muvofiqdir.

Ushbu tamoyillarga amal qilish natijasida talabalar asta-sekin tinchlik madaniyati elementlarini egallab boradilar. Boshqalarni hurmat qilish, ularning qadriyatlariga toqat bilan munosabatda bo'lish kabi ko'nikmalarni egallagan talaba istiqbolda jamiyat hayotida tinchlikni barpo qilish, turli millat va din vakillari bilan hamjihatlikda yashash ko'nikmasini ham egallaydi.

Oila, maktab, mahalla va atrof-muhitdagi kishilar hamjihatligi uchun harakat qilish talabaga xotirjamlik, quvonch, o'z ishidan qoniqish bag'ishlaydi. Uni katta-katta ishlarga ruhlantiradi.

Ta'kidlab o'tilganidek, bag'rikenglik tarbiyasining asosiy maqsadi talabalarda bag'rikenglik, o'zga din va millat vakillariga hurmat, ularning qadriyatlarini e'zozlash, milliy boyliklariga hurmat bilan qarash, toqatlilik, bardoshlilik, do'stlik, birodarlik, hurfikrlilik, vatanparvarlik, saxiylik, sadoqatlilik, o'zgalarga hurmat nazari bilan qarash, o'zaro madaniy munosabat va muloqot ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat.

Ta'lim-tarbiya jarayonida bag'rikenglikni tarbiyalash natijasida quyidagilar nazarda tutiladi:

- maktab va sinf jamoasida o'zaro hamkorlik va hamjihatlikni amalga oshiruvchi talabani tarbiyalash;

- bag'rikenglikka yot bo'lgan munosabatlarga qarshi chiqadigan talabani tarbiyalash.

Talabalarda bag'rikenglikni qaror toptirishga yordam beradigan tadbirlar quyidagi izchillikda amalga oshirilishi lozim:

1. Tibbiy pedagogik yo'nalish talabalarida ularni o'zaro hamjihatlikka asoslangan harakatga jalb etish orqali empatiya, hamdardlik tuyg'ularini tarbiyalash.

2. Tibbiy pedagogik yo'nalish talabalarida bahs yuritish, munozara qilish va kelishmovchiliklarni tinchlik yo'li bilan hal etish, ochiq muloqot asosida bag'rikenglik ko'nikmalarini shakllantirish.

3. Shu bilan bir qatorda interfaol o'qitish metodlari orqali talabaning ota-onalari, sinfdoshlar, atrof-muhitdagilar, o'qituvchilar bilan muloqoti asosida ham bag'rikenglik tarbiyasi amalga oshiriladi.

Tibbiy pedagogik yo'nalish talabalarida bag'rikenglik tushunchalarini shakllantirish maqsadlari bizningcha quyidagilardan iboratdir:

- o'qituvchilar, ota-onalar, atrof-muhitdagi kishilar hamda talabalarda empatik qobiliyatlarni rivojlantirish, boshqalarning fikrlari va qarashlariga nisbatan bardoshli bo'lishga odatlantirish;

- bag'rikenglik ko'nikmalarini bir qadar egallagan talabalarda kommunikativ, ya'ni muloqot madaniyati elementlarini shakllantirish;

- tibbiy pedagogik yo'nalish talabalarini tabiat, jamiyat a'zolari hamda atrof-muhitga nisbatan tajovuzkorlikka qarshi kurashga tarbiyalash.

Talabalarda hosil bo'lgan bag'rikenglikka oid tushunchalarni aniqlash natijasida ularda uchraydigan xavotir, hayot maktabiga moslasha olmaslik, yuqori darajadagi qo'rquvning oldini olish chora-tadbirlarini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

Oliy ta'lim talabalarini bag'rikenglik ruhida tarbiyalashning muhim vazifalari sifatida bag'rikenglik tushunchalarini shakllantirishning muhim va mahsuldor usul va metodlarini aniqlash lozim.

Xilma-xillik – insoniyat taraqqiyotini boyituvchi muhim omil hisoblanib, aynan chidamsizlik uning yo'lida to'siq bo'ladi. Ta'lim jarayonida bu to'siqlarni bartaraf etish yo'llari va vositalari haqida talabalarni muntazam xabardor qilib turish ham muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar:

1. Bag'rikenglik tamoyillari deklaratsiyasi: YNESKO 1995-y. 16-noyabr, Parij, 1999.-15 b.
2. Inson huquqlari. Umumjahon deklaratsiyasiga sharhlar. T.: Adolat. 1999.
3. Islom va mazhablar.-T.: Ma'naviyat.2000.-27 b.
4. Islom ziyosi O'zbekim siymosida.-T.: Toshkent Islom un-ti, 2001.- 240 b.

5-SHO`BA

AMALIY FILOLOGIYANI RIVOJLANTIRISH - DAVR TALABI

Yosh avlodda tibbiy madaniyatni rivojlantirishda ona tili fanining ahamiyati

Ashurbayeva Ruqiya Qahhorovna*

Annotatsiya: Mazkur maqolada tibbiy madaniyatning nechog`lik muhimligi va bu tushunchani ona tili fani vobastaligida ta`lim jaroyoniga tadbiiq qilishning bir necha samarali vositalari borasida fikr yuritilgan.

Kalit so`zlar: *tibbiy madaniyat, ona tili, metodlar, kasallik, o`zbek leksikografiyasi, tibbiyot*

XXI asr insoniyat hayotiga misli ko`rilmagan kashfiyotlar va mukammal texnikalar bilan ko`pgina qulayliklarni olib kirgan bo`lsa-da, bu muvoffaqiyatlar barobarida ulkan muammolar kirib keldiki, o`z yechimini kutish jarayonida

* Buxoro davlat tibbiyot institute assistenti ruqiya.qahhorova@mail.ru

insoniyat hayotiga ham xavf solgani va solayotgani barchaga ayon. Shunday global muammolardan biri – COVID kasalligi va uning salbiy oqibatlarini hisoblanadi. To'g'ri, bugungi kunda bu kasallik o'rganildi va uning oldini olish uchun bir qancha samarali usullar olib borilmoqda. Bunday samarali usullar sirasiga, kasalliklarning yengishning muhim omili sifatida – TIBBIY MADANIYATning rivojlanishi sanaladi. Bu borada esa dastlabki bilimlar muhim va bir umr xotirada muhrlanib qoluvchi, unitilmas bilim va ko'nikmalardir. Bunda maktab davrida, o'quvchining dunyoqarashi shakllana boshlanish jarayonidayoq tashkil qilish maqsadga muvofiq.

Maktab ta'lim jarayonida ona tili darslarini “integratsiya”, ya'ni boshqa fanlar bilan aloqadorlikda, jumladan, tibbiyot fani bilan vobasta o'tkazish bugungi zamon va davr talabi! Insoniyatning eng buyuk vazifasi bo'lmish - yosh avlodni tarbiyalash jarayonida ta'lim oluvchilarni tubbiy madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish zaruriyatdir. Tibbiyot faning asoschisi, dunyo tan olgan Avitsenna ta'limoti 3 muhim asosni ilgari suradi: insonni davolashda eng avvalo So'z, keyin Giyoh, iloji qolmaganida Tig'... (jarrohlik) davolash usulidan foydalanish mumkinligi aytiladi. Ajdodlarimizning dono o'g'itlari mana oradan ming yillar o'tganidan keyin ham o'zini oqlamoqda. Bugun birlamchi tibbiy-sanitariya profiliktikasidagi eng birinchi qadam ya'ni tushuntirish va ogoh etish tajribasi hamma narsadan ustun qo'yilmoqda[3].

Bunda esa ona tilining o'zini alohida ahamiyat kasb etadi. So'z qiymati, so'z qudrati ona tili fanidagina o'z aksini topadi. Zero, so'z bilan inson salomatligiga mustahkam poydevor qo'yiladi. Amaldagi 5-sinf ona tili darsligida shunday jummalarni uchratamiz:

❖ *Assalomu alaykum, akajon! Avvalo, inson uchun suv va havo- dek zarur bo'lgan sog'liqlaringiz yaxshimi? Yigitlik burchingizni hormay ado etyapsizmi? Bizdan so'rasangiz, rahmat! Hammamiz sog'-salomatmiz... (442-mashq.)*

yoki,

❖ *“Tibbiyot qomusiy lug'ati” dan olingan parcha asosida bolalarda uchraydigan kasalliklar to'g'risida suhbatlashing.*

ASTMA – kelib chiqish sabablari turlicha bo'lib, o'tkir rivojlangan bo'g'ilish xurujlarining umumiy nomi

(nafas siqishi).(396-mashq.)

❖ *Tabriknoma*

Hurmatli do'stim Javohir! Sizni “Xalqaro yosh robototexniklar” tanlovidagi yutuqlaringiz bilan tabriklayman. Siz ixtiro qilgan robotlar, albatta, tibbiyot sohasini yanada rivojlantirishiga ishonaman. Butun maktabimiz siz bilan faxrlanadi.

Sizga hurmat bilan sinfdoshingiz Ulug'bek (130-dars.)

Yuqorida keltirilgan salomatlik haqidagi fikrlar o'ziga xos tibbiy madaniyat namunasi bilan birgalikda ona tili fanidan berilgan grammatik mavzularni o'tilishida va mustahkamlanishida asosiy manba hisoblanadi.

Bizga ma'lumki, sezgi negizida idrok shakllanadi. Sezgi bizni o'rab turgan muhitdagi narsa va hodisalarning ayrim xususiyatlarini aks ettirsa, idrok esa xilma-

xil xossalarni tartibga solib, birlashtirib ongimizda aks ettiradi, narsa va hodisalarning yaxlit obrazini yaratadi. Ta`lim oluvchilarda sezgi vositasida idrok qilish ko`nikmalarini rivojlantirishda, ona tili dasrlarida tibbiyot bilan integrativ tarzda quyida berilgan metodlardan foydalanilsa, o`zining ijobiy natijasini beradi[1].

✓ **“Shifokor kundaligi”** – bu metod tibbiyotga doir dastlabki bilimlarni mustahkamlashga qaratilgan bo`lib, ona tili darslarida aynan, 5-sinf ona tili darsligining LUG`ATSHUNOSLIK mavzusini takrorlashda qo`llaniladi. Bunda ma`lum kasallik turi aytiladi va shu kasllikning belgilari, kelib chiqish sabablari va davolash usullari haqida o`quvchilarning dastlabki bilimlari so`raladi, bildirilgan fikrlar o`qituvchi tomonidan umumlashtirib, quyida berilgan “Shifokor kundaligi” deb nomlangan jadvalga joylashtiriladi. Jadvlada berilgan ma`lumotlardan iborat matn ustida ish olib boriladi. Har bir so`zga izoh berish jarayonida o`zbek leksikografiyasi doir o`tilgan mavzular takrorlanadi. Bu metod orqali ta`lim oluvchida ham tibbiyot ham o`zbek leksikografiyasiga doir bilimlari mustahkamlanadi.

SHIFOKOR KUNDALIGI				
KASALLIK NOMI	KASALLIK BELGILARI	KASALLIK KELIB CHIQISH SABABLARI	KASALLIKNI DAVOLASH USULLARI	IZOH

- **Kasallikning nomi: COVID-19**
- **Kasallik belgilari:** Isitma, lanjlik va quruq yo`tal. Yana ba`zan burun bitishi, tumov, mushak og`riqlari, tomoq og`rig`i va ich surishi [4].
- **Kasallikning kelib chiqish sabablari:** **Viruslar** aksirish yoki yo`talish paytida havoga chiqariladigan juda mayda tupuk tomchilari orqali yuqadi. Bundan tashqari, koronavirusni qattiq yuza – masalan, eshik tutqichi yuqtirishdan mumkin.
- **Kasallikni davolash usullari:** Yengil COVID-19ni o`tkazayotgan bemorlarga davolash yoki profilaktik maqsadlarda antibiotiklar tavsiya etilmaydi. Antibiotiklardan keng foydalanishga yo`l qo`yilmasligi kerak. Bemorlarni alohida, havo yaxshi aylanadigan xonada izolyatsiya qilish tavsiya etiladi. Bemorga surunkali kasalliklari yo`q, nisbatan sog`lom oila a`zosi qarashi mumkin. Bemor va uning xonasiga kirgan oila a`zolari ham niqob kiyishlari va qo`llar gigiyenasiga rioya qilishlari kerak. Bemorga alohida choyshab va idishlar ajratish kerak. Bemorning kiyimlari 60–90 daraja haroratda yuvilishi kerak[5].
- **Izoh:**

Matn ustida ishlash:

Viruslar - (lot.virus –o`simlik shirasi; zahar) Faqat tirik hujayralarda ko`payib, odam, hayvon, o`simlikda yuqumlikasalliklar qo`zg`atuvchi

mikroorganizmlar, Gripp virusi – Viruslar ma`lum filtrlardan o`tib ketadigan bakteriyalar bo`lib, ular bakteriyadan kichik bo`ladi. .Oripov, Ko`z ilg`amas dunyo. Vilson Smitning aniqlashicha, grippni bakteriyalar emas, balki nihoyatda mayda-mayda, ko`z ilg`amas viruslar vujudga keltirar ekan. “Fan va turmush”

Antibiotiklar (anti-qarshi va bios–hayot) – ba`zi mikro-organizmlar (zamburug`lar, bakteriyalar), hayvon to`qimalari va ayrim yuksak o`simliklar hayot faoliyati natijasida hosil bo`ladigan va turli xil mikro-blarning o`sishi hamda rivojlanishini to`xtatadigan organik moddalar[6].

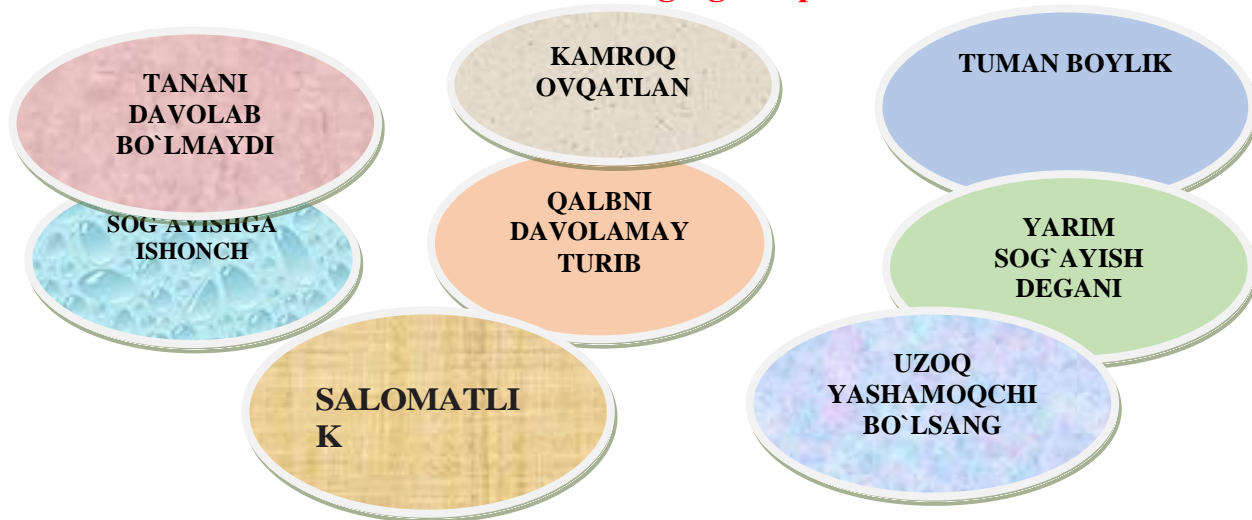
“Sherigingni top” o`yin-topshirig`i. «Sherigingni top» o`yin-topshirig`i, ta`lim oluvchilarda diqqatni, topqirlik va til sezgirligini tarbiyalashga xizmat qiladi. Ta`lim oluvchilar alohida guruhlariga bo`linmasdan, ammo hamkorlikda faoliyat ko`rsatadilar.

O`qituvchi mazkur o`yin-topshiriq uchun xalq maqollaridan, topishmoqlar yoki hikmatli so`zlardan foydalanishi ham mumkin. Buning uchun o`qituvchi o`yin-topshiriqni avvaldan quyidagi tartibda tayyorlab qo`yadi:

Sinf o`quvchilari soniga qarab tarqatmalar tayyorlanadi va ular teng ikki bo`lakka ajratiladi [2].

Xalq maqollaridan, topishmoqlar yoki hikmatli so`zlardan darsning ta`limiy maqsadiga muvofiq saralab olinganlarining har biri ikki bo`lakka bo`linib, yarmi birinchi kartochkaga, davomi esa ikkinchisiga yoziladi va bu o`yinidan foydalanib, tabobatga doir ota-bobolarimiz tomonidan qo`llanilgan maqollar ikkinchi yarmi topish asnosida to`liq gap shakliga keltiriladi.

“Sherigingni top”

Shuningdek, tafakkurga chorlovchi quyidagi “Mulohaza va munosabatlar” jadvalidan foydalanib, tibbiyotga doir bilimlarni ona tili vositasida bilimlarni mustahkamlab olamiz.

MULOHAZALAR	MUNOSABATLAR
<p><i>“Agar dunyoda chang va g`am bo`lmaganda edi insonlar 100 yil yashagan bo`lur edi” (Ibn Sino)</i></p>	

<i>Tabobat hamma san`atlar ichida eng oliyjanob san`atdir. (Gippokrat)</i>	
<i>“Sog`lom tanda, sog` aql” (Xalq maqoli)</i>	

Xulosa shuki, Ibn Sino psixogigiyena deb ataluvchi fanga asos solar ekan, kasalliklarning oldini olishda tarbiyaning ahamiyatini o'z asarlarida ko'rsatib o'tadi va “Tarbiya erta bolalik davridan boshlanishi kerak”[1], degan edi. Shunday ekan bu tarbiyani bevosita ona tili vobastaligi, yuqorida korsatilgan interaktiv metodlar asosida yosh avlodning tibbiy madaniyatini rivojlantirish muhim sanaladi. Yuqorida taklif qilingan integrativ tamoyilga asoslangan metodlar orqali ta`lim oluvchida:

- tibbiy nutqi shakllanadi;
- tibbiy madaniyat rivojlanadi;
- tibbiyotga doir zaruriy atama va tushunchalar borasida o`ziga xos dunyoqarashiga ega bo`ladi;
- global zamonda o`z salomatligiga befarq bo`lmagan shaxs sifatida kamol topishida yetarlicha ma`lumotlarga ega bo`ladi. Zero, ta`lim oluvchi fikrlash, idrok qilish, nutqini ravon va savodli yetkaza olishi orqali jahon andozalariga mos, raqobatbardosh mutaxassis bo`lib yetishadi.

Adabiyotlar:

1. Ibodullayev I. Tibbiyot psixologiyasi. Darslik. – Toshkent: Yangi avlod, 2009.
2. Yo`ldosheva D. N., Ashurbayeva R.Q. Ona tili ta`limida zamonaviy pedagogik texnologiyalar. Metodik qo`llanma.– Toshkent: Turon zamin ziyo, 2018.
3. ziyonet.uz O`zbek tilining izohli lug`ati. Toshkent, O`zbekiston. 2021.

Taqlid so`zlarning tibbiyotda qo`llanilishi

Istamova Sohiba Izatillo qizi*

Annotatsiya: mazkur maqolada tilshunoslik va tibbiyot sohasining aloqadorligi, taqlid so`zlarning tibbiyot sohasida qo`llanilish doirasi va ahamiyati tibbiy lug`atlar asosida o`rganilib, tahlil qilingan.

Kalit so`zlar: *tabobat, farmatsiya, hiqichoq. qaltirama, xurrak, yo`tal turlari, qu-qu yo`tal, xirillash, alomatlar*

Bugungi kunda tilni lingvistik nuqtayi nazardan emas, balki boshqa fanlar, jumladan, psixologiya, mantiq, sotsiologiya, matematika, fizika, informatika va axborot texnologiyalari, dasturlash, san`at, tibbiyot sohalari bilan bog`liqlikda o`rganish borasida bir qancha ishlar amalga oshirildi. Natijada tilshunosligimizda psixolingvistika, sotsiolingvistika, pragmalingvistika, kompyuter lingvistikasi, tibbiy lingvistika kabi bir qancha sohalar shakllandi va rivojlandi.

Tibbiyot va tilshunoslik o`rtasidagi munosabatlarning chuqur tahlil qilinishi bu ikki sohaning bir-biri bilan naqadar uzviy bog`liq ekanligini yana bir bor ko`rsatib berdi. Shifokor tibbiy bilimlarni chuqur o`rganish bilan bir qatorda tilshunoslik sohasidagi bilimlarga ega bo`lishi katta ahamiyatga ega. Bemor bilan

* Buxdu I bosqich magistranti

nutqiy munosabatga kirishar ekan, bevosita uning ongiga ta'sir o'tkazadi. Xasta kishining ko'zlarida sog'ayib, salomatligi tiklanishi, oyoqqa turishiga bo'lgan ishonch hosil bo'lishi shifo topishning kalitidir. Bu ishonchni bemorlarda hosil qilish esa shifokorning nutqiga, mahoratiga bog'liqdir.

Bundan tashqari, tibbiyot xodimi insonlar bilan muloqot jarayonida tibbiy atama, tibbiy terminlardan emas, iloji boricha, tibbiy perifrazalardan unumli foydalanishi, kasalliklarni tushuntirish, kasalliklar haqida axborot berishda esa oddiy, tibbiy atamalardan xabardor bo'lmagan insonlarga xalq tiliga yaqin, tushunarli muqobillarini qo'llash lozim.

Tibbiyotda turli kasalliklarni nomlash va ular haqida ma'lumot berish, kasallik alomatlarini izohlashda taqlidlar va ulardan hosil qilingan so'zlarning qo'llanilishi unumli. Tibbiy lug'atlarda taqlid so'zlardan kelib chiqqan terminlar anchagina:

Hiqichoq – beixtiyoriy, odatda, bir tekisda takrorlanuvchi nafas olish bo'lib, o'ziga xos tarzda ovoz chiqadi, diafragma – ko'krak va qorin bo'shliqlarini ajratib turuvchi mushak pardasining to'satdan qisqarishi sabab bo'ladi [1]. **Qaltiroq** (sin. qaltirash) butun gavdaning yoki uning bir qizmining, masalan, ko'krakdan yuqori qismining ixtiyorsiz, bir maromda, bir xil tebranma harakati; giperkinez. **Qarilik qaltirog'i** – asosan bosh, pastli jag', qo'l barmoqlarining aralash qaltirashi; harakat aktlarigasezilarli ta'sir ko'rsatmaydi; aksariyat kekxa va qariyalarda uchraydi.

Xurрак kasalligi - uyqu vaqtida toraygan nafas yo'llari orqali havo oqimlari o'tishi barobarida halqum yumshoq tuzilmalarining bir-biriga urilishi chog'ida yuzaga keluvchi xurullagan, chiyillagan ovozlar bilan kechadi. Ba'zan xurрак mutlaqo sog'lom odamlarda ham bo'lishi mumkin. Ba'zi hollarda **xurрак xavfli kasallik** – **uyqu apnoye sindromining** alomatlardan biri sifatida ham namoyon bo'ladi.

Xalq tiliga yaqin bo'lishi, tibbiyot tilidan bexabar odamlarga ham tushunarli bo'lishi uchun ayrim kasallikka oid atamalarni tushunarli atamalar bilan ifodalash holatlari ham uchraydi. Bunday tibbiy atamalar ham leksikamizda uchraydi. Aksariyat lug'atlarda bunday terminlar izohi berilayotganda “xalq tabobatida”, “sinonimi” kabi izohlari beriladi, yoki aksincha, “tibbiy farmatsiyada”, “tibbiyotda”, “tibbiy texnikada”, “farmatsiyada” kabi izohlar orqali ularning ilmiy muqobili ko'rsatiladi :

Qaltirama – xalq tabobatida – gavda biror qismi (ayniqsa, qo'lpanja)ning to'xtovsiz, muttasil qaltirab, titrab turish kasalligi; ilmiy tibbiyotda **Parkinson kasalligining** belgisi sifatida qaraladi.

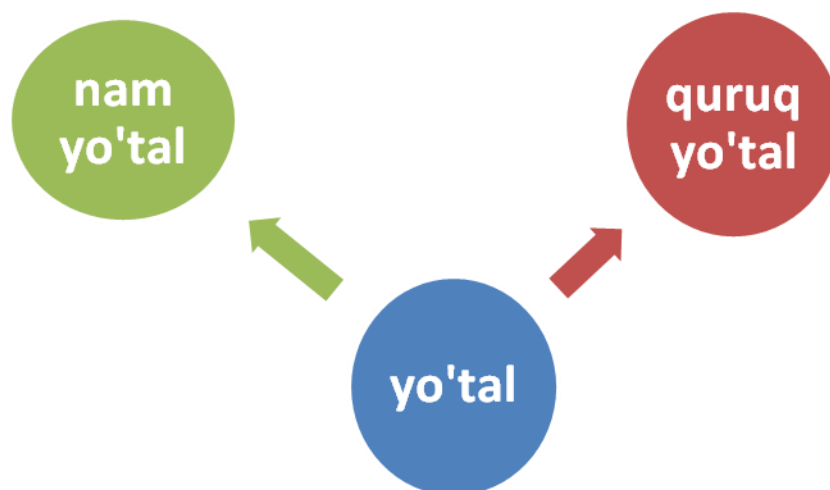
Dovdirash – 1.Koordinatsiyasi buzilgan holatda yurish; gandraklash, alpon-talpon harakatlar qilish.2.Fikrlar oqimi buzilgan, nutq ravonligi izdan chiqqan holat; telba-teskari, chalkash-chulkash gaplar gapirish kabi sindromlar bilan yuzaga chiqadi.3.Uyquda valdirash.

Xirillash (-lar) – nafas yo'llarining torayishidan yoki ularda patologikajralmalar mavjudligidan yuzaga keladigan nafas shovqinlari; ular o'z tabiatiga ko'ra, asosan: nam xirillashlar, quruq xirillashlar va charsillovchi xirillashlarga tafovut qilinadi [2].

Afoniya – (gr. A- - yo'q + gr. phōnē – tovush) – shivirlab gaplashish saqlanib qolgan holda ovoz jarangdorligining yo'qolishi [3].

Taqlid so'zlar turli xil kasalliklarning izohini berishda, ularni tavsiflashda ham keng qo'llaniladi. Yo'tal - ixtiyoriy yoki ixtiyorsiz (reflektor) ravishda kuchli zarb bilan yuzaga chiqadigan tovushli turtkisimon nafas chiqarish; nafas yo'llaridagi patologik jarayonlar.

“Tibbiy terminlarning izohli lug'ati”da yo'talning 2 xil tuzi mavjudligi ko'rsatilgan:

Quruq yo'tal (sin. balg'amsiz yo'tal) – yo'talganda balg'am ajralim cjiqmaydigan yo'tal. Nam yo'tal (sin. balg'amli yo'tal) – yo'talganda balg'am ajralib chiqadigan yo'tal.

Bu ikki turning ham bir necha xil ko'rinishlari mavjudligi haqida ma'lumot berilar ekan, quruq yo'talning ko'rinishlaridan biri sifatida “Qu-qu” yo'tal turi ham keltiriladi. Bu nomlanish kasallikning kechish jarayonidagi yo'talning davomiyligi, kuchliligi bilan bog'liq bo'lib, shu jarayonda yuzaga keladigan qu-qu tovushga taqlidi ushbu yo'tal turini nomlashda asos qilingan va unga quyidagicha izoh beriladi:

“Qu-qu” yo'tal – uzuq-yuluq, qisqa-qisqa, qattiq quruq yo'tal; hiqildoq yoki kekirdak sohasida patologik jarayon kechganda yuzaga chiqadi.

Lug'atlarda, odatda, tibbiy terminologiyaga oid ilmiy ommabop matnlarda taqlidlar va ulardan hosil qilingan so'zlar keng qo'llanilishi orqali bemorlarning turli kasalliklar haqidagi tasavvurlarning shakllanishi osonlashadi, tushunarli bo'ladi. Bunday hollarda ko'pincha qu-qu, xur-xur, qalt-qalt kabi taqlid so'zlar, qaltiramoq, xirillamoq, lo'qillamoq, g'uvillamoq, shang'illamoq singari taqlid so'z asosli fe'llardan foydalaniladi. Masalan, arterial gipertenziya kasalligi alomatlarini tavsiflashda shu kabi so'zlardan foydalanilgan:

Goho bemor bosh aylanishi, quloq shang'illashi, (g'uvullagan yo jaranglagan tovush), ko'z oldida uchqunlar paydo bo'lishi, ko'zning xiralashishidan bezovta bo'ladi.

Yoki:

Hiqichoqda ko'pincha xiyqillagan ovoz chiqishi yoki kekirik kelishi mumkin; goho kishi qusib ham yuboradi, chunki bu paytda oshqozon shillig'i va uning chidamli spazmasi joyidan qo'zg'alishi mumkin.

Adneksit (bachadon o'simtalari yallig'lanishi), aritmiya (yurak urishining chastotasi, maromi va izchilligining buzilishi), ateroskleroz (yirik va o'rta arteriyalarning surunkali kasalligi), meningit (miya pardalari yallig'lanishi), gripp, panaritsiy (xasmol) kabi kasalliklarning alomatlarini keltirishda ham qaltirash, dukullab urish, lo`qillab og`rish, zirqirab og`rish kabi so`zlar qo`llaniladi.

Taqlid so`zlar asosida hosil qilingan **organ nomlari** ham tilimizda mavjud bo`lib, bunday nomlanish organ va u orqali hosil qilinadigan tovush bog`liqligi asosida yuzaga kelgan:

Hiqildoq (sin.bo`g`iz) – IV – VI bo`yin umurtqalarining ro`parasida halqum (q.) oralig`ida joylashgan, tog`ay, boylam va mushaklardan tarkib topgan nafas o`zosi; ovoz shu a`zoda hosil bo`ladi; nafas yo`lining burun bo`shlig`idan keyingi qismi.

Bag`baqa (sin. baqbaqa) – iyak ostidagi osilinqirab turgan so`ldim et.

Yosh davrlarini izohlashda, bolalarning ma`lum davrdagi nutqiy faoliyati bilan bog`liq bo`lgan jarayonlarni izohlashda, shu davrga nom berishda ham taqlid so`zlardan unumli foydalanilgan:

Bildiroq – (sin. qaqajon) – tibbiyotda – endilikda tili chiqib biyrongina bo`lib qolgan bola.

Bildiroqlik – bolalarning tilga bo`lgan qobiliyatidan xabar beruvchi darakchi.

Til nafaqat muammola vositasi, balki xalqning madaniyati, urf-odati, uning turmush tarzi, tarixini ko`rsatuvchi oynadir. Tilni asrash, rivojlantirish – millatning yuksalishi demakdir. Axborot texnologiyalari rivojlanib borayotgan bir davrda, tilimizni rivojlantirish uchun birinchi navbatda, tilshunosligimizni boshqa sohalar bilan bog`liq holda tadqiq qilishimiz muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, tilimizni tibbiyot sohasi bilan birga tadqiq qilar ekanmiz, meditsina sohasidagi international terminlar bilan bir qatorda ularning xalqona variantlarini faollashtirishga harakat qilishimiz lozim. Zero, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta`birlari bilan aytganda, “Bugungi kunda biz yangi O`zbekistonni, yangi Rennans poydevorini barpo etishdek ezgu maqsadlarimizga erishishda, hech shubhasiz, ona tilimizning hayotbaxsh qudratiga tayanamiz”.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Асраров А., Усмонходжаев А., Садикова З., Билолов Э., Ахматов А., Маткулиев Ў., Асроров Ў., Омаров Х., Сафаева С. Табобат олами – касалликлар ва уларни даволаш йўллари. – Т.: “NOSHIR”, 2012.
2. Қосимов А. Тиббий терминларнинг изоҳли луғати. I жилд. – Т.: “Абу Али ибн Сино”, 2003.
3. Қосимов А. Тиббий терминларнинг изоҳли луғати. II жилд. – Т.: “Абу Али ибн Сино”, 2003.
4. Abuzalova M., Qobilova A. www.uzmuxabarlari.uz
5. Abuzalova M., Sobirova D., Ahmadova U. <https://www.psychosocial.com/article-category/issue-3-volume-24>
6. Abuzalova M., G`aybullayeva N. Journal of Contemporary Issues in Business and Government, 2021, Volume 27, Issue 1, Pages 828-832. https://cibg.org.au/article_7795.html

Ўзбек ва инглиз тили тиббий перифразаларининг когнитив-морфологик хусусиятлари

Кобилова Азиза Бахриддиновна*

Annotation: The article is devoted to the study of cognitive-morphological features of Uzbek and English periphrases. The article analyzes formation of periphrases according to the parts of speech. The article also distinguishes the use of periphrases in two unrelated languages.

Keywords: *periphrasis, morphology, cognitive, formation, analyses, distinguish, parts of speech, language*

Ўзбек ҳамда инглиз тилшунослигида перифразаларнинг грамматик хусусиятлари бирмунча тадқиқ этилган [Опахина, 2006: 22]. Жумладан, тилшунос олим И.Умиров номзодлик диссертациясининг иккинчи бобини перифразаларнинг морфологик ва синтактик хусусиятларини ёритишга бағишлайди. Олимнинг фикрига кўра: «Нутқда от туркуми, феъл каби, бошқа сўз туркумларига нисбатан фаол қўлланади. Айниқса, парафразаларни ўрганиш жараёнида бу фикрнинг тўғри эканлиги яна бир қарра исботланди. Аниқроғи, шахс, предмет, нарса-ходисаларнинг тасвирий номи бўлган парафразалар морфологик жиҳатдан, асосан, от туркумидан ташкил топади [Умиров, 1996: 14].

Бизнингча, перифразаларнинг у ёки бу сўз туркумига мансублиги уларнинг қайси сўз туркумидаги сўз билан синонимик муносабатга киришиши (ёки перифразанинг қайси сўз туркумидаги сўзни қайта номлаши)га қараб белгиланади [Кобилова, 2021: 1637].

Тадқиқ жараёнида тиббий перифразаларнинг асосан от сўз туркумига мансуб сўзлар ўрнида қўлланганига гувоҳ бўлдик: *Стевия – «ўзбеклашган гиёҳ»* («Шифо-инфо» газетаси, 2018. 2-сон.); *Салмонеллэз –иссиқ-совуққа чидамли бактерия»*(«Даракчи» газетаси, 2019. 9-сон.); *Ўпка – кислород ташувчи аъзо қандай тузилган?* («Шифо-инфо» газетаси, 2017. 127-сон.); *Баҳор меваси – тут* («Даракчи»газетаси, 2019. 17-сон.); Иммуניתет –*ҳимоя воситалари*. Асаби бузилган тананинг *ҳимоя воситалари* заифлашиб, қон босимининг ошиши (гипертония), кўкрак қисиши (стенокардия) каби касалликларга осонгина дучор бўлади («Саломатлик тақвими», 2019. №7. – Б.4). каби.

Инглиз тилида ҳам тиббий перифразалар асосан от сўз туркумига мансуб сўзлар ўрнида қўлланганига гувоҳ бўлдик: *Salmonellosis is a food-borne illness typically caused by consumption of contaminated foods; Food poisoning (A Salmonella bacterial infection) causes gastrointestinal symptoms.* (<https://bit.ly/3xCFryv>); *Hepatitis A – gradual liver failure*(www.healthline.com); *Conjunctivitis is often called pink eye.*[Antimicrobial Chemotherapy,7E 2015]; *Indigestion, also known as dyspepsia or upset stomach, is a condition of "impaired digestion".* (Dorland's Medical Dictionary)

От сўз туркуми исмларга мансуб. Перифразалар, асосан, от сўз туркуми ўрнида қўлланар экан, уларда исмларга хос грамматик категорияларнинг

* БухДУ Инглиз тилшунослиги кафедраси катта ўқитувчиси

воқеланиши табиий. Масалан, Мохов –*энг қўрқинчли касалликнинг* давоси борми? («Даракчи» газетаси, 2018. 40-сон.). Агар нонушта қилиш истаги бор бўлса, бирор ширин кулча ёки шоколад еб, ишга отланишингиз мумкин. Чунки булар таркиби қандга бой, енгил ҳазм бўлувчи ва белга *ёғ йиғувчи душманимиз* –енгил углеводлар тезда одамга қувват беради. («Сўғдиёна» газетаси, 2019. 16-сон. «*Олтин сўт*»нинг бўғим ва асаб тизимига фойдаси. («Даракчи» газетаси, 2018. 30-сон.). Оксоқлик – «*Ўрдак юриши*»нинг давоси борми? («Шифо-инфо» газетаси, 2014. 3-сон.). Демак, юқорида келтирилган жумлаларда *қўрқинчли касалликнинг, ёғ йиғувчи душманимиз, «олтин сўт»нинг, «ўрдак юриши»нинг* каби тиббий перифразалар эгалик ва келишик категориялари билан шаклланди.

Инглиз тилида AIDS – *the plague of the century, cancer – incurable disease, Ischemia – lack of blood supply* каби мисолларни таҳлил этар эканмиз, инглиз тили аналитик тиллар гуруҳига мансуб бўлганлиги учун перифразаларнинг ҳосил бўлишида асосан предлог ҳамда сўз тартибининг аҳамияти катта эканлигига гувоҳ бўламиз [Кобилова, 2021: 256].

Тиббий перифразалар от туркумидан ташқари сифат билан ҳам ифодаланиши мумкин. Масалан: «*Шакарпараст*» (*саратон*). *Инсон организмнинг асосий душмани бўлган саратоннинг энг яхши кўрадиган маҳсулоти шакар эканлиги аниқланди.* («Шифо-инфо» газетаси, 2019. 12-сон.).

Тилшунос И.Умиров яқка сўз ҳолида келувчи перифразаларни асосан, от, айрим ўринларда сифат, равиш ва олмош билан ифодаланиши мумкинлигини қайд этади. Кузатишларимиз давомида биз ўзбек тилида фақат от ва сифат сўз туркумига оид яқка сўз ҳолидаги тиббий перифразалар, инглиз тилида эса фақат от сўз туркумига оид яқка сўз ҳолидаги тиббий перифразалар миқдори кенглигига гувоҳ бўлдик.

Тиббий перифразаларнинг салмоқли қисмини бирикмали ҳолдаги перифразалар ташкил этади [Кобилова, 2020: 215]. Ўзбек тилидаги бирикмали тиббий перифразаларнинг қайси сўз туркумларидан ташкил топганлиги қуйидаги қолипларда намоён бўлади:

Сифат+от. Ушбу қолипдаги тиббий перифразалар нутқда жуда кўп қўлланади. *ТИА (Транзистор ишемик атака) – сезилмас хасталик, елбўғоз-ёлгон ҳомиладорлик, салмонеллез – айёр касаллик, ошқовоқ – сариқ олтин, қовоқ – табиий дорихона, катаракта – маккор касаллик, Қрим-Конго геморрогик иситма касаллиги – қора ўлим; иммунитет–беминнат тансоқчи;*

Сифат (ортгирма даража) +от. *Мохов – энг қўрқинчли касаллик. Саратон– энг хавфли касаллик*

От+от. Ушбу қолипдаги тиббий перифразалар тез-тез нутқда учраб туради. *Мононуклеоз – бўса инфекцияси, женшен – ҳаёт илдизи, ўрик – юрак малҳами, мойчечак – шифо чечак, мия – тана қўмондони, нерв – муаммолар сабабчиси; микроинсульт – организм сигнали* каби.

Сифат+от+от. Инсульт –*семиз кишилар касаллиги, мини-насос – хаста юрак халоскори, дизентерия – ифлос қўллар касаллиги, гепатит А – кир қўллар касаллиги, рахит –катта бош касаллиги* каби.

Сон+от+от. *Сабзи – минг дардга даво, ҳомиладорлик – тўққиз ойлик сафар, грип – уч-тўрт кунлик касаллик, юрак-қон томир касаллиги – биринчи рақамли оммавий қотил каби.*

От+фёъл+от. *Стенокардия – юракни гижимлайдиган дард, косметолог – гўзаллик яратувчи инсон, ўпка – кислород ташувчи аъзо, энгил углеводлар – ёғ йиғувчи душман, сепкил – юзда очилган баҳор гуллари*

Фёъл+от+от. *Елка-курак периартрити – «музлаган елка» касаллиги.*

Инглиз тилидаги бирикмали тиббий перифразалар эса қуйидаги қолипларда намоён бўлади:

Сифат+от. Ушбу қолипдаги тиббий перифразалар инглиз тилида ҳам жуда кўп қўлланади: *foetus – unborn child, Bubonic Plague – The Black Death, COVID19 – invisible enemy, Conjunctivitis – pink eye, Amblyopia – «lazy eye, Indigestion – upset stomach, tachycardia – rapid heartbeat, spinach - miracle vegetable.*

От+от. Икки от сўз туркуми бирикувидан ташкил топган тиббий перифразалар ҳам нутқда тез-тез учраб туради: *abortion – pregnancy termination, Borborygmi – stomach rumbling.*

Сифат+от+от. *hypertension – high blood pressure, The mutated virus – ticking time bomb, hypertension – the silent killer, Hepatitis A – gradual liver failure.*

Сон+от+от. *AIDS – 21st century plague.*

Фёъл+сифат+от: *pain – causing intense suffering.*

Сифат+сифат+от: бу турдаги қолипда перифразалар ҳам кенг қўлланилади: *COVID19 – fatal viral disease, tomatoes- beautiful red fruits.*

Артикль+сифат+от: *an excruciating noise, the silent killer.*

Артикль+от+от: *brain - the master organ.*

От+предлог+от: *preeclampsia -Toxemia of pregnancy, rosemary - herb of remembrance, basil - king of herbs, Pepper - enemy of bacteria, mangosteen - Queen of fruits.*

Артикль+от+от: *vein thrombosis - a blood clot.*

От+сифат+от: *Equine serum hepatitis - life-threatening disease.*

От+сифат: *Salmonellosis - food poisoning.*

Артикль+от+фёъл+от: *Tongue – a tool to taste food.*

Эвфемизмларни грамматик-когнитив асосларда қуйидаги турларга ажратамиз:

1) сўзлар:

отлар - *death* (ўлим) ўрнида, *mental hospital* (руҳий касалхона) ўрнида, *hairstylist* (соч турмаги) *hairdresser* (сартарош) ўрнида, *hek* (жин) *hell* (жаҳаннам) ўрнида;

сифатлар - *visually challenged* (кўзи ожиз) *blind* (кўр) ўрнида, *mature* (етук) *old* (қари) ўрнида, *unkind* (меҳрсиз) *evil* (ёвуз) ўрнида, *not clever* (ақлли эмас) *stupid* (ахмоқ) ўрнида, *overweight* (ортикча вазн) *fat* (семиз) ўрнига;

фёъллар - *to decease* (тугамоқ) *die* (ўлмоқ) ўрнида, *to glow* (исиб кетмоқ) *to sweat* (терламоқ) ўрнида.

2) иборалар - *to be eating for two* (икки киши учун овқатланиш) *to be pregnant* (ҳомиладор бўлиш) ўрнида, *bad time in life* (хаётдаги ёмон давр)

ўрнида, financially embarrassed (молиявий қийинчилик) being poor (камбағал бўлмоқ) ўрнида. Шунингдек, эвфемизмларнинг бутун нутқни камраб олиш имконияти ҳам бор.

Хуллас, ўзбек тили агглютинатив тиллар гуруҳига мансуб бўлганлиги учун лексемага синтактик шакллар бирикканда сўзнинг ўзак ёки негизи ўзгармайди. Бу морфологик-когнитив хусусият перифразалар учун ҳам хос. Ўзбек тилида перифразалар, асосан, от сўз туркуми ўрнида қўлланар экан, уларда исмларга хос грамматик категорияларнинг воқеланишини тиббий перифразаларнинг эгалик ва келишик категориялари билан шаклланганлигида кўриш мумкин. Инглиз тили эса аналитик тиллар гуруҳига мансуб бўлганлиги учун перифразаларнинг ҳосил бўлишида асосан предлог ҳамда сўз тартибининг аҳамияти катталигига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Шунингдек, иккала тилда ҳам тиббий перифразалар бирикма ҳолда хилма-хил морфологик моделлар асосида намоён бўлади. Перифразаларнинг от туркуми билан ифодаланишини эса уларнинг асосан шахс, предмет, воқеа-ҳодисаларга нисбатан тасвирий ифода бўлиб келиши билан изоҳлаш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Е.В. Опахина. Глагольные перифразы в старофранцузском языке: Автореферат дисс. ...кандидата филол. наук. - Санкт-Петербург, 2006. – С.22
2. Умиров И.Э. Ўзбек тили парафразалари: филол. фан. номз. дисс. автореф.– Тошкент, 1996. – Б. 14.
3. Kobilova A.B. Periphrasis – as a stylistic device. Proceedings of Global Technovation 2nd International Multidisciplinary Scientific Conference. Hosted from London, U.K., December, 28th 2020. – Page: 215-216. <https://conferencepublication.com>
4. Kobilova A.B. Some considerations about periphrases. *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal*. ISSN: 2249-7137 Vol. 11, Issue 2, February 2021. Impact Factor: SJIF 2021 = 7.492. – Page: 1637-1640.

Tibbiyot lingvistikasi: vujudga kelishi, dolzarbligi, maqsad va vazifalari Toshtemirova Sitora*

Annotation. The article describes the factors that led to the emergence of medical linguistics, the current relevance of the field, its goals and objectives, the role of achievements of medical linguistics in linguistics and medicine.

Key words: *medical linguistics, human factor, concept, medical speech culture, iatrogenia, egrotogeny*

Hozirgi davr tilshunosligida antroposentrizm katta o‘rinni egallaydi. Unga ko‘ra tilshunoslik markazida inson turib, til o‘z egasi bo‘lgan inson omili bilan bog‘liqlikda, undan ajratilmagan holda o‘rganiladi. Tilni inson omili bilan bog‘lab o‘rganish tilshunoslik uchun keng imkoniyatlar eshigini ochdi. Z.R.Polyutina ta‘biri bilan aytganda, butun jahon tilshunosligining zamonaviy muammolari

* Buxoro davlat universiteti Lingvistika (o‘zbek tili) mutaxassisligi magistranti sherzodarabov7@gmail.com

inson omili bilan birgalikda o'rganilib, o'z yechimini topmoqda [Полютина, 2013:1]. Endilikda inson faoliyatini tahlil qilish, uning til bilan aloqasi va nutqda tilning qay tarzda namoyon bo'lishi bugungi kun tadqiqotlarining markazida turibdi. Bu esa tilshunoslikning o'zi bilan bog'liq bo'lgan fanlar qatorida bog'liq bo'lmaganlari bilan ham aloqa o'rnatishiga sabab boldi. Natijada turli sohalar vujudga kela boshladi. Tibbiyot lingvistikasi ham ana shunday sohalardan biri hisoblanadi.

Yevropa tilshunosligida tibbiyot lingvistikasiga e'tibor o'zbek tilshunosligiga nisbatan ertaroq boshlandi. Buni biz I.V.Semenchuk, A.N.Tovstko, O.D.Vishnyakova, Z.R.Polyutina, B.Juganova, Y.L.Viktorova [5], G.Alekseyeva [6] kabilarning tadqiqotlarida ko'rishimiz mumkin. Tilni inson omili bilan bog'lab o'rganish bu sohaning vujudga kelishiga zamin yaratgan bo'lsa, o'zbek tilshunosligida rivoj topishi uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoniga binoan ishlab chiqilgan, 2020–2030-yillarga mo'ljallangan Konsepsiya asos bo'lib xizmat qildi. Konsepsiyada milliy tilimizning sofligini saqlash, lug'at boyligini oshirish, zamonaviy atamalar o'rniga uning o'zbekcha muqobilini yaratish, ularning bir xilda qo'llanishini ta'minlash, turli sohalar bo'yicha yangi lug'atlar yaratish, mavjud lug'atlarni boyitish kabilari qat'iy belgilab qo'yildi.[2]

Tibbiyot lingvistikasi tilshunoslik uchun ham, tibbiyot uchun ham birdek amaliy ahamiyatga ega. Avvalo, shu sohadagi izlanishlar asosan o'zbek tili leksikografiyasi, terminologiyasi, sun'iy intellekt rivojlangan bir davrda kompyuter lingvistikasi rivoji uchun katta hissa qo'shadi. Shu jumladan, bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri bo'lgan milliy til korpusini yaratish uchun ham muhim manbalardan biri vazifasini ham o'taydi. Bundan tashqari, tibbiyot tilini o'rganish o'zbek tilshunosligining boshqa bo'limlarida ham o'z izini qoldirmoqda. Tibbiy terminlar semantikasi, sintaksisi, kelib chiqish tarixi, frazeologiyasi, tibbiyot tilini bezovchi tasviriy vositalar kabilardagi izlanishlar shular jumlasidandir.

Tibbiyot sohasi hozirgi kunda juda katta tezlik bilan rivojlanayotgan sohalardan biri hisoblanadi. U qanchalik darajada tez rivojlanayotgan bo'lsa, boshqa sohalarga nisbatan odamlarning kundalik hayotiga ham shunchalik yuqori darajada kirib bormoqda. Kundan kunga tibbiy-biologik, tibbiy-profilaktik, tibbiy-kimyoviy, tibbiy-texnik tushuncha va atamalar soni ham tez sur'atlarda o'sib bormoqda. Ayniqsa, ular orasida og'zaki ifodani talab qiladigan terminlar juda ko'p. Tibbiy terminlarni ommaga bir xil tarzda, tushunarli qilib yetkazib berish esa anchayin qiyinchiliklarni tug'dirmoqda. Chunki bemorlarning ba'zilar tibbiyotga yaqin, uni tushunadigan bo'lsa, ba'zilar esa bundan juda yiroq. Bu esa aholi orasida kasalliklarni noto'g'ri tushinishga olib kelmoqda, ayrimlar kasallik nomidan qo'rquvga tushib qolayotgan bo'lsalar, ayrimlar "oddiy kasallik ekan" deya e'tiborsizlikka yo'l qo'ymoqdalar. Bu esa bemorlar sonining oshishiga, tuzalishi mumkin bo'lgan bemorlarning ham vaqtida davolanmagani uchun kasallikning avj olib ketishiga sabab bo'lmoqda. Mana shunday hollarda tibbiyot lingvistikasi yordamga keladi.

Tibbiyot lingvistikasi bugungi kunda quyidagi vazifalarni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi:

- zamonaviy tibbiyotni tashkil etuvchi soʻzlar va iboralarning toʻliq variantini yigʻish;
- ular orasidan eng munosib va neytrallarini ajratib olish;
- yigʻilgan manbalar asosida yangi lugʻatlar yaratish;
- tibbiy terminlarning elektron lugʻatini tuzish;
- zamonaviy terminlarni oʻzbekcha muqobiliga almashtirish, ularni aholi orasida bir xilda qoʻllanilishini taʼminlash;
- bemor hayoti uchun xavf tugʻdirishi mumkin boʻlgan soʻzlar oʻrniga xalq orasidan muqobillarini izlab topish;
- gender jihatdan aytilishi uyatli boʻlgan soʻzlar oʻrnini evfemizmlar bilan toʻldirish, kerakli oʻrinlarda yangicha evfemizmlar yaratish;
- shifokorning nutq madaniyatiga katta eʼtibor qaratish, tibbiy nutq madaniyatining sofliqi, taʼsirchanligini taʼminlovchi tasviriy vositalarni topish.

Bular orasida, ayniqsa, tibbiy nutq madaniyatiga eʼtibor asosiy oʻrinda turadi. Statistik maʼlumotlarga koʻra, shifokor va hamshiralarning bemorlar bilan notoʻgʻri munosabatlari natijasida vujudga keladigan kasalliklar umumiy kasalliklarning 10%ini tashkil etmoqda [Qosimov, 2007:39-40] Bu umumiy holda yatrogeniya deb nomlanadi. Yatrogeniya yunoncha *iatros* –shifokor, *gennao* –yaratadi soʻzlaridan olingan boʻlib, shifokor tomonidan oʻzi bilmagan holda yaratiladigan psixologik xastaliklardir. [8] Shifokor bemorlar hayotini asrash uchun shu kasbni tanlasa-da, oʻzi ham bemorlar hayoti uchun baʼzi hollarda xavf tugʻdirib qoʻymoqda. Bemor hayoti shifokor qoʻlida ekan, u oʻziga xos muloqot sanʼatiga ega boʻlishi, bemor bilan toʻgʻri va oʻrinli soʻzlasha olishi kerak. Doimo bemor bilan muloqatda boʻlganida uning kasalik darajasi, yoshi, jinsi, ijtimoiy kelib chiqishini inobatga olishi zarur. Ijtimoiy kelib chiqish deganda, baʼzilariga yaxshi, baʼzilariga yomon emas, u qanday fikrlasa, shunday fikrlab, kasbi, yashash doirasiga yaqin holda, kasalliklarni ham shu doiraga mos tarzda tushintirib, maslahatlar berishi kerak. Biz buni Oʻtkir Hoshimovning “Nur borki, soya bor” asari misolida koʻrib chiqishimiz mumkin. Bunda asar qahramoni Sherzod bilan boʻlgan ikki holatni kuzatamiz:

“Sherzodlarning palatasiga Doktor opa degan vrach qaraydi. Bemorlar ham, hamshiralar ham – hamma uni shunday ataydi. Hech kim otini aytib chaqirmaydi. Sochlari duv oqargan, ammo koʻz qarashlari tiyrak Doktor opa har kuni Sherzoddan qandoq ovqatlangani, qandoq uxlagani-yu hatto nima tush koʻrganigacha sinchiklab soʻraydi. Sherzod uning tiyrak koʻzlariga qarab yotadi-yu, koʻnglida minnatdorchilik aralash allanechuk bir iymanish hissi uygʻonadi. Xuddi restoranga kirib birovning hisobidan ovqatlangan odamdek qarzdor boʻlib qolayotganga oʻxshayveradi”. [Hoshimov, 2018:6]

Bu holatda tibbiyot xodimi (Doktor opa) bemorga gʻamxoʻrlik bilan munosabatda boʻlganligi, doʻstona muloqot qilishga intilganligi anglashiladi. Tabiiyki, mehribonlik meʼyoridan oshsa, bemorda qarzdorlik hissini uygʻotadi. Keyingi matnlarga murojaat qilamiz:

“Professor tasmadagi egri-bugri chiziqlarni diqqat bilan koʻzdan kechira boshladi. “Boshlandi, –deb oʻyladi Sherzod professorning har bir harakatini kuzatib yotarkan. –Birinchi savol: hozir sizni nima bezovta qilyapti? Ikkinchi

savol: bolaligingizda qanaqa kasallarga chalingansiz? Uchinchi savol: ko‘pdan beri yuragingiz sanchardimi? Chekasizmi va hokazo, va hokazo...”

Professor kasallik varaqasidan bosh ko‘tardi-da, negadir jilmaydi. Shunda burnining usti tirishib, teran ko‘zlarida samimiy bir nur porlab ketdi. Uning tabassumi shu qadar dilkash, shu qadar “yuqumli” ediki, Sherzodning o‘zi ham beixtiyor jilmaydi.

–Vrachlar psixologiyasini ancha yaxshi bilarkansiz, Samandarov! – dedi professor hamon jilmayib turarkan.

Sherzod esankirab qoldi. “Qiziq, bu odam nimani o‘ylayotganligimni qayoqdan bildi” degan fikr xayolidan lip etib o‘tdi. Beixtiyor ko‘zini olib qochdi.

– “Operatsiya” degan hikoyangiz menga maqbul bo‘ldi. – Professor Sherzodning qo‘lini yumshoq kafti orasiga olib, qon tomiriga barmog‘ini bosdi. – Operatsiya paytida xirurg eng yaqin odamini ham begona hisoblaydi, deganingiz to‘g‘ri. Shunaqa qilmasa, ikkilanib qolishi mumkin. “Meditzinada ikkilanish – mag‘lubiyat” degan so‘z.

“O‘qigan ekan-da– Sherzodning ko‘nglini birdan quvonch chulg‘adi. –Vaqt topganini qarang-a”. Sherzodning bu hikoyasi jurnalda chiqqan, har kim har xil fikr bildirgan edi. Hozir u shifokorning o‘zidan shunday gap eshitganiga quvonib ketdi.

– Yana bir gapingizga to‘la qo‘shilaman, –dedi professor hamon tomir urishini sanarkan. –Meditzina sohasida kadrlar tayyorlashga ayniqsa ehtiyot bo‘lish kerak. Yomon shifokorning qotildan farqi yo‘q. Rosti, uquvsiz doktorlar ko‘payib ketmoqda.

– Bunaqalar hamma sohada bor, – dedi Sherzod jilmayib.

–Meditzinada bo‘lmasligi kerak! –Professor qoshini chimirdi. – Menga qolsa, medik bo‘lishni havas qiladiganlar avval bir-ikki yil kasalxonada ishlashlari kerak. Murdani ko‘rsa, labiga uchuq toshadigan chalamulla vrachlarni ko‘rgani ko‘zim yo‘q!

– Endi, do‘xtir, hozir qaysi institutga borsangiz, tanish-bilishlarning bolasi kiradi, –Sayfi Soqiyivich yotgan joyda karavotni g‘irchillatib o‘nglanib oldi. –Shunaqa bo‘lganidan keyin iloj qancha.

Professor unga vazmin nazar tashladi-yu, Sherzodga imladi:

– Qani, o‘ttiring-chi, yurakni eshitib ko‘raylik. – Uning ko‘zlarida yana o‘sha samimiy o‘t porladi. – Yozuvchilarning qalbi nozik bo‘ladi, deyishadi. Yo tanqid qilib pishitib qo‘yishganmi?

Sherzod jilmayib yelkasini qisibqo‘ydi.

“Nahotki tanqidiy maqolalarni ham o‘qisa bu odam?” –deb o‘yladi hayron bo‘lib. U aniq fan mutaxassisleri ko‘pincha adabiyot, san‘atni chuqur tushinishini bilar, ammo bunchalik deb o‘ylamagan edi. Kuragiga fonendaskopning muzdek halqasi tegishi bilan vujudiga xushnud bir yengillik sezdi.

Qiziq, har gal Doktor opani ko‘rganida uyg‘onadigan qarzidorlik hissi hozir uni qiynamas, professor bilan o‘zining o‘rtasida qandaydir tabiiy yaqinlik paydo bo‘lganidan shod edi. Shunda u professor gapni bekorga boshlamaganini, o‘rtada yaqinlik tug‘dirish uchun shunday qilganini birdan tushindi-yu, ko‘nglida hayrat aralash quvonchli bir xitob yangradi. “Obbo, professor-ey! Ustaligini qarang”.”
[Hoshimov,2018:19-21]

Yuqoridagi matnlarga nazar tashlaydigan bo'lsak, Doktor opa oldida paydo bo'lgan qarzdorlik hissi professor oldida yo'qoldi. Chunki professor tekshiruvni har doimgi so'roqlar bilan emas, bemor hayotiga, kasbiga kirib borgan holda boshladi. Bemorday o'ylab, bemor kabi fikrladi. Bu esa bemorga ruhiy erkinlik bag'ishladi. Shifokor bemorning ijodkorligidan xabardorligini sezdirmay, uning ijodi haqida suhbatlashar ekan, tekshiruvni ham to'xtatmadi. Yuragi nima sababdan xastalanganligini ham uning yashash tarzidan, ochiq-oydin so'ramagan holda bilib olishga harakat qildi. Muloqotda bu shaklan so'roq, ammo mazmunan tasdiq, ta'kidni ifodalagan "Yozuvchilarning qalbi nozik bo'ladi, deyishadi. Yo tanqid qilaverib pishitib qo'yishganmi?" jumlasidan anglashiladi. Shu bilan birga, adresant "beparvoroq bo'ling" demoqchi. O'z navbatida, bemor (Sherzod) ham professorning nutqiy mahorati va madaniyatiga qoyil qoldi. Tibbiy nutq yoki muloqotda so'zlash mahorati, nutq odobi, muomala madaniyatiga e'tibor qaratish shifokorning bemorga to'g'ri tashxis qo'ya olishi, uni tezroq davolay olishi uchun juda muhimdir.

Tibbiy nutq madaniyati va tibbiy deontologiya masalalarida faqat shifokor bilan bemor munosabati emas, balki bemor bilan bemorning munosabati ham muhim o'rin tutadi. Bir bemorga boshqa bemor so'zining salbiy ta'siri ham kasallikning zo'rayishi, yangi alomatlarining yuzaga kelishi yoki boshqa xastalikning paydo bo'lishiga olib keladi. Bu tibbiyotda *egrotogeniya* deb nomlanadi. Egrotogeniya lotincha *aegrotus* –kasallik, yunoncha *genes* – sababchi so'zlaridan olingan bo'lib, "kasallikka sabab bo'luvchi" degan ma'noni anglatadi. Lekin tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, egrotogeniya kasalliklari yatrogeniya kasalliklariga nisbatan yengilroq kechadi.[7]

Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turibdiki, tibbiyot lingvistikasi bugungi kunda fanlarning integratsiyalashuvi natijasida kelib chiqqan va zamonaviy o'zbek tilshunosligi yangi rivojlanish bosqichga ko'tarilganligidan dalolat beruvchi navqiron sohadir. Bu sohani rivojlantirish esa tibbiy nutq madaniyati masalalari bilan cheklanmay, tibbiy terminologiya masalalarini o'rganish, tibbiy atamalar lug'atlarini ko'paytirish, o'zbek tilidagi tibbiy termin va atamalar korpusini yaratish vazifalarini amalga oshiruvchi istiqbolli tadqiqotlarga bog'liq. Zero, bu yo'nalishdagi ilmiy tadqiqot va amaliy ishlar natijasi ko'plab insonlar hayotini saqlab qolish, xavfli kasalliklar, ularning oqibatidan ogohlantirish, sohada malakali kadrlarni tayyorlash, umuman, soha lingvistikasi taraqqiyotiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

- 1.Полютина З.Р. Медицинская лингвистика как новое научное направление: проблемы становления и развития /Медицинский вестник Башкортостана. Том 8, 2013. – 132 с.
2. 2020-2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi. – Toshkent, 2019.
3. Qosimov E.Y. Shifokor nutq madaniyati va bemor bilan muloqot san'ati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. –163 b.
4. Hoshimov O'. Nur borki, soya bor. –Toshkent, 2018.– 283 b.

МУНДАРИЖА

Rasmiy ochilish. Tabriklar		
<i>Hamidov O.H.</i>	<i>Rasmiy ochilish</i>	6
<i>Inoyatov A.Sh.</i>	<i>Tibbiyot va til mushtarakligi</i>	8
<i>Daminov M.I.</i>	<i>Til va madaniyat</i>	9
<i>Qahhorov O.S.</i>	<i>Davlat tili - millatning tirik nafasi</i>	10
<i>Xuseynova A.A.</i>	<i>Soha lingvistikasini rivojlantirish – davr talabi</i>	11
<i>Aslonova E.S.</i>	<i>Государственный язык – неотъемлемая часть духовной национальной культуры государства</i>	12
Yalpi majlis ma’ruzalari		
<i>Mengliyev B.R.</i>	<i>Tilshunoslik samara bersin.</i>	15
<i>Abuzalova M.Q.</i>	<i>Lingvistika va tibbiyot hamkorligi ijtimoiy zarurat sifatida</i>	17
<i>Чудакова В.П.</i>	<i>Психология пациента и этика врача</i>	22
<i>Ixtiyarova G.A.</i>	<i>Ginekologik kasallikni ifodalovchi tibbiy terminlar talqini</i>	25
<i>Mўratbek B.Q.</i>	<i>Professor Q.Jўbanov уеңбектериндеги сөзтапым негиздери (Q.Jўbanov сөзтапымындаг ы лексикология мәселелери)</i>	27
<i>Adilova S.A.</i>	<i>Tilshunoslik va tibbiyot integratsiyasi (AQSHdagi ayrim universitetlar misolida)</i>	36
<i>Rajabov D.Z.</i>	<i>O`zbek tilini tadqiq etishda yangicha yondashuvlar</i>	40
1-sho’ba. Tilshunoslikda til, shaxs, jamiyat munosabatlari tadqiqi muammolari va innovatsion g’oyalari tizimini shakllantirish istiqbollari		
<i>Ahmedov B.Y.</i>	<i>Rus va o`zbek tillarida so`zlarning o`zaro tobe bog`lanishi: boshqaruv kategoriyasi</i>	42
<i>Akhmedov A.R. Po`latova S.M.</i>	<i>O`zbek shevalarini lingvo-geografik xaritalashtirish</i>	46
<i>Adizova N.I.</i>	<i>Leksik birliklarning milliy o`zlik ruhini ifodalashdagi roli (Erkin Vohidov dostonlari asosida)</i>	50
<i>Elova D.Q.</i>	<i>O`zbek tili milliy korpusi uchun so`zlashuv uslubiga xos so`zlarni teglash masalasi oid</i>	55
<i>Fayazova D.S.</i>	<i>Methodological approach in teaching process</i>	61
<i>Fayazova D.S. Shirinboyeva B.M.</i>	<i>Empowering languageskills through modern methods</i>	65
<i>Jo`rayeva D.R. Qo`shayeva N.E.</i>	<i>O`quvchilar va aholi imloviy savodxonligini rivojlantirishning dolzarb masalalari</i>	68
<i>Kurbonov A.M.</i>	<i>Tasks of effective use of the uzbek language</i>	71
<i>Mengliyev B.R. Hamroyeva Sh.M. Elova D.Q.</i>	<i>Qirg`iz va yoqut tili avtomatik morfoligik tahlil vositalari tajribasidan</i>	75
<i>Muxtorov E.M.</i>	<i>Vrach kasbiy mahorati tuzilmasida kommunikativ kompetentlikning o`rni</i>	79
<i>Mўratбек Б.Қ. Саламат Э.С.</i>	<i>Этнолингвистика – этностық болмысты ұлттық тіл арқылы танып білу(Аймақтық лексика негізінде). Ethnolinguistics- knowledge of ethnic identity through the national language (based on regional vocabulary).</i>	84

<i>Orifjonova F. Orifjonova M.</i>	<i>Critically discussing student teachers' ideas</i>	88
<i>Ortiqova G. H.</i>	<i>Harakat tarzi shakllari va nutq</i>	93
<i>Saduaqas N.A. Ibragimov T.A.</i>	<i>Qazaq tilindeki dybyys saykestigi turaly</i>	97
<i>Sayfullayeva R.R. Abuzalova M.Q.</i>	<i>Til – millat ma'naviyati va madaniyati takomilining bosh masalasi</i>	102
<i>Tosheva D.A.</i>	<i>The use of examples of folklore in the description of the person</i>	104
<i>To'yeva Z.N.</i>	<i>Bayon – o'quvchining yozma nutqini tartibga solish vositasi</i>	111
<i>Salomova M.Z.</i>	<i>The role of teaching speaking through technology</i>	116
<i>Shoimqulova M.Sh.</i>	<i>The integration of technology into language teaching</i>	121
<i>Sharipova F. N.</i>	<i>Integrating technology in teaching listening skills</i>	125
2-sho'ba. O'zbek tili tibbiyot leksikografiyasi va terminologiyasini rivojlantirish ijtimoiy zaruriyat sifatida		
<i>Nazarova S. A.</i>	<i>So'z birikmasi – tibbiy atamalar “bunyodkori”</i>	131
<i>Nazarova D.G.</i>	<i>Lexicographic problems of the uzbek language</i>	136
<i>Rajabov D.Z.</i>	<i>Tibbiy birliklarning elektron lug'atlari xususida</i>	139
<i>Sobirova D.R.</i>	<i>Qisqalik – samarali tibbiy reklama yaratishning muhim omili</i>	141
<i>Toirov G.I.</i>	<i>Shifokor nutqining lingvistik xususiyatlari</i>	146
<i>To'rayeva Sh.</i>	<i>So'z birikmasi tibbiy terminlar tizimida</i>	150
<i>Xamidova G.Y.</i>	<i>Особенности преподавания медицинской терминологии на уроках русского языка как иностранного</i>	153
<i>Xojiyeva M. Y.</i>	<i>Shaxsni tavsiflovchi so'z birikmalarining tibbiyotda qo'llanilishi</i>	157
<i>Yokubova Sh. Y.</i>	<i>Tibbiy matnlarda obyektli birikmalarning voqelanishi</i>	161
<i>Yuldasheva D.N. Chullieva G.T.</i>	<i>Тишина и тон звука как медицинский эфемизм</i>	164
<i>Navro'zova M.G'.</i>	<i>Tibbiy birliklar tadqiqi</i>	172
3-sho'ba. Tibbiyot ta'limida lingvokulturologiya va psixolingvistikaning ahamiyati hamda dolzarbligi		
<i>Ahmadova U.Sh. Bozorova G.Z. Mirjonov N.N.</i>	<i>Tibbiyot sohasida perifrazalar</i>	174
<i>Абдуллина А.Б.</i>	<i>Мўқағали Мақатаев аңгімелеріндегі психологизм Psychologism in the stories of mukagali Makatayev</i>	179
<i>Adizova Nigora Adizova Nodira</i>	<i>Alisher Navoiyning tibbiy qarashlari</i>	182
<i>Gafurova N.T. Hikmatov N.I.</i>	<i>Значение языка в развитии высшего образования</i>	185
<i>G'aybullayeva N.I.</i>	<i>Tibbiy lingvistik birliklar platformasining amaliy ahamiyati</i>	190
<i>Hayitov Sh.A.</i>	<i>Alisher Navoiy tib ilmi va tabiblar haqida</i>	195
<i>Haydarova N.A.</i>	<i>The importance of metaphors usage in medical discourse</i>	200
<i>Jumayeva M.</i>	<i>O'zbek xalq maqollarida tibbiy birliklarning qo'llanilishi</i>	204
<i>Kobilova F.T.</i>	<i>The problems of research on methods of foreign filology teaching with innovative approach</i>	207
<i>Raximov M. M.</i>	<i>Linguotherapy as the method of treatment</i>	211
<i>Xalikova M.X.</i>	<i>Shoshiyning tibbiyot ilmiga bag'ishlangan “qonuni bositiy”</i>	214

<i>Teshayeva M.Sh.</i>	<i>asarida mavjud ayrim tibbiy atamalarning lingvistik tahlili</i>	
<i>Niyozova M.F.</i>	<i>Davriy nashrlarda tibbiyotga oid tasviriy vositalarning qo'llanilishi</i>	218
4-sho'ba. Tibbiy birliklarning lingvopoetik tadqiqi		
<i>Yusupova D.Y.</i>	<i>Tilshunoslikda evfemizm hodisasi talqini (H.Xudoyberdiyeva she'rlari asosida)</i>	222
<i>Қалиев Е.М.</i>	<i>«Ант» драмалық дастанының тарихи және фольклорлық негізі Historical and folklore basis of the dramatic saga "The Oath"</i>	228
<i>Yuldasheva M.M.</i>	<i>Tibbiy pedagogik yo'nalish talabalarida milliy an'analar asosida bag'rikenglikni rivojlantirish</i>	232
5-sho'ba. Amaliy filologiyani rivojlantirish - davr talabi		
<i>Ashurbayeva R.Q.</i>	<i>Yosh avlodda tibbiy madaniyatni rivojlantirishda ona tili fanining ahamiyati</i>	237
<i>Istamova S. I.</i>	<i>Taqlid so'zlarning tibbiyotda qo'llanilishi</i>	241
<i>Qobilova A.B.</i>	<i>O'zbek va ingliz tili tibbiy perifrazarining kognitiv-morfologik xususiyatlari</i>	245
<i>Toshtemirova S.</i>	<i>Tibbiyot lingvistikasi: vujudga kelishi, dolzarbligi, maqsad va vazifalari</i>	248